

Tilburg University

Van patronaat tot soos

Heuvel, Marcus Cornelis Maria van den

Publication date:
1993

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):

Heuvel, M. C. M. V. D. (1993). *Van patronaat tot soos: Een studie naar de reproductie van jeugdcultuur in een katholieke industriestad*. [Tilburg University]. Tilburg University Press.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

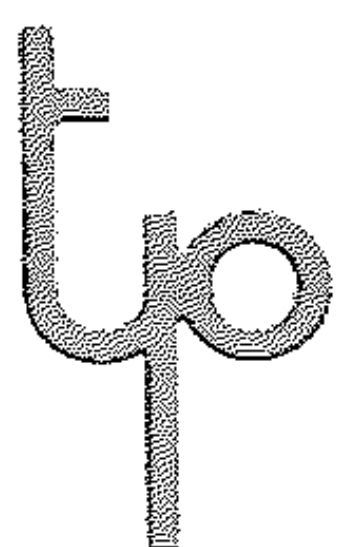
Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Van patronaat tot soos

**Een studie naar de reproductie van
jeugdcultuur in een katholieke industriestad**

Mark van den Heuvel

TILBURG UNIVERSITY PRESS

Stellingen

1. Het decennium als eenheid van tijd om over het heden na te denken, tot uiting komend in de begrippen 'de jaren vijftig', 'de jaren zestig', 'de jaren tachtig', is niet alleen, zoals Susan Sontag stelt een uitdrukking van passiviteit, maar ook een manier om de snelheid van de maatschappelijke veranderingen in de 20e eeuw te bevatten.
2. Met betrekking tot de maatschappelijk dominante opvattingen over de jeugd en de daaraan gekoppelde regulering van haar leefwereld betekende de oorlog geen cesuur maar werkte als katalysator. In de eerste tien jaren na de oorlog werd collectiever en systematischer ingegrepen in de jeugdige leefwereld, waarbij de vrijetijd als belangrijk aangrijpingspunt gold.
3. De paniekverhalen over de 'losgeslagen' jeugd vanuit verschillende maatschappelijke geledingen in de eerste jaren na de oorlog en de ontwikkelingen in de onmaatschappelijkheidsbestrijding vormen een illustratie van het feit dat de jeugd als aangrijpingspunt diende om tot moreel herstel der natie te komen en om concrete sociale veranderingsprocessen op gang te brengen.
4. De 'statische' jaren vijftig kenden een revolutionaire ondergrondse dynamiek. Er ontstonden nieuwe concepties over de jeugd als sociale categorie. De eeuwenoude idee van de jeugd als zorgcategorie maakte plaats voor de notie van jeugd als een relatief zelfstandige sociale groep.
5. Juist de opkomst van een specifieke jeugdcultuur vanaf de tweede helft van de jaren vijftig, waarbij de jeugd zich in haar eigen jeugdland kon terugtrekken, gaf de jeugd als sociale categorie een volwassen status.

6. De meewarige toon ten aanzien van Tilburg van zowel Tilburgers als niet-Tilburgers staat in schril contrast met het belang van deze stad als onderzoeksobject. Vooral voor de studie van de relatie tussen stedelijke modernisering, economische herstructurering en het alledaagse leven van de stadsbewoners biedt het naoorlogse Tilburg een boeiend onderzoeksveld.
7. De nostalgie naar de jaren vijftig en zestig op bepaalde terreinen zoals mode, muziek en consumptiegoederen is geen teken van een verlangen naar het verleden, maar van een superieure houding ten opzichte van dat verleden.
8. Het gelijktijdig optreden van de neergang van de textielindustrie enerzijds en de afnemende invloed van de katholieke geestelijkheid anderzijds in de jaren vijftig en zestig in Tilburg berustte op toeval.
9. Waar het optreden van rechtsradicale jongeren uiting is van een schrikbarend tekort aan historisch besef, leidt het historisch besef van hedendaagse nationalistten evenmin tot genuanceerd handelen.
10. Met de 'éénwording van Europa' wordt opnieuw een muur gebouwd tussen Oost en West Europa.

Stellingen behorende bij het proefschrift van M.C.M. van den Heuvel, *Van patronaat tot soos. Een studie naar de reproductie van jeugdcultuur in een katholieke industriestad*, Tilburg 1993.

Van patronaat tot soos

Van patronaat tot soos

Een studie naar de reproductie van jeugdcultuur
in een katholieke industriestad

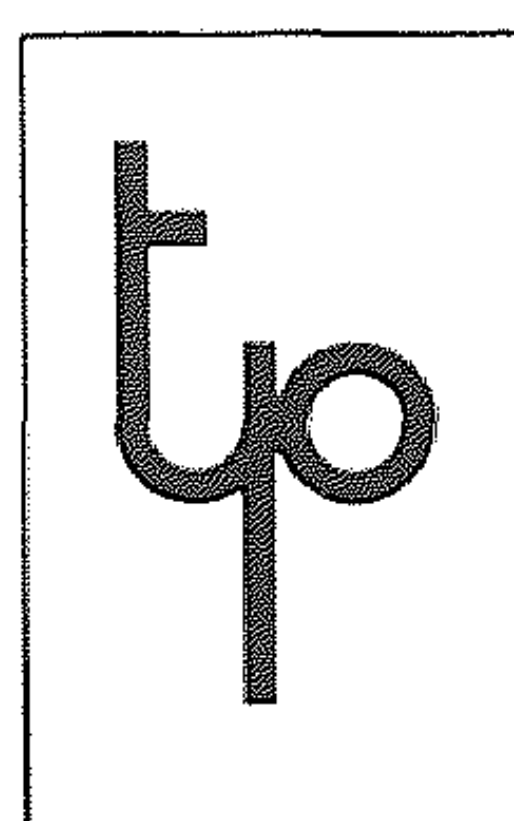
Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Katholieke Universiteit Brabant,
op gezag van de rector magnificus, prof. dr. L.F.W. de Klerk,
in het openbaar te verdedigen ten overstaan van
een door het college van dekanen aangewezen commissie
in de aula van de Universiteit
op vrijdag 15 januari 1993 te 16.15 uur

door

Marcus Cornelis Maria van den Heuvel

geboren te Oisterwijk

Tilburg
University
Press
1993

Promotor: Prof.dr. Th. Beckers

© 1993 Tilburg University Press

Behoudens ingeval beperkingen door de wet van toepassing zijn, en onder gehoudenheid aan de daarbij gestelde voorwaarden te voldoen, mag zonder schriftelijke toestemming van de uitgever niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, micro-film of anderszins, hetgeen ook van toepassing is op de gehele of gedeeltelijke bewerking.

Voorwoord

Tilburg is de 'schönste stad van het lând' en zal dat nog wel enige tijd blijven. Toch heeft in de keuze om Tilburg centraal te stellen in deze studie naar naoorlogse jeugdcultuur dit esthetisch argument een ondergeschikte rol gespeeld. Het was veel meer het katholieke en industriële karakter van de stad in de eerste twee naoorlogse decennia dat bepalend is geweest om haar als lokale case te bestuderen. De stad herbergde veel arbeidersjeugd en juist deze groep jongeren en haar vrijetijd werd na de oorlog door bestuurders, geestelijken, pedagogen en politici als een probleem ervaren. In feite weerspiegelde de definitie van het jeugdprobleem de moeite die men had met een zich vernieuwende maatschappij. De wijze waarop in het katholieke Tilburg met deze vermeende problematische jeugd werd omgegaan in de context van processen van maatschappelijke en jeugdculturele vernieuwing, is het centrale onderwerp van deze studie.

Mijn aandacht voor de studie van de jeugd heeft zijn wortels in mijn studie ontwikkelingspsychologie aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Daar heb ik me intensief bezig gehouden met de toen zich sterk ontwikkelende jeugdstudies, onder andere via een onderzoek naar de beleving van werkloosheid bij laaggeschoolde jongeren.

De Vakgroep Vrijetijdswetenschappen (VTW) bood mij de aantrekkelijke mogelijkheid om een studie naar jeugd te verrichten in een historisch perspectief. Het cultuur-historisch en lokaal karakter van de studie moet geplaatst worden tegen de achtergrond van de toenemende wetenschappelijke aandacht voor populaire cultuurvormen en vraagstukken van vrijetijd en vermaak. Ook de Vakgroep VTW maakt, voor zover het de sociologische tak betreft, deel uit van deze ontwikkelingen die zich overigens niet alleen tot Nederland beperken. Vrijetijdsstudies en cultuurstudies zijn dan ook in de recente jaren naar elkaar toegegroeid.

Vormde dit het wetenschappelijk referentiekader van dit onderzoek, de inspanning van personen was eveneens onontbeerlijk voor het welslagen ervan. Allereerst ben ik veel dank verschuldigd aan die mensen die ik heb geïnterviewd. Openhartig vertelden zij over hun jeugdervaringen in Tilburg en verschaften mij hiermee een schat aan materiaal. Ook de sleutelinformanten met wie ik heb gesproken gaven mij informatie die een belangrijke aanvulling vormde op dat wat ik in de officiële bronnen tegenkwam.

Voor het raadplegen van die officiële bronnen heb ik vooral een beroep gedaan op het Gemeentearchief Tilburg. De medewerkers hiervan die onvermoeibaar archiefstukken aansleepten en mij wegwijs maakten in het archief ben ik zeer erkentelijk.

Mijn promotor, prof. dr. Th. Beckers, dank ik voor zijn stimulerende bijdrage op

strategische momenten. Naarmate het veldwerk zijn voltooiing naderde en ik me meer in mijn werkkamer opsloot, bedolven onder het materiaal, verscheen hij vaker ten tonele. Voor hem was het vanzelfsprekend dat, ondanks tegenslagen, het proefschrift er op tijd zou komen. Door dit optimisme ben ik daar zelf ook in gaan geloven.

Tot slot ben ik dank verschuldigd aan Gerard Vegt die mij tot ongekende hoogten van het werken met WP 5.1 bracht en aan Arnoud Vrolijk voor de Engelse samenvatting.

Mark van den Heuvel,
Utrecht, november 1992.

Voor Annelie en Bram

Inhoud

Inleiding	11
THEORIE EN CONTEXT	21
1. Theoretische concepten: ideologie, cultuur en macht	23
De reikwijdte van de ideologie	23
Cultuur en macht	28
2. Dimensies van vernieuwend Nederland	35
Continue verandering	36
Moderne jeugd en veranderende wegen naar volwassenheid	40
<i>Contouren van een welvaartsstaat</i>	41
<i>Een ruimere wereld</i>	45
<i>'De Nederlanders zijn een huiselijk en arbeidzaam volk'.</i>	47
<i>Functionalisering van de openbare ruimte</i>	50
<i>Culturele verschuivingen en sociale context</i>	53
<i>Jong zijn in verschuivende contexten</i>	54
<i>Een nieuwe jeugdcultuur</i>	59
<i>Het wetenschappelijk debat</i>	62
<i>Besluit</i>	66
DEEL 2. HET VOORBEELD VAN EEN KATHOLIEKE INDUSTRIESTAD	69
3. Geestelijkheid en fabrikanten. Structuur van een katholieke industriestad	71
De lokale economie: Tilburg industriestad	71
De textiel	74
Katholieke stad	76
Het nieuwe Tilburg	84

4. Opgroeien onder kerktorens en fabriekspijpen	89
Jongeren aan het woord; een jongerenrubriek in de lokale pers	89
Gezin en gezag	93
<i>Materiële veranderingen</i>	94
<i>De smalle marges binnen het gezin</i>	96
'Alles afgeven': financiële regelingen thuis	103
<i>Zakgeld of kostgeld?</i>	105
Ruimte voor vrijheid en vermaak	113
<i>Het uitgaan</i>	113
<i>Nieuwe vrijheden: de verhoudingen tussen de seksen</i>	119
Katholieke praktijken en pragmatisch katholicisme	123
<i>'Ons hebben ze veel voor de gek gehouden vroeger'</i>	124
<i>De katholieke plichten</i>	127
5. Het beheer over de jeugd	133
Analyse van een zedelijkheidsoffensief	133
<i>De eerste jaren na de oorlog</i>	136
<i>Disciplineren van het openbare leven</i>	140
<i>Gevaarlijke jeugd: een jeugdbende zaait paniek</i>	148
Vorming van fabrieksjeugd	151
<i>Een lokaal vormingsnetwerk voor werkende jongeren</i>	152
Onmaatschappelijke jeugd	160
<i>Onmaatschappelijkheid in Tilburg 1945-1960</i>	161
<i>Opheffende arbeid: het Wijkwerk en het Don Bosco werk</i>	164
<i>Onmaatschappelijkheidswork op moderne leest</i>	170
<i>De Katholieke Stichting voor Bijzonder Gezinswerk en Jeugdzorg Tilburg</i>	172
<i>Besluit</i>	176
De herstructurering van het katholieke jeugdwerk en de opkomst van een lokale beatcultuur	177
<i>De katholieke jeugdbeweging op haar retour</i>	177
<i>Van dansorkest naar beatgroep</i>	189
<i>'Dansen in een ongedwongen sfeer'</i>	191
<i>Constructie van jeugdculturele identiteiten</i>	198
<i>Nieuwe vormen van vermaak</i>	200

Zorg om bewegende beelden	202
<i>Netwerken van regulering en controle</i>	202
<i>'Illusie van naaktheid'</i>	204
<i>Vormen van controle</i>	208
<i>'De film, op zich al een heel spannende zaak'</i>	213
 DEEL 3. JEUGD TUSSEN TRADITIE EN VERNIEUWING	 217
6. Slotbeschouwing	219
 Nederland herstelt en vernieuwt	 219
 De lokale context	 222
 Ter bescherming van de jeugd	 224
 Jeugdcultuur in verandering en conflict	 226
 Verschuivende machtsverhoudingen	 233
 Noten	 235
 Bronnen	 259
 Literatuur	 263
 Summary	 275

Inleiding

In zijn boek *Eight hours for what we will* beschrijft Rosenzweig de vrijetijdscultuur van arbeiders in de lokale setting van de Amerikaanse industriestad Worcester in de periode 1870-1920.¹ Hij schetst de opkomst van de 'saloon' en de hiermee gepaard gaande conflicten en beschouwt de saloon als een belangrijk onderdeel van de reacties van de arbeidersklasse op het laat 19e eeuwse stedelijk leven. Hij laat de betekenis zien van de viering van de vierde juli, de Amerikaanse nationale feestdag, voor de arbeidersklasse die deze dag aangreep 'to express their own values, escape from the oppressive burdens of the workplace' en 'they expressed a vision of a better life - of a less regimented, less restrictive world.' Ook beschrijft hij de opkomst van en de conflicten rondom andere nieuwe vermaaksmogelijkheden als parken, speelplaatsen en bioscopen.

Maar Rosenzweigs studie omvat niet alleen een beschrijving van deze nieuwe, commerciële vermaaksmogelijkheden voor de arbeidersklasse in een Amerikaanse stad rondom de eeuwwisseling. Hij laat nog wat anders zien dat veel verder gaat dan de lokale context van de studie. Hij plaatst de ontwikkelingen binnen de arbeiderscultuur in de politieke, economische en sociale context van de zich snel veranderende Amerikaanse samenleving van de laat negentiende en begin twintigste eeuw. Door deze verbinding tussen algemene maatschappelijke ontwikkelingen en de specifieke beschrijving van de Worcester arbeiderscultuur biedt zijn studie een diepgaande analyse van sociale processen als klasse-conflict en culturele verandering in een bepaalde periode van de Amerikaanse geschiedenis. Tegelijkertijd toont hij de mogelijkheden van een lokale studie. In Rosenzweigs woorden:

'The study of working-class recreation in Worcester provides a building block for more general theorizing about the nature of working-class life in America. To understand how the Worcester working-class experience fits into this broader perspective, however, we must initially consider the peculiarities of the city itself.'²

Waar Rosenzweigs studie naar de opkomst van commerciële vermaaksmogelijkheden in relatie tot veranderingen binnen de arbeiderscultuur ophoudt, in 1920, begint de studie van Fass.³ Zij beschrijft de ontwikkelingen van de 'damned and the beautiful' ofwel de Amerikaanse jeugdcultuur in de jaren twintig. Toen kreeg het moderne Amerika gestalte en de jeugd, met name de 'high school youth', was één van de belangrijke vormgevers hiervan. De jeugd, aldus Fass, ervaaarde een toename van persoonlijke vrijheid, kreeg de beschikking over meer vrijetijd waarin de rol van de 'peer group' van groot belang was. Oude gewoonten ten aanzien van

sexualiteit, religie en omgangsvormen maakten plaats voor nieuwe gedragscodes. Deze veranderingen werden in gang gezet door de jeugdcultuur waarin, zoals Fass laat zien, nieuwe culturele symbolen als 'dating', roken, drinken, bioscoopbezoek en muziek wezenlijke bestanddelen vormden. Fass schrijft:

'The young turned readily to what was new in the culture, and they did it with a delight and excitement that could only have made their elders both fearful and envious. The young could adjust, were forced to adjust, and were eager to adjust. And as they did so, they drew the culture with them.'⁴

Wat beide studies verbindt is hun aandacht voor culturele veranderingen binnen de context van een specifieke maatschappelijke structuur die zelf ook aan verandering onderhevig is. Daarbij gaan ze niet uit van een (orthodox) marxistisch analyse-model dat uitgaat van de dwingende en daarom beperkende werking van structuur. Integendeel, Fass laat bijvoorbeeld zien hoe jongeren de structurele veranderingen in de jaren twintig inzetten of aanwendden om een eigen jeugdculturele identiteit te construeren. En Rosenzweig ziet de saloons, de viering van de vierde juli en de bioscopen als 'creative responses to urban life'.

De studies tonen ook aspecten van de culturele wordingsgeschiedenis van het moderne, twintigste eeuwse Amerika. Niet van de elite cultuur, de kunst, de literatuur, de klassieke muziek, maar van populaire cultuurvormen zoals de saloon, de bioscoop, de jazzmuziek. In feite beschrijven zij de ontstaansgeschiedenis van een steeds meer commercieel georganiseerde vrijetijdsmarkt. De analyse hiervan heeft steeds een tweeledig karakter. Enerzijds worden de plaats en betekenis van deze culturele praktijken in het leven van groepen individuen beschreven. Anderzijds krijgen de conflicten die deze nieuwe cultuurvormen met zich brengen de aandacht. Conflicten tussen, in dit geval, arbeiders en jongeren aan de ene kant en lokale bestuurders, ouders, pedagogen en politieke en kerkelijke organisaties aan de andere kant.

De sociale processen die beide studies thematiseren, zoals de opkomst van een commerciële vrijetijdsmarkt, de hiermee gepaard gaande culturele veranderingen en culturele (klasse) conflicten vormen tevens kernthema's van onderhavige studie. De maatschappelijke context is echter anders. In deze studie gaat de aandacht uit naar het zich moderniserende Nederland van na de Tweede Wereldoorlog tot halverwege de jaren zestig in relatie tot de veranderingen in de jeugdcultuur in die periode.

Pas na de Tweede Wereldoorlog deden zich ten aanzien van de jeugd in Nederland processen voor die te vergelijken zijn met die van de jaren twintig in de Verenigde Staten. Vanaf de tweede helft van de jaren vijftig nam de welvaart toe, ook onder jongeren, en ontwikkelden jongeren nieuwe culturele identiteiten waarin muziek, dans en mode vormgevende symbolen werden. Dit werd mede mogelijk gemaakt door het ontstaan van een speciaal op jongeren gerichte commerciële consumptiemarkt. In de vooroorlogse periode werd de jeugdige identiteit wezenlijk

anders geconstrueerd. Hoewel er toen ook al sprake was van commerciële vormen van vermaak die velen met bezorgdheid vervulden, maakten deze toch geen belangrijk onderdeel uit van de jeugdige identiteitsvorming. De vooroorlogse jaren vormden de hoogtijdagen van de strak georganiseerde jeugdbewegingen en jeugdorganisaties. Bovendien leenden de sociaal-economische omstandigheden zich niet tot het cultiveren van een specifieke jeugdige leefstijl.⁵

De verschuivingen die zich binnen (jeugd)culturele praktijken voordoen vanaf de jaren vijftig zijn in historisch onderzoek dat zich richt op de naoorlogse periode - met name tot en met de jaren zestig - niet altijd op hun juiste waarde geschat. Met name historici hebben hun aandacht vooral gericht op politieke verhoudingen, economische ontwikkelingen en de zuilenstructuur. Deze veelal institutionele analyses hadden geen oog voor naoorlogse culturele ontwikkelingen in hun samenhang met sociaal-economische veranderingen. Hierdoor ontstond een eenzijdig beeld van de eerste twee decennia na de oorlog.

De laatste jaren wordt deze leemte opgevuld door studies van historiserende sociaal wetenschappers. In hun analyses staan uiteenlopende onderwerpen centraal als het alledaagse leven, jeugdcultuur, fabrieksmeisjes, opvoedingspraktijken, homosexualiteit, feminisme, cultuur en vrijetijd. Behalve de nadruk die deze studies leggen op onderwerpen die vaak in de naoorlogse geschiedschrijving zijn onderbelicht, is het van belang dat deze thematisering, in samenhang met de kennis van sociaal economische ontwikkelingsprocessen, een genuanceerde kijk biedt op het vernieuwingsproces van het naoorlogse Nederland. Met name de verhouding tussen de jaren vijftig en zestig, waartussen in de beeldvorming een diepe kloof gaapt, komt in een ander licht te staan. In hoofdstuk 2 kom ik hier nader op terug.

Voor een eerste plaatsbepaling van mijn studie wil ik een aantal van dergelijke studies kort toelichten. Allereerst een tweetal lokale studies. In *De Zondige Riviera van het Katholicisme*, onder redactie van Akkerman en Stuurman, wordt een indringend beeld gegeven van de lokale ontzuilingsprocessen in Den Bosch in samenhang met de opkomst van, vooral feministisch geïnspireerde, sociale bewegingen in de jaren zestig.⁶ De studie beslaat de periode 1950-1975 en laat aan de hand van een aantal case beschrijvingen zien hoe op verschillende niveau's en terreinen processen van ontzuiling gestalte kregen. Zo krijgen de onmaatschappelijkheidsbestrijding, de herstructurering van het jeugdwerk, de ontwikkelingen binnen de NVSH, de opkomst van Dolle Mina groepen en katholieke vrouwenorganisaties de aandacht. Een belangrijke conclusie is dat processen van ontzuiling zich reeds in de jaren vijftig aandienden, maar dan incidenteel en eerder ondergronds dan openbaar. Dit onderzoek naar het 'sociale', door de onderzoekers gedefinieerd als 'een soort tussennivo of verbindingsschakel tussen het dagelijks leven en de politiek in engere zin', laat bovendien zien hoe verschuivingen in het politieke en culturele domein samengaan met wijzigingen in de machtsverhoudingen tussen bevolkingsgroepen.⁷

De tweede lokale studie in dit verband handelt over Amsterdam in de periode

rondom de bevrijding. In *De bevrijding van Amsterdam* beschrijven Meershoek en De Liagre Böhl de bestuurlijke, politieke en morele machtsconflicten in het jaar 1945.⁸ De strijd om de bestuurlijke macht over Amsterdam direct na de oorlog was tegelijkertijd een strijd om de moraal. De paniek ten aanzien van de jeugdige zedenverwildering werd inzet van politieke strijd. De studie beschrijft weliswaar niet de periode daarna, maar laat wel zien hoe morele bezorgdheid onderdeel kan zijn van lokale machtsstrategieën. Bovendien toont zij aan dat de consensus op politiek, bestuurlijk en moreel gebied die snel na de oorlog tot stand kwam en tot in de jaren vijftig stand hield, niet vanzelf sprak maar aan tegenkrachten bloot stond en dus bevochten moest worden.

De naoorlogse processen van verandering en herstel staan centraal in *In Fatsoen Hersteld*, een artikelenbundel onder redactie van Galesloot en Schrevel.⁹ Te vaak, zo luidt het uitgangspunt van het boek, is aandacht besteed aan de naoorlogse politieke en economische verhoudingen, maar te weinig aan ontwikkelingen op sociaal-cultureel vlak en aan de zogenoemde mentaliteit van delen van de bevolking in de eerste twee decennia na de oorlog. Centraal in de publikaties staan de zedelijkheidsoffensieven die vanuit diverse maatschappelijke organisaties werden ondernomen. Vooral meisjes, fabrieksjeugd, 'ontuchtige' vrouwen en ongeschoolde arbeiders vormden het mikpunt van morele offensieven van politici en bestuurders, jeugdorganisaties, de Arbeiders Jeugd Centrale, de Katholieke Arbeiders Beweging, het katholieke vormingswerk en de gezondheidszorg. Door de aandacht voor deze morele en culturele aspecten van de naoorlogse ontwikkeling ontstaat een veelvormig beeld van naoorlogse processen van continuïteit en verandering.

Uit de bovengenoemde publikaties waarin de jaren veertig, vijftig en zestig worden beschreven komt de problematiek van de jeugd nadrukkelijk naar voren. 'De jeugd was in de jaren vijftig het zorgenkind', zo stelt Akkerman. De mentaliteit van de jeugd baarde grote zorgen, zeker tegen de achtergrond van de tanende invloed van de traditionele jeugdorganisaties. Vandaar ook de relatief grote wetenschappelijke belangstelling voor vraagstukken rond jeugd en vrijetijd met het omvangrijke 'massajeugdonderzoek' uit het begin van de jaren vijftig als beginpunt. Dit door het toenmalige Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen geïnitieerde onderzoek is bijna veertig jaar na dato aan een reconstructie onderworpen in de bundel *Op zoek naar een moderne pedagogische norm*.¹⁰ Verschillende auteurs plaatsen het onderzoek in de toenmalige wetenschappelijke, politieke en ideologische context. Uit de reconstructie blijkt niet alleen dat de jeugd vanuit deze verschillende perspectieven als probleem werd gedefinieerd, maar ook dat deze probleemdefinities inzicht geven in de ontwikkelingen in het denken over maatschappelijke vraagstukken binnen domeinen als wetenschap en politiek en binnen de zuilen.

Dat het jeugdprobleem in de eerste twee naoorlogse decennia een algemeen maatschappelijk vraagstuk betrof dat verder reikte dan alleen de jeugd zelf, blijkt ook uit *Nuchterheid en Nozems*, een artikelenbundel onder redactie van Tillekens.¹¹ Inzet van dit boek is de analyse van de opkomst van de jeugdcultuur in de

periode 1955-1965. In die periode, zo wordt door diverse auteurs vastgesteld, worden de eerste tekenen zichtbaar van een zelfstandige jeugdcultuur, of anders gezegd, van een anders georganiseerde jeugdcultuur. Gaandeweg verliezen de vertrouwde socialisatiekaders als gezin, arbeid, jeugdbeweging, parochie en buurt terrein aan de vriendengroep, aan commercieel georganiseerde vrijetijdsactiviteiten en in zekere zin ook aan de school. Tegelijkertijd wordt die periode ook gekenmerkt door een sterke mate van verzuiling en een hevig verzet tegen de 'uitwassen' van commercieel vermaak: 'de gelijktijdigheid van ongelijktijdige ontwikkelingen'.

Hoewel deze studies onderling sterk verschillen, raken ze elkaar toch op een aantal punten anders dan de overeenkomst in de periode die zij onderzoeken. In hun analyses van naoorlogse moderniseringsprocessen richten zij hun aandacht niet op algemene ontwikkelingen op politiek en economisch terrein, maar op lokale ontwikkelingen, op culturele en ideologische processen en, zij het in iets mindere mate, op het alledaagse leven. Met andere woorden: het gaat om de verbinding tussen kleinschalige culturele praktijken en ideologische vormen van beheer én grootschalige ontwikkelingen op het terrein van de politiek, de economie, de cultuur en de ideologie. Niet iedere studie bereikt dit niveau van analyse, maar in hun onderlinge samenhang is deze verbinding zeker te construeren.

De recente belangstelling voor het lokale, het alledaagse en het culturele in de geschiedschrijving behoeft enige toelichting. Zij is een produkt van een reeds langer bestaande toenadering tussen de geschiedschrijving en de sociale wetenschappen. Zeker de mentaliteits-historici kregen oog voor de waarden van antropologische en sociologische inzichten en methoden terwijl sociaal wetenschappers het belang begonnen in te zien van een historische benadering van maatschappelijke fenomenen of instituties. Bekende voorbeelden van het eerste zijn de integrerende studies van de 'Annales school', terwijl de studies van Foucault en Donzelot model kunnen staan voor de historiserende sociale wetenschappen.¹² In Nederland hebben deze studies een sterke invloed gehad op zowel de geschiedschrijving als de sociale wetenschap. Maar ook Engelse studies naar populaire cultuurvormen en de theoretisering van de begrippen cultuur en ideologie, met name door het Centre for Contemporary Cultural Studies (CCCS), hebben hun sporen nagelaten binnen de sociale wetenschappen.¹³ Het begrip cultuurstudies wordt dan ook steeds gangbaarder binnen de Nederlandse sociaal wetenschappelijke praktijk.

Deze studies hebben gemeen dat zij uitgaan van een pluriforme maatschappelijke werkelijkheid, zowel in historisch als actueel opzicht, die niet met eenduidige verklaringsprincipes begrepen kan worden. Centraal staat het relationele, het contextuele en het meervoudige karakter van de maatschappelijke werkelijkheid, hetgeen met studie van lokale processen blootgelegd kan worden.¹⁴

Het onderhavig onderzoek kan wellicht het beste gekarakteriseerd worden als een historiserende cultuurstudie. De studie beoogt een analyse te geven van de transformatie van de naoorlogse jeugdcultuur tegen de achtergrond van modernise-

rend Nederland. De jeugd verscheen na de oorlog, meer nog dan in de periode hiervoor, als een sociaal probleem. In feite weerspiegelden de problemen die volwassenen hadden met de jeugd en haar vrijetijd en de daarmee gepaard gaande beheersvormen de moeilijke overgang naar een moderne samenleving, waarbij modern staat voor onder andere verstedelijking en industrialisatie, toenemende mobiliteit, massacommunicatie en nieuwe vermaaksvormen. De studie moet inzicht verschaffen in de complexe wisselwerking tussen sociale beheersvormen, (jeugd)culturele transformaties, sociaal-economische en sociaal-culturele ontwikkelingen en structuren van het alledaagse leven. Om deze maatschappelijke dynamiek adequaat te kunnen beschrijven in de context van één studie is gekozen voor een onderzoek binnen een lokale setting. Deze lokale context is bovendien katholiek van karakter. De katholieke zuil was sterk homogeen, de vormen van beheer werden expliciet vanuit de katholieke ideologie opgezet en de ondergraving van de katholieke zuil leidde tot openbare conflicten én tot diepgaande veranderingen in het alledaagse leven van individuen van wie het leven voorheen stevig verankerd was in de katholieke cultuur en ideologie.

De studie moet op de volgende concrete vragen een antwoord formuleren:

- Hoe verschijnt binnen een katholieke lokale setting in de naoorlogse periode tot aan halverwege de jaren zestig de jeugd als een sociaal probleem?
- Welke beheersvormen werden ingezet op de verschillende probleemvelden ten aanzien van de jeugd?
- Welke verschuivingen binnen de jeugdcultuur, binnen het alledaagse leven van jongeren en, meer algemeen, binnen de lokale machtsverhoudingen doen zich in deze periode en in deze context voor?

De lokale context van deze studie wordt gevormd door de stad Tilburg. Tilburg was tot in de jaren zestig een katholieke stad bij uitstek: 95% van de bevolking stond als katholiek geregistreerd. Van de Weijer noemde Tilburg de 'meest katholieke stad van het land' in zijn proefschrift uit 1955 over de religieuze praktijk van Tilburg.¹⁵ Bovendien was Tilburg een industrie- en arbeidersstad als gevolg van de dominante aanwezigheid van de textielindustrie. Het was normaal dat veel jongeren op 14, 15 jarige leeftijd gingen werken in de fabriek. En juist de groep arbeidersjongeren gaven in de naoorlogse periode reden tot bezorgdheid. Door deze factoren vormt Tilburg een interessant studie-object. Deze lokale case-studie wil laten zien hoe in katholieke kringen het beheer over de jeugd gestalte kreeg en tegelijkertijd geeft zij inzicht in de invloed van processen van maatschappelijke vernieuwing op de katholieke cultuur en ideologie en de daarmee verbonden verschuivingen in machtsverhoudingen. Zij laat de praktische uitwerking zien van bijvoorbeeld het naoorlogse katholieke zedelijkheidsoffensief, van de implicaties van een herstructurering van het jeugdwerk of van de gevolgen van sociaal-culturele verschuivingen in het alledaagse leven van jongeren. Tegelijkertijd beschrijft zij de unieke geschiedenis van Tilburg in de eerste twee decennia na de

Tweede Wereldoorlog en hoe deze door opgroeiende jongeren is beleefd. Een lokale studie is, om met Stuurman te spreken, zowel exemplarisch, wanneer het gaat om de analyse van concrete gevolgen van bredere maatschappelijke ontwikkelingen als specifiek in haar beschrijving van de geschiedenis van een stad of dorp.¹⁶

De studie beslaat de periode na de Tweede Wereldoorlog tot het midden van de jaren zestig. Voor een analyse van de overgang van een traditioneel jeugdbestaan naar een modern jeugdbestaan vormt dit een cruciaal tijdvak. Immers, na de oorlog had het traditionele jeugdbestel, met een sterke bevoogding van de jeugd als een belangrijk kenmerk, nog niet afgedaan, terwijl in de tweede helft van de jaren zestig de jeugd de volwassenen de rug lijkt toe te keren en een eigen jeugdbestel ontwerpt. Gedurende deze twee decennia heeft een belangrijke omslag plaatsgevonden die in deze studie centraal staat.

Het onderzoeksmateriaal is met behulp van twee verschillende methoden verzameld: archief- en literatuuronderzoek enerzijds en interviews anderzijds. Beide methoden hadden een gelijkwaardige plaats binnen het onderzoek.

Naast het bestuderen van relevante literatuur uit en over de onderzoeksperiode, heb ik een aantal archieven geraadpleegd. Daarbij was het gemeentearchief Tilburg (GAT) het belangrijkste. Dit bevatte vrijwel al het voor het onderzoek relevant archiefmateriaal. Daarnaast heb ik gebruik gemaakt van het archief van het Katholiek Documentatiecentrum (KDC) van de Katholieke Universiteit Nijmegen en van het archief van de Twern, instelling voor sociaal-cultureel werk Tilburg.

De andere methode was het houden van diepte-interviews, zowel met personen die, tijdens de periode die in het onderzoek centraal staat, als jongere opgroeienden in Tilburg als met sleutelinformanten die veelal werkzaam waren in maatschappelijke organisaties in Tilburg in dezelfde periode.

In totaal heb ik met 35 respondenten biografische interviews gehouden. Dit waren individuele interviews en groepsinterviews. De groepsinterviews waren alle gesprekken met echtparen. Deze biografische interviews, waarvan de lengte varieerde van 1 uur tot 3 uur, werden op band opgenomen en integraal uitgetypt. Voor de verwerking en analyse van de aldus verkregen biografieën heb ik gebruik gemaakt van het computerprogramma Kwalitan.¹⁷

De respondenten zijn langs twee verschillende kanalen benaderd. Op de eerste plaats heb ik dankbaar gebruik gemaakt van de contacten die ik reeds had opgebouwd via een onderzoek onder Tilburgse jongeren in de leeftijd van 16-24 jaar. Met dit onderzoek ben ik echter in een vroegtijdig stadium gestopt, omdat de mogelijkheid zich voordeed om historisch onderzoek te doen, hetgeen mijn voorkeur genoot. De ouders van de betreffende jongeren bleken veelal te behoren tot de onderzoeksgroep die ik voor ogen had: in Tilburg opgegroeid en geboren in de periode vanaf 1935 tot de eerste jaren na de oorlog. De meeste ouders bleken zonder meer bereid om over hun jeugd in Tilburg te vertellen. Hiernaast heb ik de sneeuwbalmethode gehanteerd, waarbij ik gebruik maakte van bovengenoemde

ouders en van persoonlijke netwerken.

Bij de selectie van de respondenten heb ik gestreefd naar een even grote groep mannen en vrouwen en naar een zo goed mogelijke afspiegeling van de Tilburgse samenleving in de betreffende periode. Dit betekende dat de onderzoeksgroep veel arbeidersjeugd moest bevatten, waaronder een aantal jongeren die werkzaam waren in de textielindustrie. Een ander criterium was dat de meeste respondenten een katholieke opvoeding genoten moesten hebben. De loop van het onderzoek wees uit dat het niet moeilijk was om een onderzoeksgroep samen te stellen die aan de eisen voldeed.

Bij een biografische methode is niet bij voorbaat een hoeveelheid interviews vast te stellen, dat voldoende informatie biedt om de onderzoeksvraag te beantwoorden. Gedurende het onderzoeksproces wordt dit meestal wel duidelijk. De eerste interviews boden, niet verwonderlijk, zeer veel informatie. Dit gold ook voor de eerste interviews met respondenten uit een bepaald milieu, zoals de eerste interviews met textielarbeiders, met middelbare scholieren of met kantoormeisjes. Na ongeveer 25 respondenten gesproken te hebben kon ik me een goed beeld vormen van het alledaagse leven en de opvattingen van Tilburgse jongeren in de eerste twintig jaren na de oorlog. Uiteindelijk had ik bij 35 respondenten het punt van 'saturation of knowledge', om met Bertaux te spreken, bereikt.¹⁸ Het houden van meer interviews zou weinig meer toevoegen aan hetgeen ik al wist. Representativiteit, niet in kwantitatieve maar in kwalitatieve zin was bereikt.

De interviews zelf hielden het midden tussen enerzijds gestructureerde interviews waarbij vantevoren uitgewerkte vragen centraal staan en anderzijds narratieve interviews waarbij zoveel mogelijk de alledaagse communicatie wordt geïmiteerd. De gesprekken zijn gehouden aan de hand van een topic lijst die onderwerpen bevatte als gezin, school, werk, geloof en vrijetijd. Deze onderwerpen brachten structuur in de gesprekken, maar deze bleven sterk open van karakter. De ervaring leerde dat ik, naarmate het onderzoek vorderde en dus meer wist van het onderzoeksthema, in de gesprekken vaker specifieke onderwerpen aan de orde stelde en vragen naar mij inmiddels bekende feiten achterwege liet. Het onderzoeksproces had zo een belangrijke invloed op de interviews. De individuele interviews hadden als voordeel boven de groepsinterviews dat een, voor de duur van het gesprek, 'hechte' band kon ontstaan tussen interviewer en geïnterviewde, waardoor persoonlijke ervaringen makkelijker werden verteld. Het voordeel van groepsinterviews was dat men elkaar bij de 'reconstructie van het jong-zijn' kon helpen en aanvullen. Daar kwam bij dat de echtparen in de meeste gevallen elkaar in de in het onderzoek bestudeerde periode leerden kennen en daarover nog levendig en uitgebreid konden verhalen.

Herinneringen van mensen, hoe overtuigend ook verwoord, vallen niet altijd samen met het daadwerkelijk gebeurde. Naarmate de tijd verstrijkt verdwijnen vaak de details of de chronologische volgorde van gebeurtenissen. Tegelijkertijd worden zij 'aangetast' door de omstandigheden waaronder mensen jaren later leven. Dit noopt de onderzoeker tot voorzichtigheid. In de fase van de analyse van

de interviews heb ik dan ook rekening gehouden met de aspecten van interne en externe validering van de interviews.¹⁹ Interne validering verwijst naar het proces waarbij de interne consistentie van een interview wordt nagetrokken. De interviews heb ik in lijn hiermee op evidente tegenspraken of onjuistheden geanalyseerd. Met externe validering worden feitelijke gegevens die de respondenten in de interviews naar voren brengen op hun juistheid geschat door deze te vergelijken met gegevens uit andere bronnen. De verscheidenheid aan methoden in dit onderzoek kwam hierbij goed van pas. Door de gesprekken met sleutelinformanten en door het archiefonderzoek heb ik veel informatie uit de interviews op haar juistheid kunnen toetsen.

Naast de biografische interviews heb ik met 17 sleutelinformanten gesproken. Dit waren onder meer personen uit het jeugdwerk, uit het maatschappelijk werk, uit de gemeenteraad en geestelijken. Ook deze interviews zijn op band opgenomen en de meeste werden integraal uitgeschreven. De sleutelinformanten zijn benaderd via de instellingen waar zij werkzaam waren en daarnaast verwezen sommige sleutelinformanten weer naar een andere die 'nog veel meer wist over de Tilburgse ontwikkelingen' na de oorlog. Hoewel dit niet altijd leidde tot een evenredige accumulatie van kennis, zijn deze interviews van grote waarde gebleken voor het onderzoek.

Achter in het boek is een overzicht opgenomen van alle interviews die in het kader van dit onderzoek zijn gehouden en van de topic lijst die ik bij het afnemen van de interviews heb gehanteerd.

De studie is als volgt opgebouwd. In deel 1 zal ik ingaan op de theoretische context en inhoudelijke plaatsbepaling van het onderzoek. De theoretische context, hoofdstuk 1, bevat een uiteenzetting over de verhouding tussen ideologie en cultuur. Deze is nodig om de binnen de studie beschreven jeugdculturele transformaties binnen de context van een katholieke ideologie theoretisch te duiden. Uitgangspunt is dat cultuur en ideologie niet samenvallen, maar elkaar wederzijds doordringen. In hoofdstuk 2 volgt de inhoudelijke plaatsbepaling van het onderzoek, waarbij ingegaan wordt op de sociaal-culturele en sociaal economische achtergronden van de herstructurering van de vrijetijd in de naoorlogse periode tot halverwege de jaren zestig én op het debat dat gevoerd wordt over de betekenis van de betreffende periode in relatie tot processen van modernisering.

In deel 2 komt de case-studie van Tilburg aan de orde. Allereerst zal, in hoofdstuk 3, de context van Tilburg als katholieke industriestad beschreven worden in algemene termen. Hoofdstuk 4 schetst de wereld van de naoorlogse jeugd zoals die uit de biografieën naar voren is gekomen. De ervaringen van jongeren ten aanzien van domeinen als gezin, werk, school, vrijetijd, religie staan in dit hoofdstuk voorop. Daarna zal in hoofdstuk 5 de aandacht uitgaan naar vormen van beheer over de jeugd. Het hoofdstuk biedt een analyse van het zedelijkheidsoffensief dat vooral in het eerste decennium na de oorlog zijn hoogtepunt beleefde, een schets van de lokale vormingspraktijken voor de fabrieksjeugd en een beschrijving van het beheer over de onmaatschappelijke jeugd. Daarnaast gaat het in op de her-

structurering van het jeugdwerk en de opkomst van een lokale beatcultuur en het laat zien hoe één van de meest populaire vermaaksvormen van de jeugd, het bioscoopbezoek, door controle-maatregelen omgeven werd.

In deel 3 volgt een slotbeschouwing, waarin de resultaten van de studie in evaluerende, concluderende en samenvattende zin aan bod komen.

DEEL 1

THEORIE EN CONTEXT

1. Theoretische concepten: ideologie, cultuur en macht

De studie van jeugdculturele veranderingsprocessen binnen de context van een lokale katholieke setting is een studie naar de relatie tussen jeugdcultuur en katholieke ideologie. In meer formele termen gesteld: een studie naar ideologie en cultuur. De relatie tussen deze twee begrippen (en praktijken) is complex. Ideologische en culturele processen bezitten weliswaar hun eigen autonomie, maar zijn onderling verweven. Voor een goed begrip van jeugdculturele transformaties binnen een katholieke context is het noodzakelijk een theoretisch perspectief te schetsen van de relatie tussen ideologie en cultuur. In dit hoofdstuk wordt een dergelijk perspectief gegeven.

De reikwijdte van de ideologie

I: 'Hoe speelde het katholieke geloof, de pastoors enz. een rol in uw jeugdleven?

Ik denk dat het een hele grote rol heeft gespeeld. Als wij beginnen met de lagere school; wij zaten bij de fraters op school, wat de frater zei was wet. En godsdienstles van meneer pastoor of één van de kapelaans. Die hadden wel veel meer te vertellen, zo zeiden ze dat je op woensdagmiddag gewoon met het schoolvoetbalelftal mee moest doen. (...).

Eigenlijk was het zo dat ge niks mocht en alles moest. Wij hadden niks te willen en er werd in feite voor ons gedacht. Buiten die regels om, dan was het niet goed.

I: Kwamen jullie wel eens buiten die regels om?

Natuurlijk. Als wij naar de kindermis moesten en we hadden geen zin dan gingen we er ook langs, ja, we gingen wel naar binnen om een stempeltje te halen, en dan weer weg. Maar op zondag ging dat niet zo makkelijk. Iemand zag oer altijd wel, dat moest je niet proberen. Maar ja, waar moest je ook naar toe, iedereen was weg. Er was een grote sociale controle. Maar ja, wij wisten eigenlijk niet beter dus was het ook niet zo beklemmend.¹

In de terugblik op de rol van het katholieke geloof in hun jeugdleven domineerden bij de respondenten de negatieve ervaringen die zij met de katholieke praktijken gehad hadden. Men 'moest alles' en 'mocht niks' en men 'werd veel voor de gek gehouden'. Maar, zo bleek uit de de gesprekken, dit betreft een reconstructie achteraf. Een vergelijking tussen het leven van de huidige jeugd en hun jeugdperiode, die tijdens de gesprekken veelvuldig gemaakt werd, valt in het nadeel uit van de laatste.

Tegelijkertijd kwam scherp naar voren de vanzelfsprekendheid waarmee de

wereld zich tijdens hun jeugd manifesteerde en waarmee zij deze wereld tegemoet traden. De eerste communie, de kerkgang, het bidden, de biecht, de meisjes- en jongensscholen, al deze door de katholieke ideologie geproduceerde praktijken maakten een natuurlijk onderdeel uit van hun alledaagse leven.

De marxistisch filosoof Althusser beschouwt deze constructie van vanzelfsprekendheden als een kenmerkende werking van ideologie. Ieder individu wordt in een voorgestructureerde wereld geboren waarin verschillende ideologische configuraties werkzaam zijn. Afhankelijk van de context waarin het opgroeit internaliseert het kind spelenderwijs de codes van bijvoorbeeld de katholieke cultuur, gereformeerde cultuur of de arbeiderscultuur. Op zo'n manier verkrijgt het individu zijn identiteit, 'de ideologie spreekt de individuen tot subjecten aan'², en verschijnt de wereld voor hem als betekenisvol én vanzelfsprekend.

'Het is immers het kenmerk van de ideologie, dat zij (zonder die indruk te wekken, het gaat immers om 'evidenties') evidenties oplegt als evidenties die wij onmogelijk niet kunnen (h)erkennen en ten overstaan waarvan wij de onvermijdelijke en natuurlijke reactie hebben (hardop of 'in de stilte van het bewustzijn') uit te roepen: 'Dat is evident! Zo is het! Dat is waar!''³

Men beleeft dus de wereld afhankelijk van de ideologische positie die men inneemt. In de definitie van ideologie stelt Althusser dit aldus: ideologie is 'een voorstelling van de imaginaire verhouding van de individuen tot hun werkelijke bestaansvoorwaarden.'⁴ De term imaginair verwijst naar de gedachte dat datgene wat door individuen voorgesteld wordt niet het stelsel is van de werkelijke verhoudingen die het bestaan regeren (lees: de produktieverhoudingen en de daarvan afgeleide verhoudingen), maar de denkbeeldige verhoudingen van individuen tot hun bestaansvoorwaarden.

Een ander kenmerk van ideologie volgens Althusser is het materieel bestaan ervan. De ideeën of voorstellingen die onderdeel lijken van een ideologie bestaan niet als idee, maar bestaan als praktijk. Deze praktijken zijn onderworpen aan de regels van 'het materiële bestaan van een ideologies apparaat'.⁵ Althusser onderscheidt onder meer de volgende ideologische staatsapparaten (ISA):

- godsdienst (het systeem van de verschillende kerken);
- onderwijs;
- gezin;
- politiek;
- communicatie (pers, radio, televisie enzovoort);
- cultuur (literatuur, kunst, sport enzovoort).⁶

De ISA, een kernbegrip binnen Althussers ideologietheorie, zijn te onderscheiden van 'repressieve' apparaten zoals het leger, de politie, de rechtbanken, de gevangenen enzovoort. De ISA, zo stelt Althusser, fungeren via de ideologie en de repressieve staatsapparaten door middel van geweld. Een ander belangrijk verschil

tussen beide is dat de repressieve staatsapparaten tot de publieke sector behoren terwijl de meeste ISA tot de private sector behoren.

De ideologie manifesteert zich dus in praktijken die, hoe klein ook, onderdeel zijn van een ideologisch apparaat. Zo zijn een mis, het bidden, maar ook de communicatie binnen het gezin, een sportwedstrijd, een schooldag, vermaaksvormen enzovoort, materiële uitingen van een zekere ideologie.

De noties van Althusser over ideologie als een belangrijk element in de constructie van een vanzelfsprekende wereld en als een materiële praktijk vormen bruikbare inzichten in de werking van ideologieën. Voor deze studie vormen zij belangrijke theoretische uitgangspunten. Aan Althusser's ideologietheorie kleven echter ook fundamentele bezwaren die voortkomen uit het marxistisch denkschema. De problemen ontstaan daar waar zijn opvattingen over ideologie ingebed worden in een meer omvattende theorie van sociale reproductie. In mijn bespreking van deze theoretische problemen volg ik in grote lijnen de opvattingen van Thompson die in zijn *Ideology and Modern Culture* scherpe kritiek heeft geuit op marxistische concepten van ideologie en cultuur.⁷

Thompson richt zich in zijn kritiek tot auteurs die een belangrijke bijdrage hebben geleverd aan de marxistische theorievorming over ideologie en de staat. Althusser is hier één van, maar Thompson noemt ook Gramsci met zijn hegemonie-concept en de staatstheoreticus Poulantzas. Ook de theoretische inzichten van het Centre for Contemporary Cultural studies (CCCS), dat sterk werd beïnvloed door Althusser en Gramsci, vallen hieronder. Deze auteurs, zo stelt Thompson, geven een antwoord op de vraag waarom maatschappijen, en in het bijzonder kapitalistische maatschappijen, blijven bestaan ondanks hun structurele ongelijkheden. In dit antwoord staan drie theoretische vooronderstellingen centraal:

1. Voor de reproductie van sociale relaties moeten zowel de materiële bestaansvoorwaarden (wonen, eten, produktiemiddelen) gereproduceerd worden als de collectief gedeelde waarden en overtuigingen.
2. Sommige van deze waarden en overtuigingen vormen elementen van de dominante ideologie die verspreid wordt door de maatschappij met als gevolg de instemming van individuen met de sociale orde.
3. De verspreiding van de dominante ideologie over de maatschappij is één van de taken van de staat of van zekere vertegenwoordigers van de staat. Hierdoor opereert de staat altijd in het belang van hen die het meeste profiteren van de bestaande sociale relaties: de dominante klassen.⁸

Hoewel de nadruk op het belang van de in de dominante ideologie vervatte waarden en overtuigingen die worden verspreid in alle lagen van de maatschappij waardoor de op een klasse-structuur gebaseerde sociale orde wordt gereproduceerd op het eerste gezicht plausibel klinkt, aldus Thompson, vertonen deze algemene theoretische uitgangspunten toch belangrijke onvolkomenheden.

De meer extreme variant van de marxistische ideologie- en staatstheorie gaat

ervan uit dat de reproductie van de bestaande sociale orde mogelijk is gezien de collectief gedeelde en volledig geaccepteerde waarden en overtuigingen die individuen aan de sociale orde binden. Maar, zo stelt Thompson, het idee van deze volledige instemming van individuen met de dominante waarden en overtuigingen moet sterk gerelativeerd worden. Hij wijst in dit verband op Amerikaanse en Engelse studies die aantonen dat een groot deel van de arbeidersklasse veel kritiek heeft op de regering, politici, grote bedrijven en andere machtige individuen en instanties. Maar ook Bourdieu's leefstijl-studie *Distinction* laat scherp de culturele en ideologische verschillen, de verschillen in 'taste', zien tussen klassen. De Habitus van de arbeidersklasse is per definitie anders dan van de bourgeoisie. Ook Nederlandse studies naar arbeiderscultuur, jeugdcultuur en werkloosheid weerpreken de alomvattendheid van de dominante ideologie. Zo laten talrijke jeugdstudies uit de jaren tachtig zien dat in de reproductie van jeugdculturen zowel structurele voorwaarden als het relatief zelfstandig handelen van jongeren een rol spelen.⁹

Ook de minder orthodoxe varianten van op marxistische leest geschoeide ideologie- en staatstheorieën overtuigen volgens Thompson niet. Zij leggen meer de nadruk op de maatschappelijk geaccepteerde rollen die individuen vervullen en daardoor tevens de bijbehorende waarden en overtuigingen delen. De kritiek van Thompson richt zich vooral op het concept van het handelend individu dat ten grondslag ligt aan deze theorievorming. In dit concept wordt het individu voorgesteld als 'the products of, or as 'constituted by', the processes of socialization and inculcation to which they are subjected.' Het individu is echter niet te beschouwen als puur een product van socialisatie-processen noch als een gehoorzaam vervuller van de maatschappelijke rollen die het wordt opgelegd.

'It is part of their very nature qua human agents that they are capable, to some extent, of distancing themselves from the social processes to which they are subjected, of reflecting on these processes, criticizing them, contesting them, ridiculing them and, in some circumstances, rejecting them.'¹⁰

Thompson voegt hierbij aan toe, en dat is wezenlijk, dat deze individuele momenten van 'verzet' samen kunnen gaan met acceptatie van andere maatschappelijke waarden of overtuigingen, met als uiteindelijk resultaat de reproductie van de sociale orde.

In zijn conceptie van het handelend individu sluit Thompson aan bij het handlingsbegrip van Giddens. Giddens ruimt in zijn structuratietheorie een belangrijke plaats in voor het handelend individu. Hij beschouwt deze als 'knowledgeable agents' die voor een groot deel weet hebben van de omstandigheden waaronder zij leven en van de gevolgen van hun handelingen in hun alledaagse leven. In de sociale reproductie spelen actoren dus een actieve rol, maar wel gebonden aan een bepaalde context. Het is van belang om als aanvulling op Thompsons kritiekpunten iets dieper in te gaan op Giddens structuratietheorie als sociale reproductietheorie.

In de structuratietheorie speelt het begrip dualiteit van structuren een belangrijke rol. Dit verwijst naar het uitgangspunt dat actoren en structuren niet twee onafhankelijke fenomenen zijn, maar logisch aan elkaar verbonden zijn. Het begrip structuur verwijst naar virtueel, niet in tijd en ruimte bestaande, regels en hulpbronnen. De taal en een ideologie zijn voorbeelden hiervan. In de opvatting van Giddens is structuur niet louter op te vatten als iets dat het handelen beperkt - zoals in bijvoorbeeld de marxistische definitie van structuur - maar ook als een mogelijkhedenvoorwaarde voor het handelen. Sterker nog, zij veronderstellen elkaar; zonder structuren ofwel regels en middelen is handelen bijna niet mogelijk en zonder handelen kunnen structuren niet voortbestaan. De eigenschappen van structuren worden geactualiseerd in sociale systemen die als praktijken, geproduceerd en gereproduceerd door actoren, in tijd en ruimte bestaan. Zo wordt in de praktijk van een alledaagse communicatie in het Nederlands, gebruik gemaakt van de Nederlandse taal met al zijn taalkundige regels en daarmee wordt deze tegelijkertijd gereproduceerd of is bidden of het bezoeken van een kerk pas mogelijk door het bestaan van een religieuze ideologie die daarmee tegelijk gereproduceerd wordt.

'the structural properties of social systems are both medium and outcome of the practices they recursively organize.'¹¹

Hiermee keert Giddens het gangbare structuurbegrip om. Structuren, zoals klassen of sexen, zijn vaak voorgesteld als materiële entiteiten die de individuen dwangmatig handelingspraktijken voorschrijven. Ontsnappen hieruit komt zelden voor of vindt slechts in psychologische zin plaats. Structuren volgens Giddens stellen zowel beperkingen aan het handelen als dat zij het handelen mogelijk maken. Bovendien zijn structuren als zodanig niet zichtbaar of tastbaar, maar de eigenschappen van structuren worden pas manifest in systemen of praktijken. Daarom is het volgens Giddens noodzakelijk om twee concepten, structuur en systeem, te onderscheiden.

Sociale systemen of praktijken bestaan door de structurele eigenschappen maar structuren zijn ook het resultaat van die sociale praktijken. Essentieel hierbij is dat sociale praktijken voortdurend in ontwikkeling zijn. De verhouding tussen sociale praktijken - in gang gezet door handelende actoren - en structuren is daarmee ook voortdurend in beweging; "Social reproduction' must not be equated with the consolidation of social cohesion."¹² In ieder moment van handelen zit, bijvoorbeeld door een, al dan niet bewust, nieuwe manier van toepassen van regels en hulpbronnen, een mogelijkheid tot een wijziging van de structuur.

Het beeld van een volledige acceptatie van het individu van dominante ideologieën als basis voor de reproductie van de sociale orde kan met de inzichten van Thompson en Giddens als een te simpele voorstelling van de werking van de ideologie worden bestempeld. Bovendien verhindert deze opvatting het stellen van

wezenlijke vragen ten aanzien van de maatschappelijke plaats en betekenis van ideologie. Een analyse van ideologie houdt volgens Thompson in:

'...to study the ways in which meaning serves to establish and sustain relations of domination.'¹³

Ideologie verwijst dus naar een betekenissysteem aan de hand waarvan machtsrelaties ge(re)produceerd worden. Voor deze studie betekent dit dat de aandacht uitgaat naar de wijze waarop de betekenis van jeugd zoals die door katholieken werd geconstrueerd, ingezet werd om relaties van dominantie te (re)produceren. Zoals in de probleemstelling reeds is aangegeven ga ik daarbij op zoek naar de specifieke lokale verschijningsvorm van de jeugd als een sociaal probleem en de daarmee gepaard gaande beheersvormen.

Maar de reproductie van de sociale orde kan niet begrepen worden met een studie van ideologie alleen. Ideologie en ideologische praktijken vallen immers niet samen met cultuur en culturele praktijken. Onderzocht moet worden de specifieke verhouding tussen individuen en hun verschillende culturele praktijken enerzijds en de ideologische context waarin deze culturele praktijken plaatsvinden anderzijds. In deze studie betekent dit, kort gezegd, dat de verhouding tussen jeugdcultuur en katholieke ideologie centraal staat. Het begrip cultuur verdient, naast het begrip ideologie, nadere toelichting.

Cultuur en macht

Door de antropologie en de Britse cultural studies, vooral de CCCS, is de verbinding gelegd tussen cultuur en het alledaagse leven. Cultuur bestrijkt in dit perspectief een breed terrein. Niet alleen literatuur, poëzie of kunst behoren hiertoe, maar ook radio, televisie, bioscoop en volksvermaken als het gokken, de kroeg en de kermis. Het in dit verband aangebrachte onderscheid tussen 'high culture' en 'popular culture' doet hier niets aan af. Cultuur is in deze optiek op te vatten als een 'whole way of life', waarbij culturele praktijken verbonden zijn met andere levensdomeinen zoals arbeid. Deze verbreding van het cultuurbegrip vormt de basis voor de groei van de cultuurstudies waarin veel aandacht voor het alledaagse leven van mensen en voor de meest uiteenlopende culturele praktijken. Een tweetal congressen, georganiseerd in de tweede helft van de jaren tachtig, illustreren deze ontwikkeling binnen de Nederlandse cultuurstudies.¹⁴

Het is van belang stil te staan bij de benadering van cultuur door de Britse cultural studies. Zonder van één cultuurbegrip binnen het CCCS te willen spreken, is een gemeenschappelijke opvatting dat cultuur verwijst naar de handelingen, betekenissen, waarden en ideeën van individuen en geobjectiveerd is in maatschappelijke organisaties en betrekkingen of verhoudingen.¹⁵ Binnen deze omschrijving ligt meteen het fundamentele theoretische probleem van de cultuurstudie besloten:

het cultuur-structuur dilemma. Hoe verhouden zich (micro) culturele uitingen van individuen ten opzichte van (macro) contexten als klasse, economie en instituties?

Eén van de meest geslaagde pogingen binnen de CCCS traditie om in een empirisch onderzoek dit dilemma 'op te lossen' is die van Willis. In zijn studie *Learning to Labour* onderzoekt hij de tegencultuur van arbeiderskinderen op school in relatie tot de betekenis van de school als kennis- en cultuuroverdrager en tot de plaats van de arbeidersklasse binnen de Engelse maatschappij.¹⁶ De theorie die ten grondslag lag aan dit onderzoek heeft Willis jaren later op een belangwekkende manier verder uitgewerkt in zijn artikel 'Cultural production and theories of reproduction'.¹⁷ In dit artikel plaatst Willis het perspectief van de cultural studies tegenover dat van het functionalisme waarin individuen, in zijn visie, slechts gehoorzamen aan de behoeften van maatschappelijke structuren en tegenover orthodox marxistische opvattingen en het structuralistische denken, waarbij het individu volledig structureel en historisch gedetermineerd is en alleen geprefabriceerde rollen kan spelen. In Willis' opvatting is in de relatie tussen culturele produktie en sociale structuren plaats voor actief en creatief handelende individuen. Culturele produktie en reproductie van maatschappelijke structuren vallen ten gevolge hiervan niet samen. Het gaat erom, aldus Willis, de specificiteit van de culturele produktie te benadrukken. Maar culturele produktie en reproductie zijn evenmin elkaars tegenhangers, maar juist intern met elkaar verbonden ondanks dat de culturele produktie zowel elementen van verzet als aanpassing bevat.

De overeenkomsten met Giddens' structuratietheorie zijn opvallend. Ook Giddens wijst een functionalistisch verklaringsmodel af en wil het actor-structuur dilemma (in CCCS terminologie: cultuur-structuur dilemma) doorbreken door het handelend individu centraal te stellen. En evenals bij Willis zijn in de structuratietheorie structuur en handelen ('agency') met elkaar verbonden. Giddens spreekt in dit verband van de dualiteit van structuren terwijl Willis spreekt van een dialectische relatie ('they need each other').

Er zijn echter ook belangrijke verschillen. Bij Willis, en dat is tevens mijn bezwaar, blijft culturele produktie in al hun complexiteit afgeleid van kapitalistische produktieverhoudingen. Willis stelt het als volgt:

'In my view there has to be some kind of dialectical relation, not between free subjects and determining structure, but between subjects formed in struggle and resistance to structures in domination, and structures formed in and reproduced by struggle and resistance against domination. The key link and common ground between the two terms 'subjects' and 'structure' is struggle. (...). The qualifications and elaborations I am making around the notion of struggle and cultural production can be seen as an aspect of a broader view of the most basic struggle in society, class struggle, and of how this is related to some of the basic social categories and ideological 'architecture' of a capitalist society.'¹⁸

Daarentegen is culturele produktie in de structuratietheorie opgenomen in een zuiver formeel theoretisch kader. Culturele produktie en reproductie van maat-

schappelijke structuren zijn logisch met elkaar verbonden, maar niet tot elkaar te herleiden, ook niet in laatste instantie. Zoals gezegd, bij Giddens zijn structuren niet alleen beperkend - dat blijkt uiteindelijk bij Willis het geval te zijn - maar ook mogelijkhedenvoorwaarden te bieden voor het handelen.

Op basis van de sociaal theoretische inzichten van Giddens heeft Thompson in zijn eerder aangehaalde studie een cultuurbegrip ontworpen dat voor de culturele analyse in onderhavige studie als leidraad heeft gediend. Thompson's vertrekpunt wordt gevormd door antropologische concepties van cultuur. Hij maakt hierin een onderscheid tussen 'the descriptive conception' en 'the symbolic conception'. Een studie van cultuur volgens de descriptive conception is een analyse, classificatie en vergelijking van 'beliefs, customs, ideas and values, as well as the material artefacts, objects and instruments, which are acquired by individuals as members of the group or society.'¹⁹ Thompson maakt bezwaar tegen de algemeenheid en, in het verlengde daarvan, de vaagheid van de descriptieve conceptie van cultuur. Bovendien leidt dit tot even zo veel verschillende studies als er theoretische en methodologische perspectieven zijn.

In het perspectief op cultuur als symbolic conception staat de betekenis, de symboliek en interpretatie centraal. Als belangrijke representant van deze benadering noemt Thompson de Amerikaanse antropoloog Clifford Geertz. Geertz benadert de sociale werkelijkheid als een te interpreteren literaire tekst in plaats van als een te kwantificeren en te objectiveren werkelijkheid die zich in algemene wetmatigheden laat beschrijven. De studie van cultuur is een etnografisch proces dat beoogt interpretaties te geven van culturele praktijken die reeds betekenis hebben voor individuen, ofwel, interpretaties van interpretaties.²⁰

In zijn cultuurbegrip bouwt Thompson verder voort op dat van Geertz, met een aantal belangrijke aanvullingen hierop. Wat in Geertz' cultuurbegrip onvoldoende wordt belicht zijn volgens hem de dimensies van macht en conflict; de 'structured social contexts within which cultural phenomena are produced, transmitted and received.'²¹ Thompson opteert voor een 'structural conception' van cultuur waarin de aandacht uitgaat naar zowel het symbolisch karakter van culturele praktijken als naar de sociale context van deze culturele praktijken. Cultuurstudie is:

'the study of symbolic forms - that is, meaningful actions, objects and expressions of various kinds - in relation to the historically specific and socially structured contexts and processes within which, and by means of which, these symbolic forms are produced, transmitted and received.'²²

De door Thompson benadrukte inbedding van culturele praktijken binnen sociale contexten houdt een aantal belangrijke implicaties in. Het impliceert dat zowel de actoren die culturele praktijken vormgeven als de 'ontvangende' actoren gesitueerd zijn in specifieke sociaal-historische contexten die van invloed zijn op de produktie en interpretatie van die praktijken. Eveneens impliceert het dat producerende en

interpreterende actoren voortdurend culturele praktijken op hun waarde schatten. Cultuur is constant object van waardering, evaluatie, conflict en verandering.²³

Dit contextuele perspectief op cultuur hanteer ik in deze studie. Het benadert culturele veranderingen niet als probleemloze en eenduidige processen, maar als conflictueuze, vaak moeizame en voor de betrokkenen mogelijk aangrijpende ontwikkelingen. Daarnaast voltrekken culturele veranderingen zich niet lineair, maar zijn het resultaat van machtsstrategieën en strijd om betekenisgeving.

Tot slot wil ik kort ingaan op het nauw aan de concepten ideologie en cultuur gelieerde concept van macht. Het klassieke orthodox-marxistisch machtsmodel kan hierbij als vertrekpunt dienen. Dit model gaat uit van een machts-elite die de maatschappelijke touwtjes in handen heeft en terwille van de reproductie van de bestaande kapitalistische produktieverhoudingen de bevolking onderdrukt. Maatschappelijke ontwikkelingen in andere domeinen dan de economie zijn, in deze visie, afgeleid van de economische verhoudingen.²⁴

Het eerste probleem in dit model is het primaat van de kapitalistische produktieverhoudingen. Verklaringen voor maatschappelijke ontwikkelingen op de meest uiteenlopende terreinen berusten altijd op de 'stand van zaken' in die produktieverhoudingen. Zo zijn bijvoorbeeld cultuur, politiek en onderwijs in deze optiek geen zelfstandige fenomenen. Diverse auteurs, zoals Foucault, Elias en Bourdieu hebben dit machtsmodel, met uiteenlopende argumenten, bekritiseerd en aangetoond dat deze eenzijdige verklaring van sociale processen onhoudbaar is.²⁵

Het tweede probleem van het marxistisch machtsmodel is het uitgangspunt dat een bepaalde groep van individuen beschikt over macht en die repressief inzet voor hun eigen belangen. Dit beeld van een soevereine machtsuitoefening is sterk bekritiseerd door met name Foucault.²⁶ Hij stelt dat macht geen heerschappij betekent van de ene groep over de andere groep. Over macht kan men niet beschikken, maar gaat als het ware door individuen heen. De macht is alom tegenwoordig en individuen zijn schakels in de keten van machtsverhoudingen die de maatschappij doortrekt. Macht is in dit perspectief niet negatief en repressief, maar heeft een positief, scheppend vermogen. De sociale betrekkingen tussen mensen en de daarbij horende betekenissen - bijvoorbeeld de opvattingen over de jeugd of over 'een goed katholiek zijn' - zijn in belangrijke mate gestructureerd door macht. Anders gezegd, ideologieën zijn als betekenissystemen het resultaat van machtsprocessen terwijl zij tegelijkertijd, zoals ik heb aangegeven, machtsrelaties reproduceren. Steeds in wisselende contexten zodat betekenissen en machtsrelaties aan verschuivingen onderhevig zijn.

De geschetste theoretische perspectieven houden in dat ik in deze studie een analyse maak van het door katholieken gedefinieerde probleem van de jeugd en de daarmee samenhangende 'oplossingen'. Daarnaast analyseer ik de ontwikkelingen binnen de jeugdcultuur in relatie tot de ideologische context waarbij ik uitga van de relatieve onafhankelijkheid van ideologie en cultuur. De ideologische en

culturele processen plaats ik binnen de context van sociaal-economische en sociaal-culturele ontwikkelingen en binnen de context van lokale machtsverhoudingen. De studie moet inzicht geven in de verschuivingen die zich voordoen in dit conglomeraat van ideologie, cultuur en machtsverhoudingen en hun onderlinge relatie.

Heb ik aldus de studie in formeel-theoretische zin een plaats gegeven, nodig is nu, gezien de thematiek, een nadere situering binnen jeugd- en vrijetijdsstudies.

In de periode die in dit onderzoek centraal staat valt tevens het beginpunt te lokaliseren van het Nederlandse sociaal-wetenschappelijk jeugdonderzoek in de vorm van het reeds in de inleiding genoemde 'massajeugdonderzoek'. Nooit eerder werd de Nederlandse jeugd zo systematisch en uitgebreid onderzocht. Dit massajeugdonderzoek was sterk impressionistisch en ontbeerde iedere aanzet tot theorievorming. Kritiek op dit onderzoek kwam vooral van de kant van sociologen die een empirisch-analytisch onderzoeksmodel voorstonden, waarin de survey-methode en het meten van attitudes centraal stond.²⁷

In de periode hierna, vanaf het midden van de jaren zestig, trad een versplintering op van het jeugdonderzoek in Nederland. Dit was voor een belangrijk deel het gevolg van een versnippering van de sociale wetenschappen in het algemeen in allerlei deeldisciplines als criminologie, sexologie, onderwijssociologie die, onder meer, jeugd als studieobject hadden. De versplintering van het Nederlands jeugdonderzoek heeft zich tot in de huidige tijd voortgezet. In de jaren tachtig en begin jaren negentig passeerden beleidsmatig jeugdonderzoek, pedagogisch jeugdonderzoek, onderwijssociologisch jeugdonderzoek en criminologisch jeugdonderzoek de revue.²⁸

Weliswaar neemt door deze opdeling de kennis over jeugd op een aantal deeltereinen toe, maar een integrerend en sociaal-theoretisch onderbouwd perspectief op de jeugd blijft hiermee uit het zicht. In een recente publikatie over deze problematiek schrijft Klaassen:

'Veel recent jeugdonderzoek is slechts een op de groep van jongeren gerichte *spin off* van een algemene opbloei van speciale wetenschappelijke interessevelden zoals bijvoorbeeld het onderzoek naar levensbeschouwelijke en politieke waarden en opvattingen. Qua vraagstelling, relevantie en interpretatiekaders zou veel van dit zogenaamde specifieke jeugdonderzoek evengoed gericht kunnen zijn op de bejaardenpopulatie.'²⁹

Toch is aan deze roep om theoretische verdieping in de Nederlandse jeugdstudies in de laatste jaren enigszins tegemoet gekomen. Wat betreft de studie van de jeugd vanuit een sociologische optiek speelt het CCCS hierin een centrale rol. De 'cultural studies' van dit onderzoekscentrum richtte zich onder meer op diverse jeugdthematieken, zoals schooltegencultuur, voetbalvandalisme en jeugdbendes. Deze studies zijn sterk theoretisch onderbouwd waarbij het debat over het Marxisme en de Engelse receptie daarvan een centrale rol vervult. Wat de methode aangaat opteert het CCCS vooral voor een kwalitatieve manier van gegevensverza-

ming zoals participerende observatie en diepte-interviews.³⁰

Nederlandse jeugdonderzoekers hebben zich in de jaren tachtig laten inspireren door deze theoretische en methodische perspectieven van het CCCS. Vooral binnen kringen van leefwereldonderzoekers is het CCCS-perspectief populair geworden. De toepassing daarvan is echter zeer divers en in sommige opzichten teleurstellend. In een aantal kwalitatieve leefwereldonderzoeken worden weliswaar uitgebreid de jongeren zelf aan het woord gelaten en hun leefwereld in kaart gebracht, maar iedere aanzet tot een verbinding met de maatschappelijke c.q. historische context ontbreekt. Een beschrijving van de leefwereld lijkt hier doel op zich geworden.³¹ Een kwalitatief leefwereldonderzoek dat meer recht doet aan de CCCS-traditie is dat van Miedema en Janssen. Dit onderzoek naar de leefwerelden van oud LBO-leerlingen en vroegtijdig schoolverlaters legt expliciet de verbinding tussen het micro-niveau van de onmiddellijke leefwereld en het macro-niveau van de maatschappelijke en historische context.³²

Verder is met het oog op de theorie binnen het Nederlandse jeugdonderzoek de dissertatie van Abma het vermelden waard.³³ In deze studie wordt op basis van een speurtocht door de cultuurtheorie van het CCCS, de generatietheorie van Mannheim en Freuds massapsychologie een heuristisch model gepresenteerd voor de analyse van jeugdtegenculturen. Een dermate uitgebreid en theoretisch onderbouwd onderzoeksmodel voor de studie van de jeugd is voor het Nederlandse taalgebied uniek.³⁴ Tot slot mogen een tweetal historische jeugdstudies niet onvermeld blijven. In de studie van de Graaf wordt uitgebreid het verloop over de jeugd in de eerste helft van deze eeuw gedocumenteerd tegen de achtergrond van industrialisatie, veranderingen in de arbeidsverhoudingen en economische crisis. En de studie van van Drenth handelt over de vormingsstrategieën ten aanzien van fabrieksmeisjes bij Philips in de eerste helft van deze eeuw.³⁵

In sommige opzichten doen de recente ontwikkelingen binnen jeugdstudies denken aan die binnen de studie van de vrijetijd. Ook op dit laatste studiegebied zijn een scala aan wetenschappelijke disciplines actief of wordt onderzoek uitgevoerd ten dienste van een specifiek probleem of beleidsdoel. En ook hier wordt de laatste jaren sterk de behoefte gevoeld aan een meer theoretische onderbouwing van het onderzoeksobject. Belangrijke aanzetten hiertoe zijn gegeven door Mommaas en van der Poel en wat het Engelse taalgebied betreft Rojek en Clarke/Critcher.³⁶ Een voorlopig hoogtepunt in dit verband was de in 1985 gehouden conferentie *Alledaags leven; vrijetijd en cultuur*. Deze conferentie betekende een ontmoetingspunt voor de Engelse Cultural studies en de Nederlandse cultuur- en vrijetijdsstudies. Tal van onderzoeken op het terrein van vrijetijd, media, jeugd, vrouwen en sport werden hier gepresenteerd. Het gemeenschappelijke theoretische referentiekader werd gevormd door de theoretische discussies binnen het CCCS.³⁷ In de jaren daarna is, met name door de vrijetijdsstudie vanuit een sociologische optiek, steeds de verbinding gezocht met algemene sociale theorievorming en met discussies over (post)moderne cultuur.³⁸

De onderhavige studie moet geplaatst worden in de relatief recente traditie van

sociologisch jeugd- en vrijetijdsonderzoek dat voor de analyse van het onderzoeksobject gebruik maakt van inzichten binnen de sociale theorie. Hiermee wordt voorkomen dat de onderzoeksobjecten jeugd en vrijetijd als sociaal geïsoleerde fenomenen worden opgevat. Jeugd en vrijetijd vormen geen autonome maatschappelijke domeinen waaraan bepaalde functies kunnen worden toegedicht, maar dienen in hun historische en maatschappelijke context te worden geplaatst. De jeugdfase is geen moratorium evenmin als de vrijetijd het domein van de vrijheid is. Met het cultuurbegrip van Thompson zoals dat in dit hoofdstuk is uiteengezet beoogt deze studie een dergelijk contextueel perspectief te waarborgen.

2. Dimensies van vernieuwend Nederland

Het theoretisch perspectief, zoals ik dat in hoofdstuk twee heb geschetst, impliceert dat we ook de ontwikkelingen in de naoorlogse jeugdcultuur en het alledaagse leven van jongeren niet moeten opvatten als rechtlijnig en evolutionair, maar als een complex van meerduidige, paradoxale en conflictueuze processen. Bovendien leiden de culturele praktijken van jongeren geen zelfstandig bestaan, maar zijn verweven met bredere processen op sociaal, cultureel en economisch terrein.

In de beeldvorming van de naoorlogse jeugdcultuur wordt aan dit perspectief nog wel eens voorbijgegaan. Een versimpeld beeld is het gevolg. In dit beeld, vooral te vinden in de publieke opinie, speelt de jeugd van halverwege de jaren zestig een cruciale rol. Zij breekt met traditionele opvoedingswaarden, keert zich tegen ouders en instituties en zet zich af tegen, algemeen gesproken, de starre en saaie jaren van tucht en wederopbouw. Deze rumoerige jaren zestig bereikten hun hoogtepunt in 1966, zo leert ons bijvoorbeeld een in juni 1991 verschenen artikelenreeks in *NRC Handelsblad* met daarin een aantal terugblikken met ooggetuigen van toen. Straatoproer in Amsterdam, happenings, de mini-rok en Jan Cremer vormden symbolen van een onafhankelijke en kritische jeugd.¹

Vanuit wetenschappelijke hoek is de beeldvorming genuanceerder. De historicus Peet karakteriseert in zijn baanbrekend proefschrift over de katholieke jeugdbeweging, het nieuwe jeugdbestel als vooral consumptief. De jeugd omarmde de nieuwe welvaart en consumptiemogelijkheden en onttrok zich aan traditionele vormen van vrijetijd zoals de traditionele jeugdbeweging.² De Rooy spreekt over een 'krachtig verzoek serieus genomen te worden.'³ In een vergelijkend onderzoek naar de jeugd uit het begin van deze eeuw en de naoorlogse jeugd legt van Hessen de nadruk op de spontane activiteit en creativiteit van die laatste.⁴ En in de in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* verschenen schets van het socio-culturele leven in Nederland na de oorlog komt een, zij het wat vluchtig, beeld naar voren van jongeren die in de jaren zestig als gevolg van toenemende welvaart en modernisering protest aantekenden tegen ouders en autoriteiten.⁵

Wat opvalt in zowel de publieke als wetenschappelijke beeldvorming is de lineaire voorstelling van de ontwikkelingen binnen de jeugdcultuur zelf. Deze verzelfstandigde geleidelijk en keerde zich tegen door volwassenen opgelegde gedragsvormen ten gunste van nieuwe vormen van commercieel vermaak. Hierbij verliest men uit het oog dat de verzelfstandiging en commercialisering van de jeugdcultuur uiting zijn van processen die niet alleen de leefwereld van de jeugd ingrijpend veranderden, maar ook die van volwassenen. Het beeld van de jeugd die zich ontworstelde aan de gedragsnormen van volwassenen is dan ook zeer ten

dele juist en gaat voorbij aan de maatschappelijke context waarin de jeugdculturele veranderingen van na de oorlog zich voltrekken.

Wie in de beschrijving van de naoorlogse jeugd zijn blik verengt tot de spectaculaire jeugdculturen van de jaren zestig doet bovendien onrecht aan belangrijke, zij het minder opvallende, veranderingen in de periode daarvoor. Hiermee raken we een discussie die historici en sociaal wetenschappers voeren over de betekenis van de naoorlogse periode van wederopbouw, met name de jaren vijftig, in relatie tot de periode van voor de oorlog, de bezettingstijd en de jaren zestig. Luidde de wederopbouw een restauratie in van vooroorlogse politieke en sociale verhoudingen, of vormde de oorlog in dat opzicht een cesuur of was dit juist voorbehouden aan de jaren zestig? Deze vragen die hebben geleid tot soms felle controverses zijn ook voor deze studie van belang.

Uitgaande van de boven geformuleerde noties over naoorlogse jeugdculturele ontwikkelingen schets ik in dit hoofdstuk de sociaal-economische en sociaal-culturele context waarin deze zich voordoen om vervolgens specifieker in te gaan op de veranderingen in de sociale posities van de jeugd. Allereerst echter zal ik de studie situeren in het debat over de betekenis van de naoorlogse periode.

Continue verandering

'Het decennium in de moderne zin - ter aanduiding niet langer van sporadische perioden, maar van hechte aaneenschakeling - ontstond om er een ervaring van radicale verandering, de overtuiging van vooruitgang in uit te drukken. 'De jaren '60' werden aan de hand van 'de jaren 50' gedefinieerd als een revolutie, een verbetering. Het was het vaandel van hen die verandering voorstonden.

Maar toen het decennium-denken eenmaal een jaar of tien bestond, kreeg een ander gebruik van de term, veel voorzichtiger hoopvol, de overhand. Want na de koortsachtige jaren '60 kwamen de onbeminde jaren '70. (...) De komst van de jaren '80 vergrootte de teleurstelling nog, zodat het steeds algemenere begrip decennium zich allengs meer begon te lenen voor distantiërend en zelfs denigrerend gebruik.'⁶

In de Huizinga lezing van 1989 waarschuwt de Amerikaanse auteur Sontag tegen wat zij noemt het decennium-denken. Deze wijze van denken over het heden, tevens op te vatten als eenheid van vooruitgang is voorafgegaan door andere tijdsconcepties die vanaf het einde van de 18e eeuw, gehanteerd zijn, zoals de eeuw en de generaties. Maar waar begrippen als eeuw en generaties staan voor verandering en 'een voorstelling van activiteit en een grote ervaring', impliceert het begrip decennium 'passiviteit, de suggestie van mensen die lijden aan wat er gaande is'.

In zeker opzicht zijn de aan het decennium-denken verbonden connotaties van stilstand en passiviteit van toepassing op de publieke beeldvorming over de jaren vijftig. De jaren vijftig vormden het toppunt van kleinburgerlijkheid, van 'tucht en ascese' en van consensus op politiek, economisch en cultureel terrein, zo luidt het

beeld dat in de loop van de jaren zestig is ontstaan. Wellicht vormt het decennium-denken een houvast om de snelheid waarmee maatschappelijke veranderingen zich vanaf de tweede helft van deze eeuw voltrekken, te begrijpen. Want inderdaad, in onze ogen zijn de moderne wijken uit die tijd met rijen flats en identieke huizen lelijk en saai. En glimlachend bekijken we de televisies, auto's, en brommers uit die tijd. Maar voor tijdgenoten waren deze materiële zaken belangrijke en ongekende symbolen van vooruitgang en veroorzaakten zij in het alledaagse leven van mensen een kleine revolutie. De veranderingen in materiële zin voltrokken zich, in hun perspectief, snel in de jaren vijftig. In de jaren daarna nam de snelheid van maatschappelijke en technologische veranderingen nog verder toe. De dynamiek van de jaren vijftig verdween daarmee al snel achter de horizon.

Het debat over de verhouding tussen de vooroorlogse periode, de bezettingstijd en de naoorlogse periode is in gang gezet door historici. Al in 1976 hield Blom zich met deze kwestie bezig.⁷ Zijn opvatting heeft ingang gevonden in brede kring. Uitgangspunt van zijn visie is dat de oorlog geen ingrijpende maatschappelijke veranderingen teweeg heeft gebracht. Het maatschappelijk leven van na de oorlog vertoonde sterke overeenkomsten met dat van voor de oorlog:

'Het leven hernam in vele opzichten zijn gewone vooroorlogse gang. De atmosfeer van de jaren vijftig leek op die van de jaren dertig, de verzuilde samenleving had zich hersteld en haar oude aangezicht ook voor een deel herkreten (men kijkt er de foto's uit die tijd op na) Voor vele individuen echter was de oorlogservaring niet volledig verwerkt, laat staan vergeten.'⁸

Zo keerden op economisch gebied, aldus Blom, de 'normale' verhoudingen weer terug. Weliswaar week de zich gestaag ontwikkelende verzorgingsstaat in de jaren vijftig af van de crisissituatie in de jaren dertig en voerde de Nederlandse overheid een actievere economische politiek, maar het voor de oorlog ingezette Keynesiaanse concept bleef uitgangspunt van economisch handelen.

Ook op sociaal vlak, door Blom opgevat als de verhouding tussen werkgevers en werknemers, zetten de ontwikkelingen van voor de oorlog zich verder door. De radicale Eenheidsvakcentrale verloor een paar jaar na de oorlog sterk aan invloed en de samenwerking tussen werkgevers en werknemers die reeds voor de oorlog was ingezet, versterkte zich in de jaren vijftig. In Nederland heersten arbeidsrust en saamhorigheid.

In de binnenlandse politiek was eveneens sprake van continuïteit. Blom wijst op de nog immer electoraal machtige confessionele partijen. De rooms-rode coalitie die na de oorlog tot stand kwam en tot 1958 stand hield deed daar niets aan af. Bovendien was deze coalitie al voorbereid aan het einde van de jaren dertig. Van een wezenlijke breuk als gevolg van de oorlog was op politiek gebied geen sprake.

En, tot slot, bleef de verzuiling, een wezenlijk kenmerk voor de Nederlandse samenleving, ook na de oorlog onverminderd gehandhaafd. De oude maatschappelijke organisaties en communicatiekanalen functioneerden in korte tijd weer als

voorheen. De heroprichting van de katholieke partij en de verzuilde organisatievorm van de omroepen zijn, aldus Blom, goede voorbeelden van dit krachtig herstel van de verzuilde maatschappelijke structuur.⁹

Waar Blom voortzetting ziet van vooroorlogse ontwikkelingen, ziet Fennema naoorlogse vernieuwing. Economisch veranderde er wel degelijk iets, luidt zijn stelling. De op massa-productie en massa-consumptie gerichte industrie nam snel een dominante positie in en de internationale handel in koloniale goederen werd vervangen door internationalisering van de productie en door export van industriële producten. Het Fordisme, gebaseerd op een strakke arbeidsdiscipline en arbeidsorganisatie, deed zijn intrede in de Nederlandse bedrijven. Daarnaast was ook nieuw het actief ingrijpen van de overheid in de economie; dit interventionisme zou een permanent karakter krijgen.¹⁰

De opname van de sociaal-democraten in de naoorlogse regeringen tot 1958 betekende in de opvatting van Fennema 'een permanente inbreng van de arbeidersbeweging in de politieke besluitvorming'. En dat laatste vormde een geheel nieuwe ontwikkeling. Tesamen met de herstructurering van de landbouw, het verdwijnen van het koloniale denken en de oriëntatie op Amerika maakten genoemde economische en politieke veranderingen onderdeel uit van het Keynesiaanse compromis van na de oorlog. Fennema erkent dat onderdelen van dit compromis al voor de oorlog tot ontwikkeling waren gekomen - reden voor Blom om te spreken van continuïteit - maar stelt dat deze elementen 'op zichzelf' stonden. Het Keynesiaans compromis daarentegen vormde een samenhangend beleidsmodel. In dit verband introduceert Fennema het begrip 'beheersconceptie'. Een beheersconceptie is 'een samenhangende set van ideeën en theorieën over de wijze waarop de maatschappelijke orde moet worden beheerd en beheerst, geformuleerd in termen van algemeen belang. Daarbij worden verschillende deelbelangen in ogenschouw genomen - en andere uitgesloten - die gearticuleerd worden in een definitie van het algemeen belang.' Het Keynesiaans compromis was zo'n beheersconceptie, ontstaan na de oorlog en gehandhaafd tot aan het einde van de jaren zeventig.¹¹

Zowel Blom als Fennema leggen in hun beoordeling van de naoorlogse periode de nadruk op economische en politieke ontwikkelingen. Alleen waar Blom continuïteit ziet, constateert Fennema een streven naar vernieuwing. Als gevolg hiervan krijgt de oorlog de betekenis van óf een intermezzo van relatief gering belang óf van een breuk in de maatschappelijke verhoudingen. Maar de kwestie van continuïteit of breuk is, zoals von der Dunk terecht opmerkt, niet juist gesteld. De criteria, aldus Von der Dunk, aan de hand waarvan we continuïteit of discontinuïteit vaststellen zijn 'oneindig' en 'subjectief'. 'Breuk en continuïteit zijn er altijd...onder een specifieke gezichtshoek!'¹²

Maar aan de discussie over de verhouding tussen de voor- en naoorlogse periode kleven meer problemen. Maatschappelijke verandering lijkt hierin gereduceerd te worden tot ontwikkelingen op politiek en economisch terrein en, dit geldt vooral voor Blom en andere historici, tot de handelwijze van beleidsmakers en vooraanstaande politici.¹³ Zo kon een bij historici gangbaar beeld ontstaan van de jaren

vijftig als een periode waarin het sociale leven in Nederland zich niet wezenlijk onderscheidde van de jaren voor de oorlog. De consensus in de nationale politiek en de verzuiling zorgden daar wel voor.

Hiermee ontsnappen ontwikkelingen op andere terreinen aan de aandacht.¹⁴ Te denken valt hierbij aan de veranderingen die zich na de oorlog voltrekken in het alledaagse leven van mensen, in de vrijetijd, in cultureel opzicht, in het onderwijs en binnen de gezinnen. Fennema erkent weliswaar dat de 'naoorlogse herstructurering van de Nederlandse samenleving' niet alleen politiek-economische ontwikkelingen omvat, maar ook sociaal culturele ontwikkelingen - vandaar ook zijn terecht aandacht voor de naoorlogse gezinspolitiek - , maar in het door hem geïntroduceerde Keynesiaanse compromis domineert toch de economie.¹⁵ Ook Blom onderkent dat er in de jaren vijftig in sommige opzichten de kiemen werden gelegd voor de omwentelingen in de jaren zestig, maar werkt dit niet verder uit. En zelfs von der Dunk brengt de naoorlogse maatschappelijke veranderingen terug tot enerzijds de verhouding tussen staat en maatschappij en anderzijds de positie van Nederland in Europa, terwijl hij tegelijkertijd vaststelt dat om een tijdperk te duiden de vele niveau's en gelaagdheden 'zoals het partij-politieke, het culturele, het economische, het technische, het sociale' in de analyse een plaats moeten krijgen.¹⁶

Interessant in dit verband is de recente aandacht voor Nederland tijdens het interbellum. Righart pleit voor een heroriëntatie van de geijkte beeldvorming en voor het ontginnen van nieuw onderzoeksterrein zoals mode, dansen en volksopvoeding in het vooroorlogse Nederland.¹⁷ De beeldvorming over Nederland in de gehele 20e eeuw lijkt aan een revisie toe.

In zijn publikaties heeft Stuurman scherpe kritiek geleverd op het beeld van de jaren vijftig als een periode van sociale en culturele stagnatie. De nieuwe consumptiegoederen en communicatie-mogelijkheden brachten grote veranderingen met zich mee voor een groot deel van de bevolking en het gezin als socialiserende instantie verloor terrein aan school, de massa-media en de cultuur van de jeugd. En ten aanzien van sexualiteit situeert hij een eerste sexuele revolutie, in de tweede helft van de jaren vijftig, voorafgaand aan die van de tweede helft van de jaren zestig. Daarnaast ziet hij op 'formeel-organisatorisch' niveau in de jaren vijftig een sterker wordende verzuiling, maar op sociaal-cultureel micro-niveau constateert hij een beginnende ontzuiling.¹⁸ De in de inleiding kort besproken studie *De Zondige Rivièra van het katholicisme* toont dit duidelijk aan. Deze visie van Stuurman hangt nauw samen met het door hem gehanteerde theoretisch perspectief op verzuiling. De verzuiling ontstond als onbedoeld en onvoorzien resultaat van een aantal strategieën tegen sociale bewegingen zoals het socialisme en feminisme en van klasse- en sekseconflicten binnen confessionele kringen. De uitkomst van die strategieën en conflicten, die overigens pas in de jaren vijftig het predikaat verzuiling kreeg, werd, zo stelt Stuurman 'nooit meer dan een voorlopig sociaal en politiek evenwicht.' Breuklijnen, onenigheid, verzet zijn altijd blijven

bestaan.¹⁹

Voor een goed begrip voor processen van ontzuiling onderscheidt Stuurman drie analyse niveau's: het niveau van de gedragingen en opinies van de massa van de bevolking, het niveau van de 'secundaire elites' in lokale machtsposities en in landelijke intellectuele netwerken en als derde het niveau van de nationale politiek.²⁰ Vooral op de eerste twee niveau's constateert Stuurman verschuivingen in de jaren vijftig. De kerk verloor geleidelijk haar greep op gedragsvormen en meningen en de gang naar de kerk nam af. En op het tweede niveau is een toenemende invloed te bespeuren van moderne intellectuelen en bestuurders bij wie het moralisme plaats maakt voor een op de moderne menswetenschappen gebaseerd handelen. Het is van belang om inzicht te verkrijgen in het verband tussen beide niveau's, aldus Stuurman.²¹

Samenvattend kom ik tot drie met elkaar samenhangende conclusies:

1. In het beeld van de publieke opinie en van sommige wetenschappelijke publicaties verschijnen de jaren vijftig als een statisch decennium. Deze zienswijze doet geen recht aan de maatschappelijke veranderingen die zich in die tijd hebben voltrokken op met name sociaal en cultureel terrein en evenmin aan de ervaringen van tijdgenoten.
2. Het vraagstuk van naoorlogse continuïteit of verandering doet voorkomen alsof economische, (partij)politieke ontwikkelingen en ontwikkelingen ten aanzien van de verzuiling de enige maatschappelijke processen zijn die in dit kader relevantie bezitten. Hiermee verdwijnen belangrijke maatschappelijke terreinen, zoals cultuur, vrijetijd, gezin en moraal, uit het gezichtsveld.
3. De door velen veronderstelde grote breuk tussen de jaren vijftig en zestig wat betreft de verzuiling dient gerelativeerd te worden. Hoewel de jaren vijftig een hoogtepunt in de verzuilingsgeschiedenis vormden, is er tegelijkertijd sprake van, bijna onzichtbare, processen van ontzuiling. Onderzoek zou die ondergrondse ontzuiling aan het licht kunnen brengen.

De hierboven geformuleerde conclusies lopen als een rode draad door onderhavig onderzoek. De periode die ik beschrijf beschouw ik als een tijdvak van belangrijke maatschappelijke veranderingen. Niet op alle terreinen even snel en met sterke lokale verschillen, maar met onmiskenbare voorbodes van wat er zich in de tweede helft van de jaren zestig versneld voordeed op met name sociaal en cultureel terrein. Met deze studie naar jeugdculturele transformaties wil ik dit zichtbaar maken.

Moderne jeugd en veranderende wegen naar volwassenheid

In de inleiding van dit hoofdstuk heb ik reeds gepleit voor een contextuele benadering van de veranderingen in de naoorlogse sociale positie van de jeugd. De

ogenschijnlijk zelfstandiger wordende jeugdcultuur ontwikkelde zich niet in een vacuüm. Jeugd is, om met Frith te spreken, de sociale organisatie van een leeftijdsgroep.²²

Dit betekent dat we ons niet alleen moeten richten op de uiterlijke manifestatie van opvallende jeugdculturen, maar ook en vooral op de maatschappelijke processen die na de oorlog ten grondslag lagen aan de veranderingen in de jeugdbiografie. Dan wordt ook duidelijk dat niet alleen de jeugdcultuur veranderde, maar ook het alledaagse leven van volwassenen, de verhoudingen binnen het gezin, de buurt, de parochie en de stad waar men opgroeide en de organisatie van de vrijetijd en cultuur. In het onderstaande wil ik deze herstructurering van de sociale ruimte traceren. Daarbij gaat vooral de aandacht uit naar de veranderende naoorlogse sociale, economische en culturele context en de invloed hiervan op cultuur en vrijetijd; eerst in algemene zin en daarna specifiek voor de sociale positie van jongeren.

Contouren van een welvaartsstaat

'De groei (de economische expansie in de jaren 1950-1973 - MvdH) ging gepaard met radicale verschuivingen in het consumptiepatroon en had een expansie van de sociale uitgaven tot gevolg, veranderingen die op hun beurt de voorwaarden schiepen voor een wijziging van het sociale en politieke karakter van de Nederlandse natie, die ook de heersende elites niet ontging. Een zichtbare en tastbare toename van de welvaart is nooit slecht geweest voor het aantal stemmen en het lag voor de hand dat politici ook een deel van de eer van deze ontwikkelingen voor zichzelf gingen opeisen.²³

In de eerste jaren na de oorlog stonden de economische ontwikkelingen en economisch beleid in het teken van de materiële schade en het opheffen van de schaarste aan goederen. De enorme financiële offers die daarvoor nodig waren werden voor een groot deel gedekt door de Marshall hulp die in 1947 op gang kwam. De Marshall hulp stelde Nederland ook in staat om een begin te maken met een economisch beleid waarin industrialisatie en export sleutelwoorden vormden.

De periode van economische wederopbouw ging over in een langdurige fase van sterke economische groei die aanving rond 1950 en pas in het begin van de jaren zeventig verminderde. De effectieve vraag naar goederen en diensten, de belangrijkste oorzaak van deze groei, breidde zich in de jaren vijftig en zestig onverminderd uit. Het reële bruto nationaal produkt steeg in de periode 1950-1960 met 4.9% en in de jaren zestig met 5% per jaar. Meerzeggend over de economische positie van een land zijn de omvang van het nationaal inkomen en het individuele inkomenspeil. Aan het einde van de jaren veertig was het nationaal inkomen per hoofd van de bevolking weer op hetzelfde peil als het vroegere maximum van 1929. Tussen 1950 en 1965 steeg het nationaal inkomen per hoofd met zo'n 60%. Vooral in de eerste helft van de jaren zestig was de groei aanzienlijk.²⁴

De individuele welvaart nam door de, zeker in vergelijking met ons omringende landen, lage lonen politiek, tot in het begin van de jaren zestig geleidelijk toe. De

sociale partners lieten industrialisering, het streven naar volledige werkgelegenheid en een sterke concurrentiepositie op de internationale markt vooralsnog zwaarder wegen dan persoonlijke inkomensverbetering. Het gemiddelde inkomen steeg in de periode 1948-1960 met ongeveer 44%. Daarna nam de hoogte van de lonen als gevolg van de liberalisering van de loonpolitiek snel toe.²⁵

In de jaren vijftig en zestig is de overgang van een arbeidsintensieve industriële samenleving naar een dienstverleningseconomie merkbaar. Het arbeidsvolume in de industriële sector steeg nog wel in de jaren vijftig, maar vanaf 1960 nam dit niet meer toe. Het arbeidsvolume in de landbouw- en visserijsector daalde in dezelfde periode met 25% en dat in de diensten- en overheidssector groeide gestaag met 20%. De rol van de overheid in de economie werd steeds sterker. De verhoging van de rijksuitgaven zette zich in in 1950. Vooral in dienstverlenende sectoren als onderwijs, wetenschappen en cultuur alsmede bij de sociale voorzieningen was dit merkbaar. Zo gaf de overheid voor cultuur en recreatie in 1960 f9,- per hoofd van de bevolking uit, vijf jaar later was dit opgelopen tot f37,10.²⁶

Een essentieel onderdeel in de Nederlandse welvaartsstaat vormde de sociale zekerheid. Volks- en werknemersverzekeringen moesten iedereen een bestaansminimum garanderen. De eerste stap hiervoor was reeds in 1947 gezet toen de noodwet-Drees in een tijdelijke voorziening voorzag voor bejaarden, ongeacht of zij in loondienst hadden gewerkt.²⁷ Een netwerk van sociale verzekeringen volgde. In 1956 werd de Algemene Ouderdoms Wet (AOW) ingevoerd en in 1959 de Algemene Weduwen en Wezenwet (AWW). De verplichte ziekenfondsverzekering ontstond in 1964 en in datzelfde jaar werd de werkloosheidsverzekering aangevuld met de Wet Werkloosheidsvoorziening (WWV). In 1965 en 1966 volgden nog de Algemene Bijstandswet en de Wet op de Arbeidsongeschiktheidsverzekering (WAO).

Een ander kenmerk van de welvaartsstaat was de verkorting van de arbeidsduur. De vrije zaterdag werd in 1960 ingevoerd, hoewel niet overal gelijktijdig, en de dagelijkse arbeidstijd van negen uur werd gaandeweg minder. En hoewel het recht op vakantie pas in 1966 bij wet werd geregeld kende in 1963 al 82% van de werknemers een in de CAO vastgelegd vakantieverlof.²⁸

De opkomende welvaartsstaat had ook gevolgen voor de wijze van produceren. De stijgende vraag naar consumptieartikelen noodzaakte de bedrijven tot het invoeren van nieuwe productiewijzen. Evenals op cultureel terrein, zoals we nog zullen zien, was hierin de invloed van Amerika dominant. Het Fordisme als wijze van produceren deed zijn intrede. De lopende band en andere op massa-productie gerichte technieken werden ingevoerd. Het type arbeider dat hiervoor nodig was, was in plaats van ambachtelijk geschoold algemeen gevormd en kenmerkte zich door een strakke arbeidsdiscipline en verantwoordelijkheidsgevoel. Hiertegenover stonden veelal betere arbeidsomstandigheden en hogere lonen.²⁹ Ook de verhouding tussen leiding en arbeiders in de bedrijven veranderde onder Amerikaanse invloed. De Human-relations benadering deed haar intrede. Deze richtte zich op het aanleren van goede leiderschapskwaliteiten en een verbetering van de onderlin-

ge verstandhouding op de bedrijfsvloer. In de loop van de jaren zestig werd deze benadering nog verder gepsychologiseerd: individuele begeleiding ('coaching'), carrièreplanning en het stimuleren van zelfstudie stonden hoog op de agenda van het personeelsbeleid en moesten vooral van de jonge werknemer een tevreden en produktieve arbeider maken.³⁰

Waar in andere landen de toenemende industrialisering, migratie en verstedelijking gepaard gingen met secularisatie en geloofsafval ontwikkelde de Nederlandse welvaartsstaat zich in de jaren vijftig in een sterk verzuilde samenleving. De machtsverhoudingen tussen de grote politieke partijen bleven onaangetast tot in de jaren zestig. De confessionele politieke partijen behielden hun sterke machtsbasis tot aan 1963. De Partij van de Arbeid groeide uit in 1956 tot de grootste politieke partij en zat vanaf 1945 dertien jaar lang onafgebroken in de regering. Wel beschikte de niet-linkse partijen steeds over een meerderheid.

Bleven de verhoudingen tussen de zuilen na de oorlog intact, binnen de zuilen veranderde er wel degelijk iets. Met moderne ideeën uitgeruste bestuurders en intellectuelen kregen steeds meer invloed binnen de zuilen en legden vanaf de jaren vijftig, onbedoeld, de basis voor de ontzuiling in de jaren zestig.³¹ Zeker binnen de katholieke zuil vonden tussen het begin van de jaren vijftig en begin jaren zestig belangrijke wijzigingen plaats. In 1954 kon nog een bisschoppelijk mandement verschijnen dat de gelovigen nog eens opdroeg hun gedragsoriëntatie te richten op de eigen katholieke organisaties, waarbij voor PvdA, NVV of VARA geen plaats was. Maar tien jaar later, in 1964, verscheen mgr. Bekkers, de bisschop van Den Bosch op de televisie met een pleidooi voor de eigen verantwoordelijkheid van de gelovigen. Waar het mandement symbool staat voor het naoorlogse verzuilde morele offensief, staat de visie van mgr. Bekkers symbool voor een loskoppeling van moraal en zuil.

De overgang naar een Fordistische produktiewijze, de stijging van de individuele welvaart, de invoering van de sociale zekerheid en een toename van de vrijetijd gingen gepaard met een groeiende markt van consumptieartikelen.³² Vooral in de huishouding deden nieuwe produkten hun intrede, zoals synthetische afwasmiddelen in nieuwe verpakking. Halverwege de jaren vijftig ontstond in Amsterdam de eerste zelfbedieningswinkel, van Dirk van den Broek. In de periode 1957-1966 steeg het aantal HEMA-vestigingen in Nederland van 26 naar 92.³³ De grote verscheidenheid aan produkten in één winkel wekte verbazing:

'De tijd dat een kruidenier een kleinhandelaar was in koffie, thee, rijst, meel, zout, zeep, specerijen en gedroogde vruchten, is voorbij. Stapt men thans een kruidenierswinkel binnen, dan ontwaart men daar een keuze van artikelen, die op het eerste gezicht verbaast.

De artikelen die vroeger uitsluitend in een kruidenierswinkel werden verkocht zijn bijna in de minderheid geraakt, men moet ze gaan zoeken tussen de hammen en worsten, de kazen, de blikjes soep, de flessen met wijn, advocaat, likeur en andere dranken, terwijl het zelfs geen zeldzaamheid is dat men bij zijn kruidenier ook sigaren en sigaretten kan kopen.'³⁴

Koelkasten, stofzuigers, wasmachines, naaimachines, mixers, gasfornuizen maakten het huishoudelijk werk lichter. Ook de massale invoering van plastic als materiaal voor emmers, afwasteilen en boterhamzakken droeg hieraan bij. Niet verwonderlijk dat door het ontstaan van deze moderne huishouding de huisvrouw een belangrijke doelgroep werd in de reclamewereld. Een aangenamer leven voor de huisvrouw lag in het verschiet:

'De vreedzame toepassing der kernenergie, de elektronisch geleide automatiseringen en de talloze moderne materialen, vormen en principes bij de bouw en inrichtingen van onze woningen ontsluiten een wondere toekomst! Ook onze keukens zullen totaal anders worden. Nieuwe hulpmiddelen zullen de huisvrouwen verlossen van eeuwenlang, oneconomische sleurarbeit. Daardoor zullen zij - eindelijk! - hun tijd kunnen besteden aan dingen die het leven werkelijk de moeite waard maken. Aan hun kinderen, aan hun hobby's, aan het meeleven met hun man en de toekomst...aan zoveel prettige en nuttige dingen waar nu geen tijd voor is.'³⁵

De consumptieve bestedingen van gezinshuishoudingen verdrievoudigden tussen 1950 en 1965. Door deze groei werd het percentage van het inkomen besteed aan voedingsmiddelen kleiner. Het gedeelte van het gezinsinkomen besteed aan wonen en de vrijetijd werd daarentegen steeds groter. Onderstaande tabel geeft een overzicht van de consumptieve bestedingen van de huishoudens vanaf 1948.

Tabel 1. *Consumptieve besteding per gezinshuishouden (1948=100)*

Jaar:	werkelijke Prijzen	percentuele verandering	constante prijzen	percentuele verandering
1948	16,2	-	38	-
1950	19,6	+21	40	+5
1955	27,1	+38	46	+15
1960	36,6	+35	55	+20
1965	60,2	+64	74	+35

Bron: Centraal Bureau voor de Statistiek, 1975, p. 124

Tussen 1951 en 1964 nam het aandeel van het inkomen - dat zelf ook fors steeg - besteed aan ontwikkeling, ontspanning, roken en verkeer toe van 13% naar 16%. Ook het bierverbruik per hoofd van de bevolking, dat van 1900 tot 1950 een dalende tendens vertoonde, steeg na 1950 sterk.

De toenemende uitgaven voor ontwikkeling, ontspanning en verkeer werden deels besteed aan reeds bekende vormen van vrijetijdsbesteding zoals naar muziek luisteren, sporten en doe-het-zelven, deels aan nieuwe vormen van vermaak zoals

televisie kijken en 'toeren' met de bromfiets of auto. Vooral de introductie van de televisie en de massale verspreiding van auto en bromfiets stonden in de loop van de jaren vijftig symbool voor de modernisering van de vrijetijdsbesteding.

Een ruimere wereld

Vanaf de tweede helft van de jaren vijftig behoorde de auto tot het normale straatmeubilair. In tien jaar tijd verviervoudigde het aantal auto's op de Nederlandse wegen. In 1955 reden er nog zo'n 25 auto's per duizend inwoners rond, in 1965 was dit aantal toegenomen tot zo'n 104 per duizend inwoners.³⁶

Het bezit en het gebruik van de auto was klassegebonden. Het vrijetijdsbestedingsonderzoek van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) uit 1963 wijst uit dat 68% van de ondervraagde welgestelden en leidinggevendenden over een auto beschikte, bij arbeiders was dit 15%. In totaal bezit ongeveer 30% van de bevolking over een auto.³⁷ Met de verspreiding van het autobezit nam het autobebouw voor de vrijetijdsdoeleinden toe. Een tochtje op zondagmiddag met de auto en het dag- en bermtourisme groeiden uit tot populaire vormen van vrijetijdsbesteding. Onder arbeiders was dit relatief het meest in trek.³⁸ De Utrechtse Heuvelrug en de Veluwe trekken op zondagen een groot publiek; rond 1960 bezoeken zo'n 50.000 dagtoeristen op een mooie zondag de Utrechtse Heuvelrug.³⁹

Deze massale trek van stad naar platteland leidde tot bezorgde commentaren over de invloed hiervan op het welzijn en de traditionele cultuur van de bevolking in de gewesten. Op een congres in 1960, speciaal gewijd aan deze problematiek, werd gepleit voor het opvangen van het 'massa-publiek' via 'het oude volksleven, waarin de vrije tijd als het ware door het beroepsleven was geïnstitutionaliseerd'.⁴⁰ En van der Waal pleitte voor planning en opvoeding ter voorkoming van spanningen tussen de 'massificatie' en 'vulgarisatie' van de stedelijke recreatie en de autochtone cultuur.⁴¹

Het toenemende autobezit droeg wezenlijk bij aan het groeiend aantal vakantie-uitstapjes van de Nederlandse burger. In de periode 1954 - 1966 verdubbelde het aantal vakanties van vijf miljoen tot bijna tien miljoen, uitgaande van de CBS definitie van vakantie.⁴² Deze stijging werd vooral gedragen door maatschappelijke groepen zoals boeren, hand- en landarbeiders en zelfstandigen, die wat betreft hun vakantieparticipatie een achterstand hadden in te halen ten opzichte van de hoofdarbeiders.⁴³ Het aantal verkochte caravans steeg van 8000 in 1956 tot 12.000 in 1966. Het aantal kampeerders groeide van 600.000 in 1954 tot 1,5 miljoen in 1960 en tot slot verleende het logiesverstrekkende bedrijf in 1960 3,7 miljoen mensen onderdak, tegen 2,3 miljoen in 1954.⁴⁴

Maar de auto vormde niet het enige symbool voor de moderne mobiliteit. De bromfiets was een goede tweede. Spectaculair zijn de cijfers van het groeiende aantal bromfietsen in Nederland in de jaren vijftig en zestig. In 1950 telde ons land nog 4000 bromfietsen, vijf jaar later al een half miljoen en in 1965 was het

1,5 miljoen bereikt.⁴⁵ De brommer was vooral het vervoermiddel voor mannelijke agrariërs, arbeiders en jongeren.

Voor jongeren maakten opvallend gebruik van de bromfiets. Begin jaren zestig bezat zo'n 35% van de 16-17 jarige jongens een bromfiets. Voor hen was dit meer dan een vervoermiddel. De bromfiets was, veel meer dan bij volwassenen, een wezenlijk onderdeel van de vrijetijd; niet alleen om de ruimtelijke grenzen te verleggen, maar ook als vormgevend onderdeel van de nieuwe jeugdcultuur.

Betekende de massale verspreiding van auto en bromfiets een intensivering van het gebruik van reeds bekende produkten, de introductie van de televisie was een ongekende ervaring. De verspreiding van de televisie was zo mogelijk nog indrukwekkender dan die van de auto en de bromfiets. Dit nieuwe vrijetijdsprodukt deed haar intrede in 1951 met een eerste experimentele uitzending van de Nederlandse Televisie Stichting. In 1955 viel het besluit om definitief met uitzenden te beginnen. Op dat moment stond in minder dan één procent van de Nederlandse huishoudens een televisietoestel.⁴⁶ In 1960, toen 20 uur per week werd uitgezonden, stond al in zo'n 20% van de Nederlandse huiskamers een toestel, dit waren 585.000 geregistreerde apparaten. Een jaar later werd het eerste miljoen bereikt. Halverwege de jaren zestig, met het bereiken van het tweede miljoen stond in meer dan de helft van de Nederlandse huishoudens een televisie. Inmiddels was er in 1964 een tweede uitzendkanaal bijgekomen.

In kringen van onkerkelijken en in stedelijke gebieden bleek de televisie het eerste aan te slaan. Gereformeerden, landarbeiders en boeren toonden vooralsnog weinig interesse in het medium. In 1962 waren het vooral de arbeiders met een relatief hoog inkomen bij wie de televisie wijdverbreid is: tweederde van hen beschikte over een toestel. De groei onder intellectuelen en protestanten stagneerde relatief.⁴⁷

Het kijkgedrag varieerde. In de jaren vijftig, toen het aantal uitzendingen nog gering was, zo'n drie uur per dag, maakten 'hogere welstandsklassen' relatief weinig gebruik van de televisie en keken zij vooral naar programma's met informatieve waarde. De 'lagere welstandsklasse' keken meer en toonden veel belangstelling voor lichte programma's met een hoge 'amusementswaarde'. Populair waren toneelstukken en kleinkunst die een voortzetting waren van de radiotraditie van gezelschapsspelletjes en cabaret, en het NTS journaal terwijl godsdienstige uitzendingen, huishoudelijke programma's en stukken uit films en opera niet in trek waren.⁴⁸ In het begin van de jaren zestig keek bij benadering op een avond door de week 87% van het televisiepubliek naar de televisie en 32% keek naar alle programma's.⁴⁹

Tijdens de jaren vijftig vormde de radio nog het belangrijkste massa-medium binnen de gezinnen. Het aantal radiotoestellen in de Nederlandse huishoudens groeide gestaag na de oorlog tot aan 1960. In 1961 daalde dit aantal om in de jaren daarna weer licht te stijgen.⁵⁰ De 'bonte avonden', hoorspelen en hersengymnastiek genoten een grote populariteit. Maar uit het CBS-onderzoek van herfst 1962 bleek de televisie sterk aan belang te hebben gewonnen. In 1954 besteedde

de Nederlander van 12 jaar en ouder nog maar zo'n één procent van de vrijetijd aan het televisiekijken, in 1962 al zo'n 22% procent terwijl de totale vrijetijd met vijf uur per week was toegenomen. Jongeren in de leeftijd van 12-17 jaar keken gemiddeld zes uur per week televisie, 18-26 jarigen vijf uur en de groep 40-59 jarigen zeseneenhalf uur.⁵¹ De radio speelde 's avonds een ondergeschikte rol in gezinnen met een televisie. Slechts 14% van de televisiebezitters luisterde in het begin van de jaren zestig 's avonds naar de radio. Tenslotte bleek in 1962 het kijkgedrag gelijke tred te hebben gehouden met dat van de jaren vijftig. Arbeiders keken meer dan 'welgestelden', onkerkelijken meer dan gereformeerden, stedelingen meer dan mensen op het platteland en niet-schoolgaande jongeren meer dan schoolgaande jongeren.

Vastgesteld kan worden dat zich vanaf de tweede helft van de jaren vijftig een grootschalige consumptiemarkt ontwikkelde. Dit uitte zich bijvoorbeeld in de huishoudens die met nieuwe, elektrische apparaten werden uitgerust en in de vrijetijd waar de televisie, de auto en de bromfiets onbekende wegen openden. De opkomst van de televisie, de al langer bestaande radio en de voor de verspreiding van de nieuwe consumptiegoederen noodzakelijke reclame vergrootte de rol van de massa-media in het alledaagse leven van mensen. De oriëntatie op de snel in omvang toenemende consumptiemarkt betekende tevens een verdergaande doordringing van de commercie in het sociale leven van individuen. Vooral de stedelijke arbeiders vormden in eerste instantie de dragers van deze nieuwe consumptiecultuur. Nu was commercie op zichzelf geen nieuw verschijnsel. Al veel langer bestonden er commercieel georganiseerde vormen van vrijetijdsbesteding en cultuur, evenals de pogingen om al die cafés, danszalen, bioscopen, sportfestijnen en kermissen ter bescherming van de openbare zeden en goede moraal aan strikte regels te onderwerpen. Maar de commerciële consumptiemarkt van na de oorlog werd via de massa-media op een veel grotere schaal georganiseerd en presenteerde ook een tot dan toe ongekend gedifferentieerd aanbod van vermaaksmogelijkheden en consumptiegoederen.⁵²

Voordat ik dieper inga op de specifieke implicaties van deze nieuwe consumptie- en vrijetijdscultuur is het noodzakelijk eerst nog verder in te gaan op de achterliggende sociale context. Ik doel hier op twee ontwikkelingen die nauw in verband staan met de opkomst van de nieuwe cultuurvormen: de verhuiselijking en de ingrijpende veranderingen in de ruimtelijke orde, met name in de steden.

'De Nederlanders zijn een huiselijk en arbeidzaam volk'.⁵³

'Het leven van dit gezin speelt zich in hoofdzaak af in de eigen - beperkte - middenstandskring. Voor de bredere fabriekslaag voelt men zich iets te goed; tot wat men vaag als 'de betere kring' aanduidt, wordt men niet toegelaten. Typerend voor het leven van deze mensen is de gebondenheid aan het eigen gezin, waarin men de avonden doorbrengt bij de radio, met een boek of tezamen met kennissen uit de eigen kring. Het behoeft niet te verwonderen, dat men hier wel graag een televisietoestel

zou hebben om de avonden wat meer afwisseling te kunnen geven. En als de zender in M. klaar is, waardoor een goedkopere streekontvanger binnen de mogelijkheden komt te liggen, zal hier de televisie stellig een gewichtige plaats in de vrije tijd gaan innemen'.⁵⁴

De voor de oorlog door de overheid ingezette gezinspolitiek waar kinderbescherming en sociale verzekeringswetgeving deel van uitmaakte, werd na 1945 verder geïntensiveerd. Zowel de politieke partijen als de kerken waren eensgezind over het fundamentele belang van het gezin in de periode van wederopbouw na de oorlog. Nederlands Volksherstel, een particuliere organisatie, voerde in 1946 onder auspiciën van de kerken de campagne 'Gezinsherstel brengt Volksherstel'. De politieke partijen waren eensgezind over de kernfunctie van het gezin in de samenleving. De confessionele partijen legden hierbij de nadruk op het traditionele, patriarchale gezinstype terwijl de niet-confessionelen meer heil zagen in de middenklasse gezinnen in de steden die als gevolg van industrialisatie en welvaartsstijging in opmars waren.⁵⁵

Ook wetenschappers achtten de functies van het gezin hoog. Enkele jaren na de oorlog betreurde de Vries Reilingh in zijn bespreking van de 'de mentaliteit van de Nederlandse jeugd na de tweede wereldoorlog' de verzwakking van de gezinsbinding en 'van de sociale bindingen in het algemeen'. Andere wetenschappers stelden, enige jaren later, niet zozeer een vermindering van de gezinsbinding vast, maar een verschuiving van gezinsfuncties en van de sociale context waarin het gezin leefde. Kooy constateerde in 1957 dat het gezin aan belang inboette op terreinen als arbeid, gezondheidszorg en onderwijs, maar daar tegenover stond een toename van het belang van de koesteringsfunctie. Dit als gevolg van een verzakelijking van parochie, buurt en wijk die steeds minder als sociale integratiekaders functioneerden.⁵⁶ Het principe van het oude volksleven met gesloten buurten en open gezinnen maakte plaats voor gesloten gezinnen woonachtig in, met nieuwe stedenbouwkundige inzichten geconstrueerde, open buurten. De lokale volksculturen in gesloten buurten zouden, volgens de socioloog van Doorn, snel verburgerlijken door de welvaartsstijging, de mobiliteit en de grootschaligheid.⁵⁷

Het gedrag van de Nederlandse burgers weerspiegelde het naoorlogse gezinscentrisme. In de jaren vijftig en zestig nam weliswaar het voorechtelijk geslachtsverkeer toe, maar het huwelijk en gezin als belangrijkste samenlevingsvorm bleef onaangetast. Zo steeg vanaf 1955 het aantal huwelijken op jonge leeftijd drastisch.⁵⁸ Tegelijkertijd bleef het echtscheidingscijfer op een laag peil om pas na 1964 te stijgen.⁵⁹ Binnen het gezinsdenken was ook weinig plaats voor gehuwde werkende vrouwen. De arbeidsparticipatie van vrouwen was laag in Nederland. In West-Duitsland bedroeg in 1960 de vrouwelijke beroepsbevolking 18% van de totale bevolking, terwijl dit in Nederland slechts 8% was. In de loop van de jaren zestig toonden werkende gehuwde vrouwen weliswaar meer belangstelling voor het werken buitenshuis, maar door de dalende omvang van het kleinbedrijf in de landbouw en het winkelwezen daalde het totale aantal werkende gehuwde vrou-

wen.⁶⁰

De grote betekenis van het gezin leidde tot een verhuiselijke vrijetijdsbesteding. Een Amsterdams onderzoek naar het bezoek aan 'openbare vermakelijkheden', dat wil zeggen aan film, toneel en concert, wees uit dat 'zelfs de bewoners van een grote stad' een huiselijk gedrag vertoonden. De aanwezigheid van kinderen vormde een belangrijke reden voor het niet bezoeken van film-, toneel- of concertvoorstelling. Verder bleek dat 20% van de onderzochte avonden doorgebracht werd met visite ontvangen of op visite gaan. Ook de belangstelling van volksklassen en middenstand voor amateurtoneel, dat vaak verbonden was aan personeelsavonden, was volgens de onderzoekers een aanwijzing voor de huiselijkheid.⁶¹

CBS-cijfers uit 1957 bevestigden dit beeld. De Nederlanders besteedden gemiddeld slechts acht uur vrijetijd per week buitenshuis. De CBS-onderzoekers stelden vast dat:

'(...)in het algemene Nederlandse vrijetijdsbestedingspatroon de gezinsbinding een zeer karakteristiek element is. (...) Al met al is het hier geschetste beeld bemoedigend in verband met de geluiden in de moderne vakliteratuur over functieverlies van het gezin, gezinsdesintegratie, generatieconflict, enzovoorts.'⁶²

Een aantal jaren later heeft deze ontwikkeling zich versterkt. In het CBS-onderzoek naar vrijetijdsbesteding uit 1963 kwam naar voren dat de Nederlander minder uit gaat, minder buiten is, minder deelneemt aan het verenigingsleven, minder aan sport, spel en hobbies doet en elkaar minder vaak bezoekt. Vooral de mannelijke loontrekkende middenstand, de zelfstandige middenstand en de mannelijke agrarische bevolking ging minder uit en onder de mannelijke arbeiders was er beduidend minder animo voor sport, spel en hobbies.⁶³ Het zijn vooral deze twee laatste activiteiten die minder populair werden. De CBS onderzoekers gingen in dit verband echter voorbij aan de ontwikkelingen in de sport. De sport ontwikkelde zich in de eerste vijftien jaar na de oorlog tot een massa-activiteit. Van 1940 tot 1960 groeide het aantal georganiseerde sporters van 375.000 tot 1,5 miljoen. Tot 1960 waren het vooral de jongeren tot 25 jaar die aan sport deden, daarna breidde de sportdeelname zich naar leeftijd en sekse uit.⁶⁴

Ook jongeren leken zich in de jaren vijftig meer op huis en het gezin te oriënteren. Heinemeyer constateerde in een in 1959 gehouden onderzoek in Amsterdam dat 'gezellig thuis zitten' en 'zelfstudie' hoog scoorde en dat 'cafébezoek' en 'gewoon de straat op' minder in trek waren. Maar de onderzoekers sloten niet uit dat de antwoorden van de jongeren enigszins door de wens om een goede indruk te maken, werden ingegeven.⁶⁵ Inderdaad, zo zullen we nog verderop in dit hoofdstuk zien, dient de vaststelling van een verhuiselijking onder jongeren te worden genuanceerd.

Uit deze gegevens blijkt dat het opbloeiend amusementsleven van vlak na de oorlog eerder een incident was dan een structurele ontwikkeling. De massale toestroom naar bioscoop, concertgebouw, toneel, danszaal en sportwedstrijd hield

slechts stand tot 1950. Dan treedt een daling op die zeker in de tweede helft van de jaren vijftig aanzienlijk is. In het begin van de jaren zestig was de intensiteit van het uitgaansleven slechts iets hoger dan in de crisisjaren van kort voor de oorlog. Met name een massale vermaaksvorm als de bioscoop trok veel minder bezoekers. In de periode 1956-1966 nam het bioscoopbezoek af van 7 miljoen tot 3,5 miljoen in 1966, een halvering.⁶⁶ De vooroorlogse ontstane tendens tot verhuiselijking zette zich na 1950 versterkt door.

Naast de veranderende sociale positie van het gezin, deden zich vanaf de tweede helft van de jaren vijftig ook, zij het langzaam, verschuivingen voor in de verhoudingen binnen het gezin. Du Bois-Reymond e.a. noemen de opgroeiende jeugd in de jaren vijftig in dit opzicht een schakelgeneratie. Geleidelijk voltrok zich een ontpedagogisering van de opvoedkundige verhouding tussen jongeren en hun ouders. In haar vrijetijd had de jeugd steeds meer mogelijkheden zich te onttrekken aan de toeziende blik van de ouders. Vaders wil bleef nog vaak wet, maar het onderhandelen was in opmars.⁶⁷

De versterkte gezinsideologie, onder meer tot uiting komend in een gezinsgerichte vrijetijdsbesteding, betekende niet dat het gezin zich terugtrok uit het publieke domein. Er was eerder sprake van verschuivingen in het publieke en private domein, waardoor de verhouding tussen publiek en privaat zich wijzigde. Ontwikkelingen in het publieke domein zoals de hierboven genoemde opkomst van nieuwe communicatiemogelijkheden en mobiliteitsvormen integreerden in de private ruimte van het gezin. Anderzijds manifesteerden individuen zich, zeker in de vrijetijd, in gezinsverband in de publieke ruimte. De gezinsauto bijvoorbeeld maakte dit meer dan ooit mogelijk.⁶⁸

Functionalisering van de openbare ruimte

'De velden waarbinnen de individu zijn rollen speelt, hebben niet slechts een begrenzing van categoriale aard (hij handelt immers b.v. als echtgenoot, als man, als Calvinist of als arbeider), doch tevens een ruimtelijke begrenzing. In zijn verschillende rollen heeft de mens een ruimtelijke actieradius. Als wij teruggaan in het verleden zullen wij steeds meer de toestand aantreffen, dat ruimtelijk deze sociale velden samenvielen. In de plaatselijke situatie leefde men volledig. (...) Deze concentratie ging gepaard met een verstrengeling, zodat van een gedifferentieerd rollenspel veel minder sprake was dan tegenwoordig. Op een klein territoire was het leven complexer. Geografisch leefde men niet breed.'⁶⁹

De privatisering van de handelingsruimten stond in verband met veranderingen in de ruimtelijke orde. Deze laten zich het beste omschrijven als een verzakelijking ofwel functionalisering van de openbare, vooral stedelijke ruimte. Dit proces kwam vanaf de tweede helft van de jaren vijftig in een stroomversnelling. De stedelijke wederopbouwplannen tot herstel van de oorlogsschade waren gerealiseerd. De tijd was rijp voor een verdergaande modernisering van de stad.⁷⁰ Oude

wijken in binnenstedelijke gebieden werden afgebroken. De oorspronkelijke bewoners, voor een deel bestaande uit wat men toen bestempelde als 'onmaatschappelijken', werden verplaatst naar andere stedelijke buurten of naar woonruimten aan de rand van de steden. In het slechtste geval belandde zij in heropvoedingsoorden voor onmaatschappelijken waar men hen een aangepaste levensstijl, woonbeschaving en vrijetijdsgedrag bijbracht.⁷¹

De sanering van de binnensteden werd vooral ingegeven door cityvorming ten behoeve van lokale welvaartsstijging.⁷² Er diende ruimte te worden gemaakt voor de groeiende dienstverlenende sector en voor de te verwachten verkeersstroom. De krottenwijken werden opgeruimd, verkeersdoorbraken gerealiseerd, ringwegen aangelegd en voetgangersgebieden ontworpen.⁷³

Nieuwe wijken ontstonden, maar niet alleen als een rechtstreeks gevolg van de stadssanering, maar ook om de snelle bevolkingsgroei in Nederland op te kunnen vangen. In 1960 telde Nederland zo'n 11,5 miljoen inwoners met een jaarlijkse groei van 140 duizend. Men verwachtte dat dit aantal iedere zeven à acht jaar met een miljoen zou toenemen.⁷⁴

De reorganisatie van het stedelijk gebied, gelegitimeerd door de snelle welvaartsstijging en de bevolkingsgroei, had ingrijpende gevolgen voor de ruimtelijke organisatie van sociale bindingen van mensen en de ruimtelijke organisatie van het sociale beheer.⁷⁵ De rol van de buurt, wijk en parochie als sociale integratiekaders stond ter discussie. Toch was de wijkgedachte na de oorlog in stedenbouwkundige kringen populair. Volgens Bos vormde de wijk een modern stedelijk integratiekader dat mensen tot gemeenschappelijke zelfwerkzaamheid kon bewegen. De stadswijk zou door de bewoners als een sociale eenheid worden beleefd.⁷⁶ In de loop van de jaren vijftig echter stond de wijkgedachte aan felle kritiek bloot, vooral van de kant van sociologen en planologen. Groenman sprak weliswaar van een 'op zichzelf aantrekkelijke gedachte', maar de realisering ervan zou in zijn ogen stranden op de zich buiten de wijk uitstrekkende relatiepatronen:

'Nu is het wel goed ons bij dit soort beschouwingen niet te laten meevoeren op de golven van een romantisch idealisme, dat de werkelijkheid uit het oog verliest. Die realiteit is vooreerst, dat de mens die in de stad leeft, zich niet meer kan bevinden in het midden van één sociaal veld van actie, waarin hij ruimte voor al zijn maatschappelijke rollen kan vinden. Wij hebben erin te berusten, dat de individu geworden is tot een knooppunt van uiteenliggende velden, die elkander dan in hem ontmoeten. Zij kunnen niet meer samenvallen. Dit maakt de realisering van de wijkgedachte uitermate kwestieus.'⁷⁷

Naar aanleiding van het congres Sociale samenhangen in nieuwe stadswijken, waarin de wijkgedachte veroordeeld werd als 'reactionair in effect, sentimenteel van opzet, anti-democratisch en uit de tijd', concluderen van der Cammen en de Klerk in hun studie naar na-oorlogse ruimtelijke ontwikkelingen dat in de ogen van tijdgenoten de territoriale integratiekaders hadden plaats gemaakt voor functionele kaders, georganiseerd langs de lijnen van beroep, status, interesses en opvatin-

gen.⁷⁸

De veranderingen in de ruimtelijke ordening van de steden gingen gepaard met verstatelijking van zorgarrangementen en lokale ontzuilingsprocessen. Er moesten nieuwe netwerken worden opgezet voor welzijn, gezondheidszorg en vrijetijd. De initiatiefnemers voor het opzetten van dit nieuwe zorgcircuit waren niet meer zozeer vertegenwoordigers van de lokale clerus gesteund door een leger vrijwilligers, maar meer en meer lokale bestuurders en geschoolde experts met moderne psychologische en sociologische opvattingen. Het 'social case-work' bijvoorbeeld was in de jaren vijftig in trek.⁷⁹

De afname van de invloed van traditionele integratiekaders inspireerde het Katholiek Sociaal Kerkelijk Instituut (KASKI) begin jaren zestig tot een studie naar *Oude en nieuwe levensvormen in naoorlogse stadswijken*. De vraag die hierbij centraal stond was die naar de betekenis van de parochie als sociaal integratiekader in een zich snel moderniserende samenleving. Wat was nog de betekenis van 'formele' kaders en welke nieuwe integratiekaders op wijkniveau dienden zich aan? De traditionele parochievorm verloor aan belang, aldus het KASKI. Er ontstonden nieuwe integratiebevorderende activiteiten. Vooral de sociëteiten voor jongeren, buurtverenigingen en ouderavonden in het wijk- of buurthuis concurreerden met de traditionele parochie-activiteiten. De communicatiestructuur van deze nieuwe activiteiten had ook een andere vorm. Waar vroeger de communicatie eenzijdig was, van clerus naar parochianen, 'is de tendens duidelijk zichtbaar naar het ontstaan van meer duurzame geïnstitutionaliseerde en representatieve vormen van tweezijdige kommunikatie (...)'.⁸⁰ De betekenis van de parochie verschoof volgens de onderzoekers geleidelijk in de richting van een gemeenschap van gelovigen, naar een puur kerkelijk integratiekader:

'Samenvattend kan men zeggen dat, hoewel de parochie als katholiek samenlevingsverband aan functies heeft ingeboet en ook niet meer in die mate het verzuilde karakter heeft van de traditionele parochie, ze haar karakter van samenlevingsverband toch niet geheel heeft verloren, zeker niet op het tweede integratieniveau. In de verhouding tussen samenlevingsverband en kerkelijk integratiekader is slechts sprake van een verschuiving in de richting van de laatste, een verschuiving die in konkrete parochies meer of minder ver is voortschreden.'⁸¹

De parochie en de wijk begonnen terrein te verliezen als primair samenlevingsverband en integratiekaders. Parochies werden kerkelijk-bestuurlijke eenheden en wijken en buurten ontwikkelden zich tot op de eerste plaats woongebieden. Werken, recreëren en het leggen van sociale contacten vonden meer en meer buiten de onmiddellijke woonomgeving plaats. 'Het vraagstuk van het forensisme' stond al in 1956 op de agenda van een congres.⁸² De in 1956 door Groenman geconstateerde ontwikkeling van de 'uitdijende werelden' zette zich vanaf eind jaren vijftig, onder invloed van de stedelijke modernisering, versterkt door.

Culturele verschuivingen en sociale context

Binnen de context van welvaartsstijging, de introductie van nieuwe consumptiegoederen, de centrumfunctie van het gezin en de veranderingen in de openbare ruimte ontwikkelden zich nieuwe vormen van cultuur en vermaak. De schaalvergroting van de consumptiemarkt betekende een enorme uitbreiding van het soort en het aantal consumptiegoederen en vrijetijdsmogelijkheden. Tegelijkertijd richtte die consumptiemarkt zich niet meer alleen op lokale, maar ook op nationale en internationale afzetmarkten. De muziek- en filmindustrie en de producenten van audio-visuele apparatuur zijn daar goede voorbeelden van. Zij stemden hun aanbod af op een massa-publiek dat tevens internationaal van samenstelling was. De rock 'n roll muziek en de western films waren populair van Amerika, Engeland en Duitsland tot aan een willekeurige kleine katholieke stad in Nederland.

De internationalisering en de grootschaligheid van het aanbod van consumptiegoederen lijken in tegenspraak met de geconstateerde processen van verhuiselijking. Maar deze tendenzen van schaalvergroting en schaalverkleining vooronderstelden elkaar. Een grootschaliger aanbod van consumptiegoederen kon niet ontstaan zonder een massalere ofwel in kleinschaliger verband optredende consumptie. Het gezin en het individu werden de maatgevende consumptie-eenheden. De consumptie van produkten en diensten in groter en massaler verband, zoals in de bioscoopzaal of in het stadion, verloren terrein. En anderzijds werd het consumeren in een kleinschaliger verband pas mogelijk door een grootschaliger georganiseerde produktie.⁸³

In deze veranderingen in de schaal van produceren en consumeren speelden de in de jaren vijftig opkomende consumptiegoederen als de televisie, de auto en de bromfiets een wezenlijke rol. Auto, bromfiets en televisie waren produkten van een grootschalige consumptiemarkt. Met deze produkten waren mensen meer dan ooit in staat om over de grenzen van de eigen zuil en klasse heen te kijken. De televisie gaf mensen de mogelijkheid, veel direkter dan de radio, om kennis te nemen van andere opvattingen en zeden. Met de auto en bromfiets konden mensen sneller en frequenter ontsnappen aan de sociale controle van buurt of stad. Maar deze produkten waren niet alleen de resultaten van een grootschaliger consumptiemarkt. Zij vormden ook belangrijke bestaansvoorwaarden voor deze consumptiemarkt. Mensen konden immers op veel grotere schaal dan voorheen zich zelfstandig en sneller verplaatsen en informatie toeëigenen. Deze sterkere binding van tijd en ruimte maakte het mogelijk dat vraag en aanbod op de consumptiemarkt op grotere schaal konden worden georganiseerd, immers, afstanden werden kleiner en mensen konden sneller met elkaar in contact komen. Er vond, om met Bank te spreken, een intensivering van de communicatie plaats, maar niet alleen dat. De intensivering vormde ook voorwaarde voor een schaalvergroting van die communicatie.⁸⁴ De ontwikkelingen in de stedelijke ruimtelijke ordening waarbij een ruimtelijke scheiding ontstond in wonen, werken en vrijetijd versterkten dit proces.

Deze herstructurering van de sociale ruimte doorbrak traditionele patronen van

vrijheid en controle.⁸⁵ De lokale sociale controle verloor terrein aan de kleinschalige consumptie-eenheid van het gezin en van de grootschalige produktie-eenheid van industrie en dienstverlening. Cultuur, vermaak en vrijetijd werden nog wel gereproduceerd binnen lokale verhoudingen, maar in deze verhoudingen speelden bovenlokale produktie- en communicatienetwerken steeds meer een vormgevende rol.

De rol van de communicatie en daarmee de rol van de massa-media werd cruciaal in de vormgeving van culturele praktijken. Thompson spreekt van 'mediation of modern culture', het proces waarbij de overdracht van symbolische vormen (cultuur) in toenemende mate plaats vindt via de technische en institutionele apparaten van de media-industrie, waarbij de boodschapper en de ontvanger zich niet in dezelfde tijd-ruimte context behoeven te bevinden.⁸⁶ De 'mediatisering' van cultuur is een specifiek kenmerk van moderne samenlevingen:

'That is, part of what constitutes modern societies as 'modern' is the fact that exchange of symbolic forms is no longer restricted primarily to the contexts of face-to-face interaction, but is extensively and increasingly mediated by the institutions and mechanisms of mass communication.'⁸⁷

Hoewel, zoals Thompson stelt, de massa-communicatie al vanaf het ontstaan van de moderne samenlevingen een rol spelen, is het niet overdreven te stellen dat vanaf de jaren vijftig met de massale opkomst van audio-visuele apparatuur in samenhang met de ontwikkeling van een grootschalige consumptiemarkt, de massa-media in een versneld tempo en diepgaander binnendringen in het sociale leven van individuen. Ideologische boodschappen kwamen steeds minder tot stand via directe contacten met de lokale geestelijkheid of autoriteiten, maar meer via de anoniemere kanalen van de massa-media. En niet alleen de organisatie, maar ook de inhoud van de ideologie veranderde wezenlijk. Eén van de eerste bevolkingsgroepen die werd aangesproken door deze nieuwe vormen van cultuur en ideologie waren, zoals we nog zullen zien, jongeren uit de steden.

Jong zijn in verschuivende contexten

'Lid van verenigingen zijn ze niet, behalve een dochttertje van 15 die bij de wijkkorfbalclub is. Maar volgende week gaat ze ook naar de sigarettenfabriek en dan zal ze wellicht voor de club bedanken. Ze gaan graag uit: dansen in de buurt, als het kan iedere zaterdag en naar spannende films; ze vervallen nog in gemeenschappelijke rillingen als ze denken aan het oog uit 'De Wenteltrap'. Een buurmeisje vertelt vol trots, dat ze afgelopen winter eens tienmaal in de week naar de bioscoop gegaan is. Als ze thuis kostgeld hebben gegeven, houden ze daar geld genoeg voor over.'⁸⁸

Het is binnen de boven beschreven verschuivende ruimtelijke en sociale relaties en de daarmee verbonden veranderingen in controle- en machtsverhoudingen dat de naoorlogse cultuur en vrijetijd van jongeren veranderden. De globale contouren

van deze veranderingen weken niet veel af van het hiervoor geschetste gemiddelde beeld.

Evenals de inkomens van andere loonarbeiders namen vanaf 1955 de lonen van jongeren aanzienlijk toe en daarmee hun koopkracht. Tussen 1955 en 1965 stegen de lonen van werkende jongens en werkende meisjes met zo'n 150%. Toch bleef hun weekloon ver achter bij dat van hun volwassen collega's. In 1955 bedroeg hun weekloon 44% van het weekloon van volwassenen; in 1965 50%, slechts een geringe stijging. Gemiddeld verdienden meisjes in deze periode zo'n 83% van wat jongens verdienden.⁸⁹

De meeste jongeren konden niet het gehele loon behouden. Een gedeelte van het loon moest aan de ouders worden afgedragen, zo'n 17% volgens een onderzoek van de Katholieke Arbeiders Jeugd.⁹⁰ Maar zeker in katholieke kringen, zoals uit onderhavig onderzoek nog zal blijken, was het volstrekt normaal dat jongeren het gehele loon afdroegen aan thuis in ruil voor het wekelijkse zakgeld. Naarmate ze ouder werden mochten jongeren meer van hun loon behouden of ontvingen ze meer zakgeld. Daarnaast hadden veel jongeren een bijbaantje of maakten overuren die hun inkomen soms sterk verhoogden. Het is dan ook niet verwonderlijk dat Krantz en Vercruijse in hun in 1957 verrichte studie van een Leidse rock 'n roll club ten aanzien van de financiële positie van jongeren opmerkten dat zij niet gehinderd worden door gebrek aan geldmiddelen:

'Vele jongens en meisjes hebben al gauw f10,- tot f20,- per week te besteden.'⁹¹

Ook Buikhuisen constateerde dat de door hem in 1965 onderzochte provo's die feitelijk behoorden tot de nozems subcultuur, afkomstig uit 'lagere sociaal economische milieus', geen gebrek aan geld vertoonden:

'(...) alles bij elkaar genomen nogal wat verteerd wordt in zo'n week. Een juiste schatting van de bedragen die hiermee gemoeid zijn is moeilijk te maken. Wel staat vast dat met minder dan fl.20,- in de week geen van deze jongens rond zou komen. (...) Voor geen van deze jongens vormt dat een probleem. Voor allen geldt dat zij over ruime geldmiddelen beschikken.'⁹²

De onderzoeken die het CBS verrichtte in de jaren 1955-1956 en 1962-1963 naar vrijetijdsbesteding in Nederland geven ook inzicht in ontwikkelingen in het vrijetijdsgedrag van jongeren en de hoeveelheid vrijetijd waarover ze beschikten. Onder vrijetijd verstond het CBS:

'(...) de geënquêteerde tijd, minus slapen, verplichte bezigheden - dat wil zeggen werk, maaltijden, studie en huiswerk, zorg voor kinderen, reparaties en overige verplichte bezigheden - het onderweg zijn en overige en onbekend.'⁹³

In de genoemde periode nam de vrijetijd van jongeren toe met zo'n vier uur per week. Dat was het gevolg van de invoering van de vrije zaterdag en de toenemen-

de deelname van jongeren aan het onderwijs. Begin jaren zestig beschikten jongeren tussen de 12 en 17 jaar over ongeveer 24,5 uur per week aan vrijetijd.⁹⁴ Bij de beoordeling van deze cijfers moet rekening worden gehouden met het feit dat de deelname aan allerlei cursussen door de CBS onderzoekers buiten de vrijetijd is gehouden. Toch werkte zo'n 48% van de niet-schoolgaande jongens en 21% van de niet-schoolgaande meisjes 'na de dagtaak in de fabriek of op het kantoor' nog aan een cursus. Onder jongeren tussen 18 en 24 jaar was dat respectievelijk 41% en 20%. De vrijetijd van deze groep jongeren werd dus voor een deel opgeslokt door studie-werkzaamheden. In het onderzoeksverslag merkten de CBS onderzoekers op dat dit gegeven indruist tegen:

'de *image* van de jongere werkende jeugd. Van een louter consumptief levenspatroon en een aversie ten aanzien van het studeren blijkt in elk geval bij een groot gedeelte van de werkende jeugd geen sprake.'⁹⁵

De hoeveelheid vrijetijd tussen jongens en meisjes was niet gelijk. In de jaren vijftig hadden jongens zo'n drie tot vier uur meer vrijetijd. In het begin van de jaren zestig was dit verschil toegenomen tot ongeveer zes uur. Ouders schakelden hun dochters vaker in bij huishoudelijke klussen en dit betekende door de destijds grote gezinnen een behoorlijke aanslag op de vrijetijd. Niet alleen de sekse, maar ook de leeftijd speelde een rol. In beide CBS studies nam de beschikbare hoeveelheid vrijetijd toe met de stijging van de leeftijd.⁹⁶

Uit de CBS cijfers blijkt op het eerste gezicht dat, evenals volwassenen, ook jongeren zich in hun vrijetijdsbesteding in toenemende mate oriënteerden op het eigen huis en gezin. De stijging van inkomen en vrijetijd resulteerde niet in een verhoogde deelname aan georganiseerde vormen van vrijetijdsbesteding. Halverwege de jaren vijftig, zo leert het CBS onderzoek, besteedden jongens en meisjes tussen 12 en 17 jaar respectievelijk 80 en 60 minuten per week aan het bezoeken van de bioscoop, sportwedstrijden, cabaret- en concertvoorstellingen, musea en dergelijke. In het onderzoek van 1962-1963 was dit aanzienlijk gedaald, tot 60 en 20 minuten. Vooral de grote daling onder de meisjes valt op. De teruggang in de leeftijdscategorie ongehuwden van 18 tot 39 jaar, dat waren in de praktijk veelal jongeren tussen 18 en 25 jaar, was minder aanzienlijk.⁹⁷

Ook het verenigingsleven - jeugdbeweging, politieke verenigingen, muziekverenigingen, sportverenigingen - raakten in het algemeen onder jongeren minder in trek. In de onderzochte periode was de teruggang onder de jeugd groter dan die onder volwassenen. De deelname van jongens en meisjes tussen de 12 en 17 jaar daalde respectievelijk van 2,5 en 1,4 tot 1,0 en 1,2 uur per week en de deelname van hun ouders van 40 tot 59 jaar van 1,9 en 0,8 tot 1,4 en 0,2. Opmerkelijk is de grote teruggang in de deelname van jongens. Het verenigingslidmaatschap onder 18 tot 25 jarige jongens steeg tussen 1955 en 1962. In dat laatste jaar besteedde deze groep zelfs meer uren aan het verenigingsleven dan de 12 tot 17 jarigen, traditiegetrouw de meest actieve groep. Maar deze ontwikkeling schreven de

onderzoekers toe aan het frequent voorkomende lidmaatschap van vakverenigingen in deze groep. Voor sport- en jeugdverenigingen toonde zij minder interesse dan jongens van 12 tot 17 jaar.⁹⁸

In termen van het actieve lidmaatschap was de daling eveneens scherp: onder 12 tot 14 jarigen daalde de deelname van 69% naar 60% en onder de 15 tot 17 jarigen van 68% naar 54%. Vooral keerden jongeren de strak georganiseerde en verzuilde jeugdbeweging zoals de verkenneren en gidsen, de rug toe.⁹⁹ Het aantal actieve leden van jeugdverenigingen daalde van 26% van de bevolking tussen 8 en 25 jaar halverwege de jaren vijftig tot 20% in het begin van de jaren zestig.

De teruggang in de deelname aan het traditionele verenigingsleven kwam voor een groot deel ten goede aan de sportverenigingen, zodat beter gesproken kan worden van een verschuiving in aandacht voor het verenigingsleven. Het lidmaatschap van de sportverenigingen steeg in dezelfde periode van 23% naar 30%.¹⁰⁰In 1963 telden de sportverenigingen tweemaal zoveel leden uit de groep 12 tot 15 jarigen dan de jeugdverenigingen. Dat beeld lag halverwege de jaren vijftig anders. Toen bedroeg het aantal actieve leden in die leeftijdsklasse bij sport- en jeugdverenigingen achtereenvolgens ¹⁰¹41% en 25%. De deelname aan het verenigingsleven bleek milieu-gebonden, zowel halverwege de jaren vijftig als begin jaren zestig. Jongeren uit de hogere milieus namen vaker deel aan het verenigingsleven dan jongeren uit lagere milieus.¹⁰² Een Amsterdams onderzoek uit 1959 naar vrijetijdsbesteding van jongeren bevestigde dit beeld. Buurten met een hogere sociale status kenden meer jeugdige sportbeoefenaren. Bovendien werd in deze buurten het sporten als vrijetijdsbesteding een hogere waarde toegekend.¹⁰³

De op het oog ook bij jongeren bestaande trend van een verdergaande verhuisseling in de jaren vijftig en zestig moet sterk gerelativeerd worden. Jongeren tussen 12 en 24 jaar kenden altijd al een meer uithuizige vrijetijdsbesteding dan volwassenen. En de CBS onderzoeken van zowel 1955-1956 als die van 1962-1963 toonden aan dat de wat ouderen, de groep tussen 18 en 23 jaar, een sterk uithuizig vrijetijdsbestedingspatroon er op nahielden. Deze groep jongeren besteedde in het onderzoek van 1955-1956 slechts 39% van zijn ontspanning thuis en 61% buitenshuis. Hun ouders en de groep jongeren tussen de 12 en 17 jaar vonden hun ontspanning voor respectievelijk 69% en 47% procent binnenshuis. Dit was niet veranderd in het begin van de jaren zestig. De adolescenten brachten toen gemiddeld 80% van hun vrijetijd thuis door, terwijl het Nederlands gemiddelde 90% bedroeg.¹⁰⁴

Illustratief voor de relatief uithuizige adolescent zijn de bioscoopcijfers uit de beide CBS onderzoeken. De bioscoop bleek nergens zo populair als in de categorie ongehuwden van 18 tot 39 jaar, in de praktijk vooral jongeren tussen 18 en 25 jaar. De jeugd tussen 12 en 17 jaar behield eveneens een hoog niveau van bioscoopbezoek.¹⁰⁵Een specifieke groep jongeren bezocht de bioscoop zeer frequent, meer dan 25 keer per jaar. Deze groep werd gevormd door werkende jongens tussen de 15 en 23 jaar met alleen lager onderwijs en afkomstig uit het arbeiders-

milieu.¹⁰⁶

Waarschijnlijk is het deze zelfde groep die in het CBS onderzoek van begin jaren zestig een aparte positie inneemt in het uitgaansgedrag. Deze jongeren luisterde door de week vaker naar de radio en grammofoon, keek vaker naar de televisie en ging vooral meer en veel langer uit; per avond zo'n twee uur. Zie hier de statistische verbeelding van de nozems subcultuur. Het merendeel van de werkende jongeren, 94%, ging niet uit door de week. Evenmin ging de schoolgaande jeugd door de week naar sportwedstrijden, cabaret, musea, concertvoorstellingen en dergelijke.¹⁰⁷

Het uitgaan concentreerde zich dus in het weekend en niet meer alleen op zondag. De zaterdagavond was erbij gekomen, dit tot verbazing van de CBS onderzoekers:

'Het meest opmerkelijke aspect is echter dat de zaterdagavond voor een deel van de adolescenten een typische uitgaansavond is: 24% mannen en 15% vrouwen brengt een bezoek aan een café of restaurant, respectievelijk 5% en 8% aan de bioscoop, niet minder dan op zondag, de dag waarop in Nederland het eigenlijke uitgaansleven is geconcentreerd. (...) tenslotte is het vermeldenswaardig dat 14% van de jongens van 12 tot 17 jaar op zondag een bezoek brengt aan de bioscoop.'¹⁰⁸

Interessant is nog het bezoek aan jazzconcerten waarvan in het onderzoek van 1955/1956 melding werd gemaakt. Jazzconcerten werden meer door jongeren dan door ouderen bezocht en vaker door werkende jongeren dan door schoolgaande jongeren. Van de groep werkende jongeren waren het vooral de beter gesitueerden die de concerten bezochten. Het CBS onderzoek liet een positief verband zien tussen het sociale milieu, de genoten opleiding en het (jazz)concertbezoek.¹⁰⁹

Resumerend laten de beide CBS onderzoeken het volgende beeld zien van de vrijetijd van jongeren. Het aantal uren vrijetijd per week nam toe voor zowel jongens als meisjes, maar jongens beschikten over het algemeen over meer vrijetijd dan meisjes. Schoolgaande jongeren brachten meer tijd door thuis, zeker door de week, dan werkende jongeren. Zij maakten huiswerk, lazen, speelden gezelschapsspelletjes, keken televisie en luisterden naar de radio. Wel was de participatiegraad aan sportverenigingen onder schoolgaande jongeren, dus jongeren tussen 12 en 17 jaar, hoger dan onder werkende jongeren. Een groot deel van de werkende jongeren was door de week eveneens sterk aan huis gebonden door onder andere avondcursussen, maar toch bestond er een groep werkende jongeren met opvallende en afwijkende vormen van vrijetijdsbesteding. Zij hield er een intensief uitgaanspatroon op na en keken ook vaker televisie en luisterden intensiever naar radio of grammofoon.

Dit afwijkende vrijetijdspatroon kwam echter het duidelijkst naar voren in het weekend, vooral op zaterdagavond. De zondagavond was in 1962 nog dé uitgaansavond voor de gehele bevolking, maar de werkende jongeren plakten de zaterdagavond hieraan vast. Op die avond bezochten zij even vaak café, restaurant of bioscoop dan op zondagavond.¹¹⁰ Deze werkende jongeren vormden in eerste

instantie de dragers van een nieuwe vrijetijds- en consumptiestijl.

Een nieuwe jeugdcultuur

'Dacht u dat ik 's avonds graag thuis zou blijven zitten? Als ik de hele dag gewerkt heb, en dol ben van alle bissunes, die ik aan mijn hoofd heb, dan voel ik er niets voor om met m'n moeder en zes broertjes om de tafel te zitten. Je wilt je es bewegen, je kop loopt om en dan zal je daar in die volle kamer gaan zitten. Je kunt niks doen. En als m'n zuster dan nog komt met d'r vrijer, dan is het helemaal hommeles. Nee hoor, dan ga ik maar de straat op, daar is dan tenminste iets te beleven.'¹¹¹

Het is geen nieuw gegeven dat jongeren op lokaal niveau opvallende stijlen van vrijetijdsbesteding ontwikkelen en dat publieke voorzieningen hun activiteiten ook op jongeren richten. En van oudsher hebben jongeren de straat opgezocht om onder elkaar te zijn, te flaneren of rond te hangen, naar de film te gaan, te dansen of om te ontkomen aan het ouderlijk gezag.¹¹² Maar in de jaren vijftig en zestig veranderde 'de straat' nogal van karakter en jongeren konden zich op die straat dankzij het groeiende bromfietsbezit zich sneller en over langere afstanden verplaatsen. Daarnaast ontwikkelde zich een (semi)commercieel aanbod van vermaaksmogelijkheden en consumptiegoederen, vaak speciaal afgestemd op jongeren, die het traditionele aanbod van jeugdige vrijetijdsactiviteiten overvleugelde.

Jongeren die in de jaren vijftig en zestig opgroeiden hadden daarnaast een biografisch verleden dat sterk afweek van dat van hun ouders. De ouders van deze tussen 1936 en 1948 geboren jongeren waren van de generatie die geboren werd tussen ongeveer 1911 en 1923. Zij groeiden op in een periode van economische crisis, opkomend fascisme, oorlogsgeweld en in een sterk verzuilde samenleving. Hun kinderen daarentegen werden groot in een periode van wederopbouw, economische groei, georganiseerd vertrouwen in de toekomst, welvaartsstijging en modernisering van onderwijs, productie en consumptie.

De met bovenstaande ontwikkelingen gepaard gaande veranderingen in de specifieke vormgeving van de naoorlogse jeugdige vrijetijdscultuur werden niet zichtbaar in de statistische gegevens van de beide CBS onderzoeken. De verminderde aandacht voor het verenigingsleven, de grote populariteit van de bioscoop, de uithuizigheid van een specifieke groep werkende jongeren zijn weliswaar belangrijke factoren in de veranderingen van het naoorlogse jeugdleven, maar wat de vrijetijdscultuur van jongeren opvallend maakte en onderscheidde van de cultuur van de burgerij zijn de nieuwe ingrediënten van het jeugdbestaan. Nieuwe vormen van muziek, kleding, haardracht, gedrag, communicatie werden door arbeidersjongeren in Nederland, in navolging van Engelse jeugdculturen zoals de Teddy boys, bewust ingezet voor het creëren van een specifieke jeugdidentiteit. Deze nieuwe bestanddelen waren afkomstig van bovenlokale, commercieel georganiseerde en een speciaal op jongeren afgestemde jeugdmarkt.

Deze grootschalige, jeugdige, consumptie- en vrijetijdsmarkt werd op haar beurt

sterk gestructureerd door Anglo-Amerikaanse invloeden. Amerikaanse populaire cultuurvormen zoals de spijkerbroek, kauwgom, de dixieland en de jazz waren direct na de bevrijding zeer populair bij de Nederlandse jeugd. De opgroeiende jeugd van de eerste twee decennia na de oorlog ontwikkelde een positief Amerika-beeld.¹¹³

De Duitse tienercultuur had eveneens een belangrijke invloed op de Nederlandse teenager. In Duitsland ontwikkelde zich vanaf het midden van de jaren vijftig een jeugdspecifieke cultuurindustrie. Uit de Verenigde Staten geïmporteerde muziek, films en dansvormen vormden hierin wezenlijke elementen. Er kwamen Duitse tieneridolen op die ook in Nederland populair waren zoals Peter Kraus, Conny Froboess, Rex Gildo en Catharina Valente. En de Duitse nozemfilm *Die Halbstar-ken* werd, met de nodige scepsis van volwassenen, in veel Nederlandse bioscopen gedraaid.¹¹⁴

De eerste opvallende naoorlogse jeugdcultuur in Nederland was de nozemcultuur. In de statistieken van de CBS onderzoeken waren zij, zoals we gezien hebben, terug te vinden als een groep werkende jongeren uit het arbeidersmilieu met een duidelijke voorkeur voor een uithuizige tijdsbesteding. In de praktijk betekende dit dat zij zich een eigen plaats toeëigende in de publieke ruimte van met name de grote en middelgrote Nederlandse steden. Cafetaria's, bioscopen, café's en de straat vormden belangrijke pleisterplaatsen van de nozemcultuur. Statussymbolen waren leren jacks, geruite hemden, brillantine in het haar voor de vetkuif en niet te vergeten de brommer, type buikschuiver, met gekleurde plastic linten aan het stuur en de buddy-seat, in zeker opzicht een keerpunt wat betreft het emotionele en lichamelijke contact van jongens en meisjes. En de muziek was rock 'n roll. Meer nog dan filmhelden als James Dean en Marlon Brando stonden rock 'n roll sterren, met Elvis Presley aan kop, symbool voor een nieuwe jeugdige levenshouding. De rock 'n roll vond zijn weg in Nederland via indo-groepen als de Blue Diamonds en René and the Alligators, en bereikte - later dan in de Verenigde Staten en Engeland - zijn hoogtepunt rond 1960.¹¹⁵

De artistiekelingen vormden de intellectuele tegenhangers van de nozems. Zij vormden kleine subculturen waarvan die rondom het Leidseplein in Amsterdam de bekendste was. Maar ook in andere universiteitssteden ontstonden dergelijke subculturen. De subcultuur van de artistiekelingen richtte zich op het Franse existentialisme, op moderne literatuur, Franse chansons, jazz-muziek en Amerikaanse en Franse Films Noirs.¹¹⁶

Stond de tweede helft van de jaren vijftig in het teken van de rock 'n roll, vanaf het begin van de jaren zestig trok de Engelse beatmuziek sterk de aandacht van de Nederlandse jeugd. De beatcultuur, met als belangrijkste representanten de Beatles, The Rolling Stones, The Kinks en op nationaal niveau The Golden Earrings, The Motions en The Tee-set, vormde voor veel jongeren een overgang van de nogal brave, sterk aan Duitse invloeden onderhevige teenager-cultuur naar een meer opstandige en volwassener jeugdcultuur.¹¹⁷ In die tijd formeerden zich overal in Nederland 'beat-orkesten', geïnspireerd door Britse bands. Zij traden op

bij instuiven in parochiehuizen, in dancings, maar vooral in de als paddestoelen uit de grond rijzende jeugdsociëten die al snel een massaal jongerenpubliek bereikten.

In de bemiddeling van muziekstijlen speelden radioprogramma's en muziek- en jeugdbladen een essentiële rol. Voor 1959 was er echter weinig Amerikaanse of Engelse muziek te horen op de Nederlandse radio. Om die muziek te beluisteren waren Nederlandse jongeren aangewezen op de BBC of de Engelse uitzendingen van Radio Luxemburg, met de Jack Jackson's Show, de shows van Pearl Carr en Teddy Johnson en met Barry Aldiss met de top twintig van de New Musical Express.¹¹⁸ In 1959 kwam daar verandering in met programma's als Tijd voor Teenagers van Herman Stok en Tussen 10+ en 20- van Skip Voogd. Radio Veronica ging de lucht in in 1960, maar beperkte zich in het begin voornamelijk tot het uitzenden van familieprogramma's.

Muziekbladen als *Tuney Tunes*, dat in 1944 voor het eerste verscheen, *Muziek express* dat vanaf 1956 verscheen, *Muziek Parade* en *Teenbeat* richtten zich op het teenager-type dat in de tweede helft van de jaren vijftig werd geconstrueerd. De Nederlandse tieners kregen via deze bladen niet alleen informatie over hun tieneridool, maar ook over mode, cosmetica, kleding en gedrag. Ze werden aangespoord van het leven te genieten via het kopen van de nieuwste consumptiegoederen op de jeugdmarkt. *Muziek Express* groeide met een maandelijkse oplage van 200.000 exemplaren uit tot het grootste jongerenblad van Nederland.¹¹⁹

Het jongerentijdschrift *Twen/Taboe*, gericht op jongeren vanaf 16 jaar, leidde slechts een kort bestaan, van november 1960 tot en met mei 1961. Dit tweemaandelijks blad haalde een oplage van 50.000 exemplaren en kwam voort uit het Duitse tijdschrift *Twen*. Reclame voor een hedonistische levensstijl en cultuurkritische artikelen wisselden elkaar af.¹²⁰

Het in 1965 onstane *Hitweek* profileerde zich met serieuze aandacht voor ontwikkelingen in de popmuziek en zette zich af tegen de oppervlakkigheid van de mainstream bladen als de *Muziek Express* en *Tuney Tunes*. Vier jaar lang volgde *Hitweek* de nationale en internationale popscene op de voet en vormde zelf ook onderdeel van de Nederlandse popcultuur. In 1969 ging het blad over in *Aloha*.¹²¹

Mede als gevolg van deze specifieke jeugdmarkt werden de nozems, artistiekelingen, teenagers en twens eind jaren vijftig, begin jaren zestig (h)erkend als sociale categorieën. Het waren door jongeren en door de jeugdmarkt geconstrueerde identiteiten met sterke Anglo-Amerikaanse invloeden. Jongeren werden nu niet meer als onvolwassenen aangesproken, maar waren volwaardige en zelfstandige consumenten geworden.

De dominante positie van werkende jongeren binnen de nieuwe jeugdige vrijetijdscultuur was van korte duur. In numeriek opzicht raakten de werkende jongeren op de achtergrond. In 1947 bedroeg de deelname aan de beroepsarbeid onder 14 tot 19 jarige jongens 66%. In 1960 was dat gezakt tot 55% en in de jaren daarna zette deze daling zich snel door. Bij meisjes lag dit anders. Bij deze groep steeg het aantal 14 tot 19 jarigen in het arbeidsproces van 49% in 1947 tot 52% in 1960 om

in de jaren daarna weer te dalen. De deelname aan het dagonderwijs steeg. In 1950 nam 13% van alle 17 jarige jongens deel aan het dagonderwijs. In 1955 bedroeg dat aantal 15% en in 1961 20%. Onder de 17 jarige meisjes bedroeg de deelname aan het dagonderwijs 22% in 1950 en 32% in 1961.¹²²

De groep werkende jongeren kreeg zo gezelschap en concurrentie van een in aantal sterk groeiende groep scholieren en studenten. Vooral in het domein van de vrijetijd ontstonden strijdpunten. De scholieren en studenten zetten zich af tegen het aloude door volwassenen gedomineerde jeugdige vrijetijdsaanbod en ook tegen de vrijetijdsstijl van werkende jongeren. De cultivering van stijl werd steeds meer inzet van strijd in de wereld van jongeren.

Het wetenschappelijk debat

De jeugdculturele ontwikkelingen na de oorlog zijn voortdurend vergezeld gegaan van bezorgde, optimistische en waarschuwende geluiden van de kant van sociaal wetenschappers, met name pedagogen en sociologen. De opkomst van een commerciële jeugdmarkt en het onttrekken van jongeren aan traditionele verenigingen stelden de professionele opvoeders voor problemen. Hoe was de jeugd te brengen tot een persoonlijkheidsstructuur die zich zowel verbond met nieuwe vormen van mobiliteit en rationaliteit, maar die tegelijkertijd het burgerlijk zedelijke erfgoed bleef erkennen en niet ten onder zou gaan aan de passiviteit van het massa-vermaak? Zeker de onderzoekers van het massajeugdonderzoek dat in 1948 van start ging stelden zich deze vraag. Dit onderzoek werd in opdracht van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen uitgevoerd, geheel volgens de traditie van de verzuiling, door zeven onderzoeksinstituten. Vier jaar later, in 1952, verschenen twee eindrapporten waarin de massajeugd uitgebreid werd geportretteerd.¹²³

Dit massajeugdonderzoek is in meerdere opzichten interessant. Het is allereerst het meest uitgebreide voorbeeld van de toonzetting van de naoorlogse bezorgdheid ten aanzien van de jeugd. In dit onderzoek kwamen confessionele intellectuelen en wetenschappers bij elkaar. Daarnaast was het onderzoek het eerste grootschalige jeugdonderzoek in Nederland en kan als zodanig worden beschouwd als het beginpunt van het Nederlandse jeugdonderzoek. De beide eindrapporten spraken over de massajeugd die in haar vrijetijd moest worden begeleid, wilde ze niet afglijden naar maatschappelijke verwildering. Zij zagen nog een belangrijke rol weggelegd voor de voor de oorlog ontstane jeugdorganisaties in samenwerking met de kerken.¹²⁴ Deze visie zou echter achterhaald blijken. Het massajeugdonderzoek markeerde een einde van een vooroorlogse houding ten opzichte van het jeugd-vraagstuk die de eerste jaren na de oorlog nog niets aan kracht had ingeboet. In de jaren daarna zou de jeugd weliswaar nog voor veel hoofdbrekens bij volwassenen zorgen, maar de opvattingen in pedagogische en sociologische kringen veranderden van richting.

De termen massajeugd en asfaltjeugd die door het nationale jeugdonderzoek zo in

zwang waren geraakt en die naar een pessimistische visie op de jeugd verwezen ondervonden in de loop van de jaren vijftig steeds meer kritiek. Het onderzoek *Jong zijn in Schiedam* uit 1959 relativeerde de pessimistische terminologie:

'Men praat over het jeugdprobleem (hoofdletters alstublieft) en daarbij worden loodzware woorden gebruikt zoals "ontworteling" en "verlies van gemeenschaps-besef". Ach, zo verzuchten vele goedmenende volwassenen en ze schudden het wijsgeworden hoofd, het gaat niet zo best met die "asfalt-massa-jeugd" die bovendien nog "loslopend" en "ongrijpbaar" is.

Nu zouden wij dat allemaal niet zo zwaar willen zien.¹²⁵

Uiteraard kregen de nozems, asfaltjongeren bij uitstek, ruime aandacht van jeugdonderzoekers. Opvallend was dat de meeste van deze studies zich richtten tegen de cultuurpessimistische visies over de jeugd en tegen de sensationele verhalen in de pers over nozemrellen en wanordelijkheden bij rock 'n roll films en jazzconcerten. De studie van Krantz en Vercrujsse, *Jeugd in het geding*, vormde hiervan het beste voorbeeld. Zij bekritiseerden de opvattingen van Langeveld, van den Berg en Ellemers die spraken over de verwildering van de jeugd, een kloof tussen generaties en een kloof tussen gezin en maatschappij. Krantz en Vercrujsse stelden hiertegenover dat slechts een deel van de jeugd afwijkend gedrag vertoonde en dat probleemgedrag van de jeugd al vóór de industriële maatschappij bestond. Zij merkten op:

'Zeker: naar hún maatstaven gemeten schiet deze jeugd tekort! Maar deze maatstaven zijn nu juist zo beperkt in waarde, zo aan hún tijd gebonden en dus zo onrechtvaardig in het gebruik'.¹²⁶

De twee CBS onderzoeken naar de vrijetijdsbesteding in Nederland uit 1955/1956 en 1962/1963, in dit hoofdstuk belangrijke bronnen, spraken evenmin in bezorgde termen over de ontwikkelingen in de jeugdige vrijetijd. De toonzetting van deze studies was neutraal. Inzet was ook niet het ontwikkelen van een normatief vertoog over vrijetijd of over de jeugd. De onderzoekers haalden hun inspiratie uit buitenlandse studies als *Middletown* (1929) van Lynds, *Leisure: a suburban study* (1934) van Lundberg e.a. en *English life and leisure* (1952) van Rowntree en Lavers. Zij streefden naar puur wetenschappelijke kennis volgens wetenschappelijke methoden waarbij zij zich voorstanders toonden van zowel kwantitatieve als kwalitatieve onderzoeksmethoden. Daarnaast vormde de vrijetijd op zichzelf niet het belangrijkste thema, maar kon als invalshoek dienen voor het bestuderen van bredere maatschappelijke fenomenen. In een terugblik, jaren later, merkten de onderzoekers over de achtergronden van beide CBS onderzoeken op:

'Nee, nee, de vrijetijd was nog geen probleem. De dynamiek achter het geheel was niet die van een externe zorg over vrijetijdsbesteding, bijvoorbeeld zoals bij het massajeugdonderzoek, dat mensen zaten te tobben om het fatsoen van een paar jeugdigen. Dat heeft ons niet gemotiveerd en ons ook niet ertoe aangezet. Een veel

ruimere motivering vormde de idee dat wij tot die generatie behoorden die van alles wetenschappelijk moest doen. Het CBS was dé grote wetenschappelijke instelling en die had zichzelf beperkt tot die ambtelijke kaders.¹²⁷

‘Vrijtijdsbesteding gaf je de mogelijkheid om je met de sociale gelaagdheid bezig te houden en met de verzuiling en wat nog meer. Dat leek me interessant. (...) Vrijtijdsbesteding op zichzelf als object van studie zei mij niet zoveel, maar wel werd mij al gauw duidelijk dat ik via die invalshoek mij toch bezig kon houden met mijn beide "hobbies": gelaagdheid en verzuiling.’¹²⁸

Een goede illustratie van de omslag in het wetenschappelijk en pedagogisch denken over de jeugd waren de jeugdonderzoeken in de jaren vijftig van het Hoogveldinstituut te Nijmegen. Dit katholieke instituut was verantwoordelijk voor één van de twee eindrapporten van het massajeugdonderzoek. De traditionele denkbeelden die dit onderzoek zo kenmerkten maakten in de jaren daarna langzaam plaats voor modernere pedagogische inzichten. Zo is het onderzoek in Breda, uitgevoerd in 1954, nog te situeren binnen het kader van de sterk moraliserende pedagogiek. De vrijtijdsbesteding, de gezinssituatie, de beroepssituatie en de godsdienstige situatie van de Bredase jongeren werden nog in louter moraliserende termen - ‘harmonisch’, ‘apathisch’, ‘egoïstisch’, ‘werkelijke volwassenheid’ - beschreven. De onderzoekers waarschuwend daarnaast tegen een ongeremde overgave aan amusement en ontraadden een gelijktijdig lidmaatschap van beide verenigingen. Dit laatste zou er toe kunnen leiden dat te weinig tijd in huiselijke kring zou worden doorgebracht.¹²⁹ Maar in het jeugdonderzoek in Tilburg, een tweetal jaren later uitgevoerd, weerklonken meer vooruitstrevende pedagogische adviezen. Het Hoogveld instituut wees in dit onderzoek juist op het gevaar van een te grote binding van de Tilburgse jeugd aan huis, gezin en buurt. Dit zou in een tijdperk van toenemende mobiliteit de ontwikkeling naar een zelfstandige persoonlijkheid frustreren. Het open jeugdwerk vormde een aantrekkelijk alternatief van het traditionele volkse ouderlijke milieu.¹³⁰ Tegelijkertijd erkende men hiermee het belang van het vrijtijdsdomein als socialisatiemilieu. De onderzoekers schreven:

‘Om tot zelfstandigheid te kunnen komen, moet men zichzelf weten te bepalen in het sociale leven. Niet enkel het gezin vertegenwoordigt de wereld, maar ook daarbuiten dient men zelfstandig te kunnen oordelen en handelen. Bovendien biedt de vrije tijd de mogelijkheid waarden te ontdekken, die buiten het gezin liggen.’¹³¹

Dit onderzoek onderscheidde zich ook van de studie van van de Weijer over Tilburg, een aantal jaren eerder uitgevoerd. In zijn onderzoek naar de religieuze praktijk in Tilburg waarschuwde hij voor de opkomst van de nieuwe vermaaksvormen voor de jeugd en pleitte voor het behoud van de traditionele, door volwassenen begeleide jeugdige vrijtijdsbesteding.¹³²

De kern van het pedagogisch omslagpunt zoals dat in de Hoogveld studies naar voren kwam, lag in de nadruk op de zelfstandige persoonlijkheidsontwikkeling. Het specifieke vrijtijdsgedrag stond steeds minder centraal. Het individuele

overwegingsproces dat aan dat gedrag ten grondslag lag werd punt van discussie. Het Tilburgse onderzoek stelde de vraag naar het waarom van het filmbezoek, niet het bezoek als zodanig was aan de orde.¹³³ Jongeren moesten tot een eigen oordeelsvorming over hun handelen gebracht worden. Een belangrijke verschuiving was ook dat de ontwikkeling naar een zelfstandige en stabiele persoonlijkheid én een autonome groepsvorming niet meer als elkaars tegenpolen werden beschouwd. Met deze erkenning van de waarde van de autonome jeugdgroep met eigen betekenisgevingen en een eigen vrijetijdsstijl, accepteerde men, eerst nog impliciet, dat de jeugd ook nog op een andere manier aan te spreken is als een op te voeden categorie: als een sociale categorie die op bepaalde terreinen zelfstandig kan en wil beslissen.¹³⁴

Deze gedachte dat de jeugd in zelfstandigheid haar tijd moest kunnen besteden vond haar voorlopig hoogtepunt in de dissertatie van de Utrechtse socioloog van Hessen uit 1964. Hij benadrukte het belang van de groep binnen de eigen ruimte van de jeugd. Van Hessen onderscheidde de opvoedings- of vormingsruimte en de eigen sociale ruimte van de jeugd, zoals straathoeckringen, kelderclubs, slenterpartijen, orgiën van muzikfans, onderlinge groepenschermutselingen of handel en ruil in pornografie en voorbehoedmiddelen. Deze twee ruimten vielen niet samen, hetgeen door pedagogen nog wel eens werd vergeten, aldus van Hessen.¹³⁵

De opkomst van de jeugdsociologie, waar Nederlandse onderzoekers als Krantz en Vercruijssse, van Hessen en Feitsma en buitenlandse onderzoekers als Schelsky, Eisenstadt en Riesman aan verbonden waren, zijn van invloed geweest op het vooral door pedagogen ontwikkelde normatief denken over de jeugd in de jaren vijftig. Sociologische studies relativeerden de paniekverhalen over de massajeugd en stelde daar een genuanceerder en veelvormig beeld van de jeugd tegenover.¹³⁶

Ondanks het belang dat steeds meer sociaal wetenschappers toekenden aan de zelfstandigheid van de jeugd, zag men nog steeds een rol voor pedagogen en andere opvoeders. Jongeren moesten begeleid worden op deze weg naar zelfstandigheid. Buikhuisen waarschuwde in zijn studie naar provo's en nozems begin jaren zestig voor de gevaren van veel vrijetijd, van groepsvorming onder jongeren en van de zich verder uitbreidende 'vermakelijkheidsindustrie':

'Vrijetijd is niet meer het voorrecht van de enkeling. Het is 'gemeen' goed geworden, in de dubbele betekenis van het woord. Het vergt daarom een actief beleid.'¹³⁷

Ook binnen beleidskringen erkende men inmiddels de zelfstandigheid van jongeren, met name in de vrijetijd. Tekenend hiervoor is de commissie C.O.W.E.R., dit was de commissie tot onderzoek van de mogelijkheden van een wettelijke regeling voor de subsidiëring van de jeugdvorming. Zij publiceerde in 1966 het *C.O.W.E.R. rapport*. Hierin werd een nationaal plan ontvouwd voor serviceverlening aan het door jongeren zelfgekozen groepsleven. Hoewel met het verschijnen van dit rapport het jeugdbeleid, waarin het particulier initiatief nog altijd de toon zette, niet onmiddellijk veranderde, illustreerde het de definitieve teruggang van de

verzuilde jeugdbeweging.¹³⁸

Besluit

In de naoorlogse periode doen zich ingrijpende sociaal-culturele en sociaal-economische verschuivingen voor die gevolgen hebben voor de vrijetijd en vrijetijdsbesteding van jongeren en volwassenen. De wederopbouw van economie, politiek en cultuur vertaalde zich concreet in welvaartsstijging, een opkomende verzorgingsstaat en de modernisering van de steden die tegelijkertijd voorwaarden vormden voor verschuivingen in het domein van vrijetijd en cultuur.

Vanaf halverwege de jaren vijftig zetten deze ontwikkelingen zich in versneld tempo door. Er vond een proces van privatisering plaats waarbij het gezin een centrumfunctie vervulde in de tijdsbesteding van volwassenen en, in mindere mate, van jongeren. De snel toenemende consumptie van vrijetijdsgoederen en duurzame produkten geschiedde zo meer en meer via de kleine schaal van het gezin, met name bij de loontrekkende middenstand en stedelijke arbeiders. Tegelijkertijd ontwikkelde zich een grootschaliger aanbod van consumptiegoederen en diensten en van het beheer daarvan. Beide processen van schaalverkleining binnen de consumptie en schaalvergroting binnen het aanbod en de productie werkten op complexe wijze op elkaar in. De implicatie is dat gezinsleden in hun tijdsbesteding minder afhankelijk werden van lokale ruimtelijke en sociale verhoudingen. Daarentegen nam de invloed van grootschalige, via de staat of de commerciële markt aangeboden produkten en diensten toe. De ontwikkelingen in de ruimtelijke ordening van veel grote Nederlandse steden sloot hierop aan. Veel steden ondergingen ten behoeve van de lokale economieën en de mobiliteit een radicale ingreep in hun ruimtelijke structuur. Voor de volksbuurten in veel stedelijke centra en de daarin wonende bevolking, veelal als 'onmaatschappelijk' geëtiketteerd, was geen plaats meer.

Hoewel ook jongeren in hun vrijetijd zich sterk op het gezin oriënteerden, ontwikkelden zich specifieke vormen van jeugdige vrijetijdsbesteding, voor een deel gedragen door de stijging van de lonen en de toename van de vrijetijd. De traditionele jeugdbeweging bond in de loop van de jaren vijftig steeds minder jongeren aan zich, terwijl sportverenigingen en minder strak georganiseerde vormen van jeugdwerk sterk aan populariteit wonnen. Tegelijkertijd ontwikkelde zich een specifiek op jongeren gerichte consumptiemarkt waarin nieuwe vormen van muziek, dans, mode en communicatie sleutelementen waren. Cruciaal hierbij was dat de jeugdige consumptiemarkt niet georganiseerd werd binnen de lokale kaders van buurt, parochie en stad, maar nationaal en internationaal van karakter was. In de overdracht van produkten van deze consumptiemarkt vervulden de massa-media een essentiële rol.

De verschuivingen in het domein van cultuur en vrijetijd die binnen de jeugdcultuur bij uitstek zichtbaar waren hadden verregaande implicaties. De door volwassenen begeleide jeugdige vrijetijdsbesteding verdween naar de achtergrond, jongeren

wilden zelfstandig hun tijd besteden en oriënteerden zich daarbij steeds minder op lokaal georganiseerde vermaaksvormen. De jeugdcultuur kreeg een nationaal en internationaal karakter. Wetenschappers, bestuurders en beleidsmakers zagen zich genoodzaakt andere beelden van jeugd te ontwikkelen; voor velen een moeizaam proces.

DEEL 2

HET VOORBEELD VAN EEN KATHOLIEKE INDUSTRIE- STAD

3. Geestelijkheid en fabrikanten. Structuur van een katholieke industriestad

'Men zal niet licht iemand vinden, die zelfs bij een vluchtig bezoek aan Tilburg niet getroffen wordt door het overwegend industriële karakter van deze stad. Alleen al het silhouet, dat men, komend van welke kant ook, te zien krijgt, kan er de bezoeker van overtuigen dat de ruggegraat van Tilburg gevormd wordt door de industrie die her en der haar eenvormige gebouwencomplexen, bekroond door slanke schoorstenen boven de huizen verheft. "Niets dan schoorstenen en kerktorens" zal de nuchtere bezoeker opmerken en de locale dichter vertaalt dit gevoelig en liefdevol in zijn dialect: 'k zie oe daor zô gère liggen Tilburg, waar 'k geboren ben, mee oew kerken en fabrieken, waar ik iedere lijn van ken.'¹

Het silhouet van Tilburg zou nog veel langer dan 1954, het jaar waaruit dit citaat afkomstig is, gedomineerd worden door kerktorens en fabriekspijpen. Gedurende de gehele periode die deze studie bestrijkt werd het aangezicht van Tilburg hierdoor bepaald. Maar waar zij eerst nog model stonden voor de sociale en economische werkelijkheid van Tilburg, verminderde vanaf de tweede helft van de jaren vijftig hun symbolische waarde. De industrie was over haar hoogtepunt heen en een vermindering van de invloed van de katholieke kerk en ideologie tekende zich geleidelijk af.

In dit hoofdstuk beschrijf ik de algemene lokale context van de studie. De aandacht gaat hierbij vooral uit naar economische ontwikkelingen, naar verschuivingen in het katholieke karakter van de stad en naar veranderingen op het terrein van cultuur en ruimtelijke ordening.

De lokale economie: Tilburg industriestad

Het tijdvak dat in dit onderzoek centraal staat werd, vanuit lokaal economisch oogpunt gezien, gekarakteriseerd door een verdere groei en bloei van de Tilburgse textielindustrie en, vanaf het einde van de jaren vijftig, het begin van een definitieve teruggang ervan. De dienstverlenende sector nam sterk aan betekenis toe. Deze overgang naar een dienstverlenende economie waarbij sectoren als onderwijs en gezondheidszorg de industrie naar de achtergrond drongen betekende een einde van de dominantie van de industrie in Tilburg, met name de textielindustrie.

De geschiedenis van Tilburg als industriestad gaat terug tot de tweede helft van de zeventiende eeuw. Vanaf die tijd bond Tilburg de concurrentie aan met Leiden, in die tijd de toonaangevende textielstad van Holland. De Tilburgse huiswever produceerde goedkoper dan de Leidse fabriekswever, hetgeen uiteindelijk Pieter

Vreede bewoog zijn voor die tijd grote fabriek, 300 personeelsleden, naar Tilburg te verplaatsen. Het aantal textielondernemingen nam snel toe en aan het begin van de negentiende eeuw was vrijwel de gehele Tilburgse beroepsbevolking werkzaam in de textiel. In de tweede helft van de negentiende eeuw ontwikkelde Tilburg zich tot een belangrijk centrum van de nationale wolnijverheid. De handelspositie werd versterkt door de aansluiting van de stad op het nationale spoorwegnet in 1863. Na die tijd groeide het aantal textielbedrijven - hoofdzakelijk wollenstoffenindustrie - van 90 in 1865 tot 133 in 1876. Tegelijkertijd nam de bevolking sterk toe van ongeveer 16.000 in 1860 tot ruim 40.000 rond de eeuwwisseling.²

De industriële bedrijvigheid werd weliswaar gedomineerd door de textielfabrieken, maar er ontwikkelde zich ook andere industriële bedrijfstakken. Met de komst van de Werkplaats van de Nederlandse Spoorwegen in 1869 werd de metaalnijverheidssector sterk uitgebreid. In 1909 kwam de Volt-fabriek in Tilburg die vanaf 1919 deel ging uitmaken van het Philipsconcern. Deze beide bedrijven groeiden in de twintigste eeuw uit tot de twee grootste ondernemingen van Tilburg, op afstand gevolgd door de grotere textielbedrijven.³

Tilburg ontwikkelde zich tot een industriestad bij uitstek. Voor de tweede wereldoorlog was de stad ten opzichte van andere Nederlandse steden reeds sterk geïndustrialiseerd. De industriële dichtheid was op Eindhoven na de grootste van het land.⁴ De industrialisering zette zich door tot omstreeks 1950. Het aantal arbeidsplaatsen in de industriële sector groeide in die periode gestaag. In 1950 waren er 9177 meer mannen werkzaam in de industrie dan twintig jaar daarvoor. Deze groei deed zich vooral voor in de eerste vijf jaren na de oorlog. Door de stijging van het aantal arbeidsplaatsen in de industrie zagen ondernemers zich genoodzaakt arbeiders van buiten Tilburg aan te trekken.⁵

De zwakte van de Tilburg als industriestad was haar eenzijdigheid. Periodes van terugval in de bedrijvigheid van de textielindustrie, zoals in het begin van de jaren veertig en de jaren tachtig van de vorige eeuw en de jaren dertig van deze eeuw, betekenden een aanslag op de gehele Tilburgse industriële sector en daarmee op de welvaart van grote delen van de lokale bevolking.

Na de oorlog deed zich de kwetsbaarheid van de industriële monocultuur nog scherper gelden. In de periode 1950 -1960 was er sprake van een geringe uitbreiding van het aantal arbeidsplaatsen in de Tilburgse industrie. Deze bescheiden groei werd in de jaren daarna snel weer teniet gedaan. Vanaf 1960 daalde de werkgelegenheid in de industriële sector, eerst nog geleidelijk maar na 1965 in een hoog tempo. Dit is een opmerkelijk gegeven gezien de enorme industriële expansie die zich in Nederland en zeker ook in Noord-Brabant in de jaren vijftig en zestig heeft voorgedaan.⁶ Tilburg deelde deze groei niet. Vooral vanaf de tweede helft van de jaren vijftig nam het aantal arbeidsplaatsen in de textielfabrieken vrijwel niet meer toe en vanaf 1960 raakten in een steeds hoger tempo textielbedrijven failliet. Het Economisch Technologisch Instituut voor Noord Brabant sprak in 1966 van een 'vrijwel volkomen stagnatie van de werkgelegenheid in het gebied van GAB Tilburg.'⁷

Week de ontwikkeling van de industriële sector in de jaren vijftig en zestig in Tilburg af van het gemiddelde beeld, de ontwikkeling binnen de dienstensector verliep overeenkomstig de landelijke tendens. Dit blijkt uit gegevens van de beroepsbevolking; gegevens over arbeidsplaatsen in de dienstensector vóór 1963 ontbreken. Tussen 1947 en 1960 steeg het aantal van de Tilburgse beroepsbevolking in de dienstensector met 25% procent. Deze stijging lag 10% boven het landelijk gemiddelde. Na 1960 nam de groei verder toe evenals het aantal arbeidsplaatsen. Vooral de sectoren als het onderwijs, het bank- en verzekeringswezen en de zakelijke dienstverlening namen een belangrijk deel van de uitbreiding van de dienstensector voor hun rekening.⁸

Tilburg bleef echter, ondanks de geringe industriële groei, tot in de jaren zestig een industriestad. Onderstaande tabel biedt een overzicht van het gewicht van verschillende bedrijfsklassen in de totale industriële werkgelegenheid.

Tabel 1. *Het gewicht van de afzonderlijke bedrijfsklassen in de totale industriële werkgelegenheid in procenten. (bedrijven met meer dan 10 werknemers.)*

Bedrijfsklasse	1950	1955	1960
Textiel	53,3	52,1	48,4
Kleding/reiniging	7,3	6,8	8,1
Schoenen/leder	6,1	7,1	6,9
Metaalnijverheid	23,1	23,3	24,9
Papier	0,8	1,0	0,9
Chemie	0,5	0,4	0,5
Voeding	3,1	2,9	3,7
Aardewerk	0,9	1,0	1,0
Grafische industrie	1,6	1,7	1,8
Houtbewerking	1,6	1,7	1,7
Openbaar nut	1,8	1,9	1,8

Bron: Arbeidsplaatsen en werkloosheid in Tilburg. Verslag van een vooronderzoek, Katholieke Hogeschool-IVO, Tilburg 1979 p.32.

De textielindustrie was, zoals deze tabel laat zien, tot 1960 in Tilburg de meest dominante industrie. De tabel toont echter een deel van de werkelijkheid. De omvang van de textielarbeid was veel groter door de talloze vrouwen die thuiswerk verrichtten. Vooral het thuis stoppen was voor veel Tilburgse vrouwen een belangrijke bijverdienste. Maar de invloed van de textielindustrie reikte verder dan het aantal arbeidsplaatsen. 'De textiel' drong ook door tot in het sociale leven van veel Tilburgers en bepaalde tot na haar bloeiperiode in belangrijke mate het karakter van de stad.

De werkloosheid bleef na de oorlog tot halverwege de jaren zestig op een betrekkelijk constant laag peil. Uitschieters waren de jaren 1952, 1953 en 1959 met respectievelijk 1800, 1378 en 1314 werklozen. In andere jaren was de werkloosheid aanzienlijk minder. In 1950 stonden 442 werklozen geregistreerd en 1965 telde 700 werklozen. In de tweede helft van de jaren zestig nam de werkloosheid drastisch toe.⁹

De textiel

De Tilburgse textielindustrie was vooral een wollenstoffen industrie. De textielarbeider maakte produkten van wol voor verwerking in bijvoorbeeld kleren, dekens, gordijnen en tapijten. Dit vereiste een complexe wijze van produceren met een scala aan handelingen die vakkundigheid veronderstelde: spinnen, spoelen, weven, stoppen, scheren, persen, decatiseren enzovoorts. Het spinnen ofwel het verwerken van de wol tot garens en het weven van de garens tot stoffen vormden de belangrijkste textielactiviteiten in Tilburg.¹⁰

Als gevolg van de gedifferentieerde produktiewijze kende de textiel veel arbeiders met een hoge vakbekwaamheid. De Tilburgse textielarbeider stond ver buiten Tilburg bekend om zijn vakkundigheid. Deze waardering vormde een van de positieve kanten van het werk. Toch stonden veel textielarbeiders ambivalent tegenover hun baan. Deze bood hen weliswaar erkenning en vooral ook inkomsten, maar daar tegenover stonden slechte arbeidsomstandigheden en arbeidsvoorwaarden. De lonen waren over het algemeen laag in de Tilburgse textielbedrijven. Er werd vaak met stukloon gewerkt, maar de tarieven waren zo gesteld dat alleen bij het maken van extra uren meer dan gemiddeld verdiend kon worden. Daarnaast was het verschil in salariëring tussen geschoolde arbeidskrachten zoals wevers en stopsters en ongeschoolde arbeiders zoals spoelers en spinners aanzienlijk. De textielindustrie in Tilburg kon tot begin jaren zestig door haar sterke positie op de lokale arbeidsmarkt de lonen laag houden. De textielbedrijven hadden ook weinig concurrentie van elkaar te duchten. Tussen textielbedrijven die aangesloten waren bij de Vereniging van Tilburgse Fabrikanten in Wollenstoffen bestond de overeenkomst dat zonder wederzijds goedvinden men van elkaar geen personeel aannam. Door de concurrentie vanuit andere bedrijfstakken en de loonexplosie werden de lonen in de Tilburgse textiel vanaf het begin van de jaren zestig hoger.¹¹

Naast de lage lonen maakten de arbeidsomstandigheden in de fabrieken het werk niet aantrekkelijk. In de wasserijen, ververijen en spoelerijen was het werk smerig en monotoon. Over het werk in de textiel merkte een voormalig arbeider op:

'Ik zeg altijd maar, van de ene dictatuur kwam je in de andere dictatuur, dat was het arbeidsgebeuren. Ik was echt ongelukkig van mijn vijftiende tot mijn vijfentwintigste jaar, dat opgesloten gevoel, veel moeten werken, vuile arbeid, slechte arbeidsomstandigheden, veel lawaai, stank, als arbeidsplaats was het slecht.'¹²

Gezien deze arbeidsomstandigheden was het niet verwonderlijk dat de Tilburgse textielbedrijven na de oorlog moeite hadden om personeel te werven. Door de grote vraag naar wollenstoffen in de eerste jaren na de oorlog was dit hard nodig. Maar de arbeiders liepen niet warm voor een baan in de textiel. Uit het onderzoek dat Heere in dit verband verrichtte bleek dat veel mannen na de oorlog in andere bedrijfstakken waren gaan werken uit onvrede met de arbeid in de textielindustrie. Hun kritiek gold vooral de hoogte van het loon, het ploegenstelsel en de slechte en ongezonde arbeidsomstandigheden. Ook veel ongehuwde vrouwen - aan gehuwde vrouwen was het niet toegestaan in de textielindustrie te werken - hadden om deze redenen de textielindustrie de rug toegekeerd en waren gaan werken in andere bedrijfstakken of in de kleinschaligere ateliers.¹³

Maar door de industriële monocultuur in Tilburg hadden de arbeiders weinig andere mogelijkheden dan een baan te vinden in de textielindustrie.¹⁴ Tot het begin van de jaren zestig bleef het voor veel jongeren van rond de 15 jaar vanzelfsprekend om in de textiel te gaan werken. Soms was daar een tweejarige dagopleiding aan de textieldagschool aan voorafgegaan. Hun vaders, veelal zelf werkzaam in de textiel, verwachtten niet anders ondanks dat zij zelf op de hoogte waren van de arbeidsomstandigheden. Belangrijker was dat de gezinsinkomsten konden worden verhoogd door het op jonge leeftijd gaan werken van zoon of dochter. De overstap van de lagere school naar een baan in de textielindustrie was binnen deze gezinnen relatief klein. Dit gold ook voor meisjes die weliswaar volgens de katholieke norm beter als dienstbode konden gaan werken dan als fabrieksmeisje, maar die uit financiële redenen vaak voor het laatste kozen of moesten kiezen.¹⁵

De textielbedrijven waren karakteristieke familiebedrijven. De talrijke textielondernemingen die Tilburg rijk was, waren alle in handen van families waarvan de namen de Tilburgers bekend in de oren klonken: van Dooren en Dams, Diepen, Enneking, Kerstens, Mutsaerts, Swagemakers enzovoorts. De fabrikanten hadden niet alleen macht binnen hun bedrijven - daar werden ze 'd'n heer' genoemd, maar ook in het lokale sociale leven. 'Ze hebben lange armen', heette het in de volksmond. Veel arbeiders woonden, zeker vóór de tweede wereldoorlog, in huizen die eigendom waren van de fabrikanten waarvoor zij werkten. De sociale activiteiten van de fabrikanten bewogen zich vooral op het terrein van de maatschappelijke zorg. Zij of hun echtgenotes zaten in besturen van woningbouwverenigingen, ziekenhuizen, verzorgingstehuizen, het Wit-Gele Kruis, de gezinszorg en van de kerken. Deze aandacht voor de maatschappelijke zorg vond haar oorsprong in de activiteiten van fabrikanten voor de verenigingen van liefdadigheid in de periode voor de tweede wereldoorlog. Zij waren actief in de St.Vincentius vereniging en de St.Elisabeth vereniging die in de eerste decennia van deze eeuw in Tilburg de armenzorg op zich namen.¹⁶

De opleving van de Tilburgse textielindustrie na de oorlog tot aan het einde van de jaren vijftig betekende tegelijkertijd de laatste bloeiperiode. De euforie hierover verhinderde dat de eerste tekenen van een zwakke positie serieus genomen werden. 'Een fabriek die de volgende honderd jaar niet vreest!', zo schreef in 1958 het gedenkboek ter gelegenheid van het honderdvijftig jarig bestaan van de wollenstoffen fabriek van de gebroeders Diepen. Maar een aantal jaren daarvoor had het Economisch Technologisch Instituut voor Noord-Brabant (ETIN) reeds geconstateerd dat de Tilburgse textielindustrie onvoldoende groeimogelijkheden op langere termijn bezat. Zij wees erop dat de door de bloeiende wolindustrie gunstige werkgelegenheidssituatie van Tilburg in het eerste decennium na de oorlog aan 'incidentele factoren' te danken was. Zonder ingrijpende wijzigingen in de industriële structuur zouden de bestaande industrieën de enorme toename van de beroepsbevolking in Tilburg nooit kunnen opvangen. Het ETIN adviseerde het Tilburgse gemeentebestuur nieuwe industriële bedrijvigheid te ontwikkelen door 'de deur van Tilburg' open te zetten.¹⁷

De economische ontwikkelingen in de jaren daarna zouden het ETIN in het gelijk stellen. Waar in de periode 1951-1958 in totaal 6 textielbedrijven hun poorten sloten, waren dat er tussen 1960 en 1965 al 12, waarbij 1845 werknemers betrokken waren.¹⁸ De textielarbeiders vonden in tegenstelling tot de periode meteen na de oorlog relatief makkelijk emplooi in andere bedrijven. Vooral de bouw had, gezien de stedenbouwkundige modernisering, veel mensen nodig. Na 1965 ging het snel bergafwaarts met de textielindustrie. De overstap van arbeiders naar andere bedrijfstakken werd echter steeds moeilijker. Een hoge werkloosheid onder voormalig textielarbeiders in de jaren zeventig was het gevolg.¹⁹

Katholieke stad

Tilburg was behalve een industriestad een sterk katholieke stad. Bij de volkstelling van 1947 lag het percentage Rooms Katholieken op ruim 95 %, even hoog als in de periode voor de oorlog. Dertien jaar later, in 1960, lag dit percentage nog steeds evenhoog.²⁰ Voor een belangrijk deel was deze homogeniteit toe te schrijven aan de geïsoleerde ligging van de stad tot zeker het begin van deze eeuw. Centraler gelegen Brabantse steden als Breda en Den Bosch kenden al veel langer invloeden van de randstad Holland. Van de Weijer schreef in zijn dissertatie over de religieuze praktijk in Tilburg uit 1955:

'...tot op de huidige dag blijft Tilburg een provinciestad, die min of meer beschermd ligt achter de grote rivieren en die het grote verkeer op ettelijke kilometers ten Westen en ten Oosten aan zich voorbij ziet gaan.'²¹

Het katholieke karakter kwam tot uiting in de grote betekenis van de parochie in zowel ruimtelijk als sociaal opzicht. De groei van het aantal parochies in Tilburg

hield gelijke tred met de toename van de bevolking. Dit betekende dat vanaf begin deze eeuw de Tilburgse parochies sterk in aantal stegen. In 1920 telde de stad 12 parochies, in 1955 24 en in 1965 was dit aantal gestegen tot meer dan 30. De parochieindeling kwam in grote mate overeen met de wijkindeling en de meeste parochies werden aangeduid met de naam van de wijk waar ze gelegen waren. Men sprak over parochie Loven, Besterd, Korvel, Broekhoven 1, 2 en 3 en Noordhoek. En als parochies niet de naam van de stadswijk konden overnemen, zoals bij de later ontstane parochies het geval was, werden ze aangeduid met de naam van de straat waaraan ze gehuisvest waren. De parochies Trouwlaan, Hoefstraat, Ringbaan West en Ringbaan Oost vormden hier voorbeelden van.²²

Door de parochieindeling te laten samenvallen met de veel langer bestaande wijken of buurtschappen kon de kerkelijke overheid bij haar streven naar een hechte parochiële gemeenschap aansluiten bij de sterke verbondenheid van de Tilburger aan zijn directe woonomgeving. Van de Weijer noemde dit een belangrijke reden voor de volgens hem gunstige religieuze houding van de Tilburgse katholieken:

‘Hier menen wij een nieuwe verklaringsgrond van de goede religieuze praktijk gevonden te hebben. Deze politiek stelde de geestelijkheid in staat, van de parochie een echte levensgemeenschap te maken en de mensen daaraan met hechte banden te binden; het opende tevens de mogelijkheid van een min of meer gespecialiseerd en op de eigen aard der parochie afgestemd apostolaat. Doordat wijk en parochie in grote lijnen samenvallen, hebben de onderscheiden parochies een meer uitgesproken eigen karakter gekregen niet alleen op profaan maar ook op religieus gebied.’²³

Naast het samenvallen van de parochieindeling met de wijkindeling was een ander opvallend kenmerk in de ruimtelijke structuur van Tilburg de spoorlijn die de stad in tweeën deelde in een noordelijk en zuidelijk gedeelte. Pas toen in de loop van de jaren zestig de belangrijke noord-zuid verbindingsweg werd verlost van de overwegen en daarmee de Tilburgers van lange wachttijden, werd deze tweedeling minder sterk gevoeld. Het noordelijk gedeelte met parochies en wijken als het Goirke, Hasselt, Loven, Groeseind was dat deel van de stad dat ‘over de lijn’ lag. Het zuidelijk gedeelte, met het eigenlijke stadscentrum en parochies als Korvel, Broekhoven en Heike, lag ‘onder de lijn’. Sommige geïnterviewden ervoeren, zeker in hun vroege jeugd de spoorlijn als een grens tussen twee werelden. De andere kant van de lijn was voor velen een onbekend gedeelte van de stad. Ook sprak men over een verschil in mentaliteit tussen de beide gedeeltes, maar sterke aanwijzingen hiervoor heb ik niet kunnen vinden.

De Tilburgers brachten wel scherpe culturele en mentale scheidslijnen aan tussen de verschillende wijken en parochies. De mensen waren zich sterk bewust van de parochie waarin zij woonden en zij duiden hun woonbuurt ook meestal aan met de naam van de parochie. Korvel? Dat was,

‘gewoon een volksbuurt, daar woonden arbeiders-mensen en in zulke buurten kwamen

de mensen in de zomer altijd buiten. Maar als je dat nou doet dan is het een achterbuurt, wordt wel gezegd'.²⁴

Over parochie Korvel merkte het onderzoeksrapport Jeugd in Tilburg van het Hoogveld instituut op:

'De bekendheid onder elkaar is in deze buurt groot. Er wordt veel over elkaar gesproken en men is volkomen op de hoogte van elkaars omstandigheden. Men krijgt de indruk van een zeer levendig buurtcontact. Toch zegt men niet zoveel met elkaar om te gaan: "We houden het liever op ons eigen". Bij nadere beschouwing blijkt echter, dat men toch regelmatig bij elkaar op bezoek gaat of elkaar spreekt, ofschoon men dikwijls een keuze maakt onder de burens met wie men dagelijks zal omgaan. Bij belangrijke gelegenheden echter, als Communiefeesten, bruiloften en begrafeningen wordt de hele straat geïnviteerd en deze feesten worden door alle buurtgenoten gezamenlijk gevierd.'²⁵

Tilburg kende meerdere arbeidersparochies zoals Korvel, waar veel geschoolde en ongeschoolde fabrieksarbeiders werkten in de textielfabrieken of bij Volt, een grote Philipsfabriek. De parochies Hasselt, Hoefstraat, Groeseind en Broekhoven 1 waren qua samenstelling van de bevolking en karakter te vergelijken met Korvel. In veel wijken stonden één of meerdere textielfabrieken met direct daaromheen de arbeidershuizen en de huizen van de textielfabrikanten. Hoewel Tilburg ook villawijken kende, zoals Zorgvlied en de omgeving van het toendertijd daar gevestigde St Elisabeth ziekenhuis, woonden de fabrikanten vaak tussen de arbeiders dicht bij de fabriek.

Niet iedere arbeidersbuurt of volksbuurt had echter dezelfde status. Broekhoven 2 vanuit de stad iets verder naar het zuiden gelegen dan Broekhoven 1, was ook een arbeidersbuurt, maar had weer een slechtere naam. Hier woonden ook werklozen en de huizen waren minder goed onderhouden. Broekhoven 3, voor een deel in de loop van de jaren 50 ontstaan en onder andere bestemd als opvangwijk voor de mensen uit de saneringswijk de Koningswei, was in de ogen van veel Tilburgers een achterbuurt, evenals de Koningswei voordat deze wijk gesaneerd werd. De Ruisvoornstraat, de Vogeltjesbuurt, daar rustte een negatief stempel op. Ook delen van Korvel, zoals het 'Korvels huukske' en van Groeseind, zoals 'de kwaaië hoek', hadden een slechte naam. Een aparte wijk vormde de Heikant. Deze parochie was gesitueerd in het uiterste noorden van Tilburg en lag in feite buiten de stad. De parochie lag ten noorden van het Wilhelminakanaal en door deze geïsoleerde ligging was het alleen al uit geografisch oogpunt een apart dorp. Maar de bevolkingssamenstelling week eveneens af van de rest van Tilburg. De boerenbevolking drukte sterk haar stempel op het karakter van de Heikant. 'De Heikant was dicht geplakt met kranten, zeiden ze altijd.'²⁶ Vanaf het begin van de jaren zestig begon deze wijk langzaam meer tot Tilburg te behoren als gevolg van de toenemende bebouwing. Maar voor die tijd was de Heikant:

'(...) een apart dorp, daar woonde 80 boeren, net zoveel als in heel Tilburg bij elkaar. De boeren hadden een eigen jonge boerenstand, een eigen Boerenbond, een eigen verenigingsleven. (...) Daar zaten nooit burgerjongens of burgermeisjes in. De niet boeren waren burgers, wij zeiden nooit arbeiders maar burgers.'²⁷

In de parochies speelde zich voor een belangrijk deel het leven van de Tilburgse bevolking af. Dit gold vooral voor de jongere jeugd. De kinderen tot 12 jaar bezochten de parochiescholen, zij gingen in hun vrijetijd naar het patronaat bij de kerk of waren lid van de verkenneren of kabouters die in veel parochies aanwezig waren. De oudere jeugd werkten in fabrieken die soms buiten de parochie lagen of bezochten scholen elders in de stad. In hun vrijetijd waren zij, zoals we nog zullen zien, niet alleen aan de parochie gebonden.

Hoewel tot in de jaren zestig de parochie in Tilburg een belangrijk referentiekader blijft, veranderde er wel degelijk iets in het belang en de betekenis van de stedelijke parochiestructuur. Het Hoogveld instituut constateerde een veranderde verhouding tussen buurt of parochie en het gezin. Zeker in de nieuwe wijken was er sprake van een 'gezinsindividualiseringsproces' als gevolg van urbanisering en meer 'heterogene' en 'cultuurcomplexe' samenlevingsvormen. De Hoogveld onderzoekers zagen een minder belangrijke rol voor de parochies weggelegd.

'Een te sterke nadruk op de autonomie der parochie zal (...) spanningen doen ontstaan tussen de integratie in de parochie/buurt en het gefunctionaliseerde, zakelijke levenspatroon, dat voor de grote stad en in toenemende mate voor de gehele samenleving kenmerkend wordt.'²⁸

De stedelijke modernisering en de ontwikkelingen binnen het maatschappelijk werk en het jeugdwerk in de jaren vijftig en begin jaren zestig drongen eveneens de parochie als primair integratiekader naar de achtergrond. Ik kom hier in hoofdstuk 5 op terug.

Ook in de politiek weerspiegelde zich de dominante invloed van de katholieke kerk en ideologie. Bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1946 stemde ruim 76% van de Tilburgse kiezers op de Katholieke Volkspartij (KVP) die landelijk 32% van de stemmen behaalde. De landelijke verkiezingen twee jaar later leverde hetzelfde beeld op. De Partij van de Arbeid, die het naoorlogse doorbraakstreven zag mislukken, behaalde in Tilburg bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1946 en 1948 respectievelijk ruim 14% en ruim 12%. De Communistische Partij Nederland (CPN) boekte onmiddellijk na de oorlog, in 1946, in Tilburg een opmerkelijk resultaat: zij trok bijna 9% van de stemmen. Het stemgedrag van de Tilburgse bevolking tijdens landelijke verkiezingen wijzigde zich nauwelijks in de jaren daarna. De PvdA werd weliswaar in de jaren vijftig flink sterker terwijl de KVP licht verloor, maar deze partij bleef tot in de jaren zestig veruit de grootste in Tilburg.²⁹

Het stemgedrag van de Tilburgse kiezers tijdens landelijke verkiezingen had

uiteraard overeenkomstige effecten voor de gemeenteraadsverkiezingen en daarmee voor de lokale politieke en bestuurlijke verhoudingen. Bij de gemeenteraadsverkiezingen speelden de plaatselijke lijsten een bescheiden rol; de KVP en PvdA trokken steeds meer dan 80% van de stemmen, waarbij de KVP veruit de grootste partij was. In 1949 bezette de KVP 32 van de in totaal 39 zetels in de Tilburgse gemeenteraad. De PvdA behaalde 6 zetels en de CPN 1 zetel, een verlies van 2 zetels ten opzichte van 1946. Daarna zou de CPN tot 1970 niet meer in de gemeenteraad zijn vertegenwoordigd. In 1966 lagen de verhoudingen niet veel anders. De KVP behaalde 25 zetels en de PvdA 6. Voor het eerst was ook de VVD vertegenwoordigd in de raad met 2 zetels. De Boerenpartij bezette 4 zetels.³⁰

De winst die de PvdA ook in Tilburg in de jaren vijftig boekte vertaalde zich niet in daadwerkelijke bestuurlijke macht. De herhaalde pogingen van de partij om een afspiegelingscollege te vormen strandde op een halsstarrig verzet van de KVP. Pas in 1957, tijdens een wethouders- en een bestuurscrisis, veroverde de PvdA de eerste wethouderszetel, waar overigens niet iedereen binnen de KVP gelukkig mee was.³¹

De aanstelling van de PvdA wethouder markeerde het einde van de periode van de absolute alleenheerschappij van de KVP in het Tilburgse gemeentebestuur. Tegelijkertijd deden zich vanaf 1957 belangrijke ontwikkelingen voor binnen de Tilburgse KVP. Er ontwikkelde zich een strijd om de verjonging van de KVP-fractie en daarmee om een vernieuwing van de KVP politiek. Deze werd beslecht in 1961 toen een aantal nieuwe en jonge KVP wethouders werden aangesteld. Maar een nog belangrijker politiek feit had zich reeds in 1957 voorgedaan. Burgemeester Van Voorst tot Voorst werd opgevolgd door burgemeester Becht die met voortvarendheid en een grote daadkracht de vernieuwing en modernisering van Tilburg ter hand nam.³²

De Tilburger was een belijdend katholiek, hetgeen vooral naar voren kwam in het trouwe bezoek aan de zondagse hoogmis. Het misbezoek in Tilburg lag zeer hoog. Van de Weijer vond in zijn studie dat 80% van de katholieken de hoogmis op zondag bezocht.³³ Uit de misbezoektelling van het KASKI een aantal jaren later, in 1958, bleek dat hierin weinig verandering was gekomen. Het KASKI kwam tot een misbezoek van ruim 72%. De cijfers van andere katholieke steden steken hierbij schril af. In Maastricht werd in 1956 door 55% van de gelovigen de hoogmis bezocht en in Breda in hetzelfde jaar kwam men na telling van vier binnensparochies op ongeveer 50%.³⁴

In de jaren daarna nam het misbezoek in Tilburg af. Bij de volgende misbezoek-telling in 1967 was het gemiddeld kerkbezoek gedaald tot 60%.³⁵

Ook met betrekking tot andere godsdienstige praktijken toonde de Tilburgse burger zich een goed katholiek. Van de Weijer constateerde dat de 'religieuze praktijk' in Tilburg goed bewaard was gebleven. Vrijwel alle kinderen van katholieke ouders werden gedoopt en deden de eerste communie. De plechtige

communie was iets minder in trek: zo'n 6% van de katholieke kinderen liet verstek gaan.

Van gemengde huwelijken, huwelijken tussen mensen van verschillende geloofsopvatting, was in Tilburg nauwelijks sprake. Ruim 96% van alle huwelijken waren die tussen twee katholieken. Wat betreft de hoogte van het percentage doopsels en van het percentage huwelijken tussen twee katholieken moest Tilburg van alle Brabantse steden alleen Helmond voor laten gaan.³⁶

De cijfers uit de studie van van de Weijer dateren uit het begin van de jaren vijftig. Gedurende het gehele decennium bleef Tilburg in hoge mate een katholieke stad, maar de cijfers laten tegelijkertijd een geleidelijke afzwakking zien van de katholieke homogeniteit. De statistieken van het wekelijks verschenen kerkblad *Roomsch Leven* die tot 1960 zijn bijgehouden en waarop onderstaande tabel gebaseerd is, geven een illustratie hiervan.³⁷

Tabel 2. *Aantal inwoners, gemengde gezinnen en andersdenkende gezinnen in Tilburg, 1945-1960. (1945=100)*

Jaar	Aantal inw.	Index	Gemeng- de gezin- nen	Index	Anders- denkende gezinnen	Index
1945	110774	100	381	100	1081	100
1950	122551	111	495	130	1177	109
1955	130079	117	563	148	1231	114
1960	138390	125	636	167	1406	130

Bron: *Roomsch Leven*, maart 1961.

Het aantal gemengde gezinnen, hieronder werden gezinnen verstaan gebaseerd op een gemengd huwelijk, groeide vanaf 1945 in vergelijking met de groei van de bevolking sterk. Daarnaast hield de stijging van het aantal andersdenkende gezinnen tot halverwege de jaren vijftig ongeveer gelijke tred met de bevolkingsgroei. Na 1955 nam het aantal andersdenkende gezinnen sneller toe.

Over de ontwikkelingen ten aanzien van katholieke praktijken informeert tabel 3. Het blijkt dat het aantal doopsels zowel als het aantal communieën vanaf 1945 een dalende tendens vertoonden, ondanks het stijgende inwoneraantal van Tilburg.

Tabel 3. *Aantal doopsels en communieën in Tilburg, 1945-1960.*

Jaar	Aantal doopsels	Aantal communieën
1945	3206	3271800
1950	3075	3229000
1957	2788	3189200
1960	2652	2790400

Bron: *Roomsch Leven*, maart 1961.

Wellicht meerzeggender nog dan bovenstaande cijfers zijn de gegevens over het aantal echtscheidingen. Een echtscheiding tastte rechtstreeks de legitimiteit van het gezin als hoeksteen van de samenleving aan. Bovendien was voor een echtscheiding veel meer moed en onafhankelijkheidszin nodig dan voor het niet ter communie gaan of voor het aangaan van een gemengd huwelijk. Een echtscheiding tartte in het openbaar fundamentele waarden van het katholieke geloof. Het aantal echtscheidingen liep in de periode 1954-1958 terug van 32 tot 29, met in 1956 slechts 11 echtscheidingen. Daarna nam het aantal snel toe. In 1959 waren er 42 gevallen van echtscheiding, in 1963 53 en in 1966 was dit aantal gestegen tot 94, bijna een verdrievoudiging ten opzichte van de eerste helft van de jaren vijftig. Ook het aantal onwettige geboorten, eveneens een aantasting van de katholieke moraal, liep op. In 1954 bedroeg dit aantal 14, in 1965 was dit gestegen tot 54.³⁸

Van de Weijer kon halverwege de jaren vijftig terecht opmerken dat de katholieke praktijk in Tilburg nog weinig was aangetast. Een aantal jaren later zou deze constatering de ontwikkelingen binnen het katholieke Tilburg niet op de juiste waarde hebben geschat. In de tweede helft van de jaren vijftig tekende zich zeer voorzichtig en geleidelijk een tendens af in de richting van een groeiende afstand tussen de kerk en de Tilburgse bevolking. Zoals we nog zullen zien vertaalde dit zich in eerste instantie niet in een fundamentele kritiek op kerk en katholiek geloof, maar in een meer individuele geloofsbeleving en geloofspraktijk. Tegelijkertijd nam in dezelfde periode de invloed van de kerk op het maatschappelijk leven langzaam af.³⁹

De katholieke kerk had ook op andere maatschappelijke terreinen een structurerende invloed. Ter Hoeven sprak in een reactie op de dissertatie van van de Weijer over 'religieuze controle', niet alleen direkt vanuit de kerk en geestelijkheid maar ook vanuit maatschappelijke organisaties.⁴⁰ Hij wees in dit verband op de grote invloed van de parochie met haar infrastructuur van lagere scholen, fraters- en zusterskloosters, patronaatsgebouwen en clubhuizen.

Ook het onderwijs was stevig in katholieke handen. Op de lagere jongens- en meisjesscholen en binnen het uitgebreid lager onderwijs (ULO) en voortgezet gewoon lager onderwijs (VGLO) werd tot in het begin van de jaren zestig

voornamelijk gedoceerd door religieuzen. Daarnaast bestonden er 3 katholieke lycea in de stad, hoewel deze niet werden gedomineerd door religieuzen. Over de verstrengeling van met name het lager onderwijs en de religieuze controle kom ik in hoofdstuk 4 te spreken.

Ter Hoeven sprak verder van een religieuze controle op de terreinen van sociale zorg, de vrijetijd en de communicatiemiddelen. Voor wat betreft de sociale zorg wees hij op de liefdadigheidsverenigingen St. Vincentius en St. Elisabeth en op de parochiële sociaal charitatieve centra. Wat de vrijetijd aangaat noemde hij de sterke positie van de talrijke katholieke sport- en toneelverenigingen en de Katholieke Arbeidersjeugd (KAJ) en de katholieke variant van de padvinders, de verkenners.

'De organisaties die vooral een katholiek milieu aan de leden bieden, zijn ontelbaar. Het is begrijpelijk dat in een volledig R.K. stad de meeste verenigingen voor vrijetijdsbesteding een min of meer duidelijk katholiek karakter dragen. Voor de religieuze controle is dit van betekenis. Immers de omgang met andersdenkenden wordt voorkomen, het gemengde huwelijk wordt tegengegaan, gezamenlijk kerkbezoek kan worden geactiveerd, enz.'⁴¹

Maar, zoals deze case-studie laat zien, juist op de terreinen van de sociale zorg en de vrijetijd boette de betekenis van de religieuze controle gaandeweg de jaren vijftig en daarna geleidelijk in. Vooral de reorganisaties van het jeugdwerk en de opkomst van een specifiek jeugdige vrijetijdscultuur maken dit proces zichtbaar. Tegelijkertijd vormden zij voorwaarden voor een verdere reproductie ervan.

Tot slot mag de hechte band tussen de Tilburgse pastoors en fabrikanten niet onvermeld blijven. Veel pastoors waren afkomstig uit fabrikantenkringen, waar het vooral voor de oorlog de gewoonte was om één van de zonen op het seminarie een opleiding tot een geestelijke functie te laten volgen. De fabrikant speelde een vooraanstaande rol in het parochiële leven. Naast zijn activiteiten in de Vincentiusvereniging en Elisabethvereniging was hij vaak lid van het kerkbestuur en eveneens actief in het kerkelijk verenigingsleven als voorzitter, secretaris of penningmeester. Daarnaast hadden zij een vaste ereplaats bij processies en optochten en in de mis op zondag in de voorste kerkbanken. De Tilburgse fabrikanten ondersteunden de parochies ook financieel. Zij financierden mede de bouw van nieuwe kerken of het onderhoud of de restauratie van bestaande. Voor kleinere bedragen, voor bijvoorbeeld het jeugdwerk, konden pastoors eveneens terecht bij de fabrikanten. Met het parochiële jeugdwerk zelf toonden de fabrikanten geen bemoeienis.⁴²

De pastoors of kapelaans die zich onafhankelijker opstelden en ook aandacht schonken aan de positie van de arbeiders wekten ergernis bij de fabrikanten. De jonge geestelijken na de oorlog waren steeds minder vaak afkomstig uit fabrikantenkringen en sommigen hielden er minder traditionele opvattingen op na. Van de Weijer signaleerde deze spanning tussen fabrikanten en geestelijkheid en merkte op:

'Wij menen te constateren, dat deze spanning tot op de huidige dag voortbestaat. Nog zijn er meerdere fabrikanten, die zich met de sociale vooruitstrevendheid, zoals ze die bij veel jongere geestelijken bespeuren, maar moeilijk kunnen verenigen. Hoewel hun mentaliteit in de loop der laatste vijftig jaren ingrijpend gewijzigd is, is zij toch in haar ontwikkeling achtergebleven bij die welke de moderne geestelijkheid bezielt.'⁴³

De winst die de Katholieke Nationale Partij, een rechtse afscheiding van de KVP, bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1952 ook in Tilburg maakte, schreef van de Weijer voor een belangrijk deel toe aan ondernemers die een halt wilde toeroepen aan de opmars van progressieve denkbeelden binnen de politiek en de geestelijkheid.⁴⁴ Deze winst verdween echter weer snel. De katholieke eenheid werd spoedig hersteld en de binding tussen de fabrikanten en de geestelijkheid in Tilburg bleef tot in het begin van de jaren zestig sterk. Het teloorgaan van de goede verstandhouding werd uiteindelijk niet veroorzaakt door progressieve partijen of geestelijken, maar door het verval van de textielindustrie en de tanende macht en invloed van de katholieke kerk.

De nauwe alliantie tussen de geestelijkheid en de lokale industriëlen was veel Tilburgse arbeiders een doorn in het oog. Dit leidde echter niet tot publieke protestacties of veroordelingen. De Tilburgse arbeider stelde zich, op de staking in een tiental wollenstoffen bedrijven in 1947 na, gezagsgetrouw op zowel ten aanzien van de fabrikant als de pastoor. De kritiek werd vooral binnenskamers en onderling verwoord en uitte zich in schelden, spotten en mopperen. Veelal waren dit uitingen van individuele ontevredenheid dan tekenen van collectief verzet.⁴⁵ De organisatiegraad van de textielarbeiders was laag, zelfs lager dan van ploegbazen en afdelingschefs en de grootste textielbond St.Lambertus, later opgegaan in de industriebond FNV, hield zich vooral bezig met individuele dienstverlening en probeerde grote conflicten te vermijden.⁴⁶

Daarnaast wisten de Tilburgse arbeiders dat de macht van de geestelijkheid en fabrikanten te groot was om daadwerkelijk tegenstand te bieden en dat zij zich bij verzet in een geïsoleerde positie zouden manoeuvreren. Bovendien waren zij ondanks de kritiek sterk verbonden met zowel het bedrijf waar zij werkten als met de parochie waar zij woonden. Deze verschaften hen een identiteit als arbeider en als wijkbewoner of parochiaan, waardoor zij de bestaande verhoudingen accepteerden en voor een deel ook als een natuurlijk gegeven ervoeren.

Het nieuwe Tilburg

De veranderingen in de lokale economie en binnen de lokale geestelijkheid en katholieke kerk voltrokken zich in de jaren vijftig en begin jaren zestig stapsgewijs en niet onmiddellijk zichtbaar en voelbaar voor de betrokkenen. In de jaren vijftig floreerde de textielindustrie nog altijd, terwijl de processen die tot haar verval leidde reeds in gang gezet waren. Analooq hieraan stonden de geestelijkheid en de katholieke kerk in hoog aanzien en oefenden invloed uit op het lokale maatschap-

pelijke leven, terwijl een kritische geloofshouding en processen van ontzuiling zich al begonnen af te tekenen. Op een ander terrein waren de veranderingen veel duidelijker waarneembaar en verliepen zij ook in een hoger tempo: het terrein van de ruimtelijke ordening.

De in 1957 aangestelde burgemeester Becht is onlosmakelijk verbonden met de naoorlogse vernieuwingen in de ruimtelijke structuur van Tilburg. In 1959 presenteerde hij een achtjaren plan, al gauw bekend als het '72-miljoenenplan'. Wilde Tilburg als stad voldoen aan 'de moderne eisen van leefbaarheid' dan waren verkeersdoorbraken, krotopruiming, economische vernieuwing en moderne stadwijken onontbeerlijk.

Stedebouwkundig gezien omvatte het plan onder meer de aanleg van brede ringwegen om de binnenstad voor het toenemende autoverkeer, het bouwen van een nieuw stadhuis langs het paleis-raadhuis, de sanering van de volkswijk Koningswei, gelegen aan de zuidkant van het stadscentrum en de verhoging van de spoorbaan die dwars door de stad liep via de aanleg van vijf grote verkeersviaducten.⁴⁷ Opmerkelijk was de snelle realisering van deze grootschalige moderniseringsplannen. In de eerste helft van de jaren zestig werden de verhogingen van de spoorbaan gerealiseerd en een geheel nieuw station opgeleverd. De Koningswei viel onder de slopershamer en haar bewoners werden elders in de stad gehuisvest en de city-ring werd voor een groot deel voltooid.⁴⁸ Tegelijkertijd ging de bouw van nieuwe woonwijken buiten het centrum van start of raakte in een stroomversnelling. Voorbeelden hiervan zijn de Reit, het Zand, het Wandelbos en Tilburg Noord. Dit waren ruim opgezette wijken, met brede wegen, afwisselend laagbouw en hoogbouw die voor een groot deel huurwoningen herbergden en waarin de parochie een minder belangrijke rol speelde dan in de oude wijken. Zo werd bij de bouw van het Zand de wijk nog wel verdeeld in parochies, maar als gevolg van onder andere de komst van mensen buiten Tilburg week men van het parochie-idee af door de bouw van aparte villaparkjes.⁴⁹

Naast stedebouwkundige vernieuwingen behelsde het 72-miljoenenplan ook plannen op economisch terrein. Becht onderkende de economische zwakte van de monopoliepositie van de textielindustrie. Onder kritiek van de Tilburgse textielfabrikanten en een deel van de KVP ontwikkelde het Tilburgs gemeentebestuur een actief beleid om de eenzijdige economische structuur van Tilburg te doorbreken via het aantrekken van andere bedrijfstakken.⁵⁰ Het streven was om van Tilburg een regionaal centrum te maken met belangrijke onderwijs- en dienstverlenende activiteiten voor de stad en haar wijde omgeving. Dit had uiteindelijk in 1966 de vorming van het Stadsgewest Tilburg tot gevolg.⁵¹

Zo kreeg Tilburg in de jaren zestig in sneltreinvaart een ander aanzien. Het multifunctionele karakter van de oude buurt en parochie als woon-, werk- en vermaaksplek maakte meer en meer plaats voor een functionele opbouw van de ruimtelijke structuur van de stad. De stedelijke voorzieningen voor wonen, werken en vrijetijd werden in ruimte gescheiden. Daarmee verdween ook in ruimtelijk opzicht de machtsbasis van de fabrikanten en de geestelijkheid die van oudsher

gelokaliseerd was in de oude buurten en parochies.⁵²

De ingrijpende veranderingen vanaf de tweede helft van de jaren vijftig worden ook zichtbaar in de cijfers over de onderwijsdeelname van Tilburgse jongeren tussen 12 en 18 jaar. De verhouding tussen werkende jongeren en schoolgaande jongeren onderging een drastische verandering. De overgang van school naar werk werd op steeds latere leeftijd gemaakt. In 1957 volgden 6903 leerlingen het Tilburgse dagonderwijs, dit bedroeg 36% procent van het totale aantal jongeren in de leeftijdsgroep 12-18 jaar. Het merendeel van deze jongeren had het dagonderwijs verlaten. In 1966 was dit beeld radicaal gewijzigd. Toen bezochten 12829 leerlingen het dagonderwijs in Tilburg ofwel 66% van het aantal jongeren in de leeftijd tussen 12 en 18 jaar. Vooral de ULO scholen, de LTS, en de vier lycea maakten een sterke groei door. Het leerlingenaantal aan de lagere textieldagschool werd sterk gereduceerd. In 1962 bezochten nog 287 leerlingen deze vorm van onderwijs, hetgeen hoger was dan in de jaren vijftig. Daarna liep het snel terug tot slechts 76 leerlingen in 1966.⁵³

De ontwikkeling op het terrein van cultuur en vrijetijdsbesteding voor zover die uit statistische bronnen valt op te maken, volgden in Tilburg voor een deel de landelijke tendens. Op grond van het aantal verkochte toegangsbewijzen is in de periode 1956-1966 een sterke afname te constateren van het bezoek aan de bioscoop en aan sportwedstrijden. Het aantal verkochte bioscoopkaartjes daalde van 1.153.000 in 1956 tot 602.000 in 1966. Het aantal verkochte kaartjes voor sportwedstrijden nam in dezelfde periode met meer dan de helft af, van 417.000 naar 186.000. Het bezoek aan toneelvoorstellingen, aan opera of operette en aan balletuitvoeringen nam daarentegen sterk toe. In 1956 werden hiervoor in totaal ruim 25.000 kaartjes verkocht, in de tien jaar daarna steeg dit aantal tot 64.000, waarbij het toneelbezoek veruit het sterkste groeide. Het bezoek aan concerten liep sterk terug, maar het dansen in de stedelijke openbare dancings won vanaf 1962, het jaar waarin dit voor het eerst gemeten werd, flink aan belangstelling.⁵⁴ Een belangrijke reden voor het gestegen bezoek aan toneel, opera, operette en ballet was de opening van de nieuwe stadsschouwburg op 1 maart 1961, die de sterk verouderde schouwburgaccommodatie verving.

Ingrijpende veranderingen deden zich voor in de organisatie van culturele en vrijetijdsactiviteiten. De parochies en het particulier initiatief drukten lange tijd een belangrijke stempel hierop, maar vanaf de tweede helft van de jaren vijftig groeide het aanbod van niet door de katholieke zuil georganiseerde activiteiten. Zoals we nog zullen zien nam het aandeel van het commercieel georganiseerde vrijetijdsaanbod, vooral in de vrijetijd van jongeren, toe. Daarnaast werd de rol van de lokale overheid groter, met name in de voorwaarde scheppende sfeer. De ontwikkelingen in de sport illustreren dit. Naast de met succes bekroonde inspanningen om de terugkeer van de katholieke academie voor lichamelijke opvoeding en sport te bewerkstelligen, werden vanaf 1960 op initiatief van het Tilburgse gemeentebestuur nieuwe sportaccommodaties gebouwd en bestaande verbeterd en uitgebreid. Er

verscheen een ijsbaan en zowel voor de binnen- als buitensporten nam de accommodatie toe. De nieuwe sportvelden en trainingshallen maakten onderdeel uit van de bestemmingsplannen voor de stadsuitbreiding in de jaren zestig en verrezen dan ook vooral in de nieuwbouwwijken van de stad.⁵⁵

De ontwikkeling naar een grotere rol van de gemeentelijke overheid in het lokale sociale en culturele leven vond zijn officiële weerslag in een nota voor het sociale en culturele beleid in Tilburg uit 1966.⁵⁶ Voorgesteld werd, mede ingegeven door de subsidieregeling van het rijk, om de activiteiten van het particulier initiatief en van de gemeentelijke diensten op stedelijk niveau te ondersteunen en te coördineren. Er diende een stedelijke advies- en overleginstelling te komen die als een stedelijk platform zou moeten functioneren voor de organisaties op sociaal en cultureel terrein. In de nota werd gewezen op het belang van de wijk voor de sociale en culturele participatie van de burgers, niet als 'een gesloten netwerk van sociale betrekkingen', maar als een organisatie-eenheid waarbinnen sociale en culturele activiteiten een plaats zouden moeten krijgen. Opvallend was dat in de nota over de betekenis van de kerk en de parochie met betrekking tot het sociale en culturele leven van de Tilburger niets werd gezegd. Tien jaar eerder sprak van de Weijer nog over de parochies als primaire sociale en culturele integratiekaders naast het gezin en drukte daarmee een algemene opvatting uit. Halverwege de jaren zestig was in dit opzicht de rol van de parochies in de ogen van de lokale bestuurders uitgespeeld.

De tendenzen van vernieuwing verliepen in Tilburg niet op alle terreinen gelijktijdig en even snel. Toch lijkt de tweede helft van de jaren vijftig de periode te zijn waarin de meeste belangrijke veranderingen in gang worden gezet. Wat voor invloed hadden deze veranderingen op ontwikkelingen binnen de lokale jeugdcultuur? Wat voor bijdrage leverden deze jeugdculturele ontwikkelingen op hun beurt aan lokale veranderingsprocessen? En wat was binnen de context van dit lokale veld precies de verhouding tussen de partijen die ijverden voor het handhaven van de traditionele orde en de partijen die vernieuwingen nastreefden? Deze vragen zullen in het vervolg van deze case-studie worden beantwoord.

4. Opgroeien onder kerktorens en fabriekspijpen

In dit hoofdstuk staat centraal de reconstructie van de manier waarop Tilburgse jongeren hun alledaagse leven leefden in de eerste twee decennia na de oorlog en welke betekenissen zij toekenden aan de verschillende sociale praktijken binnen hun leefwereld. Hoofdstuk 3 heeft reeds laten zien dat de school een belangrijke plaats innam voor steeds meer jongeren. De overgang van school naar werk werd op steeds latere leeftijd gemaakt. Werkende jongeren tot 18 jaar waren in de jaren vijftig nog in de meerderheid, maar in de eerste helft van de jaren zestig wijzigde zich dit beeld radikaal.

De aandacht in dit hoofdstuk gaat specifiek uit naar het gezin als primair integratiekader, naar het domein van de vrijetijd als in belang toenemend integratiekader, naar de concrete geloofshouding van Tilburgse jongeren en naar hun financiële situatie. Hoe structureerden belangrijke domeinen als gezin en vrijetijd het leven van de jongeren? Welke verschuivingen hadden plaats binnen de domeinen zelf en in de verhoudingen tussen de domeinen en wat voor invloed had de katholieke ideologie op het alledaagse leven van jongeren.

De belangrijkste bronnen vormen de biografische interviews. Daarnaast vormt de jongerenrubriek *Wij Jongeren Nu* die van maart 1958 tot juli 1962 bijna wekelijks in *Het Nieuwsblad van het Zuiden* verscheen, een belangrijke bron. Hierin discusseerden jongeren over uiteenlopende onderwerpen als de verhouding jongen-meisje, samen op vakantie, de biecht en het geloof. Allereerst beschrijf ik deze jongerenrubriek apart om vervolgens in te gaan op de integratiekaders van gezin en vrijetijd en op de financiële situatie en geloofshouding van Tilburgse jongeren.

Jongeren aan het woord; een jongerenrubriek in de lokale pers

De jongerenrubriek *Wij Jongeren Nu* die van 1958 tot 1962 wekelijks in *Het Nieuwsblad van het Zuiden* verscheen, is om meerdere redenen een belangrijke bron in deze studie. Niet alleen geeft de rubriek inzicht in de opvattingen van jongeren over een aantal kwesties, maar ook in wat voor vraagstukken rond 1960 voor jongeren actueel waren. Jongeren stelden immers zelf voor een groot deel de onderwerpen samen. Daarnaast vormen de opiniërende antwoorden van de redactie voorbeelden van veranderende opvattingen binnen katholieke kringen op het terrein van zedelijkheid en sexualiteit.

Het verschijnen van de rubriek paste in een koerswijziging van *Het Nieuwsblad van het Zuiden* vanaf de tweede helft van de jaren vijftig. Het redactionele beleid

ten aanzien van morele kwesties en religie veranderde vanaf die tijd geleidelijk. Was tot dan toe de berichtgeving over kerkelijke zaken uitvoerig en zonder kritiek, gaandeweg kregen de priester- en kloosterjubilea minder ruimte. Titulatuur als Zeereerwaarde Heer Pastoor en Weleerwaarde Moeder Overste verdwenen uit de kolommen van de krant. Deze ontwikkeling naar een onafhankelijk dagblad had haar hoogtepunt op 2 januari 1961. Vanaf die dag verscheen *Het Nieuwsblad van het Zuiden* voortaan zonder het woord 'katholiek' in de onderkop 'katholiek dagblad voor Noord Brabant'. Ook de statuten ondergingen wijzigingen in deze zin en aan de werkzaamheden van de aan de krant verbonden geestelijke censor die moest toezien op katholiek verantwoorde formuleringen kwam op dezelfde dag een eind.¹

In de context van een toenemende kritische houding ten aanzien van de katholieke kerk ontstond bij de redactie aan het eind van de jaren vijftig de wens tot herformulering van opvattingen op levensbeschouwelijk en religieus terrein. Pater Wouters, een uit Tilburg afkomstige en in Twente werkzame socioloog en publicist werd aangezocht om voor *Het Nieuwsblad van het Zuiden* te gaan schrijven. Wouters, die bij de Maristen zijn priesteropleiding had gevolgd, stond binnen kringen van katholieke dagbladen bekend om zijn progressieve beschouwingen over kerk en leven die hij publiceerdde in de *Twentsche Courant*. In *Het Nieuwsblad van het Zuiden* schreef hij over levensbeschouwing, echtscheiding, geboortebepierking en homosexualiteit en in samenwerking met enkele jonge redacteuren zette hij de rubriek 'Wij Jongeren Nu' op.²

In de eerste aflevering van de rubriek, op 6 maart 1958, gaf hij het belang aan van een aparte jongerenrubriek in de krant. Jongeren waren in zijn ogen goed in staat voor hun mening op te komen en het zou wenselijk zijn hun opvattingen in het openbaar aan te horen. Hij wees hierbij op de kritische instelling en de veranderde positie van de jeugd. De verhouding tussen ouderen en jongeren was veranderd en 'het jonge, het nieuwe' was in de westerse wereld het leven aan het veroveren.

'De oude, zwarte stijf deftige kleren, waardoor de ouderdom zich vroeger resoluut onderscheidde van de jeugd, heeft afgedaan. Men steekt nu het oude strammer wordende lijf in losse, fleurige bonte jurken en kostuums. (...) De ouden willen jeugdig blijven en grijpen in wanhoop naar de kleren die de man "jong" moeten maken. (...) Vroeger waren het de ouden die verhalen voor jonge mensen schreven. Het zijn nu de jongeren van in de twintig jaar die romans schrijven voor "strikt volwassenen". (...) Zo kunnen we ieder facet van het leven belichten en ik constateer slechts dat de cultuur momenteel meer dynamisch dan statisch, meer bewegend dan rustend, meer jong dan oud is.'³

Deze typering van de jeugd, die in de huidige tijd niet zou misstaan, lokten verontwaardigde reacties uit onder volwassenen. Wouters was te positief geweest over de kwaliteiten van de jeugd en werd een 'klerikale rock 'n roller' genoemd. De jeugd werd verweten 'egoïstisch' te zijn, geen idealen meer te koesteren en

slechts oog te hebben voor de 'platte grond' van iedere dag, zoals voor zakgeld, dansen en uitgaan. En de romans waar Wouters over sprak zoals *Bonjour Tristesse* van Sagan, waren ontsproten uit een 'bedorven fantasie' en een 'verlepte jeugd'.⁴

De reacties van jongeren op het idee van de rubriek waren echter positief. Zij wezen op het belang om hun problemen naar buiten te brengen en te bespreken met elkaar én met ouderen.

'Hopelijk zullen ook de ouders van onze jongeren hun commentaar naar voren brengen want vooral hier in het zuiden is het toch wel hard nodig dat het ouderwetse opvoed-systeem wordt gewijzigd. Het zijn niet alleen onze eigen ervaringen, maar ook die van vrienden en vriendinnen die klagen dat zoveel ouders en opvoeders zo wantrouwend en onbegrijpend tegenover onze gedragingen staan.'⁵

Maar een enkeling toonde zich zeer voorzichtig, niet zozeer ten aanzien van het idee van een jongerenrubriek, maar uit privacy-overwegingen. Zijn vrees illustreert de sterke positie die de geestelijkheid in Tilburg aan het einde van de jaren vijftig nog innam.

'Toch vraag ik me af of sommigen hier niet huiverig voor zijn, aangezien u het wel eens in uw bol zou kunnen halen één en ander met de desbetreffende parochie-geestelijken "door" te nemen met alle gevolgen vandien.'⁶

De rubriek *Wij Jongeren Nu* hield uiteindelijk ruim vier jaar stand. Tussen 6 maart 1958 en 27 juli 1962 verscheen er bijna wekelijks een aflevering van de rubriek. Dit leidde tot in totaal 211 afleveringen waarin gediscussieerd werd door ouderen en jongeren over de volgende onderwerpen:

Onderwerp	Periode
1. Verhouding jongeren-ouderen.	03-03-1958 t/m 27-03-1958
2. Gezag en gehoorzaamheid.	27-03-1958 t/m 17-04-1958
3. Dankbaarheid van de kinderen ten opzichte van de ouders.	24-04-1958 t/m 12-06-1958
4. Samen op vakantie;	19-06-1958 t/m 02-10-1958
5. Evolutieleer en erfzonde	09-10-1958 t/m 08-01-1959
6. Invalide, zieke en gezonde mens	15-01-1959 t/m 26-03-1959
7. Zakgeld en kostgeld	02-04-1959 t/m 18-06-1959
8. Jonge mensen zoeken een huis	25-06-1959
9. De biecht	02-07-1959 t/m 13-11-1959
10. De film	20-11-1959 t/m 05-02-1960
11. Verhouding jongens en meisjes	18-02-1960 t/m 20-07-1960
12. Erotiek in de reclame	28-07-1960 t/m 24-11-1960
13. Vrijtijdsbesteding	01-12-1960 t/m 02-02-1961
14. Teveel vrijheid	09-02-1961 t/m 30-03-1961
15. Vrijheid en godsdienst	11-04-1961 t/m 10-08-1961
16. Communisme en toekomst	31-08-1961 t/m 22-02-1961
17. Moderne afgoden	12-04-1962 t/m 12-07-1962

Sommige onderwerpen leverden meer dan honderd ingezonden brieven op. Met name de thema's waarin de sexualiteit en sekse-verhoudingen ter sprake kwam, zoals samen op vakantie, verhouding tussen jongens en meisjes trokken sterk de aandacht van zowel jongeren als ouderen. Daarnaast werd uitgebreid gediscussieerd over godsdienstige onderwerpen, vooral over de biecht, en over het communisme. Over godsdienst en sexualiteit bestonden grote meningsverschillen tussen oudere en jongere brieven-schrijvers. In de bespreking van deze thema's profileerden jongeren zich als 'modern' en zetten zich af tegen opvattingen van 'vroeger'.

De achtergronden van de jongeren die de rubriek lazen en brieven schreven zijn moeilijk te achterhalen. De meeste ingezonden brieven waren afkomstig van jongeren vanaf 16 jaar. Zowel schoolgaande, werkende en studerende jongeren namen deel aan de discussie, maar aantallen zijn niet te geven. Waarschijnlijk is dat weinig brieven afkomstig waren van ongeschoolde jeugdige arbeiders. Verder voelden jongens en meisjes zich in gelijke mate betrokken bij de discussies.

De rubriek vormde een eerste openbaar platform in Tilburg waar een kritische discussie mogelijk was over het katholicisme en over voor katholieken heikele onderwerpen. Er werd uitgebreid gediscussieerd over sexualiteit, verkering, verliefdheid en erotiek. Toch werden enkele onderwerpen in dit verband niet aange-roerd. In de discussie over sexuele omgangsvormen tussen jongens en meisjes werd steeds gewezen op de eigen verantwoordelijkheid van jongeren en in het geheel niet over voorbehoedmiddelen gesproken, ook niet in bedekte termen.

Verder werd alleen gediscussieerd over heterosexuele relaties. Over homosexualiteit, in katholieke kringen een controversieel onderwerp, werd gezweigd. Het is niet mogelijk na te gaan of dit onderwerp ooit voorgesteld is ter bespreking, evenmin of Wouters met de gedachte heeft gespeeld er over te schrijven.

De redactie van *Wij Jongeren Nu* bestond weliswaar uit een aantal medewerkers, maar Wouters bepaalde het gezicht van de rubriek. De antwoorden op de brieven waren van hem afkomstig en de commentaren weerspiegelden zijn opvattingen over de verschillende kwesties. Wouters is te beschouwen als een representant van een nieuwe katholieke pedagogiek op humanistische grondslag die zich vanaf de tweede helft van de jaren vijftig sterk ontwikkelde. Wouters bestempelde zichzelf ook als humanist:

‘Als ik in een islamitische cultuur uit islamitische ouders geboren was, zou ik waarschijnlijk een islamitisch humanist geworden zijn.’⁷

Dit katholiek humanistisch ideeëngoed, waarvan Perquin, pedagoog en directeur van het Hoogveld instituut, de belangrijkste vertolker was, betekende een breuk met de vooroorlogse katholieke pedagogiek. De jeugd en het individu in het algemeen werd een eigen verantwoordelijkheid toegekend. Afgerekend werd met het idee van een opvoeding op basis van tucht en strikte gehoorzaamheid aan het ouderlijk en kerkelijk gezag. In plaats hiervan zou een democratische en open opvoedingshouding binnen gezinnen moeten ontstaan.⁸

De opvattingen van Wouters sloten hierbij aan. Hij stelde zich zeer begrijpend op ten aanzien van de jeugdige brievenenschrijvers en onthield zich in eerste instantie van commentaar. Dit bewaarde hij meestal tot het einde van de discussie. In zijn commentaar benadrukte hij het belang van de eigen verantwoordelijkheid en van het rationele denken. Zelfstandige individuen pasten geheel aan de eisen die de ‘moderne’ tijd stelt, zo luidde zijn opvatting. Deze verlichte denkhouding vormde een belangrijke reden waarom de rubriek zo lang heeft kunnen voortbestaan. De vrees voor een strenge, moralistische houding die een aantal jongeren bij aanvang van de rubriek uitte bleek ongegrond. In de opvattingen van Wouters klonk echter wel degelijk een katholieke moraal door, maar deze sloot aan bij de houding en opvattingen van de meeste jongeren. Hoe deze moraal vertaald werd op een aantal concrete terreinen laat dit hoofdstuk zien.

Gezin en gezag

In de in deze studie onderzochte periode nam, zoals ik in hoofdstuk 2 heb aangetoond, het belang van het gezinsleven sterk toe. Door de introductie van nieuwe consumptiegoederen en de toenemende mogelijkheden deze aan te schaffen konden mensen meer en meer hun (vrije)tijd besteden binnen de eenheid van het gezin. In hoeverre vinden we deze ontwikkelingen terug in het Tilburgse gezinsleven? Onder

welke gezinsomstandigheden groeiden Tilburgse jongeren op en welke ontwikkelingen doen zich hierin voor?

Materiële veranderingen

In de eerste tien jaar na de oorlog waren er in Tilburg veel relatief jonge woningen. Meer dan de helft van de gehele woningvoorraad stamde uit de periode na 1920.⁹ De grootte van de woningen stak gunstig af in vergelijking met andere Brabantse steden als Den Bosch, Breda of Helmond. Een- of tweekamerwoningen kwamen in Tilburg vrijwel niet voor en meer dan de helft van de woningen had zes of meer vertrekken. De na de oorlog gebouwde woningen bestonden meestal uit beneden een gang, een kleine voorkamer, een iets grotere woonkamer en een keuken en boven uit drie slaapkamers, meestal in de kap uitgetimmerd. Dergelijke huizen vond men in geheel Tilburg terug. De meeste geschoolde arbeidersgezinnen vonden hier hun onderkomen. Het oudere type arbeiderswoning, gebouwd voor de oorlog, was kleiner. Dit type woning bestond uit een huiskamer en een keuken en twee kleine slaapkamers. Deze huizen stonden in wijken als de Vogeltjesbuurt, delen van Groeseind en de Koningswei. Hier woonden veel ongeschoolde arbeiders.¹⁰ In beide type woningen ontbrak vaak een badgelegenheid. Vaak waste men zich uitgebreid op zaterdagmiddag in de keuken of werden de badhuizen in de stad bezocht.

Gezinnen met vijf, zes kinderen waren normaal en gezinnen met tien kinderen vormden geen uitzondering. Hoge kinderaantallen kwamen in alle sociale milieus voor, maar relatief het meest frequent bij de gezinnen van ongeschoolde arbeiders.¹¹ Door deze gezins-samenstellingen beschikten weinig jongeren over een eigen kamer. De slaapkamers werden gedeeld met of alleen broers of alleen zussen. Broers en zussen sliepen niet samen op een kamer. Alleen in kleine gezinnen van één of twee kinderen of in gezinnen die ruim gehuisvest waren hadden jongeren de beschikking over een eigen kamer. Ook het enige meisje of de enige jongen in een gezin had vaak de beschikking over een eigen kamer. Een vrouw uit een gezin met twaalf kinderen herinnerde zich de huisvesting aldus:

'Nou, het was heel klein voor 12 man eigenlijk. We hadden drie slaapkamers boven en mijn moeder sliep beneden. We lagen met z'n drieën in bed, dat moest wel met zessen op een kamer. We hadden zes jongens en zes meisjes, die sliepen natuurlijk apart. Er waren leuke en minder leuke dingen bij, maar wij wisten niet anders.'¹²

De welvaart kwam in Nederland geleidelijk. De lonen werden gedurende de jaren vijftig laag gehouden om pas in de jaren zestig sterk te stijgen. Ook de lonen in de Tilburgse textielindustrie waren in de jaren vijftig laag, hoewel hoger, zeker voor wevers, dan in andere bedrijfstakken.¹³ De grote gezinnen van ongeschoolde arbeiders of werklozen konden nauwelijks rondkomen. Zeker de eerste tien jaren na de oorlog waren zware tijden. Regelmatig werd een beroep gedaan op de lokale

liefdadigheidsverenigingen of op de geestelijkheid. Werkloosheidsverzekeringen ontstonden pas halverwege de jaren zestig.

‘Mijn moeder werkte niet tot in 1957, want toen is mijn vader overleden. Toen ging mijn moeder werken 's nachts als wij te bed lagen, de café's zuiver maken. Toen kreeg je dus geen uitkering, mijn moeder kreeg vijf gulden van mijn oudste broer en oudste zuster en daarmee moest ze rondkomen met die andere vier kinderen. Ik schaam me er niks om, maar ik heb nog een pak gedragen van de pastoor, dat moest van de armoe, anders liepen wij gewoon in ons blote kont.’¹⁴

De gezinnen van geschoolde arbeiders stonden er financieel beter voor, maar vooral in de eerste tien jaar na de oorlog was ook voor hen weinig luxe weggelegd. Er bestonden verschillende strategieën om het gezinsinkomen te verhogen, zoals het overwerken van vader, thuiswerk van moeder die bovendien de kleren voor de kinderen vaak zelf maakte. Maar de belangrijkste bron van extra inkomsten was het loon dat de kinderen mee naar huis brachten wanneer zij gingen werken in de fabriek of op kantoor. Dat loon werd in de meeste gevallen volledig afgedragen in ruil voor zakgeld.¹⁵ Dit betekende dat het inkomen van de kostwinner soms werd aangevuld met twee of drie inkomens afkomstig van zoons en dochters. Voor veel gezinnen van de generatie met wie in dit onderzoek gesproken is, betekende dit dat vanaf het einde van de jaren vijftig de inkomenspositie sterk werd verbeterd. De kinderen waren toen op een leeftijd waarop ze mochten werken, jongens vanaf 14 jaar en meisjes vanaf 15 jaar, en de lonen in het algemeen vertoonden sinds die tijd een opgaande lijn.

‘Tsja, dat was geen slechte baan (onderhoudsmonteur-MvdH), we hebben nooit geen honger geleden of zo, maar ik denk wel dat ze op de centjes hebben moeten passen. We waren met zeven kinderen en mijn oudste zus is al snel gaan werken, mijn tweede zuster is naar kantoor gegaan en de jongens naar de ambachtsschool en toen gaan werken. Toen begon het dus een beetje beter te worden thuis.’¹⁶

Vanaf het einde van de jaren vijftig nam ook het aantal duurzame consumptiegoederen in de Tilburgse huisgezinnen toe. Over een radio beschikte bijna iedereen al, eerst nog distributieradio, waar voor de aansluiting op de antenne iedere maand betaald werd, later, vanaf 1959, verschenen transistorradios. De televisie was tot rond 1960 nog geen gemeengoed in Tilburg. Mensen zochten elkaar op om televisie te kijken of soms werd in café's door grote groepen tegelijk televisie gekeken. Over de verspreiding van de televisie in Tilburg zijn geen precieze gegevens beschikbaar. Uit de interviews komt naar voren dat de televisie als eerste zijn intrede deed in gezinnen van geschoolde arbeiders. Zij kochten een tweedehands toestel of op afbetaling, maar deze laatste manier van kopen was in het algemeen meer in trek bij ongeschoolde arbeiders. In gezinnen waar de ouders gestudeerd hadden vormde de televisie een inbreuk op een respectabele vrijetijdsbesteding.

'Mijn ouders vonden televisie helemaal niet goed, nee hoor. Dat was niks, dan zouden we geen boeken meer lezen enzo, en piano zou dan op de tweede plaats komen.'¹⁷

Naast de radio en televisie beschikten steeds meer Tilburgse gezinnen vanaf het einde van de jaren vijftig over een koelkast, wasmachine en centrifuge. Ook brommers raakten zeer in trek. Niet alleen vader bezat een brommer, maar ook de kinderen kregen de beschikking over een Solex, een Mobylette, een DKW of een Berini. Auto's waren tot aan 1960 minder massaal verbreid. Het bezit daarvan was in de jaren vijftig voornamelijk voorbehouden aan de fabrikanten, die soms twee auto's met chauffeur bezaten, of andere lokale welgestelden. In 1952 telde het Tilburgs wagenpark ruim 2000 personenauto's, in 1959 waren dat er ruim 4500 om daarna snel toe te nemen tot 15.000 halverwege de jaren zestig.¹⁸ Pick-ups waren in menig huisgezin aanwezig en in de eerste helft van de jaren zestig beschikten ook steeds meer jongeren over een eigen pick-up op de kamer.

De smalle marges binnen het gezin

De veranderingen in de materiële omstandigheden binnen de Tilburgse gezinnen voltrokken zich zeer geleidelijk, niet bij iedereen gelijktijdig maar wel aanwijsbaar. Voor veel respondenten waren deze tekens van welvaartsstijging de eerste duidelijke verschillen tussen hun jeugd na de oorlog en de jeugd van hun ouders of, in sommige gevallen, van oudere broers of zussen in de periode voor de oorlog.

Het gezinsleven werd echter niet alleen bepaald door de aanwezigheid van consumptiegoederen. Voor de beleving van jong-zijn waren de verhoudingen binnen het gezin, met name tussen ouders en kinderen, van minstens even groot belang. In dit verband doet zich de vraag voor of de geleidelijke welvaartsstijging binnen de gezinnen en de veranderende sociale en culturele context waarbinnen het gezinsleven zich na de oorlog voltrok, een verschuiving impliceerden in de gezinsverhoudingen en opvoedingsstijlen.

Het antwoord hierop is niet eenvoudig. Duidelijk is wel dat, algemeen gesproken, in deze eeuw in Nederland zich een verschuiving heeft voorgedaan in de sociale machtsverhoudingen. De machtsbalans van de sociale relaties tussen mannen en vrouwen, volwassenen en kinderen is meer in evenwicht geraakt. De Swaan typeert dit als een overgang van een bevelshuishouding naar een onderhandelingshuishouding.¹⁹ Minder evident is wanneer deze veranderingen zich precies hebben voltrokken en hoe deze processen zijn verlopen in het alledaagse leven van mensen. Zijn de veranderingen naar egalitaire verhoudingen binnen het gezin in alle harmonie verlopen of zijn deze, wat meer voor de hand ligt, gepaard gegaan met confrontaties tussen ouders en kinderen?

De jaren vijftig en zestig lijken een cruciale rol gespeeld te hebben in de overgang naar een onderhandelingshuishouding binnen gezinnen. Weliswaar overheerste in de jaren vijftig de autoritaire gezinsvorm, maar tegelijkertijd zijn er

tekenen die wijzen op nieuwe verhoudingen tussen ouders en hun kinderen.²⁰ Zo constateerde de antropoloog Ishwaran in 1959 een groeiend individualisme onder de jeugd dat tekenend was voor het opkomende democratische gezinsmodel. Jongeren stonden volgens hem meer en meer argwanend tegen straf en verlangden in plaats daarvan uitleg.²¹ Goudsblom wees in hetzelfde jaar op een aantal verschillen tussen jongeren en volwassenen. Een enquête onder jongeren bracht hem tot de conclusie dat jongeren hoofdzakelijk de normen en waarden van de volwassen wereld accepteren, maar op punten als seksualiteit en lichamelijke er andere opvattingen op na hielden.²²

Hoe laten de gezinsverhoudingen zich in het katholieke Tilburg beschrijven in de naoorlogse periode tot halverwege de jaren zestig? In 1958 concludeerde het Hoogveld instituut dat het autocratische type het overwegende gezinstype was in de Tilburgse samenleving.²³ De structuur van deze gezinnen steunde in eerste instantie op de autoriteit van de ouders. Deze autoriteit was volgens het rapport gebaseerd op persoonlijke eigenschappen van de ouders of op een door traditie en sociale omgeving opgelegd gedragspatroon. Een autoritair gezin viel meestal samen met een traditionele levenshouding en de reikwijdte van een dergelijk gezin kwam meestal niet verder dan 'de drempel van de deur'.

De Hoogveldonderzoekers onderscheidden ook andere gezinstypen in Tilburg. Er bevonden zich ook 'gezinnen in overgang naar meer democratische gezinsverhoudingen', 'gezinnen waarin de vrijheid als opvoedingsprincipe wordt gehanteerd' en 'gezinnen waarin het pedagogisch beleid steunt op een schijn-vrijheid'.²⁴ Het eerste type verkeerde nog in de overgang van een traditionele houding naar een zakelijke, meer op de wereld gerichte houding. Het tweede type had deze overgang reeds volbracht en het derde type kenmerkte zich door een gebrek aan pedagogische normen en een vrijheid 'die uitmondt in verwaarlozing.'

Opvallend is in dit rapport dat het autoritaire gezinstype, dat nog het meest dominant aanwezig was in de Tilburgse context, afgewezen werd. Dit type voldeed niet aan de eisen van de moderne tijd en dit bracht problemen met zich mee met betrekking tot de opvoeding van de kinderen. In dit verband wees het rapport op de verandering van de positie van jongeren, waardoor ouders geen antwoord meer wisten op vragen over bijvoorbeeld gemengd zwemmen, bioscoopbezoek, uitgaan en dansen. Verstandig ouderschap hield in de visie van het Hoogveld instituut in dat ouders hun opvoedingsstijl dienden aan te passen aan de eisen des tijds. 'Men oordeelt niet vanuit de traditie, maar beziet de zaak zelf', zo luidde het positieve oordeel over de democratische gezinsstructuur. De noodzaak van een dergelijke manier van opvoeden werd door het Hoogveldinstituut al in de jaren vijftig geconstateerd. Hier en daar was dit type gezin, volgens de onderzoekers, in Tilburg reeds gerealiseerd.

Uit de interviews komt ten aanzien van de verhoudingen binnen het gezin geen éénvoudig beeld naar voren. Veel respondenten benadrukten in de gesprekken tegelijkertijd dat 'men niks mocht' en dat de ouders niet zo streng waren. Het eerste beeld hangt bij veel respondenten samen met de vergelijking die zij maken

met de huidige jeugd en haar vrijheid van handelen. Maar de constatering achteraf dat zij streng zijn opgevoed gaat voor hen te ver. Eerder was sprake van een aantal duidelijke regels thuis, waaraan je je moest houden.

De rolpatronen binnen de Tilburgse gezinnen lagen daarentegen vast. Vader werkte buitenshuis, veelal op de fabriek of op kantoor, en maakte vaak overuren om het gezinsinkomen te verhogen. Moeder verrichtte het huishouden en verdiende af en toe wat bij met thuiswerk. Indien zij vóór haar trouwen als naaister of stopster in de textielfabrieken of naai-ateliers had gewerkt, kon zij deze werkzaamheden vaak thuis voortzetten. Tot in de jaren zestig was het regel dat vrouwen stopte met werken. De geest van de arbeidswet die bepaalde dat vrouwelijke ambtenaren ontslagen werden op het moment dat zij trouwden,²⁵ leefde ook na 1957, toen deze wet werd opgeheven, in Tilburg voort. Een vrouw vertelde over haar periode als onderwijzeres begin jaren zestig.

‘Mijn moeder werkte niet buitenshuis, ik denk ook dat het niet goed was, zou niet kunnen, dat was maatschappelijk niet verantwoord om buitenshuis te werken, toen werkte er niet veel moeders buitenshuis. Dat was ook logisch gezien dat ik zelf mijn ontslag kreeg op de dag dat ik trouwde. Toen werd mijn vaste aanstelling omgezet in een tijdelijke, alleen om het jaar uit te zingen omdat dat beter was voor de kinderen.’²⁶

Maar zoals dit citaat weergeeft bestond er niet alleen de formele dwang om met werken te stoppen, maar het was tegelijkertijd de sociale norm. Vrouwen hoorden nu eenmaal voor de kinderen te zorgen en het huishouden te doen. Werkende vrouwen uit gezinnen met nog thuiswonende kinderen waar tevens de man buitenshuis werkte, vormden in Tilburg tot ver in de jaren zestig een uitzondering.

De huishouding was echter niet alleen de taak van de moeder. Dochters werden al snel betrokken in de huishoudelijke taken, zonen waren daar meestal van gevrijwaard. In de grote gezinnen was het niet ongebruikelijk dat de oudste dochter al op 14, 15 jarige leeftijd een dagtaak kreeg toebedeeld in de huishouding. Voor de jongere kinderen fungeerden zij dan tevens als opvoedster. In sommige gevallen hadden kinderen vele opvoeders.

‘We hadden 11 kinderen. (...) Ik had vijf zussen en vijf broers. Een zusje naaide voor mij, de ander legde ons weer op bed en vertelde enzo. En toen ik ongesteld werd ging ik niet naar mijn moeder, maar naar mijn zus. Mijn moeder zorgde dan wel voor eten en andere huishoudelijke dingen, maar ik deed heel veel met mijn zussen en broers. Ze namen mij mee naar school en in de meimaand ging ik met mijn zussen bloemetjes zetten bij een groot mariabeeld in de slaapkamer, liedjes zingen, rozehoejde bidden. Dat was bij andere grote gezinnen precies hetzelfde.’²⁷

In gezinnen van de Tilburgse textielfabrikanten was de huishouding anders georganiseerd. Het hier aanwezige personeel nam de huishoudelijke taken van moeders en dochters grotendeels over.

I: 'Heeft u vroeger dan nooit hoeven te helpen thuis?

Alleen wel eens afwassen. Nooit iets leuks. Wij hadden personeel. Alleen in de vakantie moesten we wel eens wasbakken schoon maken en dat soort dingen. Mijn broers hoefden nooit iets te doen.'²⁸

De vaste rolpatronen in de Tilburgse gezinnen werden door één respondent gekarakteriseerd als matriarchaat. Hiermee werd bedoeld dat in de organisatie van het huishouden de moeder het voor het zeggen had. Zij was 'de intern sturende factor'. Met de moeder hadden de kinderen ook het meeste contact. Vader werkte veel en besteedde zijn vrijetijd ook meer buitenshuis dan de moeder. De taak van de vader in het gezin was die van beslissingen nemen, in samenspraak met de moeder, over werk, school, zakgeld en het tijdstip van thuiskomen. 'Vader was de beleidsfiguur, zette de lijnen uit'.²⁹

Stonden de rolpatronen vast, over wat wel en niet mocht laten de interviews een gedifferentieerder beeld zien. De huisregels werden in het algemeen wel als vanzelfsprekend ervaren, maar dit betekende niet dat jongeren zich daar altijd aan hielden. Vooral het uitgaan en het tijdstip waarop men thuis moest komen vormden regelmatig inzet van strijd tussen ouders en kinderen. Hierover werd niet zozeer gediscussieerd, eerder probeerden jongeren de grenzen in dit verband te verleggen. Via deze controverses werden ouders direct geconfronteerd met de vanaf de tweede helft van de jaren vijftig toenemende vermaaksmogelijkheden van jongeren.

Het is ten aanzien van de handhaving van de huisregels dat zich ruimten van onderhandeling en vrijheid laten definiëren en waar de interviews een gevarieerd beeld tonen. Voor veel jongens en meisjes was 16 jaar de leeftijd waarop men voor het eerst uit mocht gaan in de stad. Dit uitgaan betrof dan meestal danslessen die op de verschillende dansscholen in Tilburg werden gegeven en waar ouders geen bezwaar tegen hadden. De meeste jongeren waren gebonden aan een vast tijdstip waarop ze thuis dienden te zijn. Doordeweek was dat negen of tien uur en in het weekend wat later. Naarmate jongeren ouder werden mochten ze later thuis komen. In de herinnering van veel respondenten werd daar strikt de hand aan gehouden.

'Toen wij 16 waren toen moest ik dan om negen uur thuis zijn, we konden nooit naar de bioscoop en dan gingen we maar naar de Heuvel, op en neer lopen van de Gruyter naar de Gruyter. Elke keer als je wat ouder werd mocht je een half uur later thuis komen. Toen ik een jaar of 18, 19 was en ging dansen, dan was het tot 11 uur, half 12 nooit tot het laatst, dus om vijf voor half 11 de bus pakken en dan nog hard lopen om op tijd thuis te zijn en vijf minuten later...oooohhh....dan mocht je de week daarop niet weg.'³⁰

Als je ver van het stadscentrum woonde, was de kans groot dat het afgesproken tijdstip van thuiskomst niet werd gehaald. Er moest dan iets verzonnen worden.

'(...) dat begon om half acht, acht uur en ik moest om tien uur thuis zijn en toen waren er nog van spoorbomen in de stad, als die dicht gingen kwam je al te laat thuis. Ik moest ook over de brug en op zaterdagavond gingen de boten hier tot tien uur nog door, dan als de brug open was kwam je ook al te laat. Ik heb heel dikwijls het ventieltje eruit getrokken en het kanaal ingegooit, bandenpech zei ik dan. Dat accepteerden ze een paar keer en niet langer. Toen was ik 16.'³¹

Maar niet altijd leidde het tot problemen als het later werd. Vooral jongeren die oudere broers of zussen boven zich wisten hadden meer speelruimte en ten tijde van een verkering, wanneer jongeren iets ouder waren, zagen ouders ook nog wel eens wat door de vingers. Vaak was het een kwestie van proberen. De eigen beschikking over een huissleutel kwam hierbij goed van pas.

'En dan waren we daar en dan was het opeens één uur, sluitingstijd. Ja, dan was natuurlijk de boot aan. Naar huis toe, ik had zelf een sleutel, en dan heel zachtjes naar boven toe en als je dan boven was, kreeg je van "hé, waar komt dat vandaan", ja morgenvroeg zei ik dan, dan zal ik het wel vertellen. En dan zeiden ze, je bent volgende keer wel op tijd thuis, maar daar kwam toch niks van. Dus ja, dat was een bietje doordouwen.'³²

Gezinsverhoudingen uiteten zich niet alleen in de vrijheidsruimten die jongeren wordt toegestaan of die ze zichzelf toestaan, maar ook in het directe contact tussen ouders en kinderen. Over welke onderwerpen sprak men elkaar en op welke onderwerpen rustte een taboe?

In de periode die in dit onderzoek centraal staat veranderde er in dit opzicht weinig. Weliswaar kregen jongeren, zeker in de vrijetijd, steeds meer speelruimte, maar dit betekende niet dat er binnen het gezin over meer onderwerpen werd gesproken. Evenmin namen de individuele contacten tussen ouders en kinderen toe. Zeker, de haast spreekwoordelijke 'jaren vijftig avonden', waarop het hele gezin aan tafel naar de radio luisterde en spelletjes deed en de in aantal toenemende gezinsuitjes buitenshuis, versterkten de gezinsband en verhoogden de gezinssfeer, maar aan de individuele relaties droegen deze avonden weinig bij. De terreinen waarop dit gebrek aan individuele contacten zich het sterkst liet gelden waren de sexualiteit en, hiermee verwant, de relaties met de andere sekse. Het is ook op deze terreinen waar in de jaren zestig kleine revoluties zijn teweeggebracht. Uit het kleinschalig, biografisch onderzoek van van Elteren en du Bois-Reymond komt naar voren dat alles wat met lichamelijke en sexualiteit te maken had volstrekt onbespreekbaar was.³³ Sexuele voorlichting kregen jongeren vaak op straat of op het werk en af en toe op school.

In het katholieke Tilburg was dit niet anders. De herinneringen aan sexualiteit en verkering staan vele respondenten in hun geheugen gegrift. Iedere vorm van lichamelijke intimiteit binnen het gezin, ongeacht het sociaal milieu, was uit den boze. In de gezinnen was de sekse-scheiding scherp doorgevoerd. Broers en zussen sliepen niet samen op één kamer en de wekelijkse wasbeurt op zaterdagmiddag was strikt sekse-gescheiden.

'Het badgebeuren, vier jongens en vier meisjes, ja, hoe moest dat nou? Dan was het dus zo dat er twee uur voor werd uitgetrokken voor de jongens en daarna voor de meisjes. Dus eerst de jongens in de keuken, op de aanrecht, koud water met Sunlight zeep en daarna lag er een stapeltje kleren klaar met het zakgeld en een pakje shag erbij, dat was keurig geordend. En dan de meisjes, maar dan kon je niet meer in de keuken. Tegen vijf uur was je eigenlijk ook pas klaar en op orde.'³⁴

'Thuis kwam je dan wel met broers in contact, maar wij gingen niet zomaar in ons blootje naar de douchecel, stel dat één van je broers je zou zien. Mijn vader en moeder heb ik nooit in hun blootje gezien. Dat was allemaal heel geheimzinnig, de slaapkamer was wel open, maar als ze wat deden, dan hoorden we er de knip opgaan, dat was allemaal zo.'³⁵

Het geven van sexuele voorlichting vormde voor veel ouders een probleem. Niemand van de respondenten heeft duidelijke voorlichting gekregen van de ouders. Voor veel meisjes in die tijd was de eerste menstruatie een angstige gebeurtenis. In veel gevallen kreeg de dochter op dat moment van haar moeder te horen dat zij 'een groot meisje' was en voortaan moest oppassen voor jongens. Soms kregen dochters een boekje waarin in bedekte termen over sexualiteit gesproken werd. Op de Mater Amabilisschool of de Levensschool werden jongeren openlijker voorgelicht, maar zwangerschap uit onwetendheid kwam nog altijd voor. Maar vaak staken jongeren de nodige informatie op van elkaar of op het werk.

'Ik heb een keer op de bouw een hele goede collega gehad die mij eens een keer een half uur alleen nam omdat ie merkte dat ik onder het schaften niet wist waar ze het over hadden, dat heeft hij mij toen verteld.'³⁶

De gereserveerde en afstandelijke houding van ouders ten aanzien van intimiteit en sexualiteit bracht met zich mee dat de relaties van jongeren met de andere sekse met argusogen werd bekeken. Veel jongeren kregen op 16, 17 jarige leeftijd hun eerste vriend of vriendin die zij bij de danses of elders in de stad ontmoetten. Deze relaties hielden vaak niet meer in dan 'af en toe elkaars hand vasthouden of een eindje lopen in de stad'. Ouders vonden deze leeftijd nog te vroeg voor een verkering, dus maakten jongeren 'stiekem' afspraken in de stad.

'We hebben drie jaar stiekem gegaan, drie jaar over straat, misschien wisten mijn ouders er vaag iets van, zijn ouders in ieder geval niet. Wij mochten nog geen verkering hebben, daar waren we te jong voor; 18, 19 jaar moesten we zijn.'³⁷

Achttien jaar of ouder was voor veel ouders een respectabele leeftijd waarop hun kinderen een relatie mochten aanknopen. Dat werd niet met zoveel woorden gezegd, maar vanaf die leeftijd namen jongeren hun vriend of vriendin mee naar huis. Soms informeerden jongeren van tevoren of de ouders dit goed vonden, soms

namen ze zelf het initiatief.

'De normale gang van zaken was dat je eerst een week of zes samen op straat bleef rondhangen en dan vertelde het meisje thuis dat ze een jongen ontmoet had en dan kreeg je die uitwisseling. Eerst buiten vrijen noemde ze dat dan en daarna eerst naar het meisje thuis en dan naar de jongen thuis.'³⁸

'Hij stond de andere dag al bij ons aan de deur, ja, toen moest ie naar dienst en hij kwam aan de deur in z'n soldatenpak, ik deed zelf niet open en toen zei onze pa, laat hem maar binnenkomen en toen mocht ik hem ook weg gaan brengen naar het station. Na 14 dagen kwam ie weer thuis; en toen was het, moeder, mag ik vanavond weg? En toen wij kwam ie gewoon iedere 14 dagen bij ons en ik bij hem.'³⁹

Over de verkering zelf werd weinig gesproken, anders dan in waarschuwende zin van de kant van de ouders. Ouders waren vooral bevreesd voor een zwangerschap vóór het huwelijk van de dochter of zoon. Dit zou een grote schande betekenen voor de familie. Maar deze zorg werd niet expliciet verwoord, eerder in bedekte termen naar voren gebracht.

'Het enige wat ze zeiden was "eerst gedaan en dan gedacht, heeft menigeen een leed gebracht". Ons moeder zei dat dan en dat begrepen we wel.'⁴⁰

Daarnaast stelden ouders alles in het werk om te voorkomen dat hun zoon of dochter met vriend of vriendin alleen zouden zijn. De respondenten herinnerden zich levendig welke strategieën hun ouders hiervoor inzetten, met name wanneer zij moesten oppassen op kinderen van familieleden. Ook werden respondenten zelf door de ouders op pad gestuurd om oudere broers of zussen met verkering te controleren. Dat lukte echter niet altijd. Een man, jongste van een gezin, vertelde hierover:

'Mijn oudste zuster die getrouwd was had kinderen en mijn tweede oudste zuster moest dan af en toe bij hun oppassen. Maar die had verkering, dus die mocht daar niet alleen op de kinderen passen en toen werd ik als jongste, ik had toen nog geen verkering, er achteraan gestuurd om weer op hulle te gaan passen, ik moest gewoon mee. En dan zei die jongen, "wilde jij niet naar de film?". Nou, dat wou ik wel en dan gaven ze mij f2.50,- en dan waren ze mij de hele avond kwijt. En daar wisten onze ouders nooit wat van. Maar gaf die jongen niks, dan ging je niet.'⁴¹

In de directe, individuele contacten tussen ouders en kinderen veranderden er weinig. Sexualiteit, lichamelijkeheid en relatievorming waren onbespreekbare onderwerpen. Jongeren spraken onderling over deze onderwerpen of kregen soms, zij het summiere, voorlichting op school. Hiermee is echter niet gezegd dat op deze terreinen geen veranderingen te constateren zijn in de periode tot aan halverwege de jaren zestig. Dat is zeker wel het geval, maar deze veranderingen vonden elders plaats. Niet binnen het gezin, maar in de instituties van de vrijetijd,

zoals de dansscholen, de bioscopen, de straat, de instuiven en de jeugdsociëteiten ontstonden nieuwe vormen van en opvattingen over lichamelijke omgang en sexualiteit, zoals deze case-studie onder meer laat zien.⁴²

Een inzicht in de verschuivende opvattingen van jongeren over de verhouding tussen ouders en kinderen biedt de jongerenrubriek Wij Jongeren Nu van *Het Nieuwsblad van het Zuiden*. Al in de eerste maanden van het bestaan van deze rubriek, maart, april en mei 1958, discussieerden jongeren en ouderen over kwesties als gezag en gehoorzaamheid binnen onder andere het gezin en dankbaarheid ten opzichte van de ouders. De brieven van jongeren geven geen beeld van de gezinsverhoudingen bij hen thuis, maar wel over hun opvattingen over gezagsverhoudingen binnen het gezin of op het werk. Zonder uitzondering pleitten zij voor democratische verhoudingen en relativeren de 'vanzelfsprekende' dankbaarheid van kinderen ten opzichte van hun ouders. Het gaat hen, zo stelde Wouters, de redacteur van de rubriek, 'niet om dankbaarheid en ondankbaarheid, maar om een zoeken naar de redenen van dankbaarheid'.⁴³ Het volgende citaat geeft goed de opvattingen weer die jongeren in de rubriek tot uiting brachten.

'(...) wij willen niet meer als kleine kinderen behandeld worden, wij willen zelfstandig ons beroep en onze ontspanning kiezen. Wij verlangen goede voorlichting van de ouderen, doch geen streng optreden van "dat zal en dat moet". Zeker, wij weten dat hieraan niet veel te doen is omdat vele ouderen het nooit geleerd hebben het anders te zien. Jeugdverenigingen geven dan ook ouderavonden, standsorganisaties geven hun ontwikkelingsavonden, doch er is zeer weinig belangstelling van de ouderen, ze begrijpen hun eigen tekort niet.'⁴⁴

De democratische verhoudingen waarvoor deze jongere pleitte bestonden in de Tilburgse gezinnen slechts bij uitzondering. In de rubriek beklagden jongeren zich expliciet daarover. Uit de interviews blijkt echter dat veel jongeren de huisregels ook als een gegeven accepteerden en daarover niet in discussie traden met hun ouders. In de vrijetijdsbesteding buitenshuis creëerden zij desondanks eigen vrijheidsruimten.

'Alles afgeven': financiële regelingen thuis

Met de opkomst van een grootschalige consumptiemarkt die een belangrijke voorwaarde vormde voor het ontstaan van een nieuwe jeugdige vermaakscultuur, werd de financiële positie van jongeren met betrekking tot de vrijetijdsbesteding van steeds groter belang. Waar het parochiële jeugdwerk of de jeugdbeweging weinig financiële middelen vereisten, was het voor het bezoeken van dancings of jeugdsozen, voor de aanschaf van een moderne brommer, de nieuwste mode en de mooiste muziek noodzakelijk om over geld te beschikken.

Zoals ik in hoofdstuk 2 heb geschetst nam de welvaart in de jaren vijftig en

zestig toe. Voor jongeren betekende dit een fikse stijging van de lonen en een hoger welvaartspeil binnen de gezinnen waar zij opgroeiden. Maar wat was nu de werkelijke bestedingsruimte van de naoorlogse jeugd? Konden zij al hun verdiende geld behouden of moesten zij een deel aan hun ouders afstaan?

Het eerste onderzoek dat inzicht biedt in de financiële situatie van jongeren na de oorlog is dat van Saal.⁴⁵ Zijn onderzoek was gebaseerd op een in 1946-1947 gehouden enquête onder de Nederlandse jeugd met als hoofdthema's godsdienst, sexualiteit, gezin, arbeid en politiek. In het hoofdstuk over arbeid werden ook het loon en de financiële afdrachtssystemen binnen het gezin beschreven. Het bleek dat na de oorlog het afgeven van kostgeld, zeker binnen arbeiderskringen, een uitzondering was. In de kringen van, in Saals bewoordingen, de nieuwe middenstand kwam het kostgeldsysteem relatief het meeste voor. Ook mochten de meisjes in het onderzoek in het algemeen vaker het gehele loon behouden dan de onderzochte jongens. Dit hield volgens Saal verband met de toekomstige rol van moeder als beheerder van de huishoudgelden.

Het is jammer dat Saal alleen onderscheid maakt naar beroepsgroepen en niet naar kerkelijke gezindten. In het onderzoek van Diederich onder georganiseerde en ongeorganiseerde werkende jongeren van 15 tot 21 jaar en eveneens in de eerste naoorlogse jaren uitgevoerd werd dit onderscheid wel gemaakt. Er kwamen verschillen naar voren tussen katholieken en protestanten wat betreft de regeling van het zakgeld en kostgeld.⁴⁶ Hoewel ook Diederich constateerde dat de meerderheid van de jongeren het gehele loon aan hun ouders afdroegen, kwam het systeem van kostgeld aanzienlijk meer voor bij protestanten dan bij katholieken. 'Het meer individualistische Protestantisme laat de jeugd eerder over eigen doen en laten beslissen, geeft haar eerder verantwoordelijkheid te dragen, dan het Katholicisme', zo luidde Diederichs verklaring.⁴⁷ Hij kwam tevens tot de conclusie dat veel jongeren vanaf 18 jaar kostgeld mochten betalen, hoewel nog altijd meer dan de helft van jongeren rond de 20 jaar het gehele loon afdroeg.

Van de Weijer kwam eind jaren vijftig in zijn onderzoek naar de spaargewoonten van de katholieke werkende jeugd in Nederland tot vergelijkbare conclusies als Saal en Diederich.⁴⁸ Onder de Nederlandse katholieken had het zakgeldsysteem veruit de overhand. Wel constateerde hij dat in noord Nederland, waarmee hij Nederland boven de Moerdijk bedoelde, het kostgeldsysteem bij katholieken meer voorkwam dan in zuid Nederland, respectievelijk zo'n 25% en 4%. Ook in andere opzichten waren er verschillen tussen noord en zuid Nederland. De lonen in het noorden lagen hoger, jongeren ontvingen er meer zakgeld zowel in procenten van het loon als in absolute zin en mochten hun bijverdiensten eerder behouden dan in het zuiden. Van de Weijer sprak over noord Nederland als een 'typisch houd-gebied' en zuid Nederland als een 'typisch afdraaggebied'.⁴⁹

De belangrijkste reden dat ouders het loon van hun kinderen opeisten was een economische. Het salaris van soms wel drie, vier kinderen betekende een belangrijke, soms noodzakelijke aanvulling op het gezinsinkomen. Daarnaast bestond er tot zeker midden jaren zestig brede maatschappelijke overeenstemming over het

afstaan van het loon of gedeelten daarvan door de kinderen aan hun ouders. Dit blijkt onder meer uit de analyse van de Regt van de rubriek 'Margriet weet raad' van het tijdschrift *Margriet*⁵⁰. De financiële verhoudingen binnen gezinnen vormden een vaak terugkerend probleem in deze brievenrubriek. Voor *Margriet* bestond er geen enkele twijfel over de legitimiteit van het afstaan van het volledige loon of van het kostgeldsysteem. Ouders 'offeren' zich voor hun kinderen op en de kinderen moeten bereid zijn daarvoor iets terug te doen. Wel toonde *Margriet* zich in de jaren zestig steeds meer een voorstander van het kostgeldsysteem.

Het afgeven van het loon diende ook een pedagogisch doel. Zeker in de jaren vijftig heerste er bezorgdheid over de manier van met geld omgaan van jongeren, over hun neiging tot uitgeven en consumeren in plaats van sparen zoals de volwassen maatstaf voorschreef. Daarom was het van groot belang dat jongeren hun loon niet geheel voor zichzelf konden aanwenden. Het kostgeld vragen was in de ogen van de Margrietdeskundigen 'een stukje moederlijke zorg'.⁵¹

Zakgeld of kostgeld?

Ook in Tilburgse gezinnen hielden de financiële regelingen de gemoederen bezig. Dit blijkt uit de aandacht die het 'zakgeld-kostgeld vraagstuk' kreeg in de jongerenrubriek van *Het Nieuwsblad van het Zuiden*. Hierin werd van 2 april 1959 tot 18 juni 1959 wekelijks gediscussieerd over dit thema. Daarnaast bleek uit de interviews dat de respondenten zich haarscherp de financiële regelingen thuis wisten te herinneren.

In de jongerenrubriek waren de meeste brieven afkomstig van ouders. Zij toonden zich unaniem tegenstander van het kostgeld systeem. Financiële overwegingen speelden hierbij een rol, maar ook de opvatting dat het afgeven van kostgeld een aanslag betekende op de sfeer binnen het gezin. Het zakgeld diende een beperkt bedrag te zijn. Over dit laatste merkte een vader van 38 jaar op:

'Men hoort wel eens van f10,- zakgeld. Dat noem ik schandalig. Wie van de gewone mensen, zelfs van goeie burgers als u wilt, kan zich veroorloven f10,- per week aan zakgeld op te maken en welke ouders kunnen dit bedrag aan hun kinderen geven.'⁵²

In de rubriek besprak Wouters een brochure, *Verdienende Jeugd*, van het Gezinsbegrotingsinstituut (GBI). Het GBI pleitte hierin voor het systeem van kostgeld. Jongeren vanaf een jaar of 17 moesten de beschikking krijgen over het eigen inkomen en vervolgens de eigen kosten binnen het gezin betalen. Deze eigen kosten, voor voeding en huisvesting, werden door het instituut geraamd op f48,- per maand voor een arbeidersmilieu en f75,- voor een middenstandsmilieu. Het loon in handen van de jongeren zelf bevorderde volgens het GBI het zelfstandig worden en het verantwoordelijkheidsgevoel.⁵³

Maar deze voorstellen voor het kostgeld systeem sloten niet aan bij de Tilburgse opvattingen hierover. Er verscheen een felle brief van een moeder waarin zij zich

kantte tegen het afgeven van kostgeld en Wouters de bespreking van de voorstellen van het GBI verweet.

Kostgeld druiste volgens haar rechtstreeks in tegen de intimiteit van het gezin en bovendien was in het kostgeld niet besloten de 'slijtage van alles wat de kinderen thuis gebruiken en wat door hen gebruikt en versleten wordt'. Als priester, zo vervolgde de brief, kon Wouters niet vóór kostgeld zijn gezien de aanslag die dit pleegde op de sfeer binnen het gezin. Haar zonen kregen 15% van hun nettoloon aan zakgeld terwijl ze overuren zelf mochten behouden. Haar dochter van 16 hielp in de huishouding en kreeg f1.50,- zakgeld en f2.50,- om te sparen. Uitgaven van haar spaargeld moest ze verantwoorden.

Als reactie gaf Wouters zijn eigen opvatting weer. Hij sprak de voorkeur uit voor het systeem van zakgeld, zoals bijvoorbeeld door de briefschrijfster werd gehanteerd. Ook hij wees op het gevaar dat kostgeld afgeven de saamhorigheid binnen het gezin aantast en het sparen belet.

'Ik voor mij geloof, dat kostgeld betalen eerder ouderwets is dan zakgeld krijgen. De moderne sociologie probeert van het gezin weer te maken wat het in wezen zijn moet, de meest intieme samenleving die een mens kent en beleven moet, wil hij in de hedendaagse wereld tot een zelfstandige uitgroeien. Deze zelfstandigheid verwerft de mens zeker niet door zich zo snel en zoveel mogelijk van het gezin los te maken. Hij wordt dan geen persoon, maar een losgeslagen individu.'⁵⁴

'Het iedere week afdragen van een bepaalde som komt niet te pas in een gezin. Er moet gespaard worden voor de toekomst van een kind, dit is duidelijk. Het is het gezin wat sparen moet, want uit dit gezin zullen andere gezinnen ontstaan.'⁵⁵

Over het zakgeld hield hij er een andere mening op na dan veel Tilburgse ouders. Hij toonde zich in dit opzicht een pleitbezorger voor de jeugd. Het zakgeld kon beter teveel dan te weinig zijn. Hij constateerde dat veel ouders weinig zakgeld gaven en achtte dit ongepast anno 1959. De opkomende jeugdige consumptiemarkt was aan hem niet ongemerkt voorbij gegaan.

'Het is nodig dat een jongen, een meisje ergens bij aangesloten zijn, een club, een vereniging; zij moeten eens kunnen reizen, ze hebben centen nodig voor boeken, lectuur, muziek enz. enz. De ouders die te weinig zakgeld geven, lokken zelf een conflict uit met hun kinderen en lopen het gevaar dat na veel ruzie en onaangenaamheden het zakgeld kostgeld wordt.'⁵⁶

Bedragen noemde hij echter niet. Dit hing af van de omstandigheden waarin het gezin leefde, luidde zijn voorzichtige conclusie.

Uit de brieven van jongeren bleek dat zij eveneens tegenstanders waren van het kostgeldsysteem. Door dit systeem 'verwordt het gezin tot een pension waar kinderen alleen nog maar eten en slapen.' Bovendien gold in hun ogen het afdragen van het loon als tegenprestatie voor de opvoeding. Dat het zakgeld doorgaans niet veel was, vormde geen groot probleem. Een werkend meisje van

20 jaar beschreef nauwgezet hoe zij haar zakgeld besteedde. Haar zakgeld bedroeg f4,- per week, soms een gulden meer.

'Op de eerste plaats ik rook en koop iedere week zeker één pakje sigaretten, soms twee wanneer er een fuif is of ik in een royale bui ben. Een gulden moet ik dus per week alvast afschrijven. Naar de bioscoop ga ik alleen maar als er een goede film is of een film die ik per se wil zien. Zeg twee maal in de maand. Gewoonlijk is dat eerste rang of als ik met mijn vriendin in een royale bui ben, nemen we een betere plaats. dat wordt dan zo ongeveer gemiddeld 60 cent per week. de contributie van de volleybalclub kost me drie gulden in de maand, dat is weer 75 cent per week. Verder heb ik de gewoonte om zelf mijn nylonkousen te kopen van mijn zakgeld. Iedere maand sneuvelen er een paar en de goedkoopste kosten f1.50,- Daarmee moet ik dus rekening houden en een 40 centen per week terugleggen. Als u het even narekent zit ik al aan f2.75,-. Misschien vindt u het gek, maar iedere week trek ik even aan de automaat voor een pakje chewing-gum, dat is weer een kwartje.

Ik houd dus nog een gulden over. Maar wat denkt u, nu komt nog lippestift, nagellak, poeder en crème. Dit zijn voor ons toch strikt noodzakelijke uitgaven! Nu heb ik nog nergens een kopje koffie, een glaasje limonade of een pilsje gedronken, wat ook wel eens voorkomt en gezellig is na een bioscoopje of als je eens iemand treft waarmee je eens praten wilt. En dan is het eens een verjaardag hier, een verjaardag daar waar soms een bloemetje of een andere kleinigheid bijhoort. Ik zit met dit al reeds ver over mijn vier gulden en ik ben blij dat mijn moeder zo nu en dan eens bijspringt.

(....)

Ik denk dat een jongen van mijn leeftijd het nog iets zwaarder heeft. Hij rookt meer en als hij eens met een vriendinnetje uitgaat wil hij natuurlijk heer zijn en het gelag betalen.

(....)

Wie het zuiniger kan moet het maar eens schrijven.⁵⁷

In de discussie in de rubriek speelde nog een ander element een rol: de vraag of volwassen of zelfstandig worden gepaard diende te gaan met financiële zelfstandigheid. Het kostgeldsysteem kwam het dichtste in de buurt bij financiële zelfstandigheid van jongeren. Wouters zag financiële zelfstandigheid niet als een noodzakelijke voorwaarde voor persoonlijke zelfstandigheid. Eén brieven-schrijver viel hem bij, maar een vader van 8 kinderen pleitte voor kostgeld of 'bijdrage in de verzorging' en bekritiseerde het systeem in de meeste Tilburgse gezinnen. Hij hekelde die ouders die hun kinderen zagen als bron van inkomsten en hen afscheepten met een magere uitzet.

'En de een na de andere (ouders-MvdH) zullen de kinderen, zodra ze veertien jaren oud zijn, dus niet meer leerplichtig, van de lagere school genomen worden en dat werk gaan doen wat vader en moeder reeds voor hen had uitgewerkt. (....)

De kinderen zullen hun huwelijksplannen een jaar tevoren bekend moeten maken en gedurende dat jaar mag het kind een deel van het salaris houden, maar tevens dan zijn veelal schamele garderobe bijhouden. (....)

Staan we perplex dat een kind tot zijn dertigste, soms veertigste jaar zijn salaris volledig afgaf, om dan aan een huwelijk toe zijnde met een fooi afgescheept te

worden. Neen, in Tilburg niet!!.⁵⁸

Maar in Tilburg kon het in gezinnen ook anders toegaan, getuige de laatste brief die in het kader van het zakgeld-kostgeld thema werd behandeld. Het betrof een brief van een 20 jarige jongen, afkomstig uit een 'gegoed' milieu. Zijn huis was 'herschappen in een familiepension'. Hijzelf en zijn vier broers en zussen hadden gestudeerd en woonden nu thuis. De jongens beschikten over een eigen kamer. Zijn ouders lieten hen volledig vrij.

'Onze ouders zien we bijna nooit en we moeten ons pensiongeld aan de dienstbode afdragen en onze wensen bekend maken. (...)

We moeten eten wat de centrale keuken van moeder geeft en ieder extraatje, zoals een gebakken ei, wordt apart in rekening gebracht. (...)

Eens per week kunnen we een avond bij moeder terecht met wensen of klachten, maar verder bestaan we niet voor haar.'⁵⁹

Het is niet verwonderlijk dat Wouters 'stom verbaasd' was bij het lezen van deze brief. In zijn reactie concludeerde hij niet dat het kostgeldsysteem de oorzaak is van een dergelijk huishouden. Het was veeleer de mentaliteit van de ouders, maar, zo merkte hij op, het kostgeld afgeven paste wel bij zo'n houding van de ouders.

In zijn afsluitende beschouwing over het thema zakgeld-kostgeld stelde Wouters voor de term kostgeld te vervangen door gezinsonkosten. Verder introduceerde hij een derde term: spaargeld. Het sparen moest in zijn visie zoveel mogelijk door de jongeren zelf gedaan worden, tenzij ze daartoe niet in staat waren, waarbij de continuïteit van het gezin voorop diende te staan: 'De nieuwe gezinnen moeten ontstaan op basis van het oude'.

Hij verwierp de vooroorlogse opvattingen over het zakgeld en over de prijzen en riep de ouders op om de werkelijkheid onder ogen te durven zien. Hij wees erop dat het 'amusementsleven' sterk veranderde en dat het 'bijvoorbeeld heel normaal is dat meisjes roken, dat jongeren naar de film gaan, gaan dansen, bij een sportclub zitten of een kopje koffie of een biertje willen drinken'.

Uit de interviews komt een vergelijkbaar beeld naar voren als uit de rubriek Wij Jongeren Nu. Het kostgeld systeem was taboe en het zakgeld niet al te hoog. Daarnaast bieden de interviews gedetailleerdere informatie over de financiële positie van jongeren en over hun strategieën deze te verbeteren.

Vrijwel iedere werkende jongere in Tilburg moest het salaris volledig afdragen aan thuis. Dit was algemeen gebruik, zowel in arbeidersgezinnen als in gezinnen uit de middenklasse of hogere klasse. Het systeem van kostgeld was wel bekend bij de Tilburgers, maar het was een beladen term:

'Kostgeld afgeven, dat was een smerig woord. Ja, dan was er iets mis....dat ouders dan een stuk gezag verloren....denk ik nu....als je iemand tegenkwam die wel kostgeld mocht afgeven, daar keek je anders tegen aan, kwam sporadisch voor.'⁶⁰

'Ja, misschien waren er dan wel moeilijkheden, dat de kinderen zeiden, ik doe het gewoon niet en dat de ouders zeiden, vooruit dan maar, maar volgens mij moest 95% thuis alles afgeven; ik kende niemand die kostgeld mocht afgeven.'⁶¹

In sommige gevallen mochten jongeren wel kostgeld afgeven. Maar dit hield niet automatisch in dat jongeren het geld dat zij mochten behouden ook naar eigen inzicht konden besteden. Een gedeelte daarvan moest als spaargeld worden weggelegd.

'Mijn moeder zei, zoveel is van mij, soort kostgeld en dan was er nog een bepaald bedrag voor kleding en voor het spaarbankboekje. Ik moest wel reserveren, potjes maken.'⁶²

Een vrouw uit een fabrikantenmilieu vertelde eveneens over de nadruk die haar ouders legden op het belang van het sparen.

'I: Wat deed u met het geld dat u verdiende?

Sparen. Toen ik verdiende zei mijn vader dat ik het geld op een depositorekening moest storten. Dus dat deed ik braaf en zo ging ik iedere maand naar de bank met wat ik over had, dat stond dan vast. Dat was allemaal voor later. Toen ik eenmaal verdiende betaalde ik thuis kostgeld, daarvoor kreeg ik gewoon zakgeld. Wij kregen met de geboorte een spaarbankboekje van de Tilburgse spaarbank. Het geld dat we kregen met verjaardagen ofzo, werd netjes op een spaarbankboekje gestort.'⁶³

De meeste Tilburgse jongeren hadden vrede met de manier waarop thuis de financiën geregeld waren. Het afgeven van kostgeld was, in ieder geval tot aan het moment van serieuze verkering of verloving, ook in hun ogen een vreemd systeem. Alles afgeven was normaal, oudere broers en zussen en al je vrienden deden dat ook.

Bovendien wist iedereen dat daar iets tegenover stond. Het wekelijkse zakgeld, de kleding, de abonnementen en lidmaatschappen van verenigingen werden door de ouders betaald. Maar de belangrijkste tegenprestatie van de ouders was het sparen voor 'later'. De ouders betaalden het grootste gedeelte van de bruiloft, een groot deel van de uitzet en betaalden in enkele gevallen een gedeelte van het huis.

'Vond u het niet vervelend dat u alles moest afgeven toen?

Ja, ge waart altijd ondankbaar want er waren er altijd bij op het werk die zeiden dat ze alles mochten houden. Maar op het slot van het liedje toen hun getrouwd waren en toen wij getrouwd waren was het precies eender....toen wij verloofden kregen wij een bedrag en de hele uitzet van linnen en de hele bruiloft plus de jurk.'⁶⁴

Eén respondent moest tot een paar dagen voor zijn trouwen alles afgeven.

'Ik ben met mijn 29e getrouwd, dat loonzakje gaf je af tot je 29e, dinsdags beurde ik, donderdags trouwde ik....d'r stond dit tegenover, je ouders spaarde voor jou en toen ik trouwde stond er f.1500 op het spaarbankboekje. En verder werd er gezorgd voor

een goede uitzet, kleren, sokken, lakens, kussens enz., het feest betaalden ze....'⁶⁵

Soms werd het afgestane geld door de ouders voor eigen consumptie-doeleinden gebruikt. Dat werd hen niet in dank afgenomen.

'Kijk, je gaf alles weg van je 14e tot je 26e en ja hoe moet ik dat nou zeggen, zelf heb je daar eigenlijk nooit de vruchten van kunnen plukken, dat vond ik altijd moeilijk. Bijvoorbeeld dat spaarbankboekje, daar hadden wij, de drie dochters een aardige cent opstaan en vader had op een gegeven moment graag een auto en die werd dan gekocht van onder andere die spaarbankboekjes en dat zag je wel, maar ja, ge had niks te zeggen, dat gebeurde gewoon. Onderling hadden we het er wel eens over, maar daar bleef het bij.'⁶⁶

Niet iedereen moest alles afgeven tot aan het moment van trouwen. Voor veel Tilburgse jongeren veranderde de financiële regelingen ten tijde van een serieuze verkering. Dit was voor de meesten vanaf een jaar of 20. Met een huwelijk in het vooruitzicht kregen jongeren óf meer zakgeld óf ze mochten een gedeelte van het loon zelf behouden. Dit laatste was in feite het systeem van kostgeld, maar dat werd niet altijd zo genoemd. Het kwam ook voor dat jongeren al het verdiende geld mochten behouden in het jaar voorafgaand aan het huwelijk. 'Op taak staan', heette dit in Tilburg.

Ouders zagen er streng op toe dat het geld dat zij hun kinderen extra gaven besteed werd aan sparen of het kopen van verantwoorde spullen voor de uitzet. Een vrouw vertelde hierover:

'Toen ik kostgeld afgaf was ik een jaar of 23, 24.....omdat je toen ging sparen, want dan krijg je trouwplannen en dan ga je verloven en dan moet er geld op de plank zijn, een huisje, kleren enzo, je moest dus sparen voor te trouwen....dat was het.'⁶⁷

De kern van het financiële systeem in de meeste Tilburgse gezinnen werd dus gevormd door het volledig afgeven door de kinderen van hun loon dat zij in de fabriek of op kantoor verdienden. De voornaamste inkomstenbron van jongeren bestond als gevolg hiervan uit zakgeld of 'tractement', zoals men dat in Tilburg noemde. Het zakgeld was volgens de respondenten aan de lage kant. De bedragen varieerden van 70 cent tot f10,- per week. De hoogte van het zakgeld nam ieder jaar iets toe en f10,- zakgeld werd pas bereikt op 20 jarige leeftijd of ouder. Soms bedroeg het zakgeld een bepaald percentage van het wekelijkse loon, zo tussen 10% en 15%. Dan was het zaak zoveel mogelijk te verdienen. Sommige jongeren hadden dat min of meer in eigen hand gezien het stukloonsysteem dat in veel textielfabrieken werd gehanteerd.

'Als je wever was, konde zelf oe loon vaststellen, hoe meer je weefde, hoe meer dat je verdiende met die hele afdeling.....en als er iemand was die naar onze zin te weinig beurde, dan legde wij die hele weverij stil.'⁶⁸

Voor zover na te gaan valt lagen de inkomsten van de Tilburgse jongeren gemiddeld lager dan die van de jongeren uit het onderzoek van Diederich. Deze jongeren ontvingen ongeveer 30% van hun loon aan zakgeld. In Tilburg bedroeg dat percentage tussen de 10% en 20% procent, terwijl de lonen in Tilburg niet hoger lagen dan in de rest van Nederland. Het Tilburgs percentage kwam overeen met dat wat van de Weijer vond in zijn onderzoek. Hij kwam tot een gemiddelde van 17% bij jongens en 16% bij meisjes in de leeftijdsgroep van 14-25 jaar.⁶⁹

Uit de interviews komen geen verschillen naar voren wat betreft het zakgeld tussen werkende jongens en werkende meisjes. Maar meisjes die na de lagere school full time in de huishouding moesten helpen ontvingen meestal geen zakgeld. Zij kregen af en toe eens wat als het nodig was.

Milieufactoren speelden geen belangrijke rol in de hoogte van het zakgeld. Evenmin waren er verschillen wat zakgeld betreft tussen schoolgaande jongeren en werkende jongeren.

Uit de meeste interviews bleek duidelijk hoezeer de Tilburgse jongeren in de betreffende periode moesten rekenen om met hun zakgeld uit te komen. Van het zakgeld moest de bioscoop betaald worden, een drankje tijdens de dansles of in de dancing, sigaretten, een kadootje voor de verjaardag van een familielid of vriend(in), de benzine-mengsmering voor de brommer enzovoorts. Deze zaken konden nooit in één week betaald worden, dus moest per week een keuze worden gemaakt tussen bijvoorbeeld óf dansen óf naar de bioscoop. Soms vroegen jongeren met succes extra geld aan de ouders, indien het zakgeld ontoereikend bleek.

'Ik werd altijd bijgespekt als ik tekort kwam, door mijn moeder....als ik doordeweek sigaretten nodig had, dan zei ik "moeder ik heb geen sigaretten", dan kreeg ik centen; met uitgaan was dat ook zo.'⁷⁰

'Ik moest soms onderdelen kopen voor mijn motor en dan gaf mijn vader wel eens iets extra's, een ketting ofzo, dat werd dan in mijn achterzak gedouwd zonder dat moeder het wist want zo werkte het ook nog.'⁷¹

Maar deze extra's verhoogden de inkomsten van jongeren niet aanzienlijk. Daarom werden andere mogelijkheden benut om de financiële positie te versterken. Hierbij waren werkende jongeren in het voordeel. Zij hadden meer mogelijkheden hun inkomsten te verhogen: het maken van overuren, klussen in de avonduren of in het weekend of het verrichten van thuiswerk. Dit laatste was vooral de methode voor meisjes die in een textielfabriek of op een naai-atelier werkten. Zij maakten of stopten kleren, hetgeen vaak goed werd betaald. Deze extra verdiensten betekenden een behoorlijke verhoging van de inkomsten en werden gebruikt voor het kopen van brommers en make-up, voor hobby's en voor het uitgaan.

'Soms verdiende ik met thuiswerk meer dan in de fabriek. Maar in de fabriek werden stopsters ook goed betaald. Stopsters en spoelsters dat waren toen de beroepen van

Tilburg.⁷²

'Naderhand is erbij gekomen toen ik in de verwarming zat, dat ik de mogelijkheid kreeg om 's avonds bij te werken, te beunhazen en als je dan per avond er 3, 4 door-draaide dan verdiende meer dan bij oer baas. En dat geld was van mij, dat waren duidelijke afspraken, daar stond ik mee, anders had ik het niet gedaan. En je kon daarvan op vakantie gaan of zondags naar Den Haag rijden.'⁷³

Het sprak echter niet voor zich dat jongeren hun extra inkomsten mochten behouden. Het kwam regelmatig voor dat zij ook al het extra verdiende geld aan hun ouders behoorden af te staan. Een enkele keer stond daar dan een iets hoger zakgeld tegenover of kregen jongeren van iedere verdiende extra gulden een kwartje terug.⁷⁴

Bij het 'afgeven van de overuren' werd soms door de ouders een beroep gedaan op de solidariteit. Veel ouders streefden ernaar om hun kinderen zo gelijk mogelijk te behandelen. Een man uit een arbeidersmilieu vertelde:

'Overuren moest ik thuis ook allemaal afgeven, als ik 100 gld. overuren had, die moest ik thuis afgeven, daar werd een bepaald gedeelte afgehaald voor het gezin en een gedeelte voor mijn oudste zus die het huishouden deed en die nooit iets extra's had.'⁷⁵

Naast het maken van overuren of het verrichten van thuiswerk was het verzwijgen van een loonsverhoging eveneens een strategie om de inkomsten te verhogen. Eén respondent kon zelfs met haar werkgever een 'deal' sluiten.

'Ik hield 's avonds een boekhouding bij waar ik f1.25,- per uur voor kreeg en ik moest dat thuis allemaal afdragen. Toen kwam diegene voor wie ik dat deed daarachter en verhoogde toen mijn uurloon tot f1.50,-. Dat vertelde ik thuis niet, dus ik kon een kwartje zelf houden.'⁷⁶

Bovenstaande manieren waren efficiënter om het inkomen te verhogen dan onderhandelen over de hoogte van het zakgeld of het afgeven van kostgeld. Onderhandelen had weinig zin. In ieder gezin bestonden duidelijke regels over de financiën: afgeven van het volledige loon in ruil voor zakgeld dat aanzienlijk werd verhoogd of omgezet in kostgeld in de periode van verkering of verloving.

De meeste Tilburgse jongeren konden na het afgeven van het loon en soms van het verdiende extra geld dus toch nog beschikken over eigen financiële middelen. Over de besteding hiervan behoefden zij niet direct verantwoording af te leggen aan de ouders. Om van de snel groeiende vermaaksmogelijkheden en het groeiend aanbod van consumptiegoederen te blijven genieten was het noodzakelijk om zo zuinig en efficiënt mogelijk met hun geld om te gaan. Niet alles was tegelijkertijd bereikbaar, maar vergeleken met de jeugd van hun ouders konden zij zich behoorlijk veel permitteren.

Ruimte voor vrijheid en vermaak

In het onderzoeksrapport *Jeugd in Tilburg* uit 1958 constateerde het Hoogveld instituut een sterke gebondenheid van de Tilburgse jeugd aan huis. Jongeren brachten de vrijetijd voornamelijk thuis door waar ze zich 'veilig en geborgen voelen' en vertoonden een 'vrees voor de buitenwereld'. Deze gerichtheid op het gezin was volgens de Hoogveld onderzoekers sterker bij Tilburgse jongeren dan bij jongeren elders. Erg overtuigend was hun bewijsmateriaal hiervoor echter niet. Uit de summiere vergelijking die zij maakten met Breda en Eindhoven met betrekking tot het bioscoopbezoek bleek dat Tilburgse ongeschoolde jongens en meisjes zelfs vaker de bioscoop bezochten dan hun leeftijdgenoten in Breda en Eindhoven. Andere vergelijkingscijfers gaven zij niet. De tendens tot een verhuiselijke vrijetijdsbesteding was een landelijk verschijnsel en geen specifiek Tilburgs fenomeen.

Ook van de Weijer kwam in zijn onderzoek over de religieuze praktijk van Tilburg tot de conclusie dat de vrijetijdsbesteding in Tilburg zich hoofdzakelijk in huiselijke kring afspeelde. Maar hij zag hierin overeenkomsten met het landelijke beeld.

'Een van de meest opvallende resultaten van ons onderzoek naar het ontspanningsleven in Tilburg is ongetwijfeld, dat het strikte "uitgaan" zo'n minieme plaats inneemt. Nu is dit wel een algemeen Nederlandse karaktertrek. Bij ons - in tegenstelling met veel andere landen - heeft het stadsgezin tot nog toe met vrij veel succes kunnen concurreren tegen bioscoop, danszaal, theater en stadion.'⁷⁷

De verhuiselijking ging echter gepaard met de opkomst van een specifiek jeugdige vermaaks- en uitgaanscultuur buitenshuis, die zich onttrok aan traditionele vrijetijdskaders als jeugdbeweging en patronaat. Beide studies hadden hier, samen met vele andere jeugdstudies uit de jaren vijftig uiteraard wel oog voor, maar vanuit een normatief perspectief. Immers, de opkomst van een specifieke jeugdmarkt vormde voor veel volwassen opvoeders een grote bedreiging voor de jeugd en daarmee de kern van het jeugdprobleem in de jaren vijftig.

Hiermee is echter nog niets gezegd over de ervaringen van jongeren zelf met de commerciële jeugdmarkt. Welke plaats en betekenis had deze in het alledaagse leven van jongeren? Wat betekende het om samen met leeftijdgenoten 'uit' te gaan? Ontstonden er als gevolg van nieuwe vermaaksmogelijkheden ook nieuwe omgangsvormen en opvattingen over de verhouding tussen de seksen?

Het uitgaan

Voor veel Tilburgse jongeren trad er een breuk op in de vrijetijdsbesteding rond de leeftijd van 16 jaar. In de jaren daarvoor was de vrijetijd sterk buurt- en parochiegericht. Jongeren van die leeftijd bezochten het patronaat, waren lid van een jeugdorganisatie, deden aan sport of speelden op straat of op braak liggende

terreinen in de buurt. Het stadscentrum als plaats voor vermaak was voor deze leeftijdsgroep nog ver weg.

Het uitgaan in de stad begon vanaf een jaar of 16, meestal met het nemen van dansles. De dansles was ook in de ogen van ouders een legitieme vorm van jeugdig vermaak.

'I: Wanneer ging u voor het eerst uit?

Nou, dat begon meestal als je naar dansles ging en bijna alle jongens en meisjes gingen naar dansles, dat zat helemaal in het opvoedingsgebeuren, een keurige nette dansschool.'⁷⁸

De dansles hoorde bij de opvoeding, zo wist menig respondent zich te herinneren. De ouders betaalden ook meestal de dansles en jongeren mochten vaak tot sluitingstijd blijven. De dansles was in de ogen van de ouders niet alleen van belang om het dansen zelf. Het dansen bood aan hun kinderen de mogelijkheid om in een beschermde omgeving contacten te leggen met de andere sekse. De straat of de bioscoop werden hiervoor minder geschikt geacht.

Tilburg kende drie dansscholen, ieder met een eigen signatuur. Dansschool van Opstal trok veel arbeidersjongeren, van Gils eveneens maar daar kwamen ook jongeren uit middenstandsgezinnen. Dansschool Kruiselbergen was elitair van karakter. Hier kwamen veel jongeren afkomstig uit de gegoede burgerij. Van dit onderscheid waren jongeren zich terdege bewust.

'We gingen altijd naar Kruiselbergen, de vriendin die ik kreeg kwam ook uit een zakenmilieu en daar zat een bepaalde selectie op. Kruiselbergen kreeg veel jeugd uit het zakenmilieu. Van Opstal was toen al in onze ogen van nee, dat hoeft niet, ander soort mensen.'⁷⁹

De danslessen verliepen geheel in stijl. Voor jongens was een stropdas verplicht en meisjes dansten in jurk of rok. Gedanst werden onder andere de Foxtrot, de Quick step en de Engelse wals, dansen die in katholieke kringen niet als onzedelijk werden beschouwd, anders dan de Jive en de Swing die verboden waren. Maar met de opkomst van de rock 'n roll en de beatmuziek werden ook deze dansen geleidelijk geïntroduceerd in de Tilburgse dansscholen.⁸⁰ De danslessen betekenden voor jongeren een belangrijke overgang naar een nieuwe vrijetijdsbesteding. Deze kwam naarmate de jongeren ouder werden meer en meer los te staan van het ouderlijk huis, zowel in ruimtelijk opzicht als in de beleving van jongeren zelf. Leeftijdgenoten namen in die nieuwe vrijetijdsbesteding een centrale plaats in. De dansles in de dansscholen bood jongeren de mogelijkheid om een eerste, voorzichtige verkering op te doen of fungeerde als ontmoetingsplaats voor verliefde stellen voordat zij bij elkaar thuis kwamen. Tegelijkertijd maakten zij voor het eerst kennis met populaire vormen van muziek, zoals de jazz, de dixielandmuziek en later de rock 'n roll en beatmuziek. Het dansen had soms een zo'n grote aantrekkingskracht dat de huisregels hieromtrent werden overtreden.

'Ik ging wel drie keer in de week, door de week en op zondagavond. Maar dat zei ik niet, ik zei dat ik dan naar mijn vriendin was en dan ging ik stiekem naar dansles. Ze kwamen door de week altijd meisjes tekort, dus dan mocht je zo naar binnen. En mijn vriendin zei thuis dat ze naar mij was.'⁸¹

Ondanks het bestaan van een dansschool voor de kinderen van de Tilburgse elite, mochten kinderen uit deze kringen niet altijd naar dansles. Het leren dansen werd wel belangrijk geacht, maar een dansschool in de stad was hiervoor niet geschikt. De ouders organiseerden dan samen met gelijkgestemde ouders danslessen aan huis met een bevoegde dansleraar. De betreffende jongeren zagen hierdoor de kans om met leeftijdgenoten in de stad uit te gaan verloren gaan. Een dochter van een textielfabrikant herinnerde zich dit aldus:

'Iedereen ging op dansles, maar ik mocht dat niet, dat was niet netjes genoeg. Want op die dansles kwam vanalles en nog wat. Mijn ouders hebben danslessen georganiseerd aan huis, dan bij die, dan bij die, met een dansleraar. Dus een groepje geselecteerde jongelui die dan samen dansles hadden, Foxtrot, Engelse wals, twisten was er niet bij. Nou, aan die danslessen hadden wij een hekel. Iedereen ging naar een dansschool, dus dat wilde wij ook, dus dat was een beetje afzetten tegen mijn ouders van, goh, moet ik daar naar toe. Je had wel plezier als je er was, maar je wilde met de grote groep mee, toen je 16 was.'⁸²

De danslessen werden afgewisseld met de mogelijkheid tot 'vrijdansen'. Dit laatste was vaak in het weekend op zondagmiddag en zondagavond. Voor jongeren beneden de 18 jaar waren deze dansavonden op de dansscholen de enige mogelijkheid om in de stad te gaan dansen. Vanaf 18 jaar kon men ook terecht bij de verschillende publieke dancings die Tilburg telde. Ten noorden van de spoorlijn waren dancings als het Wit Paardje en het Rosmolentje gevestigd. Ten zuiden van de spoorlijn en in het centrum lagen dancings als Pas Buiten, de Looiersbeurs, Scala en de Metropole. Deze trokken ieder weekend een groot publiek, zo'n 3000 jongeren.⁸³ De Harmonie was eveneens een dancing, maar werkte als besloten sociëteit met lidmaatschappen.

Tilburgse jongeren dansten echter niet alleen in Tilburg zelf. Vooral vanaf de tweede helft van de jaren vijftig bezochten zij ook, per brommer of trein dancings in Breda, Eindhoven of Oisterwijk. Sommigen trokken over de grens naar Turnhout en zij die over een auto konden beschikken gingen af en toe naar Antwerpen.

'Ik heb mijn man leren kennen toen ik 18 was en die kwam uit een vrijgevochten gezin, daar werd niet zo nauw gekeken. Hij had een auto en met een groep gingen we dan wel eens uit, naar België en zo. Dat was gezellig, in Tilburg heb ik het nooit leuk gevonden.'⁸⁴

Terwijl de publieke dancings in Tilburg veel arbeidersjongeren trokken, bezochten jongeren uit middenstandsgezinnen of uit een vergelijkbaar milieu de Harmonie.

De Philharmonie was de sociëteit voor jongeren uit fabrikantengezinnen, waar ook hun ouders hun vrijetijd vaak doorbrachten.

Er bestond nog een andere milieuspecifieke vorm van dansvermaak: de dansavonden bij jongeren thuis. Vooral middelbare scholieren organiseerden met toestemming van hun ouders dansavonden bij hen thuis, waarbij zowel vrienden als vriendinnen van school of van de dansles werden uitgenodigd. De ouders waren daarbij niet aanwezig, maar zorgden er wel voor dat hun kind het bezoek gepast kon ontvangen.

‘Of als ouders weggingen dan zeiden ze, nou, kom vanavond maar bij ons. En dan kwam er een hele groep, meubels aan de kant en dansen. Er stonden zelfs een flesje wijn en sigaretten klaar, dat zouden ze nou niet meer doen.’⁸⁵

‘Mijn moeder ging dan inderdaad op zaterdagavond naar haar zus toe en dan was het bij ons feest, limonade, chips en zo en dan nodigde je een paar vrienden en vriendinnen uit, jongens uiteraard ook, pick-up aan en dansen.’⁸⁶

De mogelijkheden tot dansen werden in Tilburg in de eerste helft van de jaren zestig sterk uitgebreid. In steeds meer parochiehuizen en in instuiven kon vrij worden gedanst en daarnaast maakten de jeugdsozen furore. Deze sozen waren vaak initiatieven van jongeren zelf uit onvrede met de nogal klassieke dansavonden van de grote dancings. Voor de zich sterk ontwikkelende rock 'n roll- en beatcultuur met haar specifieke dansvormen en muziek was binnen de publieke dancings weinig plaats. De jeugdsozen boden wel ruimte hiervoor en trokken dan ook in de jaren zestig een groot jongerenpubliek, zoals het volgende hoofdstuk zal laten zien.

De leeftijd van 16 jaar betekende ook in een ander opzicht een belangrijke verandering voor jongeren. Hun horizon werd niet alleen breder doordat voortaan het dansen in de stad tot de mogelijkheden ging behoren, maar ook door de toename van de ruimtelijke mobiliteit. De brommer speelde hierin de centrale rol.

Vanaf de tweede helft van de jaren vijftig groeide de populariteit van de brommer snel, zowel onder jongeren als onder volwassenen. Jongeren spaarden al voordat zij 16 werden voor een brommer, hoewel ouders niet altijd toestonden dat hun kinderen reeds op 16 jarige leeftijd op een brommer reden. Voor jongens gold dit in mindere mate dan voor meisjes. De sterke wens om een brommer aan te schaffen leidde soms tot conflicten thuis.

‘I: U had zelf een bromfiets?

Ja, die heb ik uit kwaadheid gekocht. Toen ik bijna 16 was ben ik een paar keer met m'n vader naar een winkel gaan kijken, maar hij zei altijd: "Heb je goed gekeken? Nou, dan ben je er nu weer vanaf". Maar ik had wat gespaard en van dat geld kocht ik op de automarkt toch een tweedehands brommer, een Kapitein Mobylette. Dat ding stond er daags voordat ik 16 werd. Ik kreeg op m'n donder omdat ik onverzekerd en nog geen 16 op die brommer had gereden. Ik moest toen wachten totdat ik geld had om de verzekering te betalen.’⁸⁷

De brommer werd veel meer gebruikt in de vrijetijd dan als vervoermiddel naar de school of het werk. De besteding van de vrijetijd was niet meer zo sterk gebonden aan Tilburg. Met de brommer konden dansavonden buiten Tilburg worden bezocht, tot in België toe en veel jongeren trokken in de zomer met de brommer langs de talrijke kermissen in de omgeving. Ook tijdens een verkeringsperiode deed de brommer goede diensten. Meer dan voorheen hadden jongeren de mogelijkheid om met tweeën er op uit te trekken, buiten het gezichtsveld van de onmiddellijke omgeving. En als de verkering in een andere stad woonde vergrootte de brommer de mogelijkheid om elkaar te zien.

'Ik heb toen een tweedehands Kapitein Mobylette gekocht, dat was het einde. Op een zomerse avond zei ik dat ik een eindje ging brommen. Dan zeiden mijn ouders, niet te ver hé jongen. Nee, niet te ver dacht ik dan, maar ik reed wel naar Boxtel, waar mijn verkering woonde. Ja, dat was toen, je kreeg toen de kans schoon...en dan maar hopen dat ie het niet zou begeven onderweg, want dan zwaaide er wat.'⁸⁸

De brommer was niet alleen een vervoermiddel, maar voor jongeren was zij ook een statussymbool. Veel jongeren begonnen met een eenvoudige Solex of Mobylette, maar wanneer de financiën daar toereikend voor waren kochten zij al snel zwaardere brommers, Kreidler, Floret, Berini en later Puch en Tomos. Hiermee maakten zij meer indruk wanneer zij in het Tilburgse stadscentrum, met name op de Heuvel, hun nieuwe vorm van mobiliteit aan het publiek en aan elkaar tentoonstelden. De overtreffende trap van de brommer was het bezit van een scooter of motor. Weinig jongeren hadden er een, maar zij die dit geluk wel hadden trokken sterk de aandacht.

'Wij reden met 80 kilometer door de Heuvelstraat, dat kon toen en zo hard als je kon rondom het Heuvelplein. Daar lag toen een straat omheen. Er was een bocht bij de Heikese kerk, die kon je halen met 60 kilometer per uur en dan was de kunst om daar nog sneller doorheen te gaan. (...)

Ons verzamelpunt was de HEMA op zaterdagavond en op zondag. We kletsten dan wat, draaide het gas hard open, lieten de motor steigeren, stoer doen dus.'⁸⁹

Naast het dansen was de bioscoop een aantrekkelijke vermaaksvorm voor de Tilburgse jeugd. Na 1950 vertoonden de bioscoopcijfers, algemeen gesproken, een dalende tendens, maar de film bleef zeer populair bij jongeren vanaf 14 jaar. Vooral de werkende arbeidersjeugd bezochten in groten getale de bioscopen. Het was daarom niet vreemd dat het bioscoopbezoek in de arbeidersstad Tilburg hoger lag dan in andere Brabantse steden. Telde Tilburg begin jaren vijftig 3 bioscopen, begin jaren zestig was dit aantal gestegen tot 7. Rondom het bioscoopbezoek en de film heerste een atmosfeer van spanning en sensatie. De leeftijdsgrenzen voor bepaalde films en de hiermee gepaard gaande controle bij de ingang van bioscopen en de vaak sensationele aankondigingen in de plaatselijke pers gaven hier alle aanleiding toe. In hoofdstuk 5 kom ik hier uitgebreid op terug.

Waren het dansen en de bioscoop wekelijks terugkerende vormen van commercieel vermaak, de kermis was een feestelijke gebeurtenis eens per jaar. De kermis viel samen met de vakantie van de Tilburgse bedrijven en was voor velen een hoogtepunt in het jaar waarvoor maandenlang gespaard werd. Anders dan bij de bioscoop en het dansen het geval was werd de kermis na de oorlog niet in verband gebracht met zedeloosheid of als bedreigend voor de jeugd ervaren. De kermis met zijn economische betekenis voor de stad en de lokale middenstand was een volledig geaccepteerde vorm van commercieel vermaak. Een respondent herinnert zich de kermis in zijn jeugd als een groot feest:

'Daar zijn wij mee groot gebracht, je had een week vakantie in een jaar en dat viel dan samen met de Tilburgse kermis want al die bedrijven lagen dicht. Toen was het zo dat je met een hele club naar de kermis ging, zwierend over straat, ging je in die toestellen en dan lekker met z'n allen de kroeg in en dansen enzo met paling en oliebolletjes erbij.'⁹⁰

Vanaf een jaar of 16 speelde de vrijetijdsbesteding van jongeren zich dus niet alleen meer af binnen de kaders van het gezin, de parochie of de buurt. Het stadscentrum met een geheel ander aanbod van vermaak ging een steeds belangrijkere rol vervullen. De in aantal toenemende dansgelegenheden en bioscopen waren voornamelijk hier gevestigd. Maar het stadscentrum, met de Heuvel en de Heuvelstraat als belangrijkste trekpleisters, fungeerde ook als ontmoetingsplek voor jongeren. Niet alleen als alternatief wanneer de bioscoop of de dansavond niet betaald kon worden, maar ook omdat het aantrekkelijke mogelijkheden voor vertier bood. Het zogenaamde 'Gruyteren' was in dit opzicht favoriet. De aan weerszijden van de Heuvelstraat gelegen winkels van de Gruyter vormden het begin- en eindpunt van de favoriete looproute van Tilburgse jongeren op zaterdag- en zondagavond.

'Oh, dat hebben we ook dikwijls zat gedaan van de Gruyter naar de Gruyter gelopen, ontelbare keren op een avond. Daar gingen wij een meisje zoeken zeg maar, dat was vroeger zo'.⁹¹

Soms werd in het stadscentrum afgesproken en van daaruit andere plekken in de stad opgezocht.

'Wij hadden dan overdag afgesproken, want wij kwamen elkaar altijd tegen als zij naar school ging, om 's avonds elkaar bij de Gruyter te ontmoeten. Dan gingen we naar het Leypark aan de rand van de stad en daar stonden om de honderd meter banken. En als je nou vroeg was, dan was er nog één vrij en dan ging je zomaar op die bank zitten vrijen'.⁹²

Het uitgaan in het stadscentrum betekende voor jongeren een te koesteren vrijheid ten opzichte van het gezin, het werk of de school. Door de week was hooguit plaats voor een korte dansles, de sport of een bezoek aan vriend of vriendin. Soms was er door de week helemaal geen tijd voor ontspanning.

'...als je iets vooruit wou ging je de avondschool volgen, de avondtextielschool, een uitgebreide cursus van zes jaar. Daar werd best pittige stof gegeven, dus dat was dan overdag werken, een werkweek van 48 uur, tot zes uur, naar huis eten en om zeven uur begon die avondschool.'⁹³

Men ging uit in het week-end dat zaterdagmiddag begon. Tot begin jaren zestig werd op zaterdagmorgen nog gewerkt of naar school gegaan, waardoor het uitgaan was geconcentreerd op de zaterdag- en zondagavonden.

In de jaren vijftig waren het vooral de arbeidersjongeren en jongeren uit middenstandsgezinnen die het stadscentrum als ruimte voor vrijheid en vermaak beschouwden. Zij vooral bezochten de bioscopen en publieke dancings en vertoefden onder elkaar op de straat. Jongeren uit hogere milieus zochten elkaar meer op, organiseerden dansavonden thuis of bezochten activiteiten die vanuit school werden georganiseerd, zoals toneel- en concertavonden. Met de opkomst van de jeugdsozen in de jaren zestig werd het stadscentrum ook voor middelbare scholieren aantrekkelijk om de vrijetijd te besteden.

Ouders namen soms ten aanzien van het uitgaan van hun kinderen een ambivalente positie in. Enerzijds werd het dansen in de dansscholen gestimuleerd, daarmee het belang van het uitgaan en het onder elkaar zijn van jongeren bevestigend. Anderzijds omgaven zij hun kinderen met waarschuwingen om vooral 'voorzichtig' te zijn en stelden zij strikte regels aan het thuiskomen. Dat de ouders zich bewust waren van de betekenis die het uitgaan had kon ook op een andere manier naar voren komen:

'I: Was dat uitgaan iets waar u naar toe leefde tijdens de week?

Natuurlijk, dat was het enigste wat je had en daar werd je ook mee gestraft als je de hele week de bonte boer had uitgehangen, vervelend was geweest of negatief. Dan mocht je niet gaan. Dat is mij wel overkomen, maar soms zei onze pa dan, moeder laat ze nou maar gaan, maar dan ging je soms uit kwaadheid niet meer want dan moest je om half elf thuis zijn.'⁹⁴

Nieuwe vrijheden: de verhoudingen tussen de seksen

De vrijheid bij het uitgaan zoals jongeren die zelf ook ervaaarden werd gedefinieerd ten opzichte van het gezin, het werk en de school. De directe controle van deze instituties was afwezig, maar werd wél vervangen door andere vormen van controle. De lokale verordeningen, voortkomend uit katholieke opvattingen over zedelijkheid en vermaak, legden beperkingen op aan het stedelijk vermaak van de jeugd, zoals we in hoofdstuk 5 nog zullen zien.

Van belang is nu in te gaan hoe in de context van een steeds belangrijker wordende jeugdige uitgaanscultuur waarin de sekse-scheiding niet bestond, de opvattingen van jongeren over de verhoudingen tussen de seksen zich ontwikkelden. In dit opzicht verkeerden Tilburgse jongeren in een dubbelzinnige positie. De scholen die zij doorlopen hadden of die zij nog bezochten waren sekse-gescheiden.

In de fabrieken bestonden er aparte afdelingen voor mannen en vrouwen. Binnen de gezinnen was er wat betreft het slapen, het wassen en de verdeling der taken eveneens sprake van een scheiding der seksen. Bovendien waren de meeste jongeren opgegroeid in een context waarin het praten over lichamelijkeheid, seksualiteit en het contact tussen jongens en meisjes taboe was.⁹⁵ De vermaaksvormen die voor jongeren vanaf een jaar of 16 tot de mogelijkheden gingen behoren doorbraken de scheiding tussen de seksen. Zij maakten ontmoetingen tussen jongens en meisjes mogelijk. En daarnaast vertoonden beelden van andere omgangsvormen en nieuwe ideeën zich via film, muziek, televisie en radio aan de jeugd.

Het is niet eenvoudig het denken bij jongeren hierover te reconstrueren. In algemene zin biedt het onderzoek van Goudsblom uit 1959 enig inzicht.⁹⁶ Goudsblom schetste een beeld van een jeugd die hij kenschetste als 'nuchter, redelijk en reëel' en die in meerderheid aangeeft dat hun generatie 'anders' is dan die van hun ouders. In de enquête kwam dit onder meer tot uiting in opvattingen over relatievorming en seksualiteit. De jeugd bestempelde zichzelf als 'eerlijker' en 'ongekunstelder' wat betreft de verhouding tot de andere sekse dan de oudere generatie. Van de ondervraagde jongeren had 81% geen bezwaren tegen het samen op vakantie gaan van jongens en meisjes vóór hun huwelijk. En de betekenis van de vraag werd goed begrepen:

'Aangezien 'met elkaar op vakantie gaan' inhoudt dat je met elkaar naar bed gaat (anders ga je met een reisgezelschap, of je gaat niet samen met vakantie), had er moeten staan: 'Wat vindt u er van, als ongehuwde paren samen met elkaar naar bed gaan?' Deze formulering is voor Nederland misschien wel wat te cru, maar mijns inziens eerlijker dan de uwe'.⁹⁷

De katholieke jongeren in het onderzoek van Goudsblom hadden nog het meeste bezwaar tegen de gezamenlijke vakantie voor het huwelijk. Iets meer dan de helft, 54%, toonde zich voorstander, 40% was tegen. Bij de nederlands hervormde jongeren en bij jongeren zonder godsdienst bedroeg het percentage voorstanders respectievelijk 79% en 91%.⁹⁸

Goudsblom wees er met nadruk op dat de jongeren geen 'ongebreidelde promiscuïteit' nastreefden. Zij hadden wel een 'open visie op het geslachtsleven en een dienovereenkomstig gedrag'. De eigen meningsvorm, aldus Goudsblom, stond voorop en deze 'nieuwe volwassenen' lieten zich niet meer leiden door in hun ogen traditionele en ouderwetse fatsoensnormen.

De nuchtere visie en de kritiek op de oudere generatie in het onderzoek van Goudsblom vinden we ook terug in de opvattingen van de Tilburgse jongeren over de sekse verhoudingen. In ongeveer dezelfde periode als waarin het onderzoek van Goudsblom plaats vond, werd in de rubriek Wij Jongeren Nu uitgebreid gediscussieerd over de relaties tussen de seksen. Dit thema kwam naar voren in twee onderwerpen: Samen op vakantie en de verhouding jongen-meisje. Hierover werd

in vergelijking met andere onderwerpen uitgebreid gediscussieerd. Alleen al deze uitgebreide belangstelling typeerde het belang van deze morele vraagstukken voor jongeren rondom 1960.

In hun meningsvorm over de sekse-verhoudingen maakten zowel redacteur Wouters als brieven-schrijvende jongeren een vergelijking tussen het einde van de jaren vijftig en de periode voor de oorlog. 'In onze dagen', zo stelde Wouters, 'is het contact tussen jongens en meisjes veel vroeger aanwezig dan een 20, 30 jaar geleden'. Dit werd volgens zijn opvatting mede veroorzaakt door de 'vrijere opvoeding in onze jongere, moderne gezinnen.'⁹⁹ De brieven van jongeren spraken niet over een vrijere opvoeding in vergelijking met voor de oorlog, maar legden de nadruk op veranderingen in de vrijetijd, als gevolg waarvan de sekse-verhoudingen waren verbeterd.

'Wat ik goed vind in de moderne jeugd is dat jongens en meisjes in hun teenager-tijd bijvoorbeeld door dansen, fuifjes, sport en dergelijke meer bij elkaar komen dan vroeger. Men neemt dan een persoonlijke houding aan tegenover een meisje. (...) Vroeger was dit volgens mij niet zo. Jongens kwamen veel minder in contact met meisjes. Als men ging dansen was men bijvoorbeeld onzedig om dan maar niet te spreken over zwemmen.'¹⁰⁰

De verhoudingen thuis werden kennelijk niet als modern ervaren. Dit blijkt eveneens in de opmerkingen van jongeren over seksuele voorlichting. In de brieven naar aanleiding van het thema over de verhoudingen tussen jongens en meisjes wezen jongeren op het gebrek aan voorlichting thuis. Zij verweten hun ouders niet of veel te laat met hen over sexualiteit te praten, hetgeen toch hun taak was. Een goede en reeds vroeg gegeven seksuele voorlichting werd door jongeren niet alleen van belang geacht, maar, zo valt uit de brieven op te maken, geëist. De in hun ogen vrijere omgang tussen jongens en meisjes in vergelijking met 'vroeger' maakte dit noodzakelijk. Wouters viel hen hierin bij, hoewel hij de jongeren waarschuwde hun ouders niet direct te veroordelen gezien deze in een andere tijd hadden geleefd.

De pleidooien van jongeren voor een grotere seksuele openheid en de door hen ervaren lossere omgangsvormen tussen de seksen gingen gepaard met een groot verantwoordelijkheidsgevoel. Steeds werd in de brieven gewezen op het belang van de eigen verantwoordelijkheid. Die verantwoordelijkheid betrof in feite slechts één kwestie: het voorkómen van een zwangerschap tijdens de verkering of de verloving.

Deze kwestie van vrijheid en verantwoordelijkheid kwam scherp naar voren bij het onderwerp samen op vakantie. De meeste jongeren waren, in tegenstelling tot de oudere brieven-schrijvers, het erover eens dat een gezamenlijke vakantie van een jongen en een meisje mogelijk moest zijn. Daarbij stelden ze wel eisen aan zichzelf. Men moest 'zelfbeheersing' en 'trouw' aan de dag leggen, zodat het vertrouwen dat ouders in hen stelden niet beschaamd zou worden. Sommigen stelden nog scherpere voorwaarden.

'Jongelui die samen op vakantie zijn geweest weten dat zij veel meer van elkaar zijn gaan houden dan in drie jaar verkering. Daarom ben ik voorstander van "samen op vakantie", doch zou hieraan enkele voorwaarden willen verbinden: 1. Reeds langere tijd verkering hebben, geen zes weken maar minstens een vol jaar. 2. Niet in eenzelfde vertrek of in een leeg huis de nacht doorbrengen. 3. Bij voorkeur zich aansluiten. (...) In groepen er op uittrekken en slapen in jeugdherbergen of vakantiehuizen. 4. Elkaar sterk maken door 's avonds niet bij elkaar op de kamer te komen, het meisje geen korte sportbroeken te laten dragen of bloesjes waarvan de bovenste helft nog gemaakt moet worden enz. enz.'¹⁰¹

Uit de jongerenrubriek en ook uit de interviews blijkt dat in de tweede helft van de jaren vijftig het niet uitzonderlijk was in Tilburg dat verloofde stellen of vrienden of vriendinnen, meestal vanaf een jaar of 20 zonder ouders op vakantie gingen. Vaak werd de vakantie in eigen land doorgebracht. Verre buitenlandse reizen waren uitzonderlijk. Twee respondenten vertelden dat zij in het begin van de jaren zestig met vriendinnen vakantie hielden in Spanje en Portugal.

De vakanties tussen verloofde stellen werden door de ouders pas toegestaan als de nodige voorzorgsmaatregelen getroffen waren. Samen slapen of gedurende een lange periode met elkaar alleen moest worden voorkomen. Meestal werd dan ook overnacht in een vantevoren uitgekozen hotel of pension of bij familie. Jongeren stemden hier in het algemeen mee in, maar soms kon men de verleiding niet weerstaan om de regels te overtreden.

'We zouden naar familie gaan in Limburg. Maar we hadden tentspullen gekocht en zijn toen een week met z'n tweeën naar Duitsland gegaan. We hadden eerst kaarten neergelegd bij die familie die ze op de post moesten doen. Wij vonden ons zelf oud en mans genoeg om dat te doen en anders mocht het niet, dus dan word je vindingrijk.'¹⁰²

Wat de opvattingen over omgangsvormen tussen jongens en meisjes betreft verkeerden jongeren aan het einde van de jaren vijftig en het begin van de jaren zestig in een overgangssituatie. Jongeren kwalificeerden zichzelf als modern, zich daarmee afzettend tegen omgangsvormen van vroeger tijden en tegen opvattingen van hun ouders. Zij pleitten voor een duidelijke sexuele voorlichting van de ouders en toonden zich tegenstander van een strikte sekse-gescheiden opvoeding. Deze opvattingen werden niet vergezeld van een fundamentele kritiek op de katholieke moraal. Jongeren formuleerden hun pleidooien voor een vrijere omgang tussen de seksen binnen de kaders die het katholieke geloof stelde. Een beperkt sexueel verkeer voor het huwelijk werd als aanvaardbaar gezien, hoewel sommigen zich volwassen genoeg voelden om de regels hiervoor te overtreden. Zwangerschap diende voorkomen te worden, niet door het gebruik van voorbehoedmiddelen - daar werd met geen woord over gerept - maar door een beroep te doen op de eigen verantwoordelijkheid.¹⁰³

Katholieke praktijken en pragmatisch katholicisme

In zijn studie over de religieuze praktijk in Tilburg uit de begin jaren vijftig stelde van de Weijer tevreden vast dat in de stad, ondanks de verstedelijking en industrialisatie, de katholieke cultuur en mentaliteit nog overheersend aanwezig was. Hij liet wel een kritische noot horen ten aanzien van de jeugd en constateerde een toenemende uithuizigheid onder jongeren, dat zich uitte in het 'doelloos flaneren op straat', het bezoeken van verschillende 'vermakelijkheidsinstellingen' en een verminderde belangstelling voor de patronaten. Van de Weijer zag nog geen reden tot grote bezorgdheid, maar hij waarschuwde ervoor dat de jeugdige vrijetijdsbesteding de religieuze praktijk naar de achtergrond kon dringen en de invloed van de geestelijkheid op het leven van de jeugd kon verminderen.¹⁰⁴

Enige jaren later verscheen het Hoogveld rapport over de Tilburgse jeugd. De rol van het katholieke geloof in het leven van jongeren kreeg uitgebreid de aandacht, niet alleen in een apart hoofdstuk in het eindrapport maar ook in een gedetailleerder afzonderlijk verslag. De resultaten uit het onderzoek ten aanzien van de godsdienstige situatie gaven hiervoor volgens het Hoogveld instituut alle aanleiding. 'Een verzwijgen daarvan' was niet verantwoord, aldus de toenmalige directeur van het Hoogveld instituut Perquin.¹⁰⁵ Dit verslag was echter niet openbaar. Het werd in strikt vertrouwen aangeboden aan Burgemeester en Wethouders van Tilburg die het op hun beurt onder de Tilburgse geestelijkheid dienden te verspreiden.

Wat constateerden de Hoogveld onderzoekers? Evenals van de Weijer stelden zij vast dat de katholieke traditie in Tilburg in het algemeen nog goed bewaard was gebleven, meer dan in welke andere Brabantse stad dan ook, maar dat het gevaar niet denkbeeldig was dat Tilburg naar 'het niveau van andere steden' zou afglijden. Er werd een bezorgde toon aangeslagen ten opzichte van de jeugd, hoewel de diagnose een andere was dan die van van de Weijer. De jeugd, aldus de onderzoekers, bezocht nog wel de mis op zondag, maar andere religieuze praktijken als de Heilige Familie en de Mariavereniging werden door de jeugd niet meer gerespecteerd. Verder werd een grote afstand geconstateerd tussen de geestelijkheid en vooral de ongeschoolde arbeidersjeugd.

Bovengenoemde studies geven weliswaar enig inzicht in de rol van de kerk in het leven van de Tilburgse jeugd maar vormen bovenal, ik heb daar in hoofdstuk 2 op gewezen, voorbeelden van ontwikkelingen en tegelijkertijd tegenstrijdigheden binnen het katholieke denken over de geloofspraktijk en morele vraagstukken. In de reconstructie van de betekenis van het katholieke geloof en de katholieke praktijken in de alledaagse leefwereld van de Tilburgse naoorlogse jeugd, zal ik dan ook veel meer van de jongerenrubriek Wij Jongeren Nu en de interviews gebruik maken.

'Ons hebben ze veel voor de gek gehouden vroeger'

De grote invloed van de katholieke kerk op het alledaagse leven van de Tilburgers in de jaren vijftig en zestig blijkt duidelijk uit de interviews. Wanneer het katholieke geloof ter sprake kwam, gaf dat aanleiding tot veel herinneringen en anekdotes. De katholieke kerk van toen met de verplichtingen die zij oplegde aan de burgers werd door vrijwel iedereen gezien als een strenge, controlerende en bevoogdende instantie, waar volwassenen noch jeugdigen zich aan konden onttrekken. Toch wordt door de geïnterviewden niet het beeld geschetst als zou de kerk in die periode hun levens hebben geteisterd of onderdrukt. Het negatieve beeld is in de meeste gevallen een rekonstruktie achteraf. In hun jeugd zelf was de kerk als vanzelfsprekend aanwezig en structureerde voor een belangrijk deel hun leven, hoewel zij ook aan kritiek bloot stond.

De kerk was overal. Eén respondent, in die tijd textielarbeider, herinnert zich de alomvattende invloed van de kerk en het gezag van de pastoor als volgt:

'Wij zijn allemaal grootgebracht vanuit een zeer roomse inslag. De fabrikant bepaalde je maatschappelijk gebeuren en de pastoor regelde jouw geestelijke zaakjes. Onze ouders stonden weer onder invloed van de kerk. Als het bijvoorbeeld op school niet goed ging dan werd dat via de kerkelijke instantie thuis rondgebracht. Het hoofd van de school was een frater en die kwam dan thuis. De fraters gaven wel goed onderwijs, maar het was een kerkelijke instantie en de fraters stonden weer in contact met de pastoor, dus het was een heel klein kringetje. Iedereen vond dat het zo hoorde, maar later wanneer je dingen terughaalt, vraag je je af hoe dat mogelijk was. Bijvoorbeeld, een gezin met acht kinderen, armoe troef. Pa had één sigaar in de week voor zondags. Maar als de pastoor eens op een doordeweekse dag binnenliep, bij voorkeur rond het middageten, dat was normaal toen, dan liep moeder naar de kast en gaf die ene sigaar aan meneer pastoor, terwijl hij een grote koker met sigaren had want die had een goeie connectie met de fabrikant. En die man wist wat voor node dat er waren, maar hij nam toch die sigaar en rookte hem op.'¹⁰⁶

Eensluidend zijn de respondenten in hun herinneringen aan de lagere schooltijd die voor hen aan het einde van de jaren veertig of begin jaren vijftig viel. De parochiescholen waar de meesten naar toe gingen werden geleid door fraters op de jongensscholen en door nonnen op de meisjesscholen. Al vroeg leerde men de catechismus die bijna geheel van buiten moest worden geleerd. De respondenten bewaren de sterkste herinneringen voor wat betreft de lagere school periode aan het verplichte kerkbezoek. De lagere schooljeugd moest elke ochtend naar de kerk, voordat de school begon. Dat betekende opstaan in alle vroegte, naar de kerk, weer naar huis voor het ontbijt en vervolgens naar school. Zeker in de vastentijd voor pasen en in de adventstijd voor kerstmis zagen de fraters en de nonnen er streng op toe dat de kinderen voor schooltijd de mis bezochten. Als beloning voor ieder misbezoek kregen de kinderen een stempeltje. De hoeveelheid stempeltjes die zo in de loop der tijd waren verzameld beïnvloedde het rapportcijfer voor godsdienst of zorgde ervoor dat je mee mocht doen met een feestdag. Een respondent

vertelde:

'Op de lagere school ging je iedere dag naar de mis. Je had een kaart en dan kreeg je een stempeltje als je geweest was. En als je dan zes keer, want op zaterdag ook, dan kreeg je op je rapport een zes. Had je dus een stempeltje niet, dan wisten ze thuis dat je een keer niet geweest was. Later kon je ook op school stempeltjes halen en dan kon je het wel eens proberen om zonder dat je geweest was een stempeltje te krijgen, want diegene die stond uit te delen kende toch niet iedereen. Maar meestal ging je wel, want je werd door je ouders uit bed gehaald.'¹⁰⁷

Kinderen werden al op jonge leeftijd op de hoogte gebracht van het onderscheid tussen katholieken en protestanten. Kinderen van protestantse huize bezochten niet de parochieschool maar de openbare school. Op de openbare school drukte een negatief stempel. Ouders en onderwijzers waarschuwden kinderen dat zij bij slechte resultaten naar de openbare school zouden worden overgeplaatst. Het samen spelen van katholieke en protestantse kinderen werd vaak tegengegaan. Een respondent met een protestantse achtergrond herinnerde zich:

'Als kind in die wijk had ik geen vriend of vriendin want als ze er achter kwamen dat ik niet katholiek was, omdat je niet naar de kerk ging, de communie niet deed, niet bad voor het eten en geen kruisbeeld aan de muur had, dan mocht je niet meer daar komen of zij niet meer bij mij. Wij riepen altijd papen tegen de katholieken. Als kind heb ik dit sterk gevoeld, toen ik wat ouder was en op kantoor zat werd dat minder.'¹⁰⁸

Na de lagere school ging bijna niemand meer elke dag naar de kerk. De zondagsmis werd echter frequent bezocht en sommige jongeren gingen ook op zondagmiddag naar het lof. Ook met feestdagen als pasen en kerstmis gingen veel jongeren, zeker in de jaren vijftig, extra naar de kerk. Het onderzoek van het Hoogveld instituut sprak van een kerkbezoek op zondag door ruim 90% van de Tilburgse middelbare scholieren en geschoolde jongeren. Bij ongeschoolde jongeren lag dit percentage een paar procent lager. Overigens trokken de onderzoekers dit hoog percentage enigszins in twijfel:

'Het feit dat het overgrote merendeel der Tilburgse jeugd beweert, 's zondags geregeld naar de kerk te gaan wijst er wel op dat zij van mening is dat men "eigenlijk" naar de kerk behoort te gaan op zondag. Of zij ook werkelijk naar de kerk gaan is een andere vraag. De bestudering van het gehele protocol en vergelijking met het huisbezoek maakten ons duidelijk, dat men aan hun verzekering alleen niet veel waarde kan hechten.'¹⁰⁹

Het KASKI rapport over het misbezoek in 1958 kwam tot iets lagere percentages. In de leeftijdsgroep 14-18 jaar bezocht ruim 83% de zondagse hoogmis, waarbij het percentage meisjes hoger lag dan dat van de jongens, respectievelijk 89% en 79%. Bij de 19-24 jarigen daalde het percentage jongens dat de hoogmis op

zondag bezocht tot 66%, terwijl bij meisjes het percentage weinig veranderde, 86%.¹¹⁰

Op de middelbare school was de katholieke invloed nog volop merkbaar. Vooral de meisjesscholen waren, zo vertelden een aantal respondenten, zeer streng. Ze werden veelal geleid door nonnen die een strak regime voerden ten aanzien van kleding en gehoorzaamheid. Twee toenmalige MMS scholieren herinnerden zich:

'Op school moesten we een uniform dragen, zeven jaar aan een stuk heb ik dat gedaan. Je moest een donkerblauwe rok aan, van kamgaren, een lichtblauw bloesje met een ingezette mouw er op want anders kon je er in kijken en een grijs vestje. De knoopjes niet te ver open, geen broeken aan. Als we een broek aan hadden dan moest je voordat je de klas inging deze uit doen, dus gangen vol met grieten die achter kasten en deuren de broek uitdeden, leraren mochten dat niet zien. En je moest sokjes aan, geen nylons.'¹¹¹

'Een keer was er een hittegolf, toen mochten wij een paar dagen van die nonnen zonder uniform naar school. Nou, dat is natuurlijk een gigantische modeshow geweest met gekleurde rock and roll kousen die toen mode waren. Het experiment was zo slecht bevallen dat ze het nooit meer gedaan hebben, die nonnen zagen liever geen modeshow.'¹¹²

De invloed van de schoolleiding strekte zich uit tot buiten de poorten van de school. In de omgeving van de school vermeden meisjes ieder contact met jongens. Wanneer zij toch met een jongen gesignaleerd werden volgde een reprimande.

'Ik ben ooit op het matje geroepen omdat ik bij een jongen achterop de fiets had gezeten. Ik weet niet hoe ze dat wisten, iemand moet dat verklikt hebben. Toen ik op matje moest komen wist ik al niet meer bij wie ik achterop had gezeten.'¹¹³

Op het Odulphus, een katholiek lyceum voor jongens, heerste een liberaler klimaat. De leiding was niet in handen van de geestelijkheid, de leerlingen droegen geen uniform en er was meer ruimte voor initiatieven van leerlingen. Een ex-leerling verwoordde deze sfeer aldus:

'Er bestonden verschillende clubjes op school en er was strijd om de bestuursbaantjes hiervan. De rector stimuleerde die rivaliteit enigszins. Heel anders dan bijvoorbeeld het Theresia-lyceum. Dat was elitairder met uniform en geleid door nonnen. Onze rector zei, nou verdomme, als jullie per se willen vrijen met die grieten van het Theresia doe dat dan op de hoek van de school en niet zodanig dat de zusters dat zien, want die krijg ik alsmaar aan de telefoon. Jullie moeten je eigen boontjes doppen.'¹¹⁴

De zondag stond bij veel Tilburgse gezinnen in het teken van het kerkbezoek. Meestal bezocht het hele gezin op zondagochtend de hoogmis en sommige gezinsleden gingen 's middags naar het lof. Na de mis, die soms, zoals de

kerkelijke regels voorschreven, zonder ontbijt vooraf werd bezocht, ging men koffie drinken, borrelen of warm eten. Familieleden kwamen over en de middag werd vervolgens besteed met kaarten, kletsen, fietsen of het bezoeken van sportwedstrijden.

Het kon voorkomen dat jongeren de hoogmis op zondagochtend niet konden bezoeken omdat zij bijvoorbeeld moesten sporten. Dit werd dan opgelost door 's ochtends heel vroeg te gaan of 's avonds de mis te bezoeken. Een enkele keer werd een mis overgeslagen. Het lof op zondagmiddag werd door jongeren vanaf een jaar of 16 niet meer frequent bijgewoond en jongeren vanaf ongeveer 18 jaar begonnen zich te verzetten tegen het wekelijkse kerkbezoek op zondag. Deze laatste groep bezocht ook in toenemende mate de zondagsmis met vrienden of vriendinnen om daarna gezamenlijk naar het café te gaan. Ondanks de sterke sociale controle van de buurt en van de ouders onttrokken jongeren zich soms geheel aan de zondagsmis.

'Naderhand is dat met beetjes afgezakt, zeg maar, toen ge ouder werd. Dan zeiden we tegen onze ouwe lui, we gaan naar de kerk, maar dan gingen we ergens anders naar toe, naar het voetbalveld ofzo, toen gingen we ze al voor de gek houden, dat merkte ze toch niet.'¹¹⁵

Maar de kerk kon ook een wekelijks uitje betekenen, een middel om vrienden te zien of te spreken. Een vaste ontmoetingsplek voor de jeugd was de kerk echter zeker niet, daarvoor was de kerkgang teveel aan het gezin gebonden.

'En zondagochtend naar de kerk.....de kerk was eigenlijk het enige verzetje in zo'n buurt, verder was er weinig als het naar de kerk gaan, dan kon je nog eens een leuke jongen zien.'¹¹⁶

En natuurlijk waren ook veel jongeren sterk bij de kerk betrokken. Het misdienaar zijn en deel uitmaken van het jongerenkoor waren voor hen aantrekkelijke vormen van tijdsbesteding.

'Nou, ik heb er een prettige tijd gehad omdat ik binnen de kerk aan dingen meedeed, misdienaar geweest, ik kon goed overweg met de kapelaans van Broekhoven, die waren vrij jong allemaal.'¹¹⁷

De katholieke plichten

Het bezoeken van de mis op zondag behoorde tot de zondagsplicht. Volgens de kerkelijke wet was iedere katholiek verplicht op zondag de mis bij te wonen.¹¹⁸ Maar ook religieuze praktijken op vrijwillige basis zoals de Maria Congregatie, de Heilige Familie die soms aan de school of het patronaat verbonden waren, en de biecht speelde een rol in het leven van de jeugd in de jaren vijftig en begin jaren zestig. De Maria Congregatie vormden bijeenkomsten voor meisjes en getrouwde

vrouwen waar werd gebeden, gezongen en door de pastoor gepreikt. 'Er werden probleempjes besproken waar meisjes vooral op moesten letten, met jongens enzo', zo herinnerde een respondent zich deze bijeenkomsten.¹¹⁹ De Heilige Familie en de Kleine Heilige Familie waren vergelijkbare bijeenkomsten voor respectievelijk jongens en getrouwde mannen. Het aantal deelnemers aan zowel de Maria Congregatie als de Heilige Familie was beduidend minder dan het aantal kerkgangers op zondag. Vergeleken met andere Brabantse steden kende Tilburg in de jaren vijftig echter een hoog percentage deelnemers aan deze godsdienstige bijeenkomsten.¹²⁰

De biecht was een ingrijpender religieuze praktijk voor jongeren. Hoewel het biechten formeel volgens de kerkelijke wet niet verplicht was, verwachtten ouders van hun kinderen dat zij één keer per maand of minimaal met de kerkelijke feestdagen gingen biechten. Jongeren deden dit niet graag en zagen er het nut niet van in. Men wist vaak niet wat te biechten en verzoon desnoods ongehoorzaamheden om er vanaf te zijn. In plaats van verlichting in een schuldbewust geweten, wekte het bestaan van de biecht soms schuldgevoelens op.

'Als je 18 was en je was met een meisje uit geweest, dan gebeurde er eigenlijk niks, maar dan had je al een schuldgevoel, want die biecht die zat daar weer achter, snap je.

I: Wat zei u dan tegen de pastoor, dat u met een meisje was geweest?

Ja, ja en dan had je dus mensen die gingen doorvragen, je had categorieën of je opstandig was geweest en je had het kuisheidsgedeelte en daar waren dan een x-aantal vragen over. Het ging zelfs zover dat het denken eraan al zonde was en dat zat zo verschrikkelijk diep geworteld, daar kreeg je een schuldgevoel van en toen was ik al 18, 19 jaar.'¹²¹

Dat de biecht voor jongeren een omstreden praktijk was, blijkt duidelijk uit de jongerenrubriek Wij Jongeren Nu. Van de drie godsdienstige thema's die in de loop der jaren aan de orde werden gesteld, trok de biecht de meeste aandacht. In juli 1959 werd de discussie over de biecht geopend. Vervolgens zouden 19 rubrieken gevuld worden met discussies hierover. Dit hadden er meer kunnen zijn, indien redacteur Wouters niet op 13 november had besloten een punt achter dit thema te zetten. De discussie is om tweeërlei redenen van belang. Zij laat niet alleen zien dat jongeren aan het einde van de jaren vijftig worstelden met de biecht als onderdeel van de katholieke praktijk, maar ook dat binnen de geestelijkheid twijfel heerste ten aanzien hiervan. De antwoorden van Wouters vormen hiervan een illustratie.

De ingezonden brieven spitsten zich toe op de vorm van de biecht, het waarom van de biecht en de dwang die jongeren van thuis ondervonden om te biechten. De vorm van de biecht stuitte op veel bezwaren bij jongeren en eveneens bij een aantal volwassenen. Gepleit werd voor een persoonlijke vorm van biechten, hetgeen het gesprek zou vergemakkelijken. In plaats van in een klein hokje zou de biecht afgenomen moeten worden in een spreekkamer.

'Zouden er nu bijvoorbeeld in de kerk geen drie biechtstoelen kunnen zijn en één spreekkamer voor de mensen die oog in oog met de priester hun zonden voor God willen belijden.'¹²²

De suggestie van een spreekkamer als plaats om te biechten werd door Wouters niet verworpen. Hij pleitte voor het toestaan van beide mogelijkheden.

'Inderdaad voor mensen die moeilijk uit zichzelf aan het praten komen, zou een kontakt met een priester buiten het meubelstuk "biechtsstoel" zeer aan te raden zijn. Bovendien kan het onderhoud veel hartelijker en diepgaander zijn, veel persoonlijker, van mens tot mens.'¹²³

Hij voegde hieraan toe dat het biechten buiten de biechtstoel alleen voor mannen een alternatief zou zijn, gezien het verbod van de katholieke kerk aan vrouwen om buiten de biechtstoel te biechten. Dit verbod achtte hij echter niet meer te handhaven als 'het volk het op de duur anders zou willen'. De kerk zou dit voorschrift kunnen laten vallen, zo merkte Wouters in één van de laatste rubrieken op.

Diepgaander was de kritiek van een meisje van 17. De problemen die zij beschreef kunnen model staan voor problemen van veel andere katholieke jongeren aan het eind van de jaren vijftig. Zij verkeerde in onenigheid met haar moeder over het kerkbezoek en de biecht. Haar moeder verwachtte dat zij elke dag naar de kerk gaat en minstens eenmaal per maand ging biechten en verwees hierbij naar haar jeugd waarin zij dit alles verplicht was. Aan deze eis wilde zij niet voldoen.

'Ik ga iedere zondag naar de kerk en bijvoorbeeld op de eerste vrijdag van de maand en op kerkelijke feestdagen. En soms heb ik wel eens de behoefte om stilletjes vroeger op te staan en eens naar de kerk te gaan. Maar niet altijd en ik zou werkelijk niet weten wat ik iedere week zou moeten biechten. (...)

En als ik dan toch moet gaan biechten, bijvoorbeeld met pasen, dan vind ik het iets heel griezeligs in zo'n biechtstoel bij een kapelaan of pastoor die je zo goed kan zien en die je zo goed kent. Ik weet wel dat er een biechtgeheim is, maar ik ga toch liefst stiekum naar de capucijnen als ik de kans krijg. Ook mijn vriendinnen denken er zo over en we zeggen wel eens tegen elkaar als we in het zwembad zijn en genieten van zon en water: "Vroeger moesten ze zulke dingen biechten en waren ze slecht als ze zo iets deden", maar nu is het toch geen biechtpuntje meer en zo is het met zoveel dingen tegenwoordig. En zijn wij slechter dan onze moeders die een vracht baaien rokken droegen en wij voor het gemak een spijkerbroek op de fiets, waar geen schandalen van opgewaarde rokken mee worden gemaakt?.'¹²⁴

De brief eindigde met de opmerking dat dit probleem één van de moeilijkste zaken was in het huishouden, 'veel moeilijker dan de kwestie zakgeld-kostgeld, want het gaat hier om hogere waarden'.

Uit de brief sprak niet alleen kritiek op de vorm van de biecht, maar ook op het bestaan van de biecht zelf, zij het voorzichtig gesteld. Explicietere kritiek op de biecht was afkomstig van een student. Hij vroeg zich af waar de kerk het recht vandaan haalde om de mensen doodzonden 'aan te smeren'. Verder maakte hij

bezwaar tegen het biechten bij een geestelijke. Beter zou het zijn om te biechten bij een vriend met wie 'ik alle dingen bepraat, die andere mensen in de biechtstoel afratelen.'¹²⁵

Wouters reageerde begrijpend op deze kritische brieven, maar hij hield onverstoorbaar vast aan de biecht als waardevolle praktijk. Met de kritiek op de vorm van de biecht was hij het voor een deel eens, maar een vriend als biechtvader wees hij resoluut van de hand.

Over de dwang tot biechten merkte hij op dat het vervullen van plichten ook zeer verdienstelijk kan zijn. Maar tegelijkertijd zag hij gevaren aan de dwang tot biechten. Jongeren zouden alléén om bijvoorbeeld ruzie met hun ouders te vermijden gaan biechten. Op zo'n manier werkte dwang averechts. De dwang die vroeger bestond ten aanzien van geloof en de kerk was volgens Wouters één van de oorzaken waarom 'we nu met onkerkelijkheid zitten'. Hij benadrukte de eigen verantwoordelijkheid van katholieken. In de niet verplichte katholieke praktijken zoals de biecht, de Maria Congregatie of de Heilige Familie verdiende het de voorkeur 'de vrijheid te geven zodra hij of zij die vrijheid behoorlijk hanteren kan.'¹²⁶

In zijn slotbeschouwing toonde Wouters zich verheugd over zoveel ingezonden brieven over de biecht. 'Daarmede is bewezen dat men niet apathisch staat tegenover de godsdienst, dat men er over leest, schrijft en denkt', daarmee impliciet de conclusies van het rapport van het Hoogveld instituut tegensprekend. Verder constateerde hij dat de meeste bediscussieerde punten niet essentieel waren en verbinde daaraan de conclusie dat de biecht nog heilig was voor de katholieken.¹²⁷

Hiermee toonde hij zich wel erg optimistisch. Inderdaad, de kritiek van jongeren gold niet het katholieke geloof als zodanig, maar de noodzaak van de biecht werd sterk in twijfel getrokken. Pleidooien voor de biecht waren slechts afkomstig van oudere brieverschrijvers, alle jongeren gaven in meer of mindere mate kritiek.

De interviews en de rubriek Wij Jongeren Nu laten zien dat de biecht in de jaren vijftig voor jongeren een problematisch fenomeen geworden was. Deze praktijk van boetedoening paste niet meer in hun leefwereld, waarin het genieten een steeds belangrijkere rol ging spelen. Dit leidde tot problemen binnen de gezinnen, maar zeker ook tot een psychische belasting bij veel jongeren. Waarschijnlijk zijn deze jongeren niet de eerste die de zin van de biecht in twijfel trokken, maar zij vormden wel de eerste generatie die openlijk kritiek leverde en ook kritiek mocht leveren op deze praktijk. Wouters stelde zijn kolommen in de krant hiervoor open en ging in sommige gevallen mee met de jeugdige kritiek.

In Wij Jongeren Nu werden nog meer godsdienstige thema's bediscussieerd. Van oktober 1958 tot januari 1959 stonden de evolutieleer en de erfzonde centraal. Een abstract onderwerp dat vooral de aandacht trok van volwassenen. Wouters toonde zich bij de behandeling van deze thema's een voorstander van een vrije interpretatie van de bijbel.

Centraal in de discussie stond de vraag of het geloof en de evolutieleer met elkaar te verenigen zijn. In zijn commentaar op de brieven die van verschillende opvattingen hierover getuigden wees Wouters de evolutie-theorie niet af, maar toonde zich evenmin een aanhanger ervan. Hij stelde dat het mogelijk is beide te verenigen. De evolutieleer kon echter niet verklaren, aldus zijn opvatting, hoe de menselijke geest en het bewustzijn was ontstaan. De bijbel gaf hierin uitkomst. Tegelijkertijd merkte hij op dat de bijbel geen 'historische beschrijving van het ontstaan van de wereld en de mensheid' is en dat als we de waarheden van de bijbel hebben ontdekt het verhaal vergeten mag worden.

Jongeren zonden weinig brieven in naar aanleiding van dit thema. De wijsgerige discussies over dit thema spraken hen niet aan. Anders was dit bij het thema vrijheid en godsdienst dat in 1961 vier maanden lang de kolommen zou vullen. De problemen die jongeren ervoeren met het katholieke geloof kwamen hier, evenals bij de discussie over de biecht, scherp naar voren.

De centrale vraag in de discussie betrof de godsdienstige socialisatie van de katholieke mens. Wouters wierp de vraag op of er geen sprake was van godsdienstige onvrijheid omdat kinderen zonder dat zij daar zelf over beslissen worden opgenomen in de kerk. 'Waar blijft onze godsdienstvrijheid', vroeg Wouters zich af.

De eerste reactie was van een 18 jarig meisje, die weinig vrijheid zag op godsdienstig terrein. Ze was voorstander van het zelfstandig beslissen over het kerkbezoek en het bidden.

'Wat is bidden tegenwoordig bij ons? Veelal is dit het afratelen van het Weesgegroet of Onze Vader. Meestal zien we de betekenis er niet van in. (...)

Je zit in de kerk, maar dat is dan ook dikwijls alles. Zo ook 's zondags. Als je iedere dag moet en je moet dan bovendien ook 's zondags nog; echt, je krijgt er voortaan, om maar te zeggen, een hekel aan.'¹²⁸

Een 21 jarige jongen viel haar bij en stelde dat het katholieke geloof hem zonder meer was opgelegd. Opmerkelijk was zijn tweede punt van kritiek die de verzuiling aan de kaak stelde. Hij vroeg zich af waarom verschillende (sport)verenigingen een geestelijk adviseur hadden en per se rooms katholiek moesten zijn.

'Ik vraag me af waarom zo'n sportvereniging katholiek moet zijn, een vereniging waarbij een protestant geen recht zou hebben op lidmaatschap. Deze dingen zijn ver overdreven en ik zie het verband sport-geloof niet.

Een katholieke instuif is goed, maar om sport-, arbeiders- en vrouwenverenigingen, ziekenfondsen enz. per se R.K. te dopen, vind ik toch wel erg ver gaan.'¹²⁹

In zijn antwoord ging Wouters niet in op dit laatste punt van kritiek. Hij volstond met op te merken dat dit historisch gegroeid is. De andere kritiekpunten lokte wel reacties uit van zijn kant. Hij sprak zijn waardering uit voor de oprechtheid van de brieven, vond de kritiek begrijpelijk, maar keurde deze wel af. Bij het geloven

hoorde nu eenmaal de plicht om niet alleen te bidden in geval van nood, maar ook als dank. Op de concrete vraag uit de eerste brief of een goed katholiek iedere dag naar de kerk moest, antwoordde hij dat dit niet verplicht was. Alleen op zondag 'zijn we moreel verplicht' naar de kerk te gaan. Hij achtte het onverstandig van ouders om hun kinderen te dwingen iedere dag naar de kerk te gaan.

De discussie over het thema vrijheid en godsdienst verliep langs dezelfde lijnen als de discussie over de biecht. Niet zozeer het katholieke geloof, maar eerder de institutionalisering hiervan, de kerk, en verschillende godsdienstige praktijken zoals het bidden en het frekwent kerkbezoek waren aan kritiek onderhevig. Deze praktijken vielen bij jongeren in steeds minder goede aarde en waren in hun ogen aan vernieuwing toe.

Wouters was zich hiervan bewust en in een afsluitende beschouwing over het thema typeerde hij de jeugd als een groep die 'de relatie met God aanvaart' maar, hoewel vaak tegengewerkt door de kerk, naar veranderingen streefde van de godsdienstige gebruiken. Wouters symphatiseerde met dit standpunt, hoewel voor hem de kerk als bemiddelende instantie tussen mens en god 'buiten kijf' stond. Hij waarschuwde tegen religieus individualisme, maar benadrukte tegelijkertijd de eigen verantwoordelijkheid van de gelovige.

Opvallende veranderingen ten aanzien van de katholieke praktijken hebben zich in Tilburg in de jaren vijftig en begin jaren zestig niet voorgedaan. De animo onder jongeren voor de niet verplichte godsdienstige praktijken zoals de biecht, de Heilige Familie en de Maria Congregatie liep weliswaar terug, maar dit ging niet gepaard met een massaal verzet tegen de katholieke praktijken. Jongeren stelden eerder de vraag naar het waarom van deze praktijken dan dat zij het bestaan van het katholieke geloof in twijfel trokken. Een aantal respondenten situeerde merkbare veranderingen vanaf halverwege de jaren zestig. Er waren vanaf die tijd veel missen in het Nederlands in plaats van in het latijn, de communie mocht in de hand worden ontvangen en deze werd voortaan niet alleen door de pastoor uitgedeeld. Bovendien werden de missen op zondag steeds vaker ingeruild voor de zaterdagavondmissen. Voor de kerkbezoekers waren dat voelbare wijzigingen in de katholieke traditie.

5. Het beheer over de jeugd

De zorg om de jeugd in de context van industrialisering, verstedelijking en de opkomst van nieuwe vermaaksvormen was reeds ver voor de Tweede Wereldoorlog oorlog ontstaan, maar bereikte na de oorlog een hoogtepunt. Vooral de arbeidersjeugd vormde in de ogen van pedagogen, bestuurders en geestelijken een groot probleem. Niet alleen in de sfeer van de arbeid, maar ook in het domein van de vrijetijd.

Dit hoofdstuk gaat in op de beheersvormen die in Tilburg op verschillende terreinen ten aanzien van de jeugd werden ingezet. Allereerst beschrijf ik het probleem van de 'zederverwildering' van de jeugd zoals men dat vooral in de eerste jaren na de oorlog verwoordde en de daarmee gepaard gaande maatregelen. Vervolgens schets ik het ontstaan van een lokaal vormingsnetwerk dat bedoeld was om de zedelijke gevaren waaraan de fabrieksjeugd in haar arbeid bloot stond het hoofd te bieden. Daarna analyseer ik de ontwikkelingen binnen het bijzonder jeugdwerk en het algemene katholieke jeugdwerk in relatie tot respectievelijk stedelijke moderniseringsprocessen en nieuwe vormen van jeugdcultuur. Ik sluit af met een analyse van de wijze waarop lokale bestuurders de problemen die zij hadden met de bioscoop als commerciële vermaaksvorm, te lijf gingen.

Analyse van een zedelijkheidsoffensief

Nederland kwam niet alleen in politieke en economische zin ontredderd uit de oorlog, maar volgens politici en bestuurders waren ook de goede zeden en moraal onder de bevolking tijdens de oorlog verloren gegaan. Men was gewend geraakt zich aan het gezag te onttrekken of zelfs zich daartegen te verzetten. Alom werd gesproken over 'culturele nood' en de afgenomen wil tot het verrichten van arbeid.

Onmiddellijk na de oorlog streefden de autoriteiten dan ook naar een snelle restauratie van de moraal. De Liagre Böhl en Meershoek beschrijven hoe in Amsterdam deze pogingen om in sociaal en moreel opzicht orde op zaken te stellen verliepen. De bezorgdheid richtte zich op een aantal kwesties: de omgang van jonge vrouwen met Canadese militairen, de jeugdverwildering, de arbeidsschuwheid, de zwarte handel en, meer algemeen, de onmaatschappelijkheid. Er was, zo stellen zij, sprake van een moraliserend, eenduidig vertoog, opgezet vanuit brede politieke en bestuurlijke kring. Ook het communistische dagblad *De Waarheid*

sloot zich in de eerste maanden na de oorlog aan bij deze officiële zedenpreken.¹

De commotie over de omgang van vrouwen met Canadezen verdween al snel na de repatriëring en ook de verontrusting over de arbeidsschuwheid en zwarte handel verminderde snel in de eerste twee, drie naoorlogse jaren. Maar hiermee waren de problemen op zedelijk vlak niet voorbij. Zeker gedurende het eerste decennia na de oorlog maakte men in bestuurlijke, politieke, wetenschappelijke en confessionele kring zich zorgen over de zedelijke gevaren die de bevolking, en vooral de jeugd, bedreigden. Hoewel in de grondwet het begrip goede zeden niet voorkwam, kende het Burgerlijk Wetboek, het Wetboek van Strafrecht en een aantal administratieve wetten wel overtredingen tegen de (goede) zeden.² Het criterium aan de hand waarvan goede of slechte zeden bepaald werden, was duidelijk:

‘En voorts valt er op te wijzen, dat, meer dan welke andere factoren ook, de christelijke religie en zedelee hier te lande op het ontstaan van de goede zeden, gelijk trouwens op de zedelijkheidsovertuiging van ons volk in het algemeen, invloed geoeffend hebben en nog oefenen. Zelfs al is het waar, dat deze invloed gedurende de laatste eeuw verminderd is, dan moet toch ook thans nog bij het gebruik der goede zeden als maatstaf des rechts rekening gehouden worden met de beginselen van christelijke religie en zedelee (...).’³

Belangrijke terreinen waar de kwestie van de zedelijkheid naar voren kwam, waren: de zondagsviering en zondagsrust; het zwemmen en baden; hazardspel en loterij; verdovende middelen; de literatuur; de bioscoop; het dansen en het toneel. Deze terreinen behoorden tot het administratief recht, hetgeen inhield dat in de bepaling van goede of slechte zeden iedere afzonderlijke gemeente een belangrijk aandeel had. Gemeenten waren bevoegd via lokale verordeningen de zedelijkheid op deze terreinen te reguleren.⁴

Hoe binnen katholieke kring in de eerste jaren na de oorlog gedacht werd over goede en slechte zeden, leert een rapport van het aan de KVP gelieerde Centrum voor Staatskundige Vorming uit 1950. Dit rapport, tot stand gekomen vanwege de ‘toenemende onzedelijkheid’, beperkte zich tot ‘de zedelijke handelingen, die op het seksuele betrekking hebben of daarmee in nauw verband staan.’⁵ Katholieken waren zeer bevreesd voor een onevenwichtige seksuele ontwikkeling.

‘Als regel wordt aan het seksuele in de mens niet de juiste waarde toegekend, omdat onvoldoende de mens als één geheel wordt gezien (...).

Daarom is het streven om aan het seksuele in de mens de juiste waardering toe te kennen en ertoe bij te dragen, dat het seksuele in de mens niet geschaad wordt, maar dat daarentegen kansen worden geschapen om tot een harmonische ontwikkeling te komen van deze essentiële levenskrachten, niet enkel van belang voor het zedelijk welzijn van de individuele mens, maar ook voor het welzijn van de staatsgemeenschap, die slechts met volwaardige leden kan gediend zijn.’⁶

Het rapport besprak de volgende thema's: kleding, baden en zwemmen, kamperen; het dansen; het neo-malthusianisme; de prostitutie; homosexualiteit. De samenstel-

lers erkenden de vrijheid die de gemeentebesturen bij de regulering van de openbare zeden hadden. Zij onthielden zich van gedetailleerde voorstellen, maar gaven algemene richtlijnen, die overigens in veel gevallen niets aan duidelijkheid te wensen overlieten. Zo was men tegen het gemengd kamperen of overnachten door ongehuwden en sprak men zich uit voor een 'straffe' leiding bij het dansen. Daarnaast propageerde het rapport een algeheel wettelijk verbod tot verkoop van voorbehoedsmiddelen en een verscherping van de wetgeving ten aanzien van homosexualiteit. In de beschrijving van het lokale zedelijkheidsoffensief in Tilburg keren elementen van dit rapport uitgebreider terug.

In wetenschappelijke discussies werd het zedelijkheidsvraagstuk verbonden met vraagstukken over jeugd en vrijetijd. De Vries Reilingh schetste in *Het Gemeenebest* in 1949 een somber beeld over de jeugd en enkele jaren eerder sprak hij over de 'ondergang van de Westersche wereld', als er niets aan 'leidersvorming', vooral in de vrijetijd werd gedaan.⁷ Het beste voorbeeld van deze wetenschappelijke bezorgdheid is het in hoofdstuk 2 besproken massajeugdonderzoek dat begin jaren vijftig sprak over maatschappelijke verwildering van de jeugd.⁸

Het zedelijkheidsoffensief zoals dat na de oorlog ontstond was geen nieuw fenomeen. Reeds in de vooroorlogse jaren maakte men zich in brede kring ongerust over vermaaksvormen zoals de bioscoop en het dansen, over gemengd zwemmen en over homosexualiteit.⁹ En het cultuurpessimisme dat in de jaren veertig en begin jaren vijftig wijdverbreid was, week niet af van dat van Huizinga in de jaren dertig die de massamens als het symbool van een moderne samenleving verafschuwde.¹⁰ In dit opzicht betekende de oorlog geen breuk, zij werkte eerder als katalysator van reeds bestaande pogingen de bevolking in een zedelijk keurslijf te dwingen. Meer dan voorheen werd na de oorlog de strijd tegen de zedenverwilderding gestructureerd en collectief aangepakt. De jeugd, en dan met name de arbeidersjeugd, vormde hierin het belangrijkste aangrijpingspunt, waarbij zij op dubbelzinnige wijze werd aangesproken. Enerzijds nam men de jeugd in bescherming tegen de modernisering van de samenleving die zich uitte in verdergaande industrialisatie, verstedelijking en het daarmee gepaard gaande verlies van de traditionele bindingen. Anderzijds werd de jeugd bekritiseerd vanwege het doelloos rondhangen op straat en haar belangstelling voor onzedelijke vermaaksvormen zoals het dansen en de bioscoop. Beide benaderingswijzen van jeugd wisselden elkaar in beleidsmaatregelen, lokale verordeningen en wetenschappelijke debatten voortdurend af.

Hoe kreeg deze naoorlogse onrust vorm in het katholieke Tilburg? En met welke beschavingspraktijken ging dit gepaard? In het onderstaande beantwoord ik deze vragen. Allereerst ga ik in op de problemen van de eerste twee jaren na de bevrijding. Daarna analyseer ik het zedelijkheidsoffensief dat zich in de jaren daarna in Tilburg ontwikkelde.

De eerste jaren na de oorlog

De Tilburgse bestuurders zagen zich in de periode direct na de bevrijding geconfronteerd met dezelfde problemen als in Amsterdam. Via een aantal commentaren in de pers richtten zij zich in de periode eind 1944, begin 1945 tot de Tilburgse bevolking. Gewezen werd op problemen als de arbeidsschuwheid, de zwarte handel en het gedrag van de jeugd.¹¹ *De Nieuwe Tilburgse Courant* vatte de naoorlogse problemen als volgt samen:

‘Er moet een einde komen aan:

1. de openbare schaamteloosheid die met de dag toeneemt.
2. de ongeoorloofde houding tusschen de geslachten die soms alle perken te buiten gaat.
3. de onduldbare omgang van het vrouwelijk geslacht met geallieerde soldaten die wachten op een terugkeer naar eigen gezin of verloofde.
4. de modeopvattingen van vele vrouwen en meisjes waardoor de kleeding in vele gevallen een aanfluiting is van fatsoen en een levensstijl demonstreert die een uitdaging betekent voor de vele goede meisjes die trachten ons volk hoog te houden door hun correct optreden.
5. het deelnemen van onze jongens en meisjes aan het gemengd zwemmen.
6. de bestorming van bioscopen vooral door de jeugd.
7. het egoïsme van veel meisjes die wel tijd en sympathie hebben voor de dansavonden, maar niet voor de nood in onze gezinnen.’¹²

Voor al over de vrouwelijke jeugd die na de bevrijding zich inliet met de geallieerde soldaten maakte men zich veel zorgen. Jonge vrouwen en meisjes zouden het meeste aangetast zijn door de morele achteruitgang als gevolg van de oorlog. Op de zondag voor kerstmis 1944 werd in alle Tilburgse kerken een ‘ernstig waarschuwend woord’ gericht aan de Tilburgse jonge vrouwen en hun ouders. Geconstateerd werd dat hun gedrag onverantwoordelijk was en de meisjes werd opgeroepen om zich niet meer in te laten met de geallieerde soldaten die in Tilburg hun 48 uren verlof kwamen doorbrengen.

‘Bedroeft niet en vergroot niet het leed der moede vrouwen en verloofden dezer jonge mannen. Houd op met feesten, uitgaan enz.’¹³.

Aan de ouders werd het advies gegeven hun dochters zoveel mogelijk thuis te houden en hen zeker niet ‘over de straat en afgelegen wegen laten slenteren’.

Het initiatief voor deze oproep van de Tilburgse geestelijkheid was afkomstig van het in november 1944 in Tilburg opgerichte Comité voor Maatschappelijke Wederopbouw. Dit comité had tot doel een contactorgaan te zijn in de eerste maanden na de oorlog voor verschillende maatschappelijke groepen in Tilburg. Als zodanig bieden de werkwijze en opvattingen van dit comité, waarvan bovenstaande oproep een voorbeeld is, een goed inzicht in de manier waarop de lokale politieke en maatschappelijke elite in Tilburg na de oorlog op cultureel, economisch en

sociaal terrein orde op zaken wilden stellen.

Het comité voor Maatschappelijke Wederopbouw werd een paar dagen na de bevrijding van Tilburg opgericht door Prof. Dr. Cobbenhagen, hoogleraar economie aan de Tilburgse Hogeschool, wethouder Janssens en de chef van de afdeling Financiën van de gemeente, drs. de Mast. In de installatie vergadering motiveerde Cobbenhagen de oprichting van het comité. De oorlog had oude vertrouwde levenskaders weggenomen en nieuwe hadden zich nog niet uitgekristalliseerd. Dit had geleid tot problemen op verschillende terreinen. Opvattingen over moraliteit, recht en naastenliefde hadden, aldus het comité, sterk geleden, de publieke opinie 'werd onvoldoende gevormd en gevoed door het goede', er was sprake van een culturele verwording van de jeugd en volwassenen, men had in de oorlog de juiste normen verloren en er heerste een gebrek aan 'liefde' en 'eerbied' voor arbeid. Bovendien was het onderlinge vertrouwen afgebrokkeld en dat zou kunnen leiden tot sociale conflicten, hetgeen 'rampzalig zou zijn in deze tijd'.¹⁴

Met het oprichten van een comité voor Maatschappelijke Wederopbouw stelde Cobbenhagen, een voorstander van een corporatieve maatschappij, een voorbeeld aan andere steden in Brabant. Er verschenen comité's in onder andere Eindhoven, Den Bosch, Waalwijk, Breda en Valkenswaard die een directe afspiegeling vormden van het Tilburgse comité. Cobbenhagen was vaak ook betrokken bij de oprichting van deze comité's.¹⁵ De comité's hadden onderling contact en beoogden samenwerking, maar in de praktijk hadden zij een strikt lokaal karakter. Formeel waren zij onderdeel van Brabants Volksherstel dat in oktober 1945 als onderdeel van Nederlands Volksherstel van start ging, maar de comité's behielden volledige autonomie.¹⁶

Het Tilburgse comité was vastbesloten om onder andere via 'heropvoeding en voorlichting van jeugd en volwassenen' de sociale verhoudingen in de Tilburgse gemeenschap te herstellen. Concreet wilde het dit bereiken door:

- voorlichting der bevolking en beïnvloeding van haar denken en streven;
- adviezen aan overheidsorganen en organisaties met een meer speciaal doel, gevraagd en ongevraagd;
- het stimulerend inwerken op personen, groepen en instanties die een belangrijke rol kunnen spelen in deze overgangperiode.

De geconstateerde problemen kregen binnen het comité hun weerspiegeling in drie secties: de secties voor opvoeding, onderwijs en voorlichting van jeugd en volwassenen; de sectie voor economische reconstructie en de sectie voor de sociale verhoudingen. Deze secties bakenden de verschillende problemen af, maar het eigenlijke werk was voorbehouden aan zogenaamde werkcommissies die ieder een bepaald vraagstuk behandelden. Er bestonden werkcommissies op terreinen als onderwijs, voorlichting, voedselvoorziening, de pers, vakopleiding en bedrijfsvrede. Onmiddellijk na de oprichtingsvergadering richtte het comité zich tot de plaatselijke bevolking via de lokale pers. Opgeroepen werd tot samenwerking in

‘een geest van orde en tucht’.

Op cultureel-zedelijk vlak figureerden de werkcommissies inzake het bibliotheekwezen en de bioscoop. Deze commissies hanteerden, anders dan de meeste commissies, een lange termijn perspectief en hebben nog jaren na de oorlog gefunctioneerd. De bibliotheekcommissie had een adviserende taak ten aanzien van gemeente, politie en de bibliotheekhouders. Zij toonde zich bezorgd over de sterke toename tijdens en na de oorlog van het aantal particuliere bibliotheken. Deze bibliotheken, ook wel ‘wilde’ bibliotheken of winkelbibliotheken genoemd, speelde overal in het land een belangrijke rol in de lectuurvoorziening in de eerste naoorlogse jaren. Soms waren zij gehuisvest in woningen, maar meestal ging het om kleine bedrijfjes die, naast het uitlenen van boeken, tijdschriften en kantoor- en schrijffartikelen verkochten.¹⁷ Over het vraagstuk van de winkelbibliotheken schreef Beijer naar aanleiding van zijn onderzoek in Maastricht:

‘Het is vooral de massa-jeugd uit de volkswijken, die bijzonder onze aandacht vraagt. (...) De laatste hand aan hun ‘opvoeding’ wordt meermalen gelegd door de bibliotheekhouders. (...)’

Het probleem van de winkelbibliotheken is dan ook veel ernstiger dan men zich in de regel voorstelt. Men heeft hier te doen met een invloed die wel degelijk een fatale rol speelt in de huidige maatschappelijke ontreddeing. (...) Goed geleide en met zorg uitgeruste winkelbibliotheken zouden bijzonder veel kunnen betekenen voor de volksmassa. Zij zouden op maatschappelijk verantwoorde wijze kunnen meewerken aan de oplossing van het vraagstuk van de vrije tijd. De oude, vrijwel ongeordende toestand kan men niet handhaven zonder het bewustzijn mede verantwoordelijk te zijn voor de toenemende ontreddeing van een deel van ons volk, en wel juist dat deel dat het meest behoefte heeft aan een goed verzorgde en maatschappelijk verantwoorde lectuurvoorziening: de arbeiders.’¹⁸

De Tilburgse bibliotheekcommissie hield in haar advies aan de bibliotheken omtrent de indeling van de boeken de richtlijnen aan die golden voor alle katholieke openbare bibliotheken. Deze indeling was als volgt:

1. Verboden lectuur: op grond van de christelijke zedenleer of van de natuurwet voor de meeste lezers verderfelijk geacht.
2. Streng verboden lectuur: deze boeken mogen slechts bij uitzondering om gegronde redenen door welgevormde rijpere lezers worden gelezen.
3. Voorbehouden lectuur: boeken welke ondanks zekere passages of grondgedachten ook ontspanningshalve zonder nadeel door gevormde lezers kunnen worden gelezen.
4. Lectuur voor volwassenen alleen (ongeveer 18-20 jaar en ouder). Veronderstelt zedelijke voorlichting en vorming.
5. Lectuur voor allen. Ook voor aankomende en rijpere jeugd.
6. Kinderlectuur.¹⁹

Ieder boek diende herkenbaar binnen deze indeling te vallen. In de eerste vijf jaren

na de oorlog werden de bibliotheken regelmatig door de Tilburgse politie gecontroleerd op naleving van deze bepalingen. In de loop van de jaren vijftig werd dit toezicht minder om daarna geheel te verdwijnen.²⁰

De bioscoopcommissie werd opgericht om het 'bioscoopvraagstuk' te reguleren. Opvallend hierbij was dat, anders dan voor de oorlog, aan de film niet alleen moreel-zedelijke gevaren werden toegedicht. De film, zo stelde de commissie, kon tevens een waardevolle bijdrage leveren aan de culturele en morele verheffing van het volk. De taak van de in te stellen Bioscoopraad, die tot 1969 zou functioneren, was te vergelijken met die van de bibliotheekcommissie: het adviseren van gemeente, politie en bioscoopexploitanten over de filmkeuring, de aankondiging van films en de controle in de bioscopen. Ondanks de gematigd positieve houding van de Bioscoopraad ten aanzien van de film, heerste er bij de Tilburgse gemeentebestuurders in de eerste jaren na de oorlog een paniekstemming ten aanzien van alles wat met bioscoop en films te maken had. Strengere maatregelen en controles waren hiervan het gevolg. In de laatste paragraaf van dit hoofdstuk kom ik hier nader op terug.

Het Comité voor Maatschappelijke Wederopbouw werd in januari 1946 weer ontbonden. Behalve de commissies voor de bioscoop en bibliotheek werden de werkcommissies opgeheven. De acute noodsituatie was voorbij, maar de toonzetting van het comité aangaande zedelijke vraagstukken liet nog lang na de oorlog zijn sporen na.

De roep om orde, rust en zedelijkheid in de eerste jaren na de oorlog werd vergezeld van een nadruk op de specifieke identiteit en verantwoordelijkheid van de Brabander en Tilburger. In de pers werd voortdurend gewezen op de belangrijke rol van de Brabantse industrie in de wederopbouw van Nederland en de sleutelrol van het katholieke zuiden in het voortbestaan van katholiek Nederland. Tilburg had hierbij een wezenlijke taak als 'echte katholieke industriestad', aldus de hoofdredacteur van *De Nieuwe Tilburgse Courant* in een brochure. De katholieke signatuur van het zuiden moest behouden worden.

'Wij zijn niet tegen anderen in het Zuiden, maar we zijn wel om het volk en om het nationale belang er tegen, dat men het karakter van het Zuiden zou verkrachten'.²¹

Een apart probleem betreffende de jeugd in de naoorlogse fase vormde het schoolverzuim. In 1945 en 1946 nam volgens de Tilburgse Commissie tot Wering van Schoolverzuim het verzuim ongekende hoogte aan. Onderstaande cijfers geven een indruk:

Tabel 1. *Schoolverzuimcijfers Tilburg 1945-1946.*

Jaar	1945	1946
gevallen van relatief verzuim	1423	1152
gevallen van absoluut verzuim	32	27

Bron: GAT: jaarverslag over 1946. Archief van de Commissie tot wering van schoolverzuim.

De belangrijkste oorzaak van het verzuim was gelegen in het feit dat veel kinderen huiselijke arbeid verrichten, hetgeen in veel gezinnen noodzakelijk was door gebrek aan gezinshulp en de beslommeringen van de moeder in verband met de distributie. De commissie toonde hiervoor enigszins begrip, maar wees tegelijkertijd ook op een gebrek aan moraal bij de ouders. 'Gemakzucht van de moeder' en de onverschilligheid van veel ouders ten aanzien van de school werden eveneens als belangrijke oorzaken voor verzuim gezien. Om het spijsbelen terug te dringen werd een politieagent speciaal belast om tijdens schooltijden de stad te doorkruisen en leerplichtige kinderen aan te houden.

Een andere belangrijke oorzaak voor verzuim was het gebrek aan schoeisel en kleding. Dit deed de commissie besluiten om in samenwerking met het gemeentebestuur schoenen, jurkstof, jasjes, broeken, onderbroeken en hemden tegen kostprijs aan de ouders te verkopen. Deze maatregel oogstte succes gezien het feit dat het verzuim wegens gebrek aan kleding en schoenen al in de tweede helft van 1946 in belangrijke mate verminderde.

Vanaf 1947 nam het verzuim ieder jaar af. In de loop van de jaren vijftig was het schoolverzuim in Tilburg weer gelijk aan dat van voor de oorlog.

Disciplineren van het openbare leven

De acute naoorlogse problemen zoals de omgang van meisjes met geallieerde soldaten, de arbeidsschuweid, de zwarte handel en het schoolverzuim behoorden in Tilburg al snel tot het verleden en ook de jeugdcriminaliteit nam in de eerste naoorlogse jaren geen verontrustende vormen aan. Maar het reeds voor de oorlog ontstane vraagstuk van de zedenverwilderung reikte verder dan deze tijdelijke problemen. De oorlog, zo redeneerde de Tilburgse bestuurders en geestelijkheid, had een nadelig effect op de toch al aangetaste moraal en goede zeden. Als indicatie hiervoor zag men de sterke toename van het aantal zedendelicten in Tilburg, zoals dat door de Bredase officier van justitie en de voogdijraad werd geconstateerd. De strijd tegen de toenemende onzedelijkheid werd collectief aangepakt: gemeentebestuur, politie, het onderwijs, jeugdverenigingen, wijk-en buurtverenigingen en ouders waren in dit zedelijkheidsoffensief betrokken.

Een eerste inzicht in de zedelijkheidsproblematiek in Tilburg na de oorlog biedt

een in 1948 opgesteld rapport van de Hoofd-inspecteur van politie over de 'zich in deze gemeente ontwikkelde zedenverwildering der jeugd'²². Allereerst merkte hij op dat Tilburg een fabriekscentrum is en dat alleen hierom al het gevaar aanwezig is voor 'vervlakking van de zedelijkheidsnormen onder de fabrieksarbeiders'. Hiermee doelde hij echter niet alleen op de jeugd, maar ouders en opvoeders werden ook beticht van 'een te ruime opvatting der moraal'. Toch was de strekking van het rapport niet alleen negatief. Op het gebied van kleding, schending van de openbare eerbaarheid, prostitutie of misbruik van sterke drank kon in Tilburg niet gesproken worden van excessen. Alleen tijdens de vakantieperiode werd de openbare rust nog wel eens verstoord door:

'...meisjes en vrouwen, die veelal op doortocht op rijwielen of in auto's gezeten, deze gemeente passeren, daarbij soms gekleed zijn op een wijze, welke alle perken van fatsoen te buiten gaat; meestal bestaat deze kleding slechts uit een kort broekje en een schamele bedekking van de borsten. Ook jongemannen veroorloven zich daarbij vaak geen ander kledingstuk dan een kort broekje.'²³

Lovende woorden besteedde het rapport aan de talloze jeugd-, buurt- en wijkverenigingen die op grote schaal de Tilburgse jeugd bezighielden. Tegelijkertijd echter werd een toename van vernielzucht en baldadigheid geconstateerd, deels samenhangend met het hoge kindertal in Tilburg. Verder maakte het rapport melding van het probleem van de toename van het aantal geslachtsziekten, hoewel slechts in enkele gevallen bij jeugdigen, van het probleem van de homosexualiteit, van het vraagstuk van het gemengd zwemmen en van de mogelijke gevaren van de leesbibliotheken in verband met het verspreiden van pornografische literatuur.

De toename van baldadigheid onder de Tilburgse jeugd leidde tot meer politiecontrole. Vanaf 1948 inventariseerde de politie bijna maandelijks nauwgezet het aantal keren dat opgetreden werd tegen baldadige jeugd. Baldadigheid kon zijn het voetballen op straat, het stoken van vuurtjes of het roken op straat beneden de 14 jaar. Het aantal jongeren dat gewaarschuwd werd varieerde van enkele tientallen tot meer dan 100 per maand.²⁴ Veelal werden ook ouders en schoolhoofden aangeschreven.

Een belangrijk vraagstuk in Tilburg waarover uitgebreid werd gediscussieerd was het gemengd zwemmen. Bad- en zwemgelegenheden, zo luidde de katholieke opvatting, waren vaak geworden tot 'gelegenheden van onsportief en niet gezond niets doen en van een omgang der sexen, welke zonder de minste twijfel een naaste gelegenheid is tot zonde'.²⁵ Gemengd zwemmen en zonnebaden, door sommigen 'oeververkeer' genoemd, was rond 1950 nog steeds taboe. Het enige zwembad in Tilburg, aan de Ringbaan-Oost, was via een houten brug waarop badmeesters toezicht hielden gescheiden in een mannelijke helft en vrouwelijke helft, evenals het buiten Tilburg gelegen Baksven.

In 1954 was de tijd rijp voor een lokale discussie over het gemengd zwemmen. Door het gemeentebestuur werd een commissie ingesteld, die onder meer bestond uit een gemeenteambtenaar, een arts, een jurist, een moderator en een kapelaan.

De commissie concludeerde dat er geen principiële bezwaren meer golden tegen het gemengd zwemmen en beschouwde het zelfs als positief.

Met dit standpunt concretiseerde zij de in katholieke kring steeds gangbaar wordende opvattingen over een ongedwongen gezamenlijke opvoeding, co-educatie, en een natuurlijk contact tussen de seksen. Hierover werd reeds gepubliceerd in het themanummer over sexualiteit van het katholieke tijdschrift voor jeugdleiders *Dux* uit 1949. De Nijmeegse hoogleraar Fortmann en de psycholoog Berger hielden hierin een voorzichtig pleidooi voor co-educatie.²⁶ Een aantal jaren later, in 1953, publiceerde *Dux* een rede van de Utrechtse hoogleraar psychologie Buytendijk, waarin deze zich een sterk voorstander toonde van co-educatie.²⁷ Deze rede leidde tot felle discussies onder katholieke psychologen, pedagogen en leraren.²⁸ In hetzelfde nummer van *Dux* verscheen een artikel van de invloedrijke katholieke pedagoog Perquin die inmiddels directeur van het Hoogveld instituut was geworden. Hij sprak zich uit voor het houden van een wetenschappelijk onderzoek inzake co-educatie en voor een voorzichtig experimenteren met een gemengde opvoeding. Hiermee week hij af van zijn eerdere opvattingen waarin hij een gezamenlijke opvoeding en gemengd onderwijs afwees.²⁹

In tijdschriften als het *Katholiek Staatkundig Maandschrift* en het katholieke orgaan *De Bazuin*, werden expliciet pleidooien gehouden voor het gemengd zwemmen.³⁰ Ook in het orgaan van de Bedrijfsorganisatie Bad- en Zweminrichtingen werd, door een pater, het gemengd zwemmen gepropageerd.³¹ De Tilburgse commissie onderschreef deze standpunten:

‘De opvoeding moet daarom ingesteld zijn op het vormen van karakters die in staat zijn om met het andere geslacht om te gaan, op een wijze, waarbij niet het accent op het sexuele komt te liggen, zodat het niet te vermijden contact voor beide partijen niet een nadeel maar een voordeel betekent. (...) Het gemengd zwemmen toch zal, mits verstandig geleid en loyaal beoefend, de gezonde, onbevangen omgang tussen jongelieden van beider geslacht bevorderen’.³²

Maar begeleiding en toezicht bleef essentieel. Om dit te waarborgen stelde de commissie een geleidelijke invoering voor van het gemengd zwemmen. De gemeenteraad ging unaniem akkoord met het voorstel en besloten werd om op donderdagmiddag en zondagmiddag het gemengd zwemmen én zonnebaden toe te laten in het zwembad aan de Ringbaan Oost. Een lid van de commissie merkte over deze ‘doorbraak’ op:

‘Daar (gemengd zwemmen-MvdH) heb ik een heel rapport over gemaakt en wij kwamen tot de conclusie dat Tilburg wat dat betreft niet kon achterblijven. Toen is hier gemengd zwemmen gekomen, maar dat betekende wat, hoor. Je moet één ding niet vergeten, dat Tilburg een door en door katholieke gemeente was, een bolwerk. Hier moesten veel dingen bevochten worden. In heel de commissie was één lid tegen. Op een gegeven moment werd in het Bakseven al gemengd gezwommen toen het in de stad nog niet was toegestaan. Langzaam groeide dat.’³³

Gemengd zwemmen bleef, vanwege toezichtsproblemen, verboden in het voor zwemmen opengestelde gedeelte van het Wilhelminakanaal. Hier was het alleen mannen toegestaan te zwemmen. Vrouwen werden geweerd door middel van borden met de tekst 'verboden toegang voor vrouwen'.

In 1955 werd het gemengd zwemmen uitgebreid tot alle werkdagen van 18.00-20.00u en op zondag van 14.00-17.00u en vijf jaar later werd gemengd zwemmen op werkdagen 's ochtends tot 9 uur toegestaan.³⁴

De toename van het aantal zedendelicten waarbij jeugdigen betrokken waren vormde voor het Tilburgse gemeentebestuur aanleiding voor een strenger toezicht op de openbare ruimte in de stad. In 1950 stelden burgemeester en wethouders voor de toegang tot de openbare parken te reguleren. Het plan was om, op enkele uitzonderingen na, de toegang tot parken, plantsoenen en openbare bossen in de stad tussen zonsopgang en zonsondergang te verbieden. De politie had meerdere malen op deze plaatsen 'onwettelijke' handelingen geconstateerd, 'in strijd met moraal en fatsoen', die de jeugd bedreigden, hoewel de handelingen niet strafbaar waren. Het gemeentebestuur refereerde, in een toelichting op het plan, aan het Vondelpark in Amsterdam dat 's avonds gesloten werd en aan de bepaling in Leiden dat jongeren beneden 18 jaar 's avonds na acht uur niet meer buiten mochten komen.³⁵

Het voorstel ondervond felle kritiek. Hoewel zij de intentie van het voorstel steunden vonden verschillende raadsleden het een te zware aantasting van de bewegingsvrijheid. Tot teleurstelling van B&W besloot de gemeenteraad het voorstel aan te houden tot nadere voorstellen volgden. Maar het thema keerde niet meer terug op de gemeentelijke agenda.

Maar via een andere weg bleek het een jaar later toch mogelijk om de openbare stadsparken te controleren op ongeoorloofde aanwezigheid van de jeugd. De hoofdcommissaris vaardigde in 1951 een dienstorder uit bestemd voor alle afdelingen van de gemeentepolitie. Deze hield in dat van jeugdige personen onder 18 jaar die 'onder verdachte omstandigheden en/of in ongewenst gezelschap, of op afgelegen plaatsen of late uren of gedurende de nacht op de openbare weg' werden aangetroffen naam, leeftijd en adres moesten worden genoteerd. De ouders moesten vervolgens hiervan in kennis gesteld worden. Bedoelde plaatsen waren open terreinen, zwembaden, bioscopen, parken, bossen, steegjes en wegen aan de rand van de gemeente.³⁶

De controles, meestal door de kinderpolitie, vonden in de eerste jaren na de uitvaardiging van de dienstorder bijna maandelijks plaats. In de politierapporten werd dan vermeld dat 'jongens en meisjes die op afgelegen plaatsen in elkaars nabijheid werden aangetroffen' gewaarschuwd werden en naar huis werden gestuurd.

Een aantal artikelen in de algemene politieverordening beoogde eveneens een regulering van gedrag in de openbare ruimte. Artikel 71 was hierbij het meest opvallend. Het verbood personen van verschillend geslacht in elkaars gezelschap te

zitten of te liggen aan de openbare weg of op vanaf de openbare weg zichtbare plaatsen, tenzij men zich niet op aanstootgevende wijze gedroeg. Daarnaast verbood het artikel aan ongehuwde personen of niet-familieleden van verschillend geslacht zich in een stilstaand motorrijtuig buiten de bebouwde kom te bevinden. Dit artikel leidde niet vaak tot een proces-verbaal. Eén respondent vertelde:

'Ik heb een verbaal gehad en ben nog voor geweest; dat was lachen. Wij zaten samen in de auto gezellig een bietje te vrijen en dan opeens van die schijnwerpers, verschrikkelijk. Die man maakte een hele babbel, hield een heel gezellig verhaal over Parijs en zo, maar toen pakte ie nog zijn boekje, dat viel me zwaar tegen. Toen moest ik voorkomen en daar werd wel om gelachen, ik zei tegen die kantonrechter, meneer ik neem aan dat toen u verkering had ook niet bij uw schoonmoeder aan tafel ging zitten scharrelen; nou, daar werd toen om gelachen en hij veroordeelde mij van 25 gulden tot 10 gulden boete.'³⁷

Over de resultaten van de controles op het gedrag van jongeren bestond voortdurend contact tussen de politie en de Tilburgse geestelijkheid, het jeugdwerk Don Bosco, onderwijsinstellingen en de kinderbescherming. Om verdere zedenverwilderende te voorkomen verzocht de hoofdcommissaris van politie de deken van Tilburg om de voorlichting aan kinderen die de lagere school gingen verlaten - en op 14 jarige leeftijd in de fabriek gingen werken - te bevorderen. Een geestelijke of een onderwijzer zou deze voorlichting kunnen geven, die, zo stelde hij vast, vaak nagelaten werd door de ouders.³⁸ Maar van een uitgebreide voorlichting op de lagere school is het nooit gekomen.

'Vroeger werd oer toch niks verteld. Van school af en gaan werken en je moest het maar zien hoe je het te weten kwam, van de straat of van het werk.'³⁹

Ook het onderwijs kreeg een controlerende taak toebedeeld. Aan de Tilburgse middelbare scholen en beroepsopleidingen deed de politie het verzoek om toe te zien op het in bezit hebben van 'zinneprikkende' of pornografische literatuur bij hun leerlingen en in voorkomende gevallen deze lectuur in te nemen en de politie hiervan op de hoogte te stellen.⁴⁰

Ongeveer tien jaar na het ingaan van het bovengenoemde politieel dienstbevel dat aan agenten opdroeg om de jeugd van afgelegen plaatsen te weren, besloot de gemeenteraad, in 1962, om via een wijziging in de politieverordening het optreden tegen ongewenst verblijf in de in aantal toenemende portieken in het centrum van de stad mogelijk te maken. Uit de discussie die de gemeenteraad hierover voerde blijkt dat zij deze maatregel nam uit oogpunt van handhaving van de openbare orde en rust. Men sprak over 'vervelende jongelui die zich op hinderlijke wijze ophouden'.⁴¹ Anders dan in vergelijkbare discussies in de jaren veertig en begin jaren vijftig werd over onzedelijkheid niet gesproken. De jeugd was van object van zorg en bescherming geworden tot object van controle.

Van alle gevaren die de jeugd omringden werd homosexualiteit als wellicht het meest bedreigend beschouwd. De stijging van het aantal zedendelicten na de oorlog werd voor een belangrijk deel in verband gebracht met een toename van homoseksuele praktijken. In het katholieke zedelijkheidsoffensief nam het tegengaan van 'homoseksuele ontucht' een belangrijke plaats in. Tilburg stond niet alleen in haar angst voor homosexualiteit. Deze was wijdverbreid onder zowel katholieken als protestanten in Nederland. Alvorens in te gaan op de specifieke situatie in Tilburg zal ik eerst het 'vraagstuk' van de homosexualiteit in de jaren veertig en vijftig in een bredere context beschrijven.

De discussie in christelijke kring over homosexualiteit stamt reeds vanaf het begin van deze eeuw. In de gehele periode voor de oorlog was homosexualiteit in de ogen van confessionelen zondig en werd verbonden met misdadig en ontuchtig gedrag. Vooral de grotere steden, met hun talloze cafe's, parken, openbare urinoirs en portieken werden als plekken des onheils beschouwd.⁴²

Na de oorlog handhaafde zich deze sterk moralistische houding. De periode van wederopbouw van Nederland ging gepaard met een sterke maatschappelijke weerzin tegen homosexualiteit. Toch ontwikkelde zich in de loop van de jaren vijftig onder vooruitstrevende katholieke priesters, intellectuelen en professionele hulpverleners een andere houding ten aanzien van homosexualiteit. Naast pleidooien vanuit katholieke hoek voor een strengere bestrijding van homosexualiteit via een aanpassing van de strafwet en opvattingen als zou een 'groot percentage der homoseksuelen debiel' zijn, waren ook andere geluiden te horen.⁴³ In het themanummer van *Dux* over sexualiteit uit 1949 werd gepleit voor een minder geforceerde houding ten aanzien van sexualiteit. Openhartige voorlichting werd van groot belang geacht waarbij de suggestie werd gewekt dat men hierin verder kon gaan dan 'kerkelijke uitspraken gedogen'. Verder werd een 'natuurlijk contact tussen de twee geslachten' voorgestaan waarbij meer ontmoetingsmogelijkheden moesten worden geschapen voor jongens en meisjes. Dit zou, dat standpunt bleef wél onveranderd, homosexualiteit kunnen tegengaan.

De veranderingen in opvattingen over homosexualiteit in de jaren vijftig en zestig bewogen zich in de richting van een puur medische optiek naar een psychologiserende benadering. De homoseksueel was niet zozeer ziek, maar was in zijn opvoeding en sexuele ontwikkeling tekort geschoten waardoor een onevenwichtige en onvolwassene sexualiteit de overhand had gekregen. Een psychiatrische behandeling zou de homoseksueel leren om te gaan met zijn noodlot.⁴⁴ Maar ook in deze nieuwe benadering stond het bestrijden van het uiten van homosexualiteit centraal. Belangrijk hierbij was het bevorderen van heteroseksuele relaties bij jongeren en van een gelukkig gezinsleven. Homosexualiteit bleef een ontspoorde en perverse vorm van sexualiteit.⁴⁵

Pas in de jaren zestig werd voorzichtig een begin gemaakt met wat men noemt acceptatie van homosexualiteit. Baanbrekend werk hiervoor werd verricht door het in 1958 opgerichte pastoraal bureau voor homoseksuelen in Amsterdam dat begrip wilde kweken voor de problematische situatie van homoseksuelen. De aan dit

bureau verbonden katholieke psychiater Trimbos droeg deze nieuwe denkbeelden enkele jaren later uit in zijn radiopraatjes voor de KRO.⁴⁶ Hij legde niet zozeer de nadruk op genezing van de homoseksueel - hoewel hij homoseksualiteit als een afwijking bleef zien - maar op de medemenselijkheid die men moest betrachten ten aanzien van de homoseksueel gezien de psychische ellende waarin deze vaak verkeerde. Vanuit dit oogpunt waren vriendschappen onder homoseksuelen te accepteren.⁴⁷ Enkele jaren later verkreeg het COC een volwassen status en werd het debat over homoseksualiteit openbaar.⁴⁸

De in wetenschappelijke publikaties en landelijke tijdschriften gevoerde discussies over homoseksualiteit vonden weinig gehoor op lokaal niveau. In Tilburg was in de lokale pers, onder de geestelijkheid, bij bestuurders of de burgers niets van de langzaam veranderde houding ten aanzien van (homo)sexualiteit terug te vinden. Tot in de jaren zestig overheerste de angst voor homoseksuele praktijken.

De Bredase Officier van Justitie wees in 1947 het Tilburgse gemeentebestuur op de toename van het aantal met homoseksualiteit in verband staande zedenmisdrijven in Tilburg. Dit schaadde volgens hem de jeugd ernstig en het gevaar bestond dat

‘de geïnfecteerde jongens leren met niets doen gemakkelijk geld en goederen te verdienen en zoals van zelf op later leeftijd terecht komen in het inbreken en helers bedrijf. Daarenboven wordt bende vorming er in hoge mate door in de hand gewerkt’.⁴⁹

De jeugd liep dus gevaar, maar, zo suggereerde de brief, zij leende zich in ruil voor geld ook voor homoseksuele handelingen. Bijna twintig jaar later, in 1965, beklagden bewoners van het Korvelplein zich bij de politie over ‘een bende kerels’ die avond aan avond langzaam in het park lopen ‘om dan uiteindelijk als ze hun partner gevonden hebben zich terug te trekken in de urinoir en wat zich daar verder afspeelt zullen we maar raden; het is werkelijk hemeltergend en griezellig als je dat allemaal aanziet’.⁵⁰

Getracht werd met tal van maatregelen deze praktijken te bestrijden. Lokaties waar het ‘plegen van homoseksuele handelingen’ zich ongezien kon afspelen zoals parken, bossen en wegen aan de rand van de gemeente werden door de politie in de gaten gehouden. Maar het meest stringent waren de maatregelen ten aanzien van de stedelijke urinoirs. Deze werden beschouwd als dé plaatsen waar homoseksualiteit welig tierde. De urinoirs werden van licht voorzien en in navolging van steden als Amsterdam en Den Haag werd een verbod uitgevaardigd om langer dan vijf minuten in een urinoir aanwezig te zijn.⁵¹ Hoewel deze maatregel leidde tot het ‘met vrucht’ optreden tegen homoseksuelen, bleven gedurende de jaren vijftig de urinoirs aantrekkelijke ontmoetingsplaatsen voor homoseksuelen. Onder hen zijn er, zo vermeldde een politierapport, die ‘het presteren om één urinoir binnen het tijdsbestek van een uur enkele tientallen malen in en uit te lopen’.⁵²

Hoewel het aantal overtredingen van artikel 248bis van het Wetboek van Strafrecht, dat homoseksuele contacten met minderjarigen strafbaar stelde, in de

periode van 1956-1960 weliswaar laag was, met uitzondering van het jaar 1959, was in Tilburg in die periode nog niets van een mildere houding ten aanzien van homosexualiteit te bespeuren. Van homosexueel gedrag werd bijna nooit aangifte gedaan, zo redeneerde de politie.⁵³ Zij sprak over homosexualiteit als 'een niet onbelangrijk stukje uit de grote lappendeken der criminaliteit' en zij pleitte naar aanleiding van een rapport van de Raad voor de Kinderbescherming bij het Tilburgse gemeentebestuur maatregelen voor de technische inrichting van urinoirs. Deze diende zodanig te zijn dat van buiten af kon worden vastgesteld of meerdere bezoekers zich in elkaars directe nabijheid ophielden. Om dit te bereiken was een binnenverlichting alleen niet voldoende. De ommanteling van de urinoirs moest voorzien zijn van voldoende hoge en brede openingen, zodat de onderbenen van de bezoekers zichtbaar bleven. Eenmans-urinoirs verdienden de voorkeur. Een politie-onderzoek naar de inrichting van alle stedelijke urinoirs leerde dat de meeste goed verlicht en 'behoorlijk controleerbaar' waren, zodat uitgebreide technische aanpassingen niet nodig bleken.

De vooroorlogse katholieke moraal ten aanzien van homosexualiteit boette tot aan het begin van de jaren zestig bij de Tilburgse bestuurders nog niets aan strengheid in. Integendeel, men stelde rond 1960 nog scherpere controle voor op homosexuele praktijken. Maar ook in andere, niet katholieke, steden in Nederland overheerste repressieve maatregelen jegens homoseksuelen. In 1959 informeerde de Enschedese politie, teneinde het 'onderlinge verkeer' van homoseksuelen te bemoeilijken, naar maatregelen die in Tilburg in dit verband waren genomen. Progressieve denkbeelden over homosexualiteit waren tot in het begin van de jaren zestig voorbehouden aan een relatief kleine elite.

Ook de na de oorlog in aantal toenemende commerciële vormen van vermaak, zoals de dancings en de bioscopen, werden in katholieke kring beschouwd als plaatsen waar de jeugd zedelijk gevaar kon lopen.

Over de bioscoop en de film maakte men zich nog het meest druk. De bioscoop was een vooral bij de jeugd populaire vermaaksvorm die na de oorlog een snelle ontwikkeling doormaakte. Het aantal films en bioscopen nam sterk toe en invloeden van het buitenland, met name de Verenigde Staten, deden zich hier sterk gelden. De centrale filmkeuring en de katholieke nakeuring bepaalden strikte leeftijdsgrenzen voor films, maar daarnaast waren er ook specifieke lokale controle-maatregelen. In Tilburg heerste in de eerste jaren na de oorlog een paniekstemming ten aanzien van de film en de bioscoop. In de loop van de jaren vijftig zwakte dit af, maar de bezorgdheid bleef bestaan.

De talrijke en in de jaren vijftig populaire dansscholen waren minder reden tot zorg. Hier werd immers onder toezicht oog de Foxtrot, Quickstep, Engelse wals en de Tango gedanst; dansen die ontdaan van hun oorspronkelijk primitief karakter niet als onzedelijk werden beschouwd, anders dan de Jive en de Swing die verboden waren. De bezorgdheid richtte zich op het dansen in de publieke dancings. Het Centrum voor Staatskundige vorming merkte hierover op:

‘Minuscule dansvloertjes, bevolkt met een menigte dansenden, maken het doorgaans te enen male onmogelijk de stijlvolle figuren van de dans, zoals die op de dansscholen wordt geleerd, uit te voeren. [...] Vaak kostbaar uitgevoerde entourage en gedempt, soms gekleurd licht, zijn er niet op gericht de danskunst te verhogen maar meer geschikt de erotische factor te versterken’.⁵⁴

Gepleit werd voor toezicht in dancings door bevoegde dansleraren en opheffing van de aan de drankwet gekoppelde bepalingen ten aanzien van het dansen. Een aparte danswet zou de wettelijke bepalingen ook doen gelden voor gelegenheden waar geen alcoholische dranken werden geschonken.

In Tilburg was een legitimatiebewijs voor openbare dancings verplicht. De toegang was voorbehouden aan personen boven de 18 jaar. Bovendien mocht in dansgelegenheden geen sterke drank aanwezig zijn. Evenals bij het bioscoopbezoek werd ook het bezoek aan dancings regelmatig door de politie gecontroleerd. Dit was echter de enige vorm van controle. Anders dan bij het bioscoop- en filmvraagstuk werden voor het dansen geen aparte lokale commissies ingesteld of aparte verordeningen uitgevaardigd. In 1962 werd als gevolg van de sterk in aantal toenemende dancings en instuiven door de gemeenteraad besloten om het drankverbod op te heffen. In de praktijk was reeds in een aantal dancings en sociëteiten in Tilburg alcohol verkrijgbaar.

Het vraagstuk van het gemengd zwemmen, de lokale verordeningen ten aanzien van de openbare ruimten, ten aanzien van de urinoirs en ten aanzien van vormen van vermaak maken duidelijk dat een disciplinerende van het openbare leven in de stad een cruciale factor vormde van het naoorlogse zedelijkheidsoffensief. De belangrijkste inzet van deze maatregelen was een absolute zichtbaarheid van en controle over het handelen van individuen in de stedelijke ruimte. In hun samenhang kunnen zij als een ruimtelijke ‘micro-fysika van de macht’ begrepen worden; een minutieuze regulering van en toezicht op de stedelijke ruimte waardoor het handelen van de Tilburgse burgers aan een haast permanente surveillance bloot zou staan en waardoor deze ook het idee zouden krijgen dat zij voortdurend ‘bewaakt’ werden.⁵⁵ Anders dan bij de door Foucault, aan wie de bovenstaande term ontleend is, beschreven macht in totale instituties als het leger of de school, was deze macht niet volledig. De stedelijke ruimte bood mogelijkheden om aan het toezicht te ontsnappen, hetgeen zelfs in veel gevallen een spannend spel was. Immers, de sancties bij overtreding van de regels waren relatief mild hetgeen in schril contrast stond met de sterk verontruste toon die de lokale bestuurders en niet alleen zij, over de openbare zeden aansloegen.

Gevaarlijke jeugd: een jeugdbende zaait paniek

Op 26 januari 1990 nam oud-gemeenteraadslid en oud-onderwijzer Ad van Dongen afscheid als voorzitter van de stichting Vacantietournooien in Schoolverband Tilburg. In *Het Nieuwsblad* blikte hij terug op het ontstaan van de stichting in de

jaren vijftig.

'We wilden toen de jeugd tijdens hun vakantie bezig houden, want dat was wel nodig. Je moet het maar niet in de krant zetten, maar je had toen de Rios bende, Ruzie is Ons Streven. Zeg maar rijpere schooljeugd een stuk of tien jongens. Ze speelden muziek in het patronaat en dan werd er gedanst. Ze werden overal uitgegooid'.⁵⁶

Maar, aldus van Dongen, de Rios bende vormde niet de aanleiding voor het oprichten van de stichting Vacantietoernooien. Daarom is het des te opmerkelijker dat hij tientallen jaren na dato toch aan de bende refereert. Dit illustreert de indruk die de Rios bende maakte op de Tilburgse bevolking ten tijde van haar activiteiten in de begin jaren vijftig.

Van de Weijer maakte in zijn dissertatie ook melding van de Rios bende. Hij plaatste de bende tegen de achtergrond van het streven van de jeugd naar nieuwe vrijetijdsvormen die 'het traditionele kader' doorbreken. Tilburg zou niet in deze behoefte van de jonge generatie voorzien.

'Maar toch vragen we ons af, of deze alarmerende feiten alleen aan maatschappelijke verwildering toe te schrijven zijn. Zou ook de onmogelijkheid, om de aanwezige levensdrift op gezonder wijze tot gelding te laten komen, niet mede aan deze feiten schuldig zijn?'.⁵⁷

De Tilburgse pers richtte voor het eerst in september 1953 de aandacht op de Rios bende. 'Jeugdige gangsters terroriseren Tilburg en omgeving', schreef *Het Nieuwsblad van het Zuiden*. Controle van ouders op hun kinderen was, aldus het blad, meer dan ooit gewenst. De oorzaak van deze bendevorming zocht het blad in het lezen van verderfelijke lectuur en het gebrek aan voldoende speel- en sportterreinen.

De Rios bende haalde zelfs de landelijke pers. *Elseviers Weekblad* schreef een uitgebreid artikel in november 1953 hierover met een sterke negatieve strekking over de gehele Tilburgse jeugd en de stad zelf. Het blad sprak over 'een stad zonder schoonheid, zonder vertier en zonder een arbeidersstand met enig zelfrespect', waarin het niet verwonderlijk was dat jongens in hun 'geestelijke have-loosheid' zich organiseerden in een bende. Zowel *Het Nieuwsblad van het Zuiden* als het katholieke weekblad *De Tijd* reageerden fel op deze aantijgingen. Zij ontkenden het jeugdprobleem weliswaar niet, maar vonden deze negatieve publiciteit over Tilburg veel te ver gaan.⁵⁸

De Rios bende, Rios stond voor 'Rukken is ons streven' of 'Ruzie is ons streven', werd behalve als een gevaar voor de openbare orde vooral als een bedreiging voor de goede zeden ervaren. De bende maakte zich schuldig aan vergrijpen als het verstoren van fancy fairs, het ingooien van ruiten en het 'afranselen' van voorbijgangers, maar boezemde voor alles angst in door zeden-delicten. In de politierapporten werd alleen aandacht besteed aan vergrijpen op zedelijk gebied. Regelmatig werden meisjes tussen 13 en 16 jaar aangerand en van

enkele leden van de bende was bekend dat zij gemeenschap hadden gehad met meisjes jonger dan 16 jaar. Daarnaast waren bij de aanhouding van leden van de bende 'middelen aangetroffen ter voorkoming van zwangerschap'.⁵⁹

In de maanden september, oktober en november 1953 hielden de Tilburgse kinderpollitie en recherche zich intensief bezig met de Rios bende. Dit leidde uiteindelijk tot het aanhouden van zo'n 30 jongens in de leeftijd van 15-19 jaar. De meesten kregen een proces verbaal; ongeveer 10 jongens werden voorgeleid voor de officier van justitie in Breda.

Daarnaast rapporteerde het politierapport van een aantal gevallen waarbij meisjes de 'handelingen' van de Rios bende uitlokten of daarvan gediend waren. Dit nam de kinderpollitie zeer hoog op. Zij adviseerde de officier van justitie deze meisjes onder toezicht te stellen met observatie in een inrichting.⁶⁰

In de herinnering van de Tilburgers staat de Rios bende nog sterk gegrift. Zij verhalen over vechtpartijen, vernielingen en aanrandingen, hoewel sommigen de nozemrellen in Tilburg van eind 1959 verwarren met de periode waarin de Rios bende actief was, begin jaren vijftig. Maar veel respondenten wisten goed de atmosfeer die de Rios bende omgaf te beschrijven.

'De Rios bende, dat waren knapen die allemaal vrij ruig overkwamen.....die sloegen op een gegeven moment alles kort en klein.

I: Dat weet u omdat u toen dat inderdaad ook echt meemaakte of hoorde?

Horen en ook ooit wel zien en dan waarde wel weg, want as ge thuis vertelde, ik heb de Rios bende gezien, dan kreegde thuis ook op oe donder, daar hadde niks te zoeken. Dat was een beruchte bende. D'r ging toen een verhaal dat ze een of ander grietje hadden ontkleed in het Wandelbos en aan een boom gebonden'.⁶¹

'Ik had een vriendin en daar de vriend van, die was bij de Rios bende, dat weet ik nog wel. En toen ze dat bij ons thuis wisten was het meteen af.'⁶²

Nadat de Rios bende in 1953 na een aantal aanhoudingen opgerold was, bleef de naam nog een aantal jaren in Tilburg cirkuleren. Opgeschoten jongeren die doelbewust uit waren op vechtpartijen of vernielingen bedienden zich van de naam Rios, in het besef dat dit de nodige opschudding teweeg zou brengen. Een jeugdleider van een patronaat vertelde hierover:

'Wij hadden toen wel eens last van een stel opgeschoten lummels die er op uit waren een goed lopende avond van het patronaat te verstoren door luidruchtig binnen te komen, soms wat te vernielen enzo....Die noemde zich dan de Rios bende, maar of het echt de Rios bende was daar zet ik m'n vraagtekens bij.'⁶³

De Rios bende zorgde in de jaren vijftig voor opschudding in Tilburg. Sommige ouders hielden hun kinderen binnen, jongeren waren zelf ook bang voor de bende en men was, zoals een commissaris van politie verwoordde, 'vastbesloten om deze gevaarlijke bende kost wat kost de kop in te drukken'. De paniecreacties op de Rios bende moeten in het licht gezien worden van de krampachtige katholieke

houding ten opzichte van zedelijkheidsvraagstukken van begin jaren vijftig. Niet alleen bestuurders, maar ook de Tilburgse bevolking reproduceerde deze taboesfeer rondom zedelijkheid en seksualiteit. In deze sfeer kon een delinquente subcultuur als de Rios bende goed 'gedijen' en versterkte onbedoeld de zorg om de jeugd en de roep om orde en tucht op zedelijk gebied.

Vorming van fabrieksjeugd

'Het vraagstuk van de arbeidende jeugd bestaat hierin dat een aanmerkelijk gedeelte van de jeugd rechtstreeks het bedrijfsleven ingaat, zonder na de lagere school of het voortgezet gewoon lager onderwijs voortgezette vorming ontvangen te hebben. De voor de jeugdigen totaal nieuwe levenssituatie in het bedrijf vraagt om voorbereiding. Het bedrijf is immers een gemeenschap van volwassenen waar eisen gesteld worden, die meer op volwassenen zijn afgestemd. Het overplanten van de jeugdige, nog onvolwassen arbeider uit het hem beschuttende milieu van gezin en school naar het bedrijfsmilieu is als het overplanten van een kasplant naar de koude grond bij enkele graden vorst. Gevolg: bevroering. (...) geen uitgroei naar een geestelijke volwassenheid.'⁶⁴

Eén van de vraagstukken die in katholieke kringen na de oorlog leefden betrof de begeleiding van de jeugd naar wat men noemde geestelijke volwassenheid in de context van een sterk toenemende industrialisatie. Men zag weliswaar in dat jeugdigen noodzakelijk waren als arbeidskrachten, maar tegelijkertijd vond men dat aan het op jonge leeftijd intreden in het arbeidsproces gevaren verbonden waren. De ontwikkeling van jongens en meisjes tot goede gezinshoofden en voorbeeldige huismoeders zou door de onzedelijke invloeden vanuit het werksmilieu worden gestoord. Aparte onderwijs- en vormingsprogramma's moesten dit voorkomen en tevens de negatieve invloeden die de oorlog bij veel jongeren had achtergelaten terugdringen.

Tegen deze achtergrond ontstonden de Mater Amabilisscholen en de Pater Fortisscholen die de kern zouden vormen van het katholieke vormingswerk in de eerste twee naoorlogse decennia. In 1947 werd de eerste Mater Amabilisschool opgericht te Maastricht en ontstonden op diverse plaatsen in het land vormingsactiviteiten voor jongens. Toen in de jaren daarna pessimistische studies verschenen over de arbeidersjeugd zoals het Hoogveld rapport *Moderne jeugd op weg naar volwassenheid* en *De ontwikkelingskansen van de jeugdige fabrieksarbeiders* van de sub-commissie Banning ging de overheid er snel toe over om dit vanuit het particuliere initiatief opgezette katholieke vormingswerk te subsidiëren.⁶⁵

Het Mater Amabilisonderwijs en het vormingsonderwijs voor jongens kregen zo navolging in grote delen van het land. De Mater Amabilisscholen waren bedoeld voor werkende meisjes van 17 jaar en ouder. Om ook de werkende meisjes tot 17 jaar vorming te geven werd in 1952 de Jongerencursus ingevoerd die nauw verbonden was met de Mater Amabilisscholen. De Jongerencursus en de Mater

Amabilisscholen zouden tot 1968 als zodanig bestaan. Toen werd de Jongerencursus omgezet in het Vormingswerk voor Werkende Jongeren en de Mater Amabilisschool in het Vormingswerk voor Jonge Volwassenen.

Het vormingsonderwijs voor jongens was in de eerste jaren vooral gericht op jongens van 17 jaar en ouder, maar de belangstelling onder deze groep jongeren was gering. De in 1951 in Maastricht opgerichte Pater Fortisschool was succesvoller. Dit type vormingsonderwijs was opgezet voor de jonge arbeider tussen 14 en 17 jaar en begeleidde hen in de overgang van school naar het arbeidsmilieu. In de jaren hierna werd dit voorbeeld opgevolgd in diverse plaatsen in Nederland. De naam Pater Fortisschool werd in 1954 vervangen door Katholieke Levensschool voor Jonge Arbeiders, kortweg Levensschool. De Levensscholen sloten zich niet aan bij het nijverheidsonderwijs in tegenstelling tot de Mater Amabilisscholen. Daardoor konden zij meer experimenteren met uiteenlopende methoden van werken. Tot 1969 bleven de Levensscholen katholiek en ongemengd. Daarna werden zowel meisjes als jongeren met een andere levensbeschouwing toegelaten.⁶⁶

Een lokaal vormingsnetwerk voor werkende jongeren

Het naoorlogs vormingswerk voor werkende jongeren in Tilburg bestond niet alleen uit een Mater Amabilisschool en een Levensschool. De Dienst voor de Jeugd in de Bedrijven en de (Vrouwelijke) Katholieke Arbeiders Jeugd ((V)KAJ) vervulden eveneens een belangrijke rol in dit lokale vormingsnetwerk. Alle waren verenigd in de stichting Katholiek Vormingscentrum voor de arbeidende jeugd van Tilburg.

In een nota aan de Tilburgse gemeenteraad onderstreepte de stichting het belang van goed vormingswerk in de industriestad Tilburg. Zij rekende voor dat van de Tilburgse jeugd in het begin van de jaren vijftig ongeveer 70% tot de arbeidersjeugd behoorde en dat ongeveer 40% na de lagere school geen verdere scholing volgde. Deze laatste groep ging 'onvoorbereid' het bedrijfsleven in en de ontwikkeling naar volwassenheid, een steeds terugkerend thema binnen het katholiek vormingswerk, werd bij deze jongeren ernstig verstoord.

'...deze jeugd zal niet de mogelijkheid hebben tot de uitgroei naar een waarachtige volwassenheid, en geestelijk invalide blijven of worden. Niet door haar eigen schuld, maar door omstandigheden in de samenleving, zal zij ten dele het volwaardig mens-zijn derven.

Dit ongeluk treft niet alleen de individuele personen, maar heeft zijn weerslag ook op en is een bedreiging vóór de geestelijke gezondheid van de samenleving zelf. Het gevolg is dat de Tilburgse samenleving in de toekomst voor de helft ongeveer zal bestaan uit geestelijk onvolgroeide en in dit opzicht misdeelde burgers.

Dat juist onder deze groep burgers de ontkerkelijking het grootst is, waardoor zij blijken geen geestelijk fundament meer te hebben, is een niet te verwaarlozen constatering.'⁶⁷

De verschillende organisaties moesten, aldus de nota, ieder op hun eigen wijze en in onderlinge samenhang een 'systematische vorming geven op het gebied van bepaalde levenssituaties'. Het Tilburgse gemeentebestuur toonde zich halverwege de jaren vijftig gevoelig voor de argumenten voor een goede opvang en vorming van de jeugdige arbeiders. Zij verleende subsidie aan alle lokale vormen van vormingswerk, inclusief de (V)KAJ.⁶⁸

Het initiatief tot oprichting van een Mater Amabilisschool in Tilburg was afkomstig van kapelaan Goossens die in nauwe samenwerking met een aantal huishoudscholen in 1951 met twee afdelingen van start ging: een avondschool met 72 leerlingen en een dagschool met 44 leerlingen van 17 jaar of ouder. De dagschool werd bezocht door meisjes die in het bedrijfsleven, meestal fabrieken, werkten. De Tilburgse bedrijven vergoedden twee van de vier cursussen per week gedurende twee jaar.⁶⁹

De Tilburgse Mater Amabilisschool groeide snel. Halverwege de jaren vijftig kende de school bijna 500 leerlingen en was daarmee de grootste van Noord-Brabant. De steun van het bedrijfsleven nam eveneens toe. Bij de oprichting van de school verleenden zeven bedrijven hun medewerking, in 1958 was dit aantal gestegen tot 38.

In de pedagogische 'Richtlijnen' uit 1952 zoals die voor alle Mater Amabilisscholen golden, stonden deugden als dienstbaarheid en naastenliefde centraal. De meisjes werden tot 'beminnelijke moeders' opgeleid wier levenshouding door dienstbaarheid werd gekenmerkt. Tegelijkertijd moesten zij uitgroeien tot christelijke zelfstandige persoonlijkheden. In 1961 ondergingen de Richtlijnen belangrijke veranderingen. Zij benadrukten de snelle veranderingen in de maatschappij, zoals de steeds toenemende complexiteit en onoverzichtelijkheid. Het aanleren van christelijke deugden stond niet zozeer centraal als wel de begeleiding van de meisjes bij 'het ingroeien in de maatschappij', een proces dat in principe oneindig was. De nieuwe Richtlijnen in 1965 benadrukten dit voortdurende groeiproces nog eens extra.⁷⁰

Deze veranderingen hadden reeds in 1959 een uitwerking gekregen in de Tilburgse Mater Amabilisschool. In dat jaar kreeg de school een experimentele status waarbij zij in organisatorisch en onderwijskundig opzicht een andere weg insloeg. Zij opereerde vanaf die tijd geheel los van het nijverheidsonderwijs en in het lesprogramma werd de nadruk gelegd op de 'zelfwerkzaamheid' van de leerlingen tijdens de cursussen.

'Zij zijn direkt bij het onderricht betrokken, zijn niet passief meer, maar hebben een actieve rol gekregen. Het gesprek dat in het verleden uitsluitend door de docent werd gevoerd, wordt nu door de meisjes zelf "ter hand" genomen, zij het dat de docent wel de grote lijn aangeeft. Hij moet echter meer als gesprekspartner worden gezien.'⁷¹

Hoe ging het in de praktijk? De vormingsprogramma's bevatten theorielessen en

praktijklessen, ieder twee uur per week. Het theoretische gedeelte bestond uit lessen in godsdienst, opvoedkunde, verpleegkunde, kinderverzorging, vrouwelijke voornaamheid, medische raad, woninginrichting, lichamelijke opvoeding, zang en muziek. In de praktijklessen stonden koken en naaien op het programma. Voor deze theorie- en praktijklessen, tesamen het kernprogramma van de vorming, werden groepen van 10 tot 20 meisjes samengesteld. Een belangrijk onderdeel van de lessen vormde het contact met instellingen als het Wit Gele Kruis, de jeugdbeweging, stichting Wijkwerk en de gezinszorg. Naast dit kernprogramma hadden de meisjes de mogelijkheid om in 'vrije clubs' aan ontspanningsactiviteiten of aan algemeen vormende activiteiten deel te nemen. In dit kader werden dansavonden georganiseerd, concerten en toneeluitvoeringen bezocht en voor de geestelijke bezinning kon men, eveneens op vrijwillige basis, op retraite gaan.

De meeste meisjes die de Mater Amabilisschool bezochten waren afkomstig uit arbeidersmilieus en werkten zowel op kantoor als in de fabriek. Hoewel zij de belangrijkste doelgroep vormden, waren er ook meisjes afkomstig uit de hogere sociale milieus. Het vormingsprogramma werd over het algemeen door de meisjes gewaardeerd. Voor degenen die de dagschool bezochten betekende een vormingsdag een welkome afwisseling van het werk op de fabriek of het kantoor. Tevens vormde de school een gelegitimeerde ontmoetingsplaats. Ook het programma zelf sloeg aan. De lessen werden als nuttig ervaren, 'je stak er wat op voor later'. Vooral de lessen waarin sexuele voorlichting centraal stond maakten indruk. Voor veel meisjes betekenden deze lessen de eerste keer dat er openlijk over sexualiteit werd gesproken.

'Toen ik op kantoor zat ben ik ook op de Mater Amabilisschool geweest om iets van het huishouden te leren. Dat was een leuke tijd, dan kwam je bekenden tegen enzo. Een keer kwam een arts om sexuele voorlichting te geven. Dat was toen nog nodig, het was de eerste keer dat ik dat kreeg. Op school hadden we wel menskunde gehad, maar bepaalde dingen werden consequent overgeslagen. Je werd als volwassen behandeld. Ja, ik heb er toch iets van opgestoken.'⁷²

In de eerste helft van de jaren zestig nam het aantal deelnemers af. In 1962 volgden nog 360 leerplichtvrije meisjes de vormingscursussen, in 1966 was dit gedaald naar 303.⁷³ Twee jaar later werden de Mater Amabilisscholen omgezet in het Vormingswerk voor Jonge Volwassenen.

Spoedig na de introductie van de Mater Amabilisschool werd op verschillende plaatsen in Nederland ook voor werkende meisjes jonger dan 17 jaar een vormingsprogramma opgesteld: de Jongerencursus. De Jongerencursus was een dagcursus. Onder bedrijfstijd werden vier uur per week voor een periode van twee jaar aan jonge meisjes vormingslessen gegeven. De Tilburgse bedrijven toonden zich bereid om deze vier uren per week met behoud van loon vrij te geven. Halverwege de jaren vijftig namen in Tilburg zo'n 150 werkende meisjes aan de Jongerencursus deel.⁷⁴

Ook de Jongerencursus werkte met praktische lessen, koken en naaien, en theoretische lessen waar vrije expressie, levensvorming en culturele vorming centraal stonden. In vergelijking met de Mater Amabilisschool lag het accent meer op ontspanning en expressie en was het programma in het algemeen minder vastomlijnd samengesteld. De docenten aan de Jongerencursus werden geacht zoveel mogelijk aan te sluiten bij de levenssituatie van de meisjes. 'Waar zij frequente bioscoopbezoeksters zijn, wordt in ruime mate aandacht aan filmvorming geschonken, maar wordt tevens getracht haar interesse ook tot toneel en muziek uit te breiden', zo stelde de stichting Katholiek Vormingscentrum voor de arbeidende jeugd van Tilburg.⁷⁵

Waar de Mater Amabilisschool en de Jongerencursus zich richtten op alle werkende meisjes, had de Levensschool alleen werkende jongens tot 17 jaar als doelgroep. De experimenten met vormingswerk voor jongens ouder dan 17 jaar aan het einde van de jaren veertig waren mislukt. Nieuwe pogingen daartoe kwamen niet meer van de grond.

De Levensschool in Tilburg startte in 1956 op initiatief van de Dienst voor de Jeugd in de Bedrijven. Vanuit de opvatting dat de 'ongeschoolde jeugdige arbeiders achter ligt bij zijn geschoolde of in scholing zijnde collega's', stelde zij zich ten doel:

'... de weerbaarheid van de ongeschoolde jeugdige arbeiders in geestelijk, affectief en lichamelijk opzicht te verhogen.'⁷⁶

Evenals bij de Jongerencursus was het uitgangspunt dat zoveel mogelijk aansluiting moest worden gezocht bij de leefwereld van de deelnemers. De leiders werden geselecteerd op de mate waarin zij zich konden inleven in de cultuur van de jongeren, eerder dan op de bevoegdheid blijkend uit diploma's.⁷⁷

De Levensschool kende uitsluitend een dagcursus van minstens vier aaneengesloten uren per week gedurende twee jaar. Ook voor dit type vormingswerk waren de Tilburgse werkgevers bereid extra verlof met behoud van loon te geven. Reeds in het eerste jaar waren er zo'n 200 aanmeldingen.⁷⁸

Het vormingsprogramma was niet opgebouwd uit een systeem van vakken, maar uit wat men noemde 'levensgehelen'. Deze bestonden uit praktische voorlichting over het arbeidsleven en het gezinsleven, oordeelsvorming aan de hand van kranten, tijdschriften en radio, praktische handvaardigheid, culturele vorming en lichamelijke oefening. Over het programma-aanbod merkte een ex-cursist op:

'Je leerde houtbewerken en huis- tuin- en keukenklusjes opknappen. En ook kwam de oude dokter Keizer, die was kinderarts, sexuele voorlichting geven, één keer in de drie of vier weken. Daar keek iedereen naar uit, want je werd dom gehouden op dat gebied. (...) dat was een openbaring, die man die kon er over praten, die schaamde zich daar niet voor, onze ouders toen durfden daar niet over te beginnen.'⁷⁹

Het Tilburgse vormingswerk voor jongens en meisjes ging in de jaren vijftig voortvarend van start. Er meldden zich voldoende jongeren aan om een verdere uitbouw mogelijk te maken en veel lokale bedrijven verleenden hun medewerking. Toch werd uiteindelijk slechts een fractie bereikt van die groep die volgens de nota van de stichting Katholiek Vormingscentrum een groot gevaar liep. In het begin van de jaren zestig verrichtte het PON een onderzoek naar het bereik van het vormingswerk voor jongeren van 14 tot 17 jaar en naar de relatie tussen bedrijven en het vormingswerk. Twee gemeenten werden onderzocht: Tilburg en het dorp Bladel.⁸⁰ Het PON constateerde dat van het totale aantal werkende jongeren in Tilburg slechts een klein gedeelte een vormingsinstituut bezocht: 11% van de werkende jongens tussen 14 en 17 jaar ging naar de Levensschool en 8% van de werkende meisjes tussen 14 en 17 jaar bezocht de Jongerencursus. Absoluut gezien betekende dit dat ongeveer 350 jongens de Tilburgse Levensschool bezochten en 250 meisjes de Jongerencursus. Voor een belangrijk deel had dit te maken met het gegeven dat veel Tilburgse jongeren werkzaam waren in kleine bedrijven, respectievelijk 64% van de werkende jongens en 46% van de werkende meisjes. Deze bedrijven waren bijna niet in staat hun jonge werknemers een halve dag vrijaf te geven, omdat in dat geval het bedrijf vrijwel stil zou komen te liggen. Daarnaast namen veel arbeidersjongeren deel aan leerlingstelsels en bedrijfsopleidingen in werktijd zodat het volgen van vormingslessen, eveneens in werktijd, bij veel werkgevers op bezwaren stuitte. Bovendien wisselden ongeschoolde jongeren, de belangrijkste doelgroep van het vormingswerk, regelmatig van werkkring zodat hun deelname aan het vormingswerk steeds van andere werkgevers afhankelijk was.⁸¹

Ondanks de bereidwillige medewerking van de bedrijven tijdens de beginfase van het vormingswerk, stelde het PON vast dat in het algemeen slechts een klein deel van de bedrijven zich duidelijk voorstander toonde van het vormingswerk en dat de meeste bedrijven óf tegenstanders waren óf geen duidelijke mening hadden. De tegenstanders waren vooral kleine en jonge bedrijven die sterk afhankelijk waren van jonger personeel, voorstanders waren te vinden bij de grotere bedrijven met een hechte infra-structuur. De deelname van de bedrijven aan het vormingswerk werd eerder ingegeven door het algemene maatschappelijk klimaat dat aan vorming voor jeugdigen een hoog belang toekende, dan dat werkgevers zelf het vormingswerk waardeerden. Een economische laagconjunctuur zou, aldus het PON, een 'gevoelige terugslag' betekenen voor het vormingswerk.⁸²

Andere participanten in het Tilburgse vormingsnetwerk waren de KAJ en de Dienst voor de Jeugd in de Bedrijven. De op nationale schaal opererende KAJ werd meteen na de oorlog opgericht vanuit de behoefte in katholieke kring aan een zelfstandige katholieke arbeiders-jeugdstandsorganisatie. De vooroorlogse organisaties de Jonge Werkman en de Gezellen smolten samen in de KAJ. In 1954 ontstond op nationaal niveau de vrouwelijke tak van de Katholieke Arbeiders Jeugd, de VKAJ. In het bisdom 's Hertogenbosch was de VKAJ al sinds 1947 actief.⁸³

De KAJ en de Katholieke Werkgeversvereniging in het bisdom 's Hertogenbosch richtten in 1951 de Dienst voor de Jeugd in de Bedrijven op die alleen in Noord Brabant actief was. Deze dienst zou een belangrijke rol bij de oprichting en de verdere ontwikkeling van het Tilburgse vormingswerk gaan spelen. De KAJ beoogde met de oprichting hiervan meer greep te krijgen op de nog talrijke ongeorganiseerde jeugdige arbeiders in de bedrijven, hetgeen zij door gebrek aan middelen en deskundigheid binnen de eigen organisatie niet kon bewerkstelligen. Vanaf het begin werd De Dienst voor de Jeugd in de Bedrijven gesubsidieerd door de provincie, verschillende gemeenten en door de bedrijven.⁸⁴

De Dienst voor de Jeugd in de Bedrijven had als meest belangrijke taken het voorlichten van bedrijven over de vormingsmogelijkheden voor de jeugdige arbeiders, het leggen van contacten met de arbeidersjeugd via toneel- en filmvoorstellingen, vakantiecampen, instuifavonden en contactweekends, het mede opzetten van vormingsinstituten voor de arbeidersjeugd en in het algemeen ondersteunende activiteiten verlenen aan de katholieke jeugdbeweging waaronder zowel de (V)KAJ werd verstaan als de verkennerij, de gidsen en de gilden. Zij stond aan de basis van de Tilburgse Levensschool en was nauw betrokken bij de ontwikkeling van de Jongerencursus in Tilburg.

De contactweekends vormden een belangrijk bestanddeel van de voor jongeren bestemde activiteiten. Deze hadden primair tot doel om de contacten tussen de arbeidersjeugd en de katholieke jeugdorganisaties te bevorderen. Daarnaast werden algemene vormende en ontspannende activiteiten georganiseerd. Een dagprogramma kon er als volgt uitzien:⁸⁵

7.30 uur	Morgengebed en H.Mis.
8.00 uur	Ontbijt.
8.45 uur	Practisch werk.
10.30 uur	Koffie. Gesprek verhouding jongens en meisjes.
12.30 uur	Warme maaltijd.
14.00 uur	Wandeling.
15.00 uur	Betekenis van het loon. Groepsbespreking.
16.00 uur	Sport en spel.
17.00 uur	Voorbereiding Bonte Avond.
18.00 uur	Broodmaaltijd.
19.30 uur	Groepsgesprek over Vriendschap en Jeugdbeweging.
21.00 uur	Gezellig samenzijn.
22.30 uur	Sluiting van de dag.
23.00 uur	Lichten uit.

Een steeds terugkerend gesprekstema was de vrijetijdsbesteding. Dit thema vormde een belangrijk aangrijpingspunt om jongeren enthousiast te maken voor de katholieke jeugdorganisaties. In de gesprekken werd door de leiding een scherpe scheiding gemaakt tussen zinvolle en zinloze vrijetijdsbesteding, waarbij zinvol

stond voor vormend en zinloos voor puur vermaak. Een verslag van een contactweekend gehouden in 1954 meldde:

'Na een inleidend praatje over het ontstaan van de vrije tijd, de bedoeling ervan en de mogelijkheden die er zoal te benutten zijn, werd in de verschillende groepen dieper op de praktijk van hun dagelijkse leven, met betrekking tot de vrije tijd, ingegaan. Hieruit bleek o.a. dat de jongeren zich nog vaak op een kinderachtige manier bezig hielden b.v. meisjes na-lopen en roepen, sneeuwballen gooien, wandelen in de Heuvelstraat en wat dies meer zij.

In het algemeen kan worden gezegd, dat deze jongens onbewust een grote behoefte hebben aan een goede vrijetijdsbesteding, waardoor ze de waarde gemakkelijker zullen ontdekken. Een jeugdorganisatie, waarin ze zich thuis kunnen voelen zou zeer dienstig zijn.'⁸⁶

Gedurende de jaren vijftig werden zo'n 15 tot 20 contactweekends, voor jongens en meisjes apart, per jaar georganiseerd. Aan ieder weekend namen 10 tot 30 jongeren deel, voor het merendeel afkomstig van verschillende Tilburgse textielfabrieken.

Met de oprichting van de Dienst voor de Jeugd in de Bedrijven die een belangrijke rol speelde bij de ontwikkeling van het vormingswerk, vooral van de Levensscholen, gaf de KAJ de vorming van de arbeidersjeugd vanuit de organisatie van de arbeidersjeugd zelf voor een belangrijk deel uit handen. De KAJ erkende dat voor het bereiken van de ongeorganiseerde jeugd een institutionele vorm van jeugdvorming met een op wetenschappelijke inzichten gefundeerd pedagogisch programma noodzakelijk was. In dit pedagogisch programma zag de KAJ wél iets terug van haar methodische uitgangspunten. De vorming zoals die door de Dienst voor de Jeugd in Bedrijven werd voorgestaan, was gebaseerd op wat men bestempelde als de concrete werk-, woon-, en vrijetijdssituatie van de arbeidersjongeren en vond in een niet-schoolse context plaats. Daarnaast lag het expliciet in de bedoeling dat het geïnstitutionaliseerde vormingswerk de jongeren enthousiast zou maken voor de arbeidersjeugdorganisaties zoals de (V)KAJ en in iets mindere mate de gilden en de patronaten. De stichting Katholiek Vormingscentrum voor de arbeidende jeugd van Tilburg schreef over de verhouding tussen katholieke arbeidersjeugdorganisaties en de Dienst voor de Jeugd in Bedrijven het volgende:

'Hiermede is geenszins gezegd dat dus de arbeidersjeugdorganisatie in haar taak tekort zou schieten. (...) Zij is een onmisbare schakel - en het accent valt hier zowel op "onmisbaar" als op "schakel" in de volledige keten van vorming welke allen die met het arbeidersjeugdvraagstuk te maken hebben, aaneen moeten smeden. Zo moeten ook de nieuwe wegen welke in de laatste vijf jaren ook in Tilburg zijn ingeslagen om langs cursorische weg aan verschillende groepen van de arbeidende jeugd een meer systematische vorming te geven op het gebied van bepaalde levenssituaties, zeker niet gezien worden als concurrent met het reeds bestaande, doch juist als nieuwe schakels in het geheel.'⁸⁷

In hoeverre het geïnstitutionaliseerde vormingswerk jongeren ertoe aanzette lid te worden van een katholieke jeugdorganisatie is niet duidelijk. Waarschijnlijk zullen het er niet al teveel zijn geweest. De positieve reacties van jongeren op het vormingswerk waren vooral toe te schrijven aan de mogelijkheid om onder werktijd onder elkaar te zijn en aan de praktische kennis die zij opdeden over met name sexualiteit. De jeugdorganisaties raakten op het moment dat het vormingswerk een grote bloei doormaakte, in de tweede helft van de jaren vijftig, zelfs in het defensief. Hun activiteiten die gericht waren op een 'zinvolle' vrijetijdsbesteding onder begeleiding van volwassenen trokken steeds minder jongeren. Voor jongeren stond een onafhankelijke besteding van de vrijetijd voorop. Mede hierdoor en door de snelle institutionalisering en professionalisering van de Levensscholen werd de relatie tussen het vormingswerk en de KAJ gaandeweg minder hecht.⁸⁸

Ondanks het feit dat de KAJ de vorming van de arbeidersjeugd in handen van andere instanties had gelegd, bleef zij zichzelf beschouwen als een vormings-school. Vorming via de methode van zelfwerkzaamheid geïnspireerd door de apostolaatsgedachte stond tot halverwege de jaren vijftig centraal. De kajotters moesten de ongeorganiseerde jonge arbeiders terug winnen voor het katholieke geloof en het arbeidersmilieu in het algemeen herkerstenen. De hevige morele bezorgdheid na de oorlog die in brede maatschappelijke kringen bestond, beïnvloedde ook de praktijk van de KAJ. In de tweede helft van de jaren vijftig nam de KAJ langzaam afstand van het naoorlogse cultuurpessimisme en van de kerkelijke wetten en moraal.⁸⁹

De kernactiviteiten van de (V)KAJ waren de pioniersgroepen en de verschillende diensten. De pioniersgroepen waren gespreksgroepen waarin thema's als arbeid en bedrijf, gezin, vrijetijdsbesteding, kerk en verhouding tussen jongens en meisjes centraal stonden. Een goed pionier(ster) is, zo meldde het Tilburgse VKAJ jaarverslag 1962-1963, was iemand die:

'de behoefte ontdekt om iets voor anderen te willen betekenen, maar zelf nog niet weten hoe dit te doen en daarom zoekt naar jongens en meisjes die ook bewogen zijn door het ideaal om steeds meer christenmens, medemens te zijn.'

De pioniersgroepen waren samengesteld rondom jongeren uit de parochie of medearbeid(st)ers uit de bedrijven. De VKAJ in Tilburg telde in 1963 acht parochiële pioniersgroepen en twee bedrijfspioniersgroepen met in totaal zo'n 100 deelnemers.⁹⁰

De door jongeren zelf opgezette diensten waren divers van aard. De dienst voor militairen organiseerde onder meer retraites, de vormingsdienst organiseerde vormingsavonden voor alle arbeiders uit de parochie, de vakantiedienst zorgde voor de jaarlijkse vakantiecampen, de ontspanningsdienst organiseerde sporttoeren, toneelvoorstellingen, fietstochten en instuifavonden en de dienst voor de verloofden was verantwoordelijk voor de groepsgesprekken tussen verloofde paren

over bijvoorbeeld film en opvoeding, de uitzet, woninginrichting, radio en televisie in het gezin, gezinsbudgettering.

Over het verloop van het ledental van de Tilburgse (V)KAJ is weinig te achterhalen. Niet alle deelneem(st)ers aan (V)KAJ activiteiten waren daadwerkelijk lid. Door het open karakter van de beweging konden aan de pioniersgroepen of de diensten ook niet-leden deelnemen. Zeker is dat op 1 januari 1962 97 jongens aangesloten waren bij de KAJ. In andere Brabantse steden als Eindhoven, 's Hertogenbosch en Breda bedroeg dit aantal respectievelijk 56, 44 en 64. De Tilburgse VKAJ telde 53 leden tegenover 24 in Eindhoven, 50 in 's Hertogenbosch en 33 in Breda. Daarnaast bestonden er afdelingen van de Jonge Katholieke Arbeiders Jeugd, de JKAJ en de Jonge Vrouwelijke Katholieke Arbeiders Jeugd, de JVKAJ. Hierbij waren werkende jongeren tot 17 jaar bij aangesloten, met in Tilburg respectievelijk 152 en 44 leden. In de jaren hiervoor zal het aantal leden wellicht iets hoger zijn geweest, maar in zijn totaliteit bereikten de KAJ en de VKAJ slechts een klein deel van de Tilburgse arbeidersjeugd. Hiermee week Tilburg niet af van het landelijke beeld. Peet schatte het aantal actieve kajotters op ongeveer 30.000 in de eerste helft van de jaren vijftig en ongeveer 20.000 in de loop van de jaren zestig. Het aantal actieve leden nam dus af, hoewel in het zuiden de (V)KAJ relatief stabiel bleef. Het aantal actieve leden van de VKAJ bedroeg in de eerste helft van de jaren zestig zo'n 4000, in de jaren daarvoor waarschijnlijk lager. Al met al organiseerde ook op landelijk niveau de (V)KAJ een gering deel van de jonge katholieke arbeiders.⁹¹

Onmaatschappelijke jeugd

In het verlengde van de naoorlogse vrees voor een verdergaande aantasting van de goede zeden, stond de bezorgdheid over een toename van de onmaatschappelijkheid. De wederopbouw zou ernstig hinder kunnen ondervinden van de 'onproductieve' onmaatschappelijke gezinnen. Reeds voor de oorlog was er aandacht voor het onmaatschappelijke gezin, maar na 1945 intensiveerde, op basis van systematisch verzamelde wetenschappelijke kennis, de bemoeienis met de probleemgezinnen. Het totale gezin was nu object van interventie. Dit resulteerde in systematische heropvoedingspraktijken waar de gezinsoorden de opmerkelijkste variant van waren. In deze kampen werden onmaatschappelijke gezinnen geïnterneerd om volgens de modernste gezinsopvoedingsmethoden geresocialiseerd te worden.⁹² Maar ook in de steden werden na de oorlog de onmaatschappelijke gezinnen in aparte buurten of wijken geplaatst, zoals het Houtplein in Utrecht, het Brabants dorp in Rotterdam, het Ravelijncomplex in Maastricht en de Vogelwijk in Den Bosch.

Voor een eerste inzicht in de manier waarop men in Noord Brabant na de oorlog de onmaatschappelijkheid wilde bestrijden, kan het rapport van de Bisschoppelijke Adviescommissie uit 1948 dienen.⁹³ In het rapport werd geadviseerd over de

reorganisatie van het sociaal-charitatieve werk. De Bisschoppelijke Adviescommissie stelde dat de charitas het centrale punt diende te blijven van de lokale zorg voor de probleemgezinnen. Maar het werk moest systematischer worden opgezet. Er moesten parochiële, interparochiële, diocesane en landelijke samenwerkingsverbanden komen en in de concrete zorg diende het gezin het aangrijpingspunt te zijn. Daarnaast kon de specifieke zorg voor leden van het gezin blijven voortbestaan. De belangrijkste rol in het werk was voor de maatschappelijk werkster. Zij kreeg de leiding over het gezinswerk en fungeerde als scharnier tussen de onmaatschappelijke gezinnen en de lokale samenleving. Als thuisbasis moest er een wijkhuis of buurthuis beschikbaar zijn, dat moest fungeren doen als een 'vertrouwenscentrum' waar de bewoners altijd terecht zouden kunnen.

De zorg voor de onmaatschappelijke jeugd en gezinnen in Tilburg was tot 1960 in handen van het particulier initiatief. Twee instanties waren op dit terrein werkzaam: de stichting Wijkwerk en de stichting Jeugdzorg en Gezinswerk Don Bosco. Wijkwerk was actief in twee Tilburgse wijken met een hoge concentratie onmaatschappelijke gezinnen, de Koningswei en Broekhoven 2, terwijl Don Bosco zich richtte op de verspreid wonende onmaatschappelijke jeugd en gezinnen. Vanaf het einde van de jaren vijftig vonden er in Tilburg ingrijpende stedenbouwkundige modernisering plaats. Onderdeel hiervan was de volledige afbraak van de Tilburgse volksbuurt bij uitstek: de Koningswei. In diezelfde periode werd besloten tot een fusie van de stichtingen Wijkwerk en Don Bosco; voortaan zou de lokale overheid samen met het particuliere initiatief de zorg voor de sociaal onangepaste op zich nemen.

Het verhaal van de naoorlogse reorganisatie van de particuliere zorg voor de onmaatschappelijke jeugd en gezinnen in Tilburg, is in feite het verhaal van hoe in een lokale context onder invloed van een nieuw sociaal denken en van stedelijke herstructurering een reorganisatie plaatsvindt van het gehele maatschappelijk werk in een stedelijke context.

Onmaatschappelijkheid in Tilburg 1945-1960

In het begin van de jaren vijftig verscheen het eerste naoorlogse rapport over onmaatschappelijkheid in Tilburg. Het rapport, verricht in opdracht van het Tilburgse gemeentebestuur, geeft een uitgebreid overzicht van onmaatschappelijkheid in Tilburg en van de manier waarop men via huisvestingspolitiek en 'opheffende arbeid' deze wilde bestrijden.⁹⁴ Het rapport werd samengesteld door een commissie bestaande uit vertegenwoordigers van een aantal gemeentelijke diensten, een tweetal wethouders, een hoogleraar van de Katholieke Hogeschool en de directeur van het Provinciaal Opbouworgaan Noord Brabant. De adviezen van het rapport van de Bisschoppelijke Adviescommissie zijn duidelijk in het rapport terug te vinden.

In Tilburg bestonden, zo blijkt uit het rapport, 881 'sociaal niet gave gezinnen', bijna 4% van het totale aantal Tilburgse gezinnen, hetgeen ongeveer overeenkwam

met het landelijk percentage. Bijna 78% behoorde tot de groep der zwak-socialen, gezinnen waarvan met enige steun van buitenaf 'stellig wat te maken is'. Bijna 20% werd als a-sociaal beschouwd. Dit waren gezinnen met ernstige misstanden zoals echtelijke wanverhoudingen, geen regelmatig werk van de man, uithuizigheid van de ouders en verwaarlozing van de kinderen. Een kleine groep van 3% behoorde tot de zeer ernstige gevallen, de anti-socialen. Deze gezinnen kon men, volgens de commissie, door misdadigheid en sexueel wangedrag bijna geen gezinnen meer noemen. Bijna 40% van de onmaatschappelijke gezinnen in Tilburg woonde verspreid over de stad. De overige gezinnen waren geconcentreerd in wijken of buurten, zoals de Koningswei, de Vogelbuurt, de Trouwlaan en omgeving, de Kwade Hoek, de Ruisvoornstraat en de Curacaostraat.

Uitgebreid aandacht besteedde het rapport aan de gedragingen van de verschillende gezinsleden. Bij de mannen werd 'verregaande luiheid' en 'werkschuwheid' geconstateerd, maar het overgrote deel bleek toch regelmatig te werken. Grotere problemen bij de mannen vormden het drankmisbruik en diefstal. De gedragingen van de vrouwen waren volgens het rapport een nog betere indicatie voor de mate van onmaatschappelijkheid. Via het gedrag van vrouwen kon men zicht krijgen op de totale organisatie van het huishouden. De verzorging en opvoeding van de kinderen lieten vaak te wensen over, in de gezinnen zag 'het er vaak slordig en vies uit' en ontbrak een sfeer van 'echte huiselijkheid en gezelligheid'. Bovendien concludeerde het rapport dat in bijna tweederde van de gezinnen de vrouw het huishoudgeld slecht besteedde:

'Meestal komt dit dan hierop neer, dat men in deze gezinnen voorwerpen ziet, welke beslist luxe zijn, waartegenover het meest noodzakelijke ontbreekt. Zo zijn er tal van gevallen, waarbij alle nog jeugdige kinderen luxe sportfietsen hebben, voorzien van alle mogelijke, onbelangrijke, maar dure toebehorens, terwijl zij nog geen behoorlijk bed hebben om in te slapen. Veel geld verdwijnt bij patates-frites huizen en niet te vergeten bij ijssalons, maar een gezonde stevige maaltijd wordt er nooit bereid. Niet zelden ziet men ook, dat een handige colporteur kans heeft gezien deze mensen een stofzuiger te verkopen - op afbetaling natuurlijk - , zonder dat er een mat op de vloer ligt.'⁹⁵

De commissie zag dan ook een uiterst belangrijke taak weggelegd voor de maatschappelijk werkster die via huisbezoek en het opzetten van cursussen huishoudkunde voor moeders en oudere meisjes, het huishouden op een hoger peil zou moeten brengen. Daarnaast diende het huishoudonderwijs in de gemeente bevorderd te worden waarbij de commissie wees op de elders in het land opgezette Mater Amabilisscholen.

Onmaatschappelijkheid bij de jeugd uitte zich in veelvuldig schoolverzuim, het rondzwerven op straat, baldadigheid en het plegen van sexuele delicten. Daarnaast maakte het rapport melding van 'het euvel van het veelvuldig bioscoopbezoek' als oorzaak van een toename van de verwildering van de jeugd. Om erger te voorkomen moest de opheffende arbeid zich ook sterk richten op de jeugd, waarbij

speciaal aangestelde jeugdleiders en de wijk- of buurthuizen een centrale rol moesten vervullen.

Voor de bestrijding van onmaatschappelijkheid werden in de nota een aantal voorstellen gedaan op de terreinen van huisvesting en de opheffende arbeid. Ten aanzien van de huisvesting ging het om de vraag naar verspreiding of concentratie van onmaatschappelijke gezinnen. De commissie pleitte voor het handhaven van de bestaande situatie waarin meer dan de helft van de onmaatschappelijke gezinnen in Tilburg in een aantal buurten of wijken woonden. De buurten 'blijven daarmee voor het grootste deel hun huidig karakter behouden en het zullen dan de belangrijkste buurten worden waar men zich zal moeten bezig houden met opheffende arbeid'.⁹⁶ De ordelijke gezinnen moesten zoveel mogelijk buiten deze buurten geplaatst worden. Over renovatie van de buurten werd in het rapport niet gesproken.

Naast de huisvestingspolitiek werd de politiek van de opheffende arbeid voorgesteld als middel ter bestrijding van de onmaatschappelijkheid. Hieraan waren twee aspecten te onderscheiden: interventies binnen het gezin via veelvuldig huisbezoek of het inzetten van een gezinsverzorgster en opvang en vorming van met name de jeugd in wijk- of buurthuizen. Centraal in dit geheel zou de maatschappelijk werkster moeten staan, bijgestaan door assistenten en jeugdleiders. De wijkhuizen moesten sober maar huiselijk ingericht worden en een alternatief vormen voor het leven op straat.

'Zodra de opheffende arbeid tot volle ontplooiing is gekomen moet het gemeenschapsleven in de wijk zich niet langer afspelen in de kroegen en langs de straten der achterbuurten maar in het wijkhuis en op de speelplaats.'⁹⁷

De opheffende arbeid werd dermate veelomvattend geacht dat beroepskrachten aangetrokken diende te worden. De commissie stelde voor om voor 5 onderscheiden a-sociale buurten 5 sociale werksters, 3 assistent gezinsverzorgsters, 5 jeugdleidsters en 3 jeugdleiders aan te stellen en voor de verspreid wonenden nog eens 2 sociale werksters en een jeugdleider.

Evenals in het advies van de Bisschoppelijke commissie zag het Tilburgse rapport het particulier initiatief als basis van waaruit de opheffende arbeid verricht moest worden. Als reden hiervoor stelde het rapport dat het bij de opheffende arbeid ging om arbeid met een geestelijke inhoud vanuit een bepaalde levensbeschouwing die niet berustte op een gezagsverhouding. De overheid diende hierbij op de achtergrond te blijven, maar niet geheel werkloos toe te zien. Zij werd geacht het werk financieel te ondersteunen en deel te nemen in bestuurlijke werkzaamheden.

In feite bestond de door de commissie gewenste situatie in Tilburg reeds vanaf het einde van de jaren veertig. De onmaatschappelijkheidsbestrijding was het werk van twee particuliere organisaties, Wijkwerk en Don Bosco en in hun activiteiten stonden de door de commissie zo gepropageerde huisbezoeken en vormingsgerichte activiteiten in een wijkhuis centraal.

Van een samensmelting van beide stichtingen, op de manier waarop de commissie dit graag zou zien, is het nooit gekomen. Er vond wel een fusie plaats, maar pas in 1960. Deze fusie betekende echter, zoals we nog zullen zien, het einde van het primaat van het katholieke particuliere initiatief.

Opheffende arbeid: het Wijkwerk en het Don Bosco werk

De door kapelaan Soons van de parochie Heuvel geconstateerde onkerkelijkheid in de Koningswei vormde in 1947 de aanleiding voor het opzetten van de stichting Wijkwerk. De kapelaan schreef over een middag huisbezoek in de Koningswei:

'No een
R.K. niet meer naar de kerk, tien kinderen, drie debielen, man werkeloos. Vervuild, armoede, apathie.
No drie
R.K. niet meer naar de kerk, één kind, man die drinkt.
No zeven
Logement, niemand naar de kerk. Allen R.K. Armoede, apathie, schelden op rijke pastoors en kapelaans "die ons maar in de rotzooi laten zitten" ...
De huisjes: gorig, vervallen. De vrouwen aan de deur, met 'n cigaret of het "snoepje van de week".'⁹⁸

In zijn streven 'het bestaan van deze armen menswaardiger te maken' zocht Soons niet alleen steun bij de Tilburgse geestelijkheid, maar vooral ook bij particuliere organisaties en overheidsinstellingen, zoals middelbare scholen, de gezinszorg, liefdadigheidsorganisaties, de gemeente, het arbeidsbureau, het woningbureau en de GGD. Ook de Tilburgse Hogeschool was betrokken bij de oprichting van Wijkwerk. Professor Cobbenhagen, voormalig voorzitter van het comité voor Maatschappelijke Wederopbouw werd de eerste voorzitter van Wijkwerk. In de jaren vijftig waren aan de stichting 4 maatschappelijk werksters verbonden, bijgestaan door een veertigtal vrijwilligsters, die zich voornamelijk met het jeugdwerk bezighielden.

Stichting Wijkwerk ontving een subsidie van de gemeente voor de salarissen en sociale lasten. Voor de overige kosten deed zij een beroep op de lokale liefdadigheid, zoals de Zusters van de Oude Dijk, de fraters en de Elisabeth- en Vincentiusvereniging. Hiervan werden de bouw van de beide wijkhuizen voor een groot deel betaald evenals een aantal speeltuinen, hulpmiddelen voor de naai- en kookcursussen, twee kleine bibliotheken en het jeugdkamp gedurende de Tilburgse vakantieweek.⁹⁹

De activiteiten van Wijkwerk waren in het begin specifiek gericht op de Koningswei. Na twee jaar werd er ook een wijkhuis opgezet in de naburige wijk Broekhoven. In 1956 ontstond een tweede wijkhuis in Broekhoven, zodat het Wijkwerk vanaf die tijd over 3 afdelingen beschikte, alle gesitueerd in het zuiden van Tilburg. Naast de afdeling Koningswei kende Wijkwerk de afdelingen Ruisvoorn-

straat en de Vogelwijk.

De Koningswei stond weliswaar bij iedere Tilburger bekend, maar men had weinig zicht op haar specifieke cultuur en levenswijze. De activiteiten van Wijkwerk betekenden de eerste intensieve bemoeienis vanuit de lokale burgerij met deze volksbuurt. Het onmaatschappelijkheidswerk moest vanaf het begin opgebouwd worden en de jeugd vormde hierbij het aangrijpingspunt:

'We zijn begonnen met huisbezoek. En we vroegen of er kinderen waren, niemand wist eigenlijk hoe die wijk in elkaar zat. We gingen echt op zoek. Daarmee hebben we het gewonnen. Die kinderen werden op school en overal met de nek aangekeken. Wij vroegen toen of ze het leuk vonden om bij een club te komen, ze wisten amper wat club was, maar dat vonden ze toch wel leuk. En zo zijn we begonnen met jeugdwerk in een oude stal die daar midden in de wijk stond. In het begin deden we eigenlijk niks anders dan jeugdwerk, we kwamen wel af en toe in de gezinnen, maar het was moeilijk contact te leggen met de ouders.'¹⁰⁰

Het Wijkwerk kende twee werkvormen: het gezinswerk en het groepswerk. Centraal in het gezinswerk stonden de huisbezoeken, de 'individuele contacten met de gezinnen', waarbij vooral aan de moeders voorlichting werd gegeven over de organisatie en budgettering van het huishouden en over de opvoeding van de kinderen. Daarnaast beoogde men via de huisbezoeken gezinnen te interesseren voor het wijkhuis. In de tweede helft van de jaren vijftig onderhield het gezinswerk in de Koningswei met zo'n 190 gezinnen contact, de afdeling Ruisvoornstraat bereikte 54 gezinnen en de afdeling de Vogelwijk ongeveer 114 gezinnen. De afdeling Ruisvoornstraat oogstte met het gezinswerk succes, zo valt uit het volgende citaat uit het jaarverslag over 1958 op te maken. Het citaat geeft tevens aan op welke gezinsproblemen het Wijkwerk zich richtte.

'Nadat nu gedurende 2 jaar een aparte afdeling voor deze straat bestaat kan men als resultaten waarnemen, dat de sfeer in de straat als geheel aanmerkelijk is verbeterd, maar ook dat in meerdere gezinnen positieve krachten zich laten gelden. Het onderhoud van de woningen gaat geleidelijk vooruit, men treedt meer verzorgd naar buiten, het kerkbezoek is goed toegenomen, de mannen werken regelmatig, het schoolbezoek van de kinderen is regelmatig geworden.'¹⁰¹

Het groepswerk richtte zich op ieder afzonderlijk gezinslid en was gelokaliseerd in de wijkhuizen. Er bestonden jongensclubs, meisjesclubs en clubs voor vaders en moeders. De jongens en meisjesclubs waren weer onderverdeeld in clubs voor schooljeugd van 8 tot 13 jaar en clubs voor fabrieksjeugd van 14 jaar en ouder.

Vorming en vermaak wisselden elkaar af in de activiteiten in de wijkhuizen. De vormende activiteiten richtten zich bij uitstek op de moeders en de fabrieksmeisjes. In het wijkhuis werd aan moeders en meisjes vanaf 14 jaar kookles en naailes gegeven en daarnaast waren er clubs voor handwerken en knutselen en één keer in de maand een moederavond. Voor de mannen en de jongens waren er kaartavonden, sporttrainingen en ontspannende activiteiten als biljarten of tafeltennissen.

Ook hielpen de mannen met de bouw van de wijkhuizen en met het organiseren van activiteiten voor de jeugd. Eén keer per maand werd een dansavond georganiseerd voor jongens en meisjes boven 16 jaar. De verkoop van bier werd toegestaan. Met deze dansavonden liepen de wijkhuizen in de Koningswei en Broekhoven voor op de patronaten elders in de stad. Daar werd begin jaren vijftig nog niet gedanst, noch muziek gedraaid of alcohol geschonken. De dansavonden waren bij jongeren in trek, omdat zij geen andere dansgelegenheden in de stad bezochten. Een initiatief van afdeling de Vogelwijk om een aantal jongeren dansles te laten nemen bij een officiële dansschool elders in de stad bleek niet aan te slaan.¹⁰²

In de praktijk van de vorming stond het winnen van vertrouwen en begeleiding centraal. Er werd eerder gewezen op het aanleren van positieve vormen van gedrag dan op het afkeuren van bestaand gedrag. Waar afkeuring voor de hand lag werd een begrijpende houding aangenomen:

'Langzaam verdween die achterdocht, ze praatten meer met ons: "Akela, weet u dat die ook al moeder moet worden, ik wist het allang, maar wou niet de eerste zijn om 't u te zeggen". We bepraten dit samen: "Zeker, 't is niet goed, maar laat ons nooit hard zijn in ons oordelen, enz", 't moet groeien, de vriendschap tussen ons en deze kinderen, want dat is het, waar ze om vragen, dat we hun vriend zijn.'¹⁰³

De vormings- en vermaakactiviteiten van Wijkwerk waren op katholieke leest geschoeid. De onkerkelijkheid onder de onmaatschappelijke gezinnen moest doorbroken worden. Maar het streven was niet gericht op een integratie met het burgerlijke kerkvolk. De maatschappelijk werksters zagen wel in dat dat onbegonnen werk was. De religieuze activiteiten zoals het bidden, het naar de kerk gaan en het vieren van kerkelijke feestdagen bleven beperkt tot de ruimtelijke kaders van de beide wijken. Voor aanvang van iedere club werd een weesgegroetje gebeden en in sommige clubs werd over godsdienst gepraat. In de Koningswei werd met hulp van de mannen uit de buurt een kapel gebouwd, aan het Wijkhuis vast, waar iedere zondag twee missen met een koor en misdienaars uit eigen gelederen opgedragen werden. Ook de christelijke feestdagen werden uitgebreid in de kapel gevierd. De parochiekerken, waar pastoors de missen opdroegen, werden stevast gemeden.

De maatschappelijk werksters probeerden ook in meer concrete zin de levensomstandigheden van de wijkbewoners te verbeteren. Het grootste probleem was de toestand van de woningen, vooral in de Koningswei. Daar woonden in krotten grote gezinnen met getrouwde kinderen die elders in de stad, vanwege de hoge huurprijzen of door de huisvestingspolitiek van de gemeente, geen kans op een woning maakten. De maatschappelijk werksters kregen soms gedaan dat gezinnen toch buiten de Koningswei een woning konden krijgen of dat woningen enigszins opgeknapt werden. Maar de gemeente was in de jaren vijftig veel meer geïnteresseerd in het bouwen van nieuwe wijken dan in renovatie van de Koningswei. In de tweede helft van de jaren vijftig stond het voor de gemeente al vast dat de Koningswei afgebroken zou worden.

De adviezen zoals geformuleerd in het rapport over de onmaatschappelijkheid in Tilburg uit het begin van de jaren vijftig werden door de stichting Wijkwerk in de praktijk gebracht. De stichting werkte met beroepskrachten, de maatschappelijk werkers, ondersteund door een aantal vrijwilligers. Daarnaast bestonden er twee wijkhuizen waar zowel vrijetijdsactiviteiten als vormingscursussen plaatsvonden. Zo werd de onmaatschappelijkheidsbestrijding in de ruimtelijke situering van de wijk zelf vorm gegeven. Deze manier van werken betekende een breuk met de traditionele charitas en vormde een eerste aanzet tot de latere, op stedelijk niveau georganiseerde, bestrijding van de sociaal onaangepasten. Gedurende de jaren vijftig echter bleef het particuliere initiatief als enige werkzaam in de volksbuurten, waardoor het in een geïsoleerde positie kwam. De gemeente had slechts een ondersteunende taak en toonde verder geen bemoeienis. Pas later met de stadsdoorbraak en de wijksanering werden de onmaatschappelijke gezinnen een probleem voor de lokale overheid dat om ingrijpen vroeg.

De tweede stichting die zich in Tilburg bezig hield met onmaatschappelijke jeugd en gezinnen was de Stichting Jeugdzorg en Gezinswerk Don Bosco. Don Bosco werd in augustus 1944 opgericht door een pater Capucijn en door een Tilburgse onderwijzer en stelde zich ten doel de onmaatschappelijkheid te bestrijden, vanuit katholieke grondslag. Dit doel wilde men bereiken door het geven van geestelijke en maatschappelijke bijstand aan maatschappelijk niet aangepasten via het vormen van jeugdclubs en door onderzoek te verrichten naar oorzaken van onmaatschappelijkheid.

Het ontstaan van het Don Bosco jeugdwerk moet tegen de achtergrond geplaatst worden van de ontwikkelingen in en vlak na de Tweede Wereldoorlog. De paniek ten aanzien van de jeugd nam grote vormen aan en het traditionele patronaatswerk van voor de oorlog had zich nog niet hersteld. Bovendien bereikte de katholieke jeugdbeweging niet de jeugd uit de stedelijke volksbuurten. Deze liep weliswaar voor de oorlog evenmin warm voor de jeugdbeweging maar in de perceptie van veel volwassenen leek zij nu volledig ongrijpbaar.

In eerste instantie stond het werk van Don Bosco Tilburg in het teken van de gezinsvoogdij. Dit betekende dat men gezinsvoogden ging werven en coachen die belast zouden worden met toezicht op minderjarigen die tot (voorwaardelijke) vrijheidsstraffen waren veroordeeld door de kinderrechter in Breda. Het zogenoemde preventieve jeugdwerk ging feitelijk pas in 1945 van start, vanaf 1950 kwam het gezinswerk daarbij. De twee takken van Don Bosco, gezinsvoogdij en jeugd- en gezinswerk, hebben altijd naast elkaar bestaan.

Waar Wijkwerk zich concentreerde op specifieke buurten, richtte Don Bosco zich op de verspreid wonende onmaatschappelijken uit buurten als de Trouwlaan, de Beekse Dijk, Broekhoven 1 en 2 en de Bonairestraat. Dit interparochieel karakter ontwikkelde zich geleidelijk. Begonnen in 1945 op een zoldertje van het oude Korvels patronaat, beschikte Don Bosco in 1958 over drie afdelingen in het zuidelijk gedeelte van Tilburg die verschillende parochies bereikten. De vaste staf

van iedere afdeling bestond uit een Pater Capucijn, een maatschappelijk werkster en een jeugdleider. In de periode van sterke groei werd Don Bosco voor een deel gesubsidieerd door de gemeente, maar bleef het sterk een beroep doen op particuliere instellingen.

In de eerste jaren werden alleen clubs opgezet voor jongens zoals een verkennergroep en een welpengroep. In 1948 werd een aparte meisjesafdeling opgericht en twee jaar later verbreedde de politiek van Don Bosco zich tot het gehele gezin. De activiteiten van Don Bosco en de bestuurlijke organisatie vertoonden grote overeenkomsten met die van Wijkwerk. Ook Don Bosco had als basis een clubhuis waar vormings- en vrijetijdsactiviteiten naast elkaar bestonden en ook het huisbezoek speelde een belangrijke rol in het gezinswerk. De clubs waren sekse-gescheiden met zelfs aparte clubhuizen voor het jongenswerk en het meisjeswerk. Voor moeders en oudere meisjes was er gezinsvoorlichting via de naai- en kooklessen terwijl de vaders meer aangesproken werden op een nuttige besteding van de vrijetijd via kaartavonden en het bouwen aan een nieuw clubhuis.

Halverwege de jaren vijftig beleefde het Don Bosco werk zijn hoogtepunt. Eind jaren veertig bereikte het zo'n 170 jongens en meisjes, maar nog geen gezinnen. In 1955 bereikten de verschillende afdelingen van Don Bosco ongeveer 380 jongens en meisjes en 300 gezinnen. Onderstaande schema's geven inzicht in de leeftijdsverdeling en opleidingsniveau van de deelnemende jongeren.

Tabel 1. *Leeftijdsverdeling en opleidingsniveau Don Bosco jongeren.*

	Jongens	Meisjes	
4-7 Jaar	0	25	
8-10 Jaar	73	75	
11-14 Jaar	69	42	
15-17 Jaar	36	25	
> 17 Jaar	24	10	
Totaal	202	177	
	Jongens	Meisjes	Totaal
BLO	-	-	44
Lager onderwijs	-	-	205
Huishoudschool	-	13	13
Mulo	2	-	2
Ambachtsschool	15	-	15
Avondonderwijs	8	-	8
Handelsmulo	1	-	1
Textieldagschool	1	-	1

Bron: GAT: Jaarverslag Don Bosco 1958. Archief stichting Don Bosco.

De paters Capucijnen en katholieke leken vormden de dagelijkse leiders van het Don Bosco werk. De pastoors van de parochies in Tilburg hadden niet zoveel te maken met Don Bosco en de meeste pastoors wilden ook daarmee niets van doen hebben. Veelal zelf afkomstig uit fabrikantengezinnen of de gegoede middenstand, waren zij veel meer gericht op de gegoede arbeiders, de middenstand en de fabrikanten. De pastoors ontwikkelden een ambivalente houding tegenover het werk van Don Bosco. Aan de ene kant veroordeelden zij het en begrepen niet dat er geestelijken waren die zich inlieten met die 'vieze jongens en meisjes'.¹⁰⁴ Ze beschouwden het als 'ketterij der aktie' en vonden dat aan deze asociale serieuze zielzorg niet besteed was. Aan de andere kant waren zij verlost van de moeilijkste categorie jongeren. Deze jongeren werden apart opgevangen en zo konden zij zich geheel wijden aan de godsdienstige opvoeding van de 'betere' jeugd.

'Nou, kijk, die pastoors vonden het verder wel goed, als we ons maar niet teveel met de zielzorg gingen bemoeien.
Over het algemeen kregen we niet veel positieve steun van de kerk noch van andere instanties.'¹⁰⁵

Uit interviews met vrijwilligers van Don Bosco blijkt het plezier en het enthousiasme waarmee zij het werk verrichtten. Hun beweegredenen waren een mengeling van idealisme en pragmatisme. Vaak afkomstig uit gegoede arbeidersgezinnen of middenstandsgezinnen, waarin het een traditie was om aan sociaal werk te doen, stonden ze op het standpunt dat ze de jeugd mee moesten helpen opvoeden. Ook was het vrijwilligerswerk bij Don Bosco een manier om gelijkgestemde jongeren te ontmoeten of zelfs een partner te vinden.

De paters en andere medewerkers van Don Bosco toonden een bevlogenheid voor het werk die typerend is voor veel liefdadigheidsorganisaties. Maar evenals Wijkwerk was Don Bosco meer dan de traditionele liefdadigheid van voor de oorlog. De strategie was die van permanente zorg voor de jeugd en het gezin. Dit betekende 'voorzorg (kwaad voorkomen), zorg (heropvoeding) en nazorg (blijvend contact)'.¹⁰⁶ De clubhuizen als vaste ankerplaatsen en het geregelde huisbezoek stonden centraal binnen deze strategie. Maar ondanks deze toendertijd moderne strategie bleef de sfeer rondom Don Bosco, meer dan bij Wijkwerk, die van christelijke naastenliefde en vrijwilligheid.

De activiteiten van Don Bosco en Wijkwerk stonden geïsoleerd van het andere maatschappelijke werk in de stad. Don Bosco en Wijkwerk hadden nauwelijks contact met andere jeugdorganisaties of patronaten en slechts incidenteel met de gemeente en de parochie. Weliswaar waren zij verenigd in de stichting Sociale Jeugdzorg en aangesloten bij het Stedelijk Sociaal Charitatief Centrum, een overkoepelend orgaan van het Tilburgse particuliere initiatief, maar voor de dagelijkse praktijk betekende dat weinig. Daarnaast hadden Wijkwerk en Don Bosco onderling weinig contact, ondanks hun gemeenschappelijke doelstellingen. Zij zagen elkaar zelfs als concurrenten. Tijdens de fusie in 1960 verslechterde de onderlinge

verstandhoudingen nog meer. Het bestuur van Wijkwerk zag de noodzaak in van de reorganisatie, terwijl Don Bosco de fusie beschouwde als het einde van haar eigenlijke werk.

‘Toen ik als vrijwilliger opstapte in de jaren zestig, toen was het voor hen die er lang inzaten niet leuk meer, toen werd het veel meer buurthuiswerk met die democratische gedachte. Wij vonden dat de buurthuizen tegen de mensen zeiden dat ze problemen hadden en dan waren zij ervoor om die problemen op te lossen. Het werd veel meer beroeps en minder vrijwillig.’¹⁰⁷

Onmaatschappelijkheidswerk op moderne leest

In 1958 verscheen de tweede naoorlogse nota over onmaatschappelijkheid in Tilburg, waarin toekomstige beleidslijnen werden geschetst. De voorstellen in de nota vormden een breuk met het tot dan toe gevoerde onmaatschappelijkheidsbeleid. De commissie die de nota samenstelde was vergelijkbaar met de commissie die tien jaar eerder over de onmaatschappelijkheid rapporteerde. In de commissie hadden vertegenwoordigers van de Gemeentelijke Dienst voor Sociale Zorg, de stichting Wijkwerk, de stichting Jeugd- en Gezinswerk Don Bosco, de Gemeentelijke Geneeskundige en Gezondheidsdienst, de Stedelijke commissie voor Bijzondere Sociale Zorg en het Provinciaal Opbouworgaan Noord Brabant zitting.¹⁰⁸

Onmaatschappelijkheid werd gekenschetst als ‘een bijzonder kompleks verschijnsel en vraagt als zodanig een geïntegreerde en samenhangende benadering, zowel van de planning als van het onderzoek.’¹⁰⁹ Dit betekende in plaats van een geïsoleerde wijkgebonden aanpak een politiek op stedelijk niveau, waarbij niet alleen instellingen van maatschappelijk werk betrokken waren maar ook gemeentelijke instanties als de diensten van publieke werken, volkshuisvesting, sociale zaken en volksgezondheid. In de nota werd het gemeentelijk huisvestingsbeleid bekritiseerd omdat het te weinig rekening had gehouden met de ‘voorwaarden voor een sociale wijkopbouw’, met als gevolg een dreigende devaluatie van een aantal, soms pas gebouwde, wijken. Deze devaluatie werkte weer verdere onmaatschappelijkheid in de hand. Volgens het rapport was een saneringsplan noodzakelijk om deze neerwaartse spiraal te doorbreken. Dit plan bevatte verregaande maatregelen. Het richtte zich niet op bepaalde stadsdelen, maar hield een herstructurering van de gehele stad in.

‘De studiegroep is er van overtuigd dat alleen op deze wijze orde kan worden gebracht in het huidige ruimtelijke milieu van Tilburg, dat in hoofdzaak vanwege de historische ontwikkeling bijzonder chaotisch en ongestructureerd is. Zonder twijfel mag men aannemen dat een gedeelte van de moeilijkheden in de nieuwe wijken op deze ongunstige ruimtelijke situering zijn terug te voeren. Het groot aantal verspreid wonende probleemgezinnen dankt zijn bestaan, ongetwijfeld aan de omstandigheid dat, overal in de stad punten zijn aan te wijzen waarvan zowel de ligging als de bewoning zeer veel te wensen overlaat.’¹¹⁰

Groot belang hechtte de nota aan wetenschappelijk onderzoek dat het plaatsingsbeleid en de stedelijke herstructurering zou moeten begeleiden. Vanuit verschillende disciplines, sociologie, psychologie en sociaal geografie, zou de onmaatschappelijkheid in kaart moeten worden gebracht en de plaatsing van onmaatschappelijke gezinnen moeten worden begeleid.

Wat het plaatsingsbeleid betrof weken de voorstellen niet veel af van het beleid uit het begin van de jaren vijftig. Voor de probleemgezinnen werd een systeem voorgesteld van 'gespreide konsentratie'. Probleemgezinnen zouden in kleine groepjes geconcentreerd moeten worden in wijken die qua 'maatschappelijke structuur' het beste bij hen pasten, zoals de toenmalige Vogelbuurt en de Trouwlaan. Gezinnen die daarvoor in aanmerking kwamen zouden moeten worden verspreid, onder intensieve sociale begeleiding, in de betere buurten. Het oprichten van nieuwe saneringswijken werd niet wenselijk geacht.

De voorstellen in het rapport met betrekking tot de organisatie van het maatschappelijk werk betekenden het einde van de overheersende rol van het katholieke particuliere initiatief daarin. De stedelijke aanpak van de onmaatschappelijkheid maakte een samenwerking met de gemeentelijke overheid en een fusie tussen de particuliere organisaties noodzakelijk. Dit zou leiden tot een systematischer aanpak van het werk en sloot beter aan bij de subsidierichtlijnen van het Ministerie van Maatschappelijk Werk die een gecoördineerde en deskundige beïnvloeding van de maatschappelijk onaangepaste gezinnen voorop stelde.

In de jaren daarna, met name vanaf 1960, zijn met grote voortvarendheid de meeste plannen uit het rapport uitgevoerd. De onmaatschappelijkheidsbestrijding kreeg met de fusie van Wijkwerk en het Don Bosco werk in de Katholieke Stichting voor Bijzonder Gezinswerk en Jeugdzorg een stedelijk karakter. Daarnaast werd een actief plaatsingsbeleid gevoerd dat vergezeld ging met wetenschappelijke onderzoeken naar onmaatschappelijkheid in Tilburg. Dit alles vond plaats tegen de achtergrond van een ingrijpende herstructurering van de stad, hetgeen het rapport beschouwde als essentieel onderdeel van de sanering.

In het in het rapport centraal gestelde begrip sanering werden verschillende met elkaar samenhangende plannen bedoeld. Het verwees naar ruimtelijke herstructurering, waaronder de sloop van oude volksbuurten, naar de plaatsing van onmaatschappelijke gezinnen en naar de bestuurlijke organisatie hiervan waarin de overheid een actieve rol diende te spelen. De sanering van de Tilburgse binnenstad werd echter niet uit oogpunt van onmaatschappelijkheidsbestrijding ondernomen. Hierbij had het stadsbestuur andere motieven voor ogen. Tilburg moest een moderne stad worden waarin voor krotteijken als de Koningswei, een overweg midden in de stad en verouderde doorgaanswegen geen plaats meer was. Maar met de stadssanering kwam wel opeens het probleem van de huisvesting van onmaatschappelijke gezinnen naar voren, hetgeen de gemeente tot een actief beleid noopte.

Aan het eind van de jaren vijftig kwamen in de onmaatschappelijkheidsbestrijding in Tilburg in feite twee ontwikkelingslijnen samen. De eerste is te omschrijven als

de professionalisering van de maatschappelijke zorg, waarbij wetenschappelijk onderzoek, een fusie van de particuliere organisaties, een sterke bemoeienis van de gemeente en sociale begeleiding van de probleemgezinnen de belangrijkste ingrediënten vormden. Nieuwe sociologische denkbeelden en planningsgedachten kristalliseerden zich hier uit. De modernisering van de stedelijke ruimte in de tweede helft van de jaren vijftig met ingrijpende gevolgen voor de zogenoemde onmaatschappelijke gezinnen, vormde de tweede ontwikkelingslijn. De veranderingen in de maatschappelijke zorg en de stedelijke saneringsplannen versterkten elkaar wederzijds.

Het Provinciaal Opbouworgaan Noord-Brabant (PON) speelde in de nieuwe sociale planning en stedelijke vernieuwing in Tilburg en in geheel Noord Brabant een belangrijke rol. Ontstaan in 1947, het jaar waarin met ministeriële goedkeuring in iedere provincie opbouworganen verzezen, als coördinerend platform van standsorganisaties en het particulier initiatief, ontwikkelde het PON zich in de loop van de jaren vijftig tot een onafhankelijk onderzoeks- en adviesinstituut op het terrein van de maatschappelijke zorg. Het PON spiegelde zich in die jaren aan de Verenigde Staten waar industriële en sociale planning niet zonder onderzoek tot stand kwam. Ook het in 1952 opgerichte Ministerie van Maatschappelijk Werk was in dit opzicht van belang. De socioloog Kuypers die in 1954 bij het PON ging werken en een belangrijke stempel drukte op de professionalisering van het PON beschrijft deze ontwikkeling als volgt:

'Maar er komt niet alleen geld uit Amerika, maar ook wetenschappelijke kennis. Sociologen wisten dat in Amerika nieuwe industriële ontwikkelingsprojecten voorbereid en begeleid werden door onderzoek. Er zijn een aantal burgemeesters en provinciale functionarissen die dat onderzoek ook interessant gaan vinden. Bovendien wordt dat ook sterk gestimuleerd door het Ministerie van Maatschappelijk Werk. (...) Sociologen zagen de maatschappelijke veranderingen niet door een morele bril, maar begonnen zich rekenschap te geven van verschijnselen als verstedelijking, modernisering, differentiatie van de samenleving, organisatie. (...) Er is sprake van een landelijke trend die via de Tilburgse Hogeschool ook in Brabant terecht kwam.'¹¹

De invloed van het PON bij het totstandkomen van de tweede Tilburgse nota over onmaatschappelijkheid, waarin benadrukt werd dat wetenschappelijk onderzoek het stedelijke vernieuwingsproces diende te begeleiden, is onmiskenbaar. In de eerste helft van de jaren zestig leidde dit tot een aantal door het PON uitgevoerde studies naar onmaatschappelijkheid in Tilburg.

De Katholieke Stichting voor Bijzonder Gezinswerk en Jeugdzorg Tilburg

De Katholieke Stichting Bijzonder Gezinswerk en Jeugdzorg Tilburg (BGJ) werd opgericht op 1 september 1960 onder gelijktijdige opheffing van Don Bosco en Wijkwerk. Het bestuur streefde naar een verdere uitbouw, verdieping en systematisering van het door Don Bosco en Wijkwerk reeds in gang gezet sociaal werk.

Men was er zich van bewust dat dit onder geheel andere lokale omstandigheden gerealiseerd zou moeten worden.

'Het hoogspoorplan, de schepping van een city-ring, de daaruit voortvloeiende sanering van de Koningswei en van andere kleinere stadsgebieden, de bouw van nieuwe wijken en de aanleg van nieuwe - buiten de stad gelegen - industrieterreinen luiden een krachtige maatschappelijke en kulturele ontwikkeling in. In een dergelijk beeld van vernieuwing wordt de achterstand in maatschappelijk opzicht van een aantal gezinnen geprononceerder.'¹¹²

Als uitgangspunt hanteerde men de in kringen van maatschappelijk werk opgang makende 'comprehensive approach'. Niet alleen zou rechtstreekse hulp aan gezin en individu gegeven moeten worden, maar ook zou het woon- en leefmilieu de aandacht krijgen en een goede afstemming van alle betrokken instellingen en personen moeten worden gerealiseerd. Het mede met het BGJ ontwikkelde plaatsingsbeleid van de gemeente Tilburg ten aanzien van probleemgezinnen sloot goed aan bij deze benaderingswijze. Alleen een concentratie van probleemgezinnen in een aantal buurten maakte volgens het BGJ een comprehensive approach realiseerbaar.¹¹³

De eerste jaren stonden in het teken van een uitbreiding van het aantal wijk- en clubhuizen en van de reeds bestaande activiteiten. Dit bleek onder meer nodig door de in 1963 voltooide sanering van de Koningswei. Van de gezinnen die als gevolg hiervan verplaatst werden kregen 172 de aandacht van het BGJ. Hiervan werden 52 geplaatst in andere werkgebieden van het BGJ, de overige werden verspreid over de stad. In 1965 beschikte de stichting over zes wijkhuizen, voornamelijk in het zuiden van de stad en over twee clubhuizen. In de wijkhuizen werd de comprehensive approach in de praktijk gebracht, in de clubhuizen stond het groepswerk voorop.

Daarnaast werd de organisatie als geheel professioneler opgezet, hetgeen op verzet stuitte bij de vrijwilligers van Don Bosco die hun positie aangetast zagen. In die professionalisering nam scholing van het eigen personeel via studiedagen een belangrijke plaats in. De in de jaarverslagen opduikende termen als methodiekontwikkeling, case-work en supervisie illustreren dit. Ook bestonden intensieve contacten met de provincie, het Ministerie van Maatschappelijk Werk en met een aantal sociale academies. Academieleerlingen liepen veelvuldig stage bij het BGJ. Anders dan bij Wijkwerk en Don Bosco het geval was, was de financiering van de BGJ vrijwel geheel in handen van de overheid. De wijk- en clubhuizen ontvingen een subsidie van respectievelijk 95% en 80%.¹¹⁴ De sociale zorg voor de onmaatschappelijke gezinnen was een overheidstaak geworden.

Een belangrijk element in de nieuwe opzet van de onmaatschappelijkheidsbestrijding was het wetenschappelijk onderzoek. Aan een nieuw te vormen afdeling ging steeds een onderzoek vooraf en om een gericht gezinswerk mogelijk te maken was kennis over de onmaatschappelijke gezinnen onontbeerlijk. Het PON verrichtte in de eerste helft van de jaren zestig een aantal onderzoeken naar de mate waarin on-

maatschappelijkheid voorkwam en de specifieke aard hiervan. Voorbeelden zijn de onderzoeken naar de Koningswei, de Ruisvoornstraat, de Curacao buurt en de Trouwlaan. In deze onderzoeken werd aan de hand van een aantal criteria zoals de onderlinge man-vrouw verhouding, de materiële verzorging van de kinderen, de besteding van het huishoudgeld, de vervulling van de godsdienstplichten, criminaliteit en drankmisbruik de mate van onaangepastheid van een gezin bepaald.¹¹⁵ Over de parochie Trouwlaan schreef het PON:

'Het overgrote deel van de bevolking is moeilijk of niet tot "sociale beweging" te krijgen. Men leeft op een vrij primitief niveau. De belangstelling gaat uit naar het verkrijgen van een materieel zo goed mogelijke basis. De vrije tijdsbesteding beperkt zich in vele gevallen tot kaarten, café- en bioscoopbezoek, bij elkaar een praatje maken en meer van dergelijke verstrooiing-zoekende activiteiten. Aan hogere vormen van ontspanning zoals lezen en toneelbezoek wordt vrijwel geen aandacht besteed. (...). De sociaal labiele bevolkingsgroep van de parochie demonstreert een grote mate van afwijkende gedragingen. Naar graad van sociale onaangepastheid bezien, behoort 46,4% tot de lichtere graden, het overige deel tot de zwaardere, waarvan bijna een zesde als echt zware gevallen moet worden beschouwd.'¹¹⁶

De oprichting van het BGJ betekende een vermindering van de rol van het katholieke particulier initiatief op het gebied van de sociale zorg. Opvallend is de instemming die de reorganisatie van het onmaatschappelijkswerk kreeg van zowel het particulier initiatief als de geestelijkheid. De stichting Wijkwerk toonde zich halverwege de jaren vijftig nog een sterk voorstander van door het particulier initiatief opgezet maatschappelijk werk. Enkele jaren later ondersteunde zij de fusieplannen die tot een stedelijke aanpak van de onmaatschappelijkheidsbestrijding leidde. De invloed van bestuursleden afkomstig van de Katholieke Hogeschool en van het PON zal hierin groot zijn geweest.

De andere fusiepartij, Don Bosco, waar geestelijken een grotere rol in het bestuur speelden, zag de fusie met lede ogen aan. De fraters van Don Bosco vormden in hun kritiek op de fusie echter een uitzondering binnen de Tilburgse geestelijkheid. Deze laatste moedigde de fusieplannen aan. In het verslag van het BGJ over 1960-1963 werd de deken van Tilburg een 'belangrijke promotor van de reorganisatie genoemd.'¹¹⁷

De houding van de Tilburgse geestelijkheid is te begrijpen gezien het feit dat de kontakten met haar tijdens en na de reorganisatie in het geheel niet verbroken werden. In het bestuur van het BGJ zat een aalmoezenier en in iedere afdeling in de stad maakte een aalmoezenier deel uit van het bestaande team. Hierdoor werden de kontakten tussen wijk- en clubhuizen enerzijds en de parochiegeestelijkheid, die zich voorheen niet met de onmaatschappelijkheidsbestrijding hadden bezig gehouden, anderzijds, verbeterd. Directe bemoeienis was soms het gevolg:

'Op Korvel was een clubhuis en de maatschappelijk werker komt naar mij toe en zegt: "ze vragen dansen op het clubhuis maar dat kunnen we niet doen". Ik vraag waarom niet. "Nou, nee, ik heb het ook met de pastoor besproken en die vindt dansen

gevaarlijk; als wij op het clubhuis dansen dan gaan jongens én meisjes dansen. Maar als wij dat niet toestaan, dan gaan de jongens wel naar de dancing en dan kunnen de meisjes hier naaien en kookles krijgen.¹¹⁸

Daarnaast veranderde de concrete praktijk van het jeugdwerk niet onmiddellijk. Het parochiële jeugdwerk in de patronaten bleef voortbestaan - hoewel zich daar ook vernieuwingstendenzen aftekenden - en de activiteiten van het BGJ droegen nog duidelijk sporen van het Don Bosco werk en het Wijkwerk. Er vonden nog steeds naai- en kooklessen plaats voor moeders en oudere meisjes evenals kaartavonden voor de mannen, biljarten, tafeltennissen en verkennen voor de jongens en gemengde instuifavonden. Wel werden de zogenaamde vrije jeugdclubs steeds belangrijker ten koste van groepen als de Jong Nederland en de verkenneren en nam geleidelijk het gezinsmaatschappelijk werk een steeds belangrijkere plaats in in de activiteiten van de wijkhuizen. De naam Don Bosco leefde echter in de volksmond nog tot ver in de jaren zestig voort en werd onder meer ingezet wanneer er geld ingezameld moest worden voor de vakantiecampen of tijdens het zingen van driekoningen.

De veranderingen in de organisatie van het onmaatschappelijkheidswerk in Tilburg stonden niet op zichzelf. Zij waren een onderdeel van een meeromvattende reorganisatie van het totale maatschappelijk werk vanaf 1960. Deze reorganisatie luidde het einde in van het parochieel georganiseerde maatschappelijk werk.

Bij zowel het Ministerie van Maatschappelijk Werk als de lokale overheid bestond onvrede over de structuur van het maatschappelijk werk in Tilburg. Tot dan toe fungeerde het Stedelijke Sociaal Caritatief Centrum als overkoepelend instituut van het katholieke particulier initiatief en het maatschappelijk werk. Van enige stedelijke coördinatie was echter geen sprake. In een aantal gevallen opereerden de organisaties voor de onmaatschappelijkheidsbestrijding, Wijkwerk en Don Bosco, en die van het algemeen maatschappelijk werk in elkaars vaarwater. Het algemeen maatschappelijk werk werkte vanuit parochiële sociaal caritatieve centra terwijl het onmaatschappelijkheidswerk niet parochieel georganiseerd was, maar aan wijken of buurten was gebonden. De werkgebieden overlaptten elkaar soms en van enige samenwerking was geen sprake.¹¹⁹

Na een overgangsfase werd in 1964 besloten tot opheffing van het Stedelijk Sociaal Caritatief Centrum en tot de oprichting van het Katholiek Instituut voor Maatschappelijk Werk (KIM) dat al het maatschappelijk werk in de stad zou gaan coördineren. Het bestuur van het KIM vormde tegelijk het bestuur van het BGJ, dat als stichting bleef voortbestaan.¹²⁰

Kenmerkend voor de nieuwe opzet waren de wijkbureaus waaronder verschillende parochies vielen. De rol van het parochieel georganiseerde maatschappelijk werk was uitgespeeld. Het jaarverslag van het KIM concludeerde:

'Uiteraard heeft de oprichting van wijkbureaus een aantal neveneffecten, resp. kan deze hebben, die minder wenselijk moeten worden geacht. Gegroeide historische

verhoudingen lopen het gevaar verbroken te worden, waardoor weerstanden tegen deze ontwikkeling kunnen ontstaan. Ook houdt de opzet van wijkbureaux het gevaar in van een vervreemding van het parochiële samenlevingsverband en van de samenleving als totaal.

Niet alleen immers wordt de ruimtelijke afstand van instelling naar cliënt groter, doch tevens zullen parochiële instanties zich daarbij minder betrokken voelen dan voorheen, toen nog gesproken kon worden van "een eigen maatschappelijk werk(st)er".¹²¹

Besluit

De na de oorlog in Tilburg opgezette bestrijding van de onmaatschappelijkheid had als eerste aangrijpingspunt de jeugd. Via de jeugd probeerde Don Bosco en Wijkwerk langzaam maar zeker de gezinnen te bereiken, overeenkomstig de nadruk die in Nederland werd gelegd op een goed gezin als motor van de wederopbouw. De specifieke aandacht voor het gezin, het inzetten van maatschappelijk werksters en het oprichten van wijk- en clubhuizen vormden de nieuwe bestanddelen van de onmaatschappelijkheidsbestrijding op lokaal niveau. Maar het sociale werk in Tilburg bleef in handen van het particulier initiatief dat sterk het accent legde op katholieke vorming. Het idee van de charitas van voor de oorlog was tot 1960 nog niet geheel verdwenen.

De stadssanering en de reorganisatie van het maatschappelijk werk werden vanaf het einde van de jaren vijftig in een hoog tempo gerealiseerd. De veranderingen binnen het onmaatschappelijkheidswerk vormden een aanzet tot een reorganisatie van het totale maatschappelijk werk in de stad, waarbij de tot voorheen gehanteerde parochie-indeling doorbroken werd. Dit vormde een eerste aantasting van de parochie als belangrijk sociaal integratiekader. Toch stuitte dit niet op sterk verzet van de kant van de geestelijkheid. Daarvoor werden zij nog teveel betrokken bij de nieuwe initiatieven en verliepen de veranderingen in de praktijk van het jeugdwerk en het maatschappelijk werk te geleidelijk. Niettemin is de konklusie gerechtvaardigd dat de geestelijkheid zelf actief heeft meegewerkt aan processen van ontzuiling.

De ontwikkelingen in Tilburg zijn te vergelijken met datgene dat zich in dezelfde periode in Den Bosch afspeelde. Ook hier hadden een aantal jaren eerder, veranderingen binnen het katholieke particulier initiatief plaats in samenhang met stedelijke ontwikkelingen, zoals Heikens en Pennings treffend aangeven.¹²² Maar de wet van de remmende voorsprong lijkt hier te gelden. De processen in Tilburg hebben zich in een hoger tempo ontwikkeld. Hier veranderde de aanblik van de binnenstad in enkele jaren ingrijpend en ging gepaard met niet alleen een overgang van het traditionele jeugdwerk van Don Bosco en Wijkwerk naar het moderne jeugdwerk van het BGJ, maar met een reorganisatie van het totale maatschappelijk werk. De gevolgen waren echter vergelijkbaar met die in Den Bosch: verlies van de invloed van de parochies en een verdergaande ontzuiling.

De herstructurering van het katholieke jeugdwerk en de opkomst van een lokale beatcultuur

Reeds een paar jaar na de oorlog constateerde de Nederlandse Jeugd Gemeenschap (NJG), een overkoepelende organisatie van verschillende jeugdorganisaties een verontrustende leegloop van jongeren vanaf 15 jaar uit de verschillende organisaties voor de 'vrije jeugdvorming'. De bij de NJG aangesloten jeugdorganisaties schreven dit toe aan 'het ontwaken van de puberteit', het ontbreken van inspirerende leiding en de keuze van veel jongeren voor 'goedkope ontspanning'. Eensgezind wees men op het belang van de jeugdorganisaties die voor een evenwichtige ontwikkeling van jongeren van groot belang waren:

'De geestelijke en zedelijke groei van het individu vangt juist op of omstreeks 17 jarige leeftijd aan, een reden te meer om "weggaan" zonder meer niet te accepteren.'¹²³

Het jeugdwerk werd dus niet alleen belangrijk geacht voor de jeugd tot ongeveer 15 jaar, die de grootste groep vormde, maar ook voor de oudere jeugd moest de jeugdorganisatie een essentiële rol vervullen. Het jeugdwerk werd beschouwd als vrijwel de enige verantwoorde manier om buitenshuis de vrijetijd te besteden. De alternatieven in de vorm van commerciële vormen van vermaak of de straat als ontmoetingsplek werden streng afgewezen.

Ondanks dit probleem kende de katholieke jeugdbeweging in Nederland in de eerste tien jaar na de oorlog een grote bloei.¹²⁴ In katholiek Nederland waren bijvoorbeeld de verkenner, de gidsen en Jong Nederland grote trekpleisters voor het jeugdig publiek. Ook de patronaten opgezet vanuit de parochies trokken een groot aantal jongeren.

Vanaf de tweede helft van de jaren vijftig begon hierin verandering te komen. De leegloop van de oudere jeugd werd sterker dan ooit, maar ook jongeren tot een jaar of 15 vertoonden minder belangstelling voor de geuniformeerde jeugdbeweging. Andere vormen van vermaak wonnen terrein.

In het onderstaande gaat de aandacht uit naar de ontwikkelingen van de katholieke jeugdbeweging in Tilburg. Het laat zien dat de verminderde belangstelling voor de jeugdorganisaties samenviel met de opkomst van meer commerciële vormen van vermaak. Het ontstaan van een zogeheten beatcultuur speelde hierin een belangrijke rol. De traditionele katholieke jeugdbeweging verdween niet in zijn geheel, maar nam gaandeweg een ondergeschikte positie in in de vrijetijdscultuur van de jeugd.

De katholieke jeugdbeweging op haar retour

In 1965 verscheen een discussienota over de jeugd en de jeugdorganisaties in Noord Brabant, opgesteld door het PON in opdracht van de Provinciale Jeugdraad

Noord-Brabant.¹²⁵ De ontwikkeling van het PON in de eerste helft van de jaren zestig naar een onafhankelijk, professioneel en door moderne inzichten gekenmerkt onderzoeksinstituut klonk sterk door in deze nota. Wat door het katholieke tijdschrift voor jeugdleiders, Dux, eind jaren vijftig reeds naar voren werd gebracht, werd door het PON in nog scherpere bewoordingen aan de orde gesteld.¹²⁶ De traditionele katholieke jeugdbeweging van verkenneren, de Jonge Wacht, jongens- en meisjesgilden, kabouters en gidsen zoals die zich vanaf het begin van deze eeuw had ontwikkeld was binnen de wereld van de jeugd tot een randverschijnsel geworden, slechts bestemd voor een kleine groep traditionelen:

'Intussen heeft het jeugdwerk nogal wat van zijn betekenis verloren: het werd een ondergeschikte vorm van vrijetijdsbesteding en een ondergeschikt opvoedingsmilieu voor een vrij exclusieve groep jeugdigen en jongeren.,maar het lijkt niet onwaarschijnlijk dat traditionele werkvormen vooral in de smaak vallen van jongelui uit traditionele milieus. En of men hun een dienst bewijst door hen in een zeker traditioneel leefpatroon te stijven is de vraag.'¹²⁷

De 'loodzware sfeer', de sterk pedagogische instelling en de hieraan verwante hoogdravende idealen van de jeugdbeweging werden in de nota veroordeeld als 'onversneden bla-bla'. De jeugdbeweging was ten onder gegaan aan zijn tweeslachtig streven zowel opvoedingsmiddel als ontmoetingsplek te willen zijn.

De achtergronden van het failliet van de traditionele jeugdbeweging waren duidelijk voor het PON. De verhouding tussen volwassenen en jongeren was gelijkwaardiger geworden, waardoor voor rebellie en idealisme geen plaats meer was. Ook de verhoudingen tussen jongens en meisjes waren sterk veranderd. De scheiding der seksen, zo kenmerkend voor de jeugdbeweging, was achterhaald omdat geslachtelijke taboes verdwenen waren. Daarnaast waren jongeren niet meer als voorheen sterk aangewezen op de jeugdbeweging voor hun besteding van de vrijetijd en die vrijetijd had meer hedonistische trekken gekregen. Tevens wees het PON op de tanende invloed van traditionele integratiekaders van dorp, parochie, stadswijk of standsorganisatie. De verhoogde sociale mobiliteit had zijn repercussies voor de vrijetijd.

Opvallend was dat ondanks deze heldere schets van de maatschappelijke positie van de katholieke jeugdbeweging de nota geen alternatief bood. Het groeiende open jeugdwerk werd als afgeleide van het oude jeugdwerk gezien en terzijde geschoven, de instuiven werden door hun gebrekkige organisatie niet als een vooruitgang gezien en ten aanzien van de jongerensozen kon nog geen duidelijk standpunt bepaald worden. Toch sloten juist deze nieuwe vormen van jeugdwerk aan bij de door het PON geschetste veranderingen in de relaties tussen jongeren en ouders, en tussen jongeren onderling en bij veranderingen in het domein van vrijetijd en vermaak. Als zodanig werden zij in de nota niet op hun juiste waarde geschat.

De PON nota biedt een interessant inzicht in de ontwikkelingen ten aanzien van de

katholieke jeugdorganisaties in Tilburg. Deze waren in Tilburg tot ver in de jaren zestig langs parochiële lijnen georganiseerd. De ruim dertig parochies hadden ieder hun patronaat of parochiehuis waar zowel de instuiven plaatsvonden als jongensgilden (Jong Nederland) en meisjesgilden actief waren. Daarnaast bestonden in vrijwel iedere parochie, los van het patronaat, verkennergroepen voor de jongens en gidsen voor de meisjes. Zowel de gilden als de verkenneren en de gidsen kenden weer onderverdelingen naar leeftijdscategorieën met ieder hun eigen benaming. Door deze indelingen in leeftijd en sekse omvatte de katholieke jeugdbeweging een bont scala aan verschillende groeperingen. Voor een goed begrip zijn in onderstaand schema de belangrijkste groepen van de Tilburgse katholieke jeugdorganisaties in het begin van de jaren zestig weergegeven met een indicatie van hun populariteit ten opzichte van andere gebieden in Noord-Brabant.¹²⁸

Tabel 1. *Tilburgs katholiek jeugdwerk*

Naam	Geslacht	Leeftijdscategorie	Populariteit
VERKENNERIJ			
voortrekkers	J	17-25 jaar	middelmatig
verkenners	J	12-17 jaar	middelmatig
welpen	J	8-12 jaar	middelmatig
GIDSENBEWEGING			
pioniersters	M	17-25 jaar	middelmatig
gidsen	M	12-17 jaar	middelmatig
kabouters	M	8-12 jaar	middelmatig
JONG NEDERLAND (jongensgilde)			
jong nederlanders	J	12-17 jaar	middelmatig
rakkers	J	8-12 jaar	hoog
KATHOLIEK MEISJES GILDE			
gilde meisjes	M	12-17 jaar	middelmatig
zwaluwen	M	8-12 jaar	hoog
JONGENSCLUBS	J	12-17 jaar	hoog
MEISJESCLUBS	M	12-17 jaar	middelmatig

Bron: PON. *Diskussienota Jeugd en Jeugorganisaties in Noord-Brabant*.

De verkenners en de gidsen waren de katholieke vormen van de padvinderij. Het verkennen voor jongens was ontstaan in 1930 toen duidelijk werd dat het traditionele katholieke jeugdwerk een groot deel van de jeugd niet aansprak. Vooral jongeren uit middenklasse-milieus ontwikkelden een afwijzende houding ten aanzien van het patronaatswerk en zochten een avontuurlijkere invulling van de vrijetijd. Het episcopaat ging akkoord met de oprichting van de Katholieke Verkenners vereniging (KV), maar stond daar lange tijd met gemengde gevoelens tegenover. De naturalistische elementen in het spel van verkennen, het kamperen en het vrije buitenleven, waren hiervoor aanleiding. Bovendien was het katholieke verkennen volgens dezelfde lijnen opgezet als de padvinderij, en door deze geheel eigen methodiek konden de verkenners een relatief onafhankelijke koers varen ten

opzichte van het patronaatswerk en het episcopaat.¹²⁹

Mede door de weifelende houding van de katholieke autoriteiten kwam de gidsenbeweging, het verkennen voor meisjes, pas na de oorlog goed op gang. Eerst nog sterk beïnvloed door de geestelijkheid veroverde de Nederlandse Gidsenbeweging (NGB) evenals de verkennerbeweging een eigen plaats binnen de katholieke jeugdbeweging.¹³⁰

Hoewel de verkennerbeweging uitdrukkelijk stelde dat het verkennen in principe niets had te maken met maatschappelijke rang of stand wees de praktijk anders uit. Verkenners en gidsen waren voornamelijk jongeren afkomstig uit de sociale middengroepen. Deze voelden zich niet aangetrokken door het traditionele jeugdwerk en bovendien waren hun ouders in staat de benodigde uitgaven voor uniformen en kampen te bekostigen. Ook werden strenge eisen gesteld aan zowel de verkenners en gidsen als aan de leiding. Een voormalig Tilburgse kapelaan en gidsenleider verwoordde het aldus:

'De gidsen en de verkenners waren jeugdbewegingen van toch iets hoger niveau. Er werd meer van hen geëist dan bij Jong Nederland. Ze moesten bijvoorbeeld leren seinen, kampen opzetten en iets weten van de natuur. Bij de gidsen en de verkenners werd veel meer zelfwerkzaamheid verwacht van de kinderen. Bij Jong Nederland werd het meer van bovenaf gedirigeerd.'¹³¹

Jong Nederland, het meisjesgilde en de jongens- en meisjesklubs vonden hun oorsprong in het traditionele patronaatswerk zoals dat vanaf het einde van de jaren twintig was ontstaan. Voor die tijd waren de patronaten voornamelijk vormen van jeugdzorg. De vorming van de 'beschermelingen' stond centraal, met de daarbij horende patronaatsexamens voor vakkursussen, godsdienstleer of maatschappijleer. De priester was in dit patronaatswerk de centrale figuur.¹³² Eind jaren twintig vond er binnen het patronaatswerk een verschuiving plaats waarbij de vormingsaspecten op de achtergrond raakten, maar niet geheel verdwenen. Verschillende jeugdorganisaties deden hun intrede. Er ontstonden toneelclubs, sportclubs en jeugdorganisaties als de Jonge Wacht en Kruisvaart die alle hun plaats hadden binnen het patronaat. Hoewel door deze taakverruiming de rol van leken (vrijwilligers) belangrijker werd, doordat zij vaak zitting hadden in het bestuur, betekende dit niet een secularisering van het jeugdwerk. Integendeel, in de jaren dertig ziet het episkopaat een taak weggelegd voor het jeugdwerk in het kader van de Katholieke Actie.¹³³ Het jeugdwerk bleef een verlengstuk van de kerk. De rol van de pastoors, de kapelaans en de aalmoezeniers was nog niet uitgespeeld.¹³⁴

De patronaatsstructuur die ontstaan was in de loop van de jaren dertig, bestond nog geruime tijd na de oorlog. Weliswaar gingen de Jonge Wacht en Kruisvaart na de oorlog op in het gilde Jong Nederland, maar voor de praktijk van de patronaten maakte dat geen verschil.

Zoals de verkenner- en gidsenbeweging de middenklasse jeugd aantrok, recruteerden Jong Nederland en de meisjesgilden hun leden uit de arbeidersklasse. De gilden hadden hun domicilie in het parochiehuis, in tegenstelling tot de

verkenneren en de gidsen die veel minder aan de parochie gebonden waren, en de stap van een jongens- of meisjesclub naar het gilde was voor de arbeidersjeugd niet zo groot. Het gildesysteem week in een aantal opzichten af van het verkennerensysteem. Zoals gezegd lag het accent minder sterk op de zelfwerkzaamheid, maar ook de regels werden iets soepeler gehanteerd en het kamperen, zo belangrijk bij de verkenneren, was vervangen door vakanties in speciale vakantiecentra.¹³⁵

De verkenneren, Jong Nederland en de jongensclubs maakten formeel deel uit van de na de oorlog opgerichte Katholieke Jeugdbeweging (KJB), terwijl de gidsen, de meisjesgilden en de meisjesclubs gebundeld waren in het Katholiek Vrouwelijk Jeugdwerk (KVJ). De KJB heeft nooit veel invloed gehad op de verschillende vormen van het jeugdwerk. Nationaal onderscheidde zij zich door discussies met de KAJ over de opvang van de arbeidersjeugd jonger dan 17 jaar. Ook de bij de KVJ aangesloten groeperingen kenden volledige zelfstandigheid.¹³⁶

Het gehele scala aan naoorlogse katholieke jeugdorganisaties bereikte in Tilburg vooral de jongens van 12 tot 17 jaar. Meisjes in die leeftijd namen aanzienlijk minder deel aan de activiteiten van de jeugdbeweging en ook jongeren vanaf een jaar of 18 keerden massaal de jeugdbeweging de rug toe. Een goede indicatie voor de populariteit van verschillende vormen van het katholiek jeugdwerk in Tilburg biedt het onderzoek dat het PON verrichtte in het begin van de jaren zestig ten behoeve van de discussienota over jeugd- en jongerenorganisaties in Noord-Brabant.¹³⁷ Het onderzoek concentreerde zich op de Brabantse jeugd van 12 tot 25 jaar. Het katholiek jeugdwerk stond in het onderzoek centraal en werd door het PON ruim gedefinieerd. Naast de verkenneren, de gidsen, gilden en de patronaatclubs werden ook de activiteiten van het Bijzonder Gezinswerk en Jeugdzorg ten behoeve van de onmaatschappelijke jeugd, van de Katholieke Arbeiders Jeugd (KAJ), van de Rooms Katholieke Jonge Boeren (RKJB) en van de Boerinnen Jeugd Bond (BJB) als een vorm van katholiek jeugdwerk in het onderzoek opgenomen.

De terugval van de geuniformeerde jeugdorganisaties, met name van de verkenneren, is in dit onderzoek terug te vinden. Begin jaren zestig - de peildatum van het onderzoek was 1 januari 1962 - waren in Tilburg 546 jongens in de leeftijd van 12-17 jaar aangesloten bij de verkenneren. Dit vormde 13% van het totale aantal binnen de katholieke jeugdorganisaties georganiseerde jongens van deze leeftijdsgroep. Daarnaast waren er 56 jongens van 17-25 jaar lid van de verkennerenbeweging, de zogenoemde voortrekkers. Het aantal leden in de leeftijd van 8-12 jaar zal hooguit de helft van het aantal verkenneren van 12-17 jaar, traditioneel de grootste groep in de verkennerenbeweging, hebben bedragen. Totaal omvatte de Tilburgse verkennerenbeweging begin jaren zestig dus zo'n 800 jongens. Zo'n tien jaar eerder bedroeg dit aantal ongeveer 1400.¹³⁸

Interessant is de verhouding te bezien in ledenaantallen tussen de verschillende katholieke jeugdorganisaties in Tilburg in het begin van de jaren zestig. De verkennerenbeweging was lang niet de populairste jeugdorganisatie voor jongens

tussen de 12 en 17 jaar. Weliswaar trok zij twee maal zoveel leden dan het gilde Jong Nederland, maar moest het in ledenaantal afleggen tegen de jongensclubs in de patronaten. Niet zo verwonderlijk misschien gezien de lossere organisatievorm van de jongensclubs, maar het verschil is duidelijk. De jongensclubs in Tilburg trokken maar liefst 2987 jongens en dit vormde 71% van het totale aantal 12 tot 17 jarige jongens die georganiseerd waren binnen het katholiek jeugdwerk. Hoewel niet duidelijk wordt hoe de onderzoekers aan deze getallen kwamen en het waarschijnlijk is dat zij hierin afhankelijk waren van de leiding van de patronaten, die wellicht een iets te rooskleurig beeld schetsten - blijven de verschillen opmerkelijk.

Deze getalsmatige verhouding tussen de verkennerbeweging en de jeugdclubs representeerde het karakter van Tilburg als katholieke fabrieksstad. De fabrieksjeugd was van oudsher al meer georganiseerd in het patronaat dan in de verkennerbeweging. Tilburg was, zo stelde ook het PON in de diskussienota, een echte patronatenstad. Dit beeld wordt nog eens bevestigd wanneer de Tilburgse cijfers vergeleken worden met andere Brabantse steden als Breda en Eindhoven waar de relatieve omvang van de verkennerbeweging groter was en die van de jongensclubs kleiner.¹³⁹ Onderstaande tabel geeft een overzicht.

Tabel 2. *Organisatiegraad jongens 12-17 jaar bij katholiek jeugdwerk.*

	Verken- ners	In % van totaal ge- organiseerde jongens 12- 17 jr.	Jongens- clubs	In % van totaal georga- niseerde jongens	Totale or- ganisatie- graad jon- gens
Tilburg	546	13	2987	71	51,8
Breda	564	30	915	49	38,2
Eindhoven	653	20	2003	62	45,2

Bron : PON. *Een diskussienota over jeugd en jeugdorganisaties in Noord-Brabant.*

De organisatiegraad van de jongens tussen 12-17 jaar lag in Tilburg hoger dan waar ook in Noord Brabant. Meer dan de helft, 51,8%, werd door een of andere katholieke jeugdorganisatie bereikt. De jongensclubs namen hiervan het leeuwedeel voor hun rekening, gevolgd door de verkenners en Jong Nederland. Het jeugdwerk voor de onmaatschappelijke jeugd, het Bijzonder Jeugdwerk, de KAJ en de RKJB waren bescheiden in omvang.

De jeugdbeweging nam drastisch in betekenis af bij jongeren wanneer zij ongeveer 17 jaar of ouder waren. Vooral in de steden was dit duidelijk merkbaar. Andere vermaaksvormen namen de plaats in van het jeugdwerk. Vanaf 18 jaar kon men dancings bezoeken en in het begin van de jaren zestig ontstonden, zoals we

nog zullen zien, op veel plaatsen jongerensozen die druk bezocht werden. De totale organisatiegraad van jongens vanaf 17 jaar bedroeg in Tilburg in het begin van de jaren zestig slechts 5%. Er was het bescheiden aantal van 56 voortrekkers actief. Dit aantal werd overtroffen door het ledenaantal van de KAJ en de RKJB. Opvallend is in Tilburg het hoge bereik van het Bijzonder Jeugdwerk bij jongens van 17 jaar of ouder. Deze vorm trok maar liefst 180 jongens en had daarmee het grootste aandeel in het totale bereik van het jeugdwerk wat betreft deze leeftijdscategorie. De wijk- en clubhuizen waar de zogeheten onmaatschappelijke jeugd in een informele sfeer kon kaarten, biljarten en dansen hadden blijkbaar een grote aantrekkingskracht voor deze groep. Overigens betrok het PON niet in haar onderzoek het publiek van de dansavonden die een aantal patronaten vanaf begin jaren zestig met succes voor jongeren vanaf 18 jaar organiseerden. Op de keper beschouwd waren deze parochiële dansavonden evenals de jongens- en meisjesclubs ook vormen van jeugdwerk.

De katholieke jeugdbeweging voor meisjes liet een ander beeld zien. In Tilburg bereikte zij aanzienlijk minder meisjes dan jongens, vooral in de leeftijdscategorie van 12 tot 17 jaar. Bedroeg de organisatiegraad bij de jongens 51,8%, van de meisjes in deze leeftijd was slechts 11% georganiseerd binnen jeugdorganisaties. Anders dan bij de jongens namen niet de clubs de belangrijkste plaats in binnen het jeugdwerk, maar de gidsen, de vrouwelijke variant van de verkenner. De meisjesclubs in de patronaten trokken zelfs minder meisjes dan de wijk- en clubhuizen waar het onmaatschappelijkheidswerk was gelokaliseerd. De oudere meisjes, vanaf een jaar of 17, waren evenals de jongens van deze leeftijd weinig georganiseerd. Ook bij deze meisjes had het Bijzonder Jeugdwerk relatief een grote aantrekkingskracht, evenals de BJB. Voor een vergelijking met andere Brabantse steden, zie tabel 3.

Tabel 3. *Organisatiegraad meisjes 12-17 jaar bij katholiek jeugdwerk.*

	Gidsen	In % van totaal ge- organiseerde meisjes 12- 17 jr.	Meisjes clubs	In % van totaal georga- niseerde meisjes	Totale or- ganisatie- graad meisjes
Tilburg	365	44	115	14	11
Breda	360	60	18	3	12,3
Eindhoven	332	47	-	-	10,5

Bron : PON. *Een discussienota over jeugd en jeugdorganisaties in Noord-Brabant.*

De geringe organisatiegraad van de Tilburgse meisjes tussen 12 en 17 jaar werd een aantal jaren eerder ook al opgemerkt in het onderzoek van het Hoogveld

instituut.¹⁴⁰ Vergeleken met een stad als Breda werd in Tilburg een veel kleiner percentage meisjes bereikt door de jeugdorganisaties, constateerde de Hoogveld onderzoekers. Zij schreven dit toe aan 'de overbeschermden positie waarin de Tilburgse meisjes verkeren'.¹⁴¹ Dit beeld van de specifieke positie waarin de meisjes in Tilburg verkeerden kan met de resultaten van het PON onderzoek gerelativeerd worden. De geringe deelname van de vrouwelijke jeugd aan het jeugdwerk deed zich ook voor in andere Brabantse steden en in feite in de gehele provincie.¹⁴² Van katholieke meisjes werd nu eenmaal verwacht dat zij zich schikten in de toekomstige moederrol. Meehelpen in de drukke huishoudens van de grote katholieke gezinnen paste daar beter in dan het vermaak in de jeugdclubs. Bovendien stelden niet alle patronaten in Tilburg hun deuren open voor meisjes. Tegen deze achtergrond valt ook het hoge aantal meisjes dat bereikt werd door het Bijzonder Jeugdwerk te begrijpen. Daar lag het accent niet zozeer op ongedwongen vermaak, maar op praktische vorming via naailessen, kooklessen en het leren budgetteren. Hiertegen hadden ouders minder bezwaar. Integendeel, moeders en dochters bezochten vaak samen deze activiteiten in het wijk- of clubhuis.¹⁴³

De populariteit van de vrije jeugdclubs, in Tilburg zeker bij de jongens merkbaar, was in de tweede helft van de jaren vijftig in een stroomversnelling geraakt. De strak georganiseerde jeugdbeweging was steeds minder dan voorheen in staat jongeren aan zich te binden. Het ledenaantal liep sterk terug. *Dux* signaleerde deze crisis in de katholieke jeugdbeweging in een aantal themanummers in 1957 en 1958. Het was duidelijk dat katholieke jeugdorganisaties zoals de verkenners en de kajottersbeweging hun beste tijd gehad hadden en alleen nog maar traditionele, 'burgerlijke' jongeren bereikten. De verscheidene auteurs staken hun handen in de eigen katholieke boezem. Brentjens analyse van de maatschappelijke achtergronden van de crisis, was niet zozeer een maatschappij analyse als wel een aanklacht tegen de werkwijze van de jeugdbeweging. Deze speelde te weinig in op de eigenheid van de jongere en liet zich te veel leiden door 'het culturele erfgoed van een vorige generatie en door angst voor risico'.¹⁴⁴ Stalpers constateerde dat de crisis niet alleen het jeugdwerk aanging, maar dat er sprake was van een crisis in 'de gehele pedagogische situatie'.¹⁴⁵ De ouders konden, zo meende Stalpers, geen 'pedagogische paraplu' meer opsteken waaronder de bioscopen, de jeugdsociëten, de open dansclubs, televisie en radio een plaats konden krijgen. Hij pleitte voor een katholieke of, in een later stadium, nationale opvoedingsraad omdat de open samenleving in haar geheel naast het gezin, de school en de jeugdbeweging 'pedagogisch milieu' geworden was. Maar dit was een nog niet nader uitgewerkt idee. De teneur van de artikelen was die van een bezinning en heroriëntatie op het jeugdwerk. De nieuwe vorm van het open jeugdwerk paste weliswaar bij de dynamiek van de vooral groot- stedelijke jeugd, maar borg het gevaar in zich van een te grote vrijblijvendheid waardoor 'een zeer goede en volwassen-degelijke topleiding' noodzakelijk bleef. Immers:

'Het jeugdwerk, ook het open jeugdwerk, heeft tot opgave, de jeugd bereid te maken de taak op zich te nemen, die de wereld hun als mens en christen stelt.'¹⁴⁶

Ook in de Tilburgse pers werden de veranderingen in het jeugdwerk besproken. In de jongerenrubriek *Wij Jongeren Nu* van *Het Nieuwsblad van het Zuiden* verscheen in februari 1961 een ingezonden brief van een volwassene. In de brief werd gepleit voor een verdere uitbreiding van het open jeugdwerk waarbij de parochiële structuur vervangen moest worden voor een interparochiële of stedelijke basis voor het jeugdwerk. De jeugd zelf diende in deze nieuwe vorm van jeugdwerk een belangrijke rol te vervullen:

'De jeugd zal samengebracht moeten worden in de nieuwe vorm van open jeugdwerk: de instuif Jong Tilburg, gebaseerd op een gemengd karakter, waarin de jeugd zelf in een speciale jeugdraad zitting zal moeten nemen. De stedelijke instuif Jong Tilburg zal zich niet alleen beperken tot het organiseren van dansavonden, maar alle vormen van amusementsleven omvatten, van gezellig samenzijn tot de meest gevarieerde vorm van sport toe.'¹⁴⁷

Maar deze nieuwe organisatiestructuur die in feite het einde zou betekenen van de parochiële zeggenschap over het jeugdwerk viel niet in goede aarde bij de redactie van de jongerenrubriek. Redacteur Wouters stelde dat de jeugd zich door 'gebrek aan persoonlijkheidsgevoel' niet zou laten organiseren binnen 'massa-organisaties'.

'Er zijn in- en uitstuiven geweest, ze zijn er nog. Ze werden of worden goed bezocht wanneer het dansavonden betrof, maar zodra er sprake was van een half uur bezinning, tussen het dansen door, zakte het enthousiasme. De bestaande clubs en verenigingen komen niet verder dan een vaste kern,....'¹⁴⁸

Maar de ambivalente houding van katholieke intellectuelen ten spijt, groeide de populariteit van de vrije jeugdclubs gestaag. Goed beschouwd waren deze niet nieuw binnen het patronaat. We hebben reeds gezien dat aan het eind van de jaren twintig deze clubs hun intrede deden in de patronaten. Toen lag het accent echter sterk op georganiseerde activiteiten als toneel of sport. In de loop van de jaren vijftig ontstonden naast deze activiteiten open vormen van jeugdwerk. De activiteiten waren vrij toegankelijk voor jongeren uit de parochie en waren zeer divers van aard. In de Tilburgse patronaten bestonden toneelclubs, sportclubs, metaalclubs, timmerclubs en ieder weekend was er een spelletjesavond of filmavond. Het hoogtepunt van het jaar was in de meeste patronaten het vakantiekamp in de zomer met vaak zo'n 200 deelnemende jongeren waarvoor het gehele jaar gespaard werd.

Deze open vormen van jeugdwerk betekenden niet onmiddellijk een vermindering van de invloed van religieuze praktijken die van oudsher aan de patronaten verbonden waren. Tot aan het einde van de jaren vijftig werd bij een aantal

patronaten van de jongens en meisjes verwacht dat zij op zondag respectievelijk de kleine Heilige Familie en de kleine Congregatie bezochten. Er werd dan gebeden, gezongen en een preek gehouden.¹⁴⁹ En tijdens de vakantiekampen werd iedere ochtend een mis verzorgd door de kapelaan. De Heilige Familie en de Congregatie verdwenen in de loop van de jaren vijftig wegens gebrek aan belangstelling. Maar zolang er kampen gehouden werden, en dat was tot halverwege de jaren zestig, begon de kampdag met een mis.

De activiteiten binnen een patronaat werden niet van hogerhand voorgeschreven. Noch de KJB waar de patronaten formeel lid van waren, noch de gemeente die soms met subsidie over de brug kwam of de Tilburgse Katholieke Jeugdraad die zich vooral toelegde op het eens per jaar organiseren van een stedelijk voetbaltoernooi, hadden invloed op datgene wat er in de parochiehuizen gebeurde. Ook de parochies onderling hadden weinig contact, behalve tijdens de stedelijke sporttoernooien. Jong Nederland en de meisjesgilden kenden natuurlijk hun vaste verkennersspelen, maar binnen het open jeugdwerk was de inbreng van de kapelaan en de vrijwilligers van wezenlijk belang. Wanneer kapelaans, zoals in een tweetal parochies in Tilburg het geval was, jarenlang verbonden waren aan het jeugdwerk betekenden dit een continuïteit van de activiteiten, hetgeen in andere parochies, waar het verloop van kapelaans veel groter was, nog wel eens een probleem vormde. Hierdoor valt ook te begrijpen waarom de parochies verschillende accenten legden in hun activiteiten. Er waren parochies die een sterk patronaatsleven kenden, in andere parochies waren de verkenners sterk in aantal of werd de nadruk gelegd op bijvoorbeeld het Katholieke Actie werk. Dit hing sterk samen met de initiatieven die de pastoors of kapelaans ondernamen.

'Dit lag niet zozeer aan de aard van de parochie, maar aan de leiding die er zat. Wie zet z'n schouders eronder en wie zoekt het in een bepaalde richting. Er moeten ergens initiatieven ondernomen worden. En dan moet je nog het geluk hebben dat dat slaagt.'¹⁵⁰

In een enkel geval was er binnen het jeugdwerk plaats voor meer elitaire vormen van cultuur. Zo bestond er in de parochie Besterd van 1955 tot 1971 een zogenaamde Jongeren Ontwikkelings Kring van jongens én meisjes vanaf een jaar of 17 die afkomstig waren uit verschillende parochies. Zij deden aan toneel, organiseerden Franse of Duitse avonden waarin literatuur werd besproken en voorgedragen en nodigden sprekers uit over thema's als de Tilburgse stadsvernieuwing, de veranderingen binnen de kerk en de holocaust. Het hoogtepunt van deze elitaire vorm van jeugdwerk lag in de jaren zestig, met zo'n 80 deelnemende jongeren. Over deze jongeren merkte de initiatiefnemende kapelaan op:

'Het waren in hoofdzaak mensen die in de maatschappij hun taak hadden. Er waren erbij die waren kleuterleidster, anderen waren onderwijzer. Die zochten wel iets meer dan louter ontspanning, die zochten ook een beetje ontwikkeling, daarom noemden wij het ook Jongeren Ontwikkelings Kring.'¹⁵¹

Voor het voortbestaan van het patronaat waren uiteraard ook financiële middelen nodig. Hiervoor werden allerlei kanalen aangesproken, zoals contributie en entree-heffing, het organiseren van fancy-fairs, toneelvoorstellingen en ouderavonden. Hoewel van een gemeentelijk jeugdbeleid geen sprake was, droeg ook de gemeente Tilburg incidenteel wat bij.¹⁵²

Goed draaiende patronaten in Tilburg waren bijvoorbeeld die van de parochies Hoefstraat, Besterd, Broekhoven 1 en van de Sacramentsparochie, waar kapelaans of vrijwilligers gedurende langere tijd betrokken waren bij het jeugdwerk. Midden jaren vijftig bereikte het patronaatsjeugdwerk in de parochie Hoefstraat zo'n 200 jongeren. Het patronaat in de Sacramentsparochie begon in 1949 met 85 jongens, bereikte eind jaren vijftig 135 jongens en in 1963 zo'n 120.¹⁵³

In de eerste helft van de jaren zestig liepen deze aantallen terug. De animo voor de patronaatsavonden, de sportclubs en de vakantiekampen daalde. De stijgende welvaart deed zich ook hier gelden. Steeds vaker verruilden jongeren, vooral in de leeftijdsgroep van 12 tot 17 jaar die tot de belangrijkste groep bezoekers hoorden, de patronaatsavond voor de televisie thuis, de bioscoop in de stad of andere vermaaksmogelijkheden. De vakantiekampen hadden geen aantrekkingskracht meer toen steeds meer gezinnen in staat waren in de zomer zelf op vakantie te gaan. Daarnaast trokken de wijk- en clubhuizen die zich steeds minder richtten op de onmaatschappelijke jeugd als zodanig - die term verdween ook in de loop van de jaren zestig - meer jongeren. Hoewel de sportverenigingen in het algemeen furore maakten en door hun betere accommodaties een geduchte concurrent vormden van het jeugdwerk, nam het aantal georganiseerde sporters tussen 12 en 17 jaar in Tilburg niet toe. Integendeel, tussen 1960 en 1965 daalde de groep junioren bij de sportclubs. Kennelijk, zo concludeerde de sportraad, hebben 'provo-beweging, nozendom en instellingen als jeugdsoosen, waarbij weinig of geen strakke regels gehanteerd worden, nog een sterke greep op de jeugd.'¹⁵⁴

Via het ontwikkelen van open vormen van jeugdwerk vanaf het midden van de jaren vijftig wilde het parochiële jeugdwerk de jongeren in de leeftijdsgroep van 12-17 jaar blijven bereiken. Maar dit betekende niet de enige verandering binnen de activiteiten. Vanaf de tweede helft van de jaren vijftig verbreedde het ook zijn doelgroep. Ook voor jongeren vanaf 18 jaar werden voortaan activiteiten georganiseerd: de zogenaamde instuifavonden, waarbij men danste op muziek van live-bandjes of platen, zonder begeleiding van een dansleraar.

De eerste instuif ontstond reeds in 1951 in Amsterdam. Toen nam een kapelaan het initiatief om jongeren die niet geïnteresseerd waren in de bestaande katholieke jeugdorganisaties via het organiseren van amusementsavonden alsnog vanuit de parochie te bereiken. Deze instuifavonden die een gemengd karakter hadden, een unicum in die tijd, hadden veel succes en trokken de aandacht van parochies in andere steden. In de jaren daarna, vooral vanaf het midden van de jaren vijftig, werden met name in de steden veel instuiven in parochiehuizen georganiseerd. Rotterdam bijvoorbeeld telde in het begin van de jaren zestig zeven katholieke

instuiven met in totaal zo'n 2000 leden.¹⁵⁵ Het parochiële jeugdwerk speelde zo in op de dansmanie in de jaren vijftig en zestig en wist tevens op deze manier aan extra financiële middelen te komen.

De instuiven zijn te beschouwen als voorlopers van de commerciële jeugdsozen die in de eerste helft van de jaren zestig werden opgericht. Ondanks een aantal verschillen hadden zij één ding gemeen: zij ontleenden hun bestaansrecht en succes aan een opkomende andere vorm van jeugdvermaak gebaseerd op een nieuwe muziekcultuur.

In Tilburg werden de eerste instuiven aan het einde van de jaren vijftig opgericht in de parochie Hoefstraat en de Sacramentsparochie. Het dansen op grammofoonplaten of soms op live-muziek stond op de instuifavonden centraal. Voordat ik een verdere beschrijving geef van de Tilburgse instuiven en sozen, ga ik eerst in op de opkomst van de nieuwe muziekcultuur die hiermee nauw verbonden was in de lokale context van Tilburg.

Van dansorkest naar beatgroep

De dominante muziekvorm binnen het Tilburgse uitgaansleven in de jaren vijftig was de jazz. Tilburg kende in die tijd een relatief bloeiend jazzleven met jazzbands als de Wooldtown Jazz Band en The South Jazzband. Deze bands, vooral geïnspireerd door de via de geallieerde soldaten geïmporteerde Dixieland muziek, speelden op dansavonden in Tilburg zoals in de Harmonie, in Scala en in de Stadschouwburg en incidenteel ook bij instuiven in parochies. In 1959 werd een jazzclub opgericht, de Two Beat and Modern Jazz Society, met een eigen jazz cafe, de Moulin Rouge in de Koestraat, waar veelvuldig jazz sessions werden gehouden met jazzbands uit Tilburg en ver daarbuiten. Het eerste Tilburgse nachtconcert, in december 1960, stond in het teken van de jazz. Anders dan bij jazzconcerten van Lionel Hampton in Amsterdam in 1954 liet dit concert bij het gemeentebestuur een beschaafde indruk achter. Het was dan ook geen rock 'n roll, maar klassieke jazz die de jazzbands op de dansavonden ten gehore brachten, in een geheel klassieke stijl.¹⁵⁶ Een bandlid vertelde daarover:

'De dames waren in het lang en de jongens in het zwart. Er werd meestal klassiek gedanst, maar soms ook geswingt, later heette dat twisten. En als je echt kon swingen, dan werd je wel aangekeken, hoor. Ook als meisje, dan was er toch wel iets loos, toch een beetje avantgardistisch. Er waren grieten bij die tuimelden helemaal rond, dat was sensatie.'¹⁵⁷

Naast de jazz ontwikkelde zich in Tilburg vanaf het einde van de jaren vijftig een geheel nieuwe muziekcultuur. Deze had haar wortels in eerste instantie in de rock 'n roll muziek die in de tweede helft van de jaren vijftig in Nederland zijn intrede deed. Geïnspireerd door Amerikaanse rockers als Bill Haley, Little Richard, Fats Domino en Elvis Presley ontstonden in Tilburg rock 'n roll orkesten zoals The Dynamite Rockers, The Plectrum Boys, The All Stars en The Hap Cats. Deze

'orkesten', zoals ze genoemd werden, speelden echter niet alleen rock 'n roll. Op de dansavonden van dancings als Scala, de Harmonie, de Looiersbeurs en, minder frequent, van parochieinstuiven was ook nog behoefte aan de traditionele jazzmuziek en aan Franse chansons. En af en toe, zo herinnerde een lid van The Dynamite Rockers zich, 'moesten we naast rock 'n roll ook soms tango's en walsen spelen en dat met drie gitaren en drums.'¹⁵⁸ Zo pasten de eerste Tilburgse rock 'n roll orkesten nog steeds in de traditie van amusements- of dansorkesten. De rock 'n roll muziek en bijbehorende dansstijl waren echter geheel nieuw.

In het begin van de jaren zestig krijgt de 'beatmuziek' vaste voet op Nederlandse bodem. In de beginfase van deze muziekcultuur vormden geen Amerikaanse maar Engelse groepen als The Beatles, The Rolling Stones, The Kinks en The Hollies belangrijke referentiekaders voor de Nederlandse jeugd. Ook de franstalige Belg Adamo en Duitse idolen als Conny Froboess, Rex Gildo en Peter Kraus waren in Nederland zeer populair.

Jongeren namen kennis van deze internationale dimensies bevattende beatcultuur via radio Luxemburg of radio Veronica, via muziekbladen als Tuney Tunes, Twen/Taboe en Muziek Express en via de platenmarkt:

'Vijf jaar hiervoor was er in Tilburg helemaal niks. En het is door de opkomst van de grote popgroepen, Beatles enzo, dat het pad voor ons werd vrijgemaakt. Wij pikten dat op via radio en muziekbladen en singeltjes.'¹⁵⁹

De reeds bestaande Tilburgse rock 'n roll orkesten legden zich steeds meer toe op het spelen van beatmuziek. Daarnaast ontstonden in het begin van de jaren zestig in Tilburg talrijke beatorkesten. Anders dan bij de jazzcultuur waar twee bands de lokale dienst uitmaakten, werd de beatcultuur gedragen door meerdere groepen. Jongeren met een gemeenschappelijke muziekinteresse zochten elkaar op en formeerden bandjes die meestal bestonden uit gitaar, slagwerk en zang. In het ontstaansproces van een Tilburgse 'scene' speelde een muziekwinkel in Tilburg een belangrijke rol. Daar hoefden jongeren de muziekinstrumenten niet direct te betalen, maar konden een betalingsregeling treffen, hetgeen voor veel jongeren de mogelijkheid bood een instrument te kopen. Een toenmalige lid van een beatorkest vertelde over deze financierder:

'In Tilburg kwamen jongelui bij elkaar, heel vaak uit de werkende stand, uit werksmilieus en ook wel HBS niveau die bij Bill Coolen gitaarles gingen nemen. Die had een muziekwinkeltje in Tilburg. Iedereen die belangstelling had voor muziek kwam bij Bill Coolen terecht, daar kon je op afbetaling gitaren kopen, dat was toen heel wat. De jongens van mijn orkest bijvoorbeeld kochten daar een gitaar, zonder geld. We namen bij hem les, dat deden er velen. Dit breidde zich uit en zo ontstond heel bescheiden een popscene in Tilburg. Bill Coolen heeft in die tijd heel veel jongens uit de popscene hun eerste opleiding gegeven, dus akkoordjes leren spelen. Hij pakte dat handig aan, want hij verkocht tevens die instrumenten aan die jongens en dat begon met een akoestische gitaar, daar moest dan een versterker bij en galmapparatuur. Dus er kwam een binding tussen Bill Coolen en de popmuzikanten.'¹⁶⁰

Maar reeds lang voordat de beatmuziek haar intrede deed onder de Tilburgse jeugd, gaf Bill Coolen muziekles aan jongeren die interesse hadden in andere vormen van muziek dan de jazz. Ook de muzikanten van de eind jaren vijftig in Tilburg ontstane rock 'n roll orkesten hadden hun leerschool bij hem gehad. Zijn muzieklessen genoten belangstelling van een breed jongerenpubliek.

'Jongens en meisjes kwamen bij mij voor muziekles, al in de vijftiger jaren. Zij wilden meer rock 'n roll en later beat leren, geen jazz, dat waren uitzonderingen. Die jongeren kwamen uit alle lagen van de bevolking, van kinderen van fabrikanten, doktoren enz. Die lessen waren mijn bron van inkomsten, later is die muziekhandel ontstaan, en de voorraad heb ik uitgebreid met dat lesgeld.'¹⁶¹

Halverwege de jaren zestig telde Tilburg zo'n 14 beatorkesten die minimaal een aantal jaren hebben bestaan en die een lokale bekendheid genoten. Hun muziek was geïnspireerd door een veelheid aan internationale artiesten. The Chums speelde vooral het Beatle-repertoire, 'beat met een zachte g'; The Bubbles speelde muziek van The Shuffles, The Motions en The Buffoons; Les Copains, met de 'Nederlandse Adamo' in haar midden, beriep zich vooral op Frans repertoire en Les Cruches speelde muziek van The Hollies, The Kinks en The Rolling Stones. Les Cruches was niet alleen lokaal bekend, maar genoot nationale bekendheid en trad ook buiten Nederland op. Als enige Tilburgs beatorkest uit die tijd had zij de financiële middelen en het muzikale talent om tot een professioneel beatorkest uit te groeien. Verschillende, tv- en radio-optredens en zes singles en een elpee vormden hiervan het bewijs.¹⁶²

Bestonden de jazzorkesten veelal uit leden afkomstig van de gegoede middenstand of middenklasse, de samenstelling van de rock 'n roll orkesten en beatorkesten was meer divers. Op kantoor of in de fabriek werkende jongeren voelden zich aangetrokken door de nieuwe muziekstijl alsmede jongeren met een HBS achtergrond. Zowel de jazzorkesten als de beatorkesten bestonden alleen uit jongens.

Het aantal orkesten en de vraag naar optredens had in 1965 een zodanige omvang aangenomen dat in juni van dat jaar een orkestenbureau werd opgericht. Dit bureau trad als bemiddelaar op tussen de orkesten en de organisatoren van sozen en dansavonden, in en buiten Tilburg.

'Dansen in een ongedwongen sfeer'

De op basis van een gedeelde muziekvoorkeur geformeerde beatorkesten hadden als een belangrijk doel het optreden voor een groter publiek. Voor beginnende bands waren de grote Tilburgse dancings zoals de Harmonie en Scala of de bekende sozen als Broekhoven 1 nog ver weg. Sommige groepen begonnen daarom met optredens op dansavonden in de regio of traden op in de kleinere instuiven in parochiehuizen op uitnodiging van het besturen van het jeugdwerk. Soms hadden bands een eigen jeugdsoos waar ze vaak optraden voor de eigen fanclub of andere groepen uitnodigden. Zo waren Les Copains verbonden aan soos

de Huppelclub, The Bubbles aan Las Vegas en The Melody Mixers aan Place de L'étoile.

Het initiatief voor het oprichten van een instuif in een parochiehuys kwam in de beginperiode, rond 1960, van de kant van het parochiële jeugdwerk zelf. In de jaren daarna lag het initiatief bij de beatorkesten die in de parochiehuizen geschikte plaatsen zagen om hun muziek ten gehore te brengen en een publiek voor zich te winnen. De term instuif verdween hiermee naar de achtergrond om plaats te maken voor het meer dynamische begrip soos.

Het oprichten van een soos in een parochiehuys was echter niet altijd eenvoudig. Niet elk parochiebestuur verwelkomde een soos of soms stelde zij als eis dat de soosavonden om 11 uur beëindigd moesten worden. Tegelijkertijd werd ingezien dat deze nieuwe vorm van jeugdvermaak én niet tegen te houden was én nieuw leven blaasde in de parochiële activiteiten. Een van de oprichters van Place de L'étoile, een binnen een parochiehuys opgezette soos verwoordde dit aldus:

'Wij hebben er wel een hele tijd over gedaan voordat we toestemming kregen om een soos te beginnen van de parochieraad. Ze hadden te maken met een leegloop van het jeugdwerk, dus misschien dat ze daarom maar toegaven.

Maar wij deden alles zelf, de kapelaan bemoeide zich er niet mee, we betaalden de huur van de entreeheffing en het tapgeld ging naar de parochie. Wij kleedden de zaal aan, we hadden een ledenlijst en de gehele controle op wie binnen werd gelaten was in onze handen.'¹⁶³

Maar in het algemeen stonden de besturen van het parochiële jeugdwerk, waar ook jongeren deel van uitmaakten, positief tegenover de dansavonden. Zij organiseerden, al of niet in samenwerking met beatorkesten, de sozen graag, waarbij financiële overwegingen vaak een rol speelden. Met het geld werd het parochiehuys opgeknapt of nieuwe activiteiten opgezet.¹⁶⁴ De beatorkesten hielden aan de soosavonden niet veel over. Hun bron van inkomsten voor de noodzakelijke aanschaf van apparatuur waren de optredens.

De instuiven of sozen in de verschillende parochies speelden zo een belangrijke rol in de verdere ontwikkeling van de Tilburgse beatcultuur. Nog voordat de grotere commerciële jeugdsozen van de grond kwamen, voorzagen zij niet alleen in de wens van veel jongeren om te dansen in een intiemere sfeer dan in de grote publieke dancings - waar overigens de jazzorkesten en amusementsorkesten nog lang de boventoon gaven - , maar vormden tegelijkertijd lokaliteiten van waaruit de nieuwe muziekcultuur naar buiten kon treden. Hoewel gelokaliseerd in parochiehuizen konden zij een betrekkelijk onafhankelijke koers varen. Evenals de sozen in cafe's of dancings elders in de stad waren zij gericht op puur muziek- en dansvermaak. Bezoekers waren ook niet alleen meer afkomstig uit de parochie, maar kwamen vanuit de gehele stad. Bij hun keuze voor het bezoeken van een bepaalde soos lieten jongeren zich niet leiden door de grenzen van de parochies, maar door de orkesten die er speelden of de samenstelling van het publiek. De parochiesozen waren populair en trokken een groot jongerenpubliek. De parochie-

soos in Broekhoven behoorde tot de gerenommeerde sozen in de stad.

De parochiesozen werden in aantal overtroffen door de sozen in hotels, café's en dancings die wat sfeer en entourage betrof meer mogelijkheden boden. Deze sozen waren, anders dan de parochiesozen, commercieel van opzet. De eigenaars van horecagelegenheden zagen de nieuwe jeugdcultuur, waar op lokaal niveau de jeugdsoos een cruciale betekenis in had, als een aantrekkelijke inkomstenbron. Zij stelden hun ruimte zonder problemen ter beschikking aan jongeren die een soos wilden opzetten. Van inkomsten waren zij verzekerd via het verhuren van de zaal en de omzet van de bar. Een van de eerste jeugdsozen die op een dergelijke wijze werd georganiseerd was St Tropez. Deze soos, gelokaliseerd in een Tilburgs hotel, startte in oktober 1962. Eén van de initiatiefnemers verwoordde in een brief aan de soosleden de specifieke sfeer van een jeugdsoos aldus:

'....heb ik ervaren, zoals met mij ongetwijfeld vele anderen, hoe gezellig het kan zijn om als jongere ongedwongen en in groten getale bij elkaar te kunnen zijn en te kunnen dansen in een daarvoor geschikte sfeer en wel in een sfeer die mede bepalend is voor de stemming.

Die sfeer is namelijk belangrijk, ik durf zelfs te zeggen bepalend: de eerste de beste dansgelegenheid kunnen wij niet gebruiken. Een hoge en kale lokaliteit, voorzien van een "conventionele" verlichting voldoet niet en om dezelfde redenen voldoen de meeste dansgelegenheden niet."¹⁶⁵

Ruim een jaar later, vanaf begin 1964 werden er in sneltreintempo sozen opgericht in Tilburg. Sommige was slechts een leven van enkele weken beschoren, andere bestonden jarenlang. Twee jaar later waren er in Tilburg 17 officieel geregistreerde jeugdsozen, ofwel jongeren-dansverenigingen zoals ze door de politie en het gemeentebestuur werden genoemd. Vijf hiervan waren parochiesozen, onder meer gevestigd in de parochies Broekhoven, de Hoefstraat en Hasselt. De overige jeugdsozen werden gehouden in zalen van hotels, café's en in de kelder van de stadsschouwburg.¹⁶⁶

Afgaande op het ledental hadden de sozen een groot bereik. De 17 sozen hadden in totaal zo'n 5000 leden, maar met de talrijke introducees was het totale bereik nog groter. De soosavonden zelf werden uiteraard niet altijd door ieder lid bezocht. Dit zou ook niet mogelijk geweest zijn omdat het aantal toegelaten bezoekers per avond veel minder was dan het aantal leden. In totaal vermaakten ieder weekend, dat betekende de zaterdag- en zondagavond, zo'n 3000 jongeren zich in de diverse Tilburgse sozen. Ter vergelijking: dit aantal was ongeveer even hoog als dat van de grotere, publieke dancings in de stad.¹⁶⁷ Het soosvermaak met zijn specifiek op jongeren toegesneden ambiance had zich halverwege de jaren zestig een vaste plaats veroverd in het Tilburgse uitgaansleven.

De jeugdsozen waren besloten verenigingen. Het bestuur huurde een zaal af en vroeg vergunning aan bij de gemeentepolitie voor het houden van dansavonden. Wanneer het soosbestuur aan de gestelde eisen voldeed kon de politie in principe geen vergunningen weigeren of intrekken. Wel controleerde de afdeling Bijzondere

Wetten van de Tilburgse gemeentepolitie of de sozen zich aan de plaatselijke verordeningen hielden. De controles vonden regelmatig plaats op de zaterdag- en zondagavonden. Soms beperkte de controle zich tot een praatje met het betreffende soosbestuur, soms werd een soos meerdere malen per avond bezocht.

De verordeningen betroffen de toegestane leeftijd om een soos te bezoeken, dit was gesteld op minimaal 18 jaar, en het aantal introducees dat toegelaten mocht worden. Ook hadden zij betrekking op, voor verschillende interpretaties vatbare aspecten als de sfeer in de soos en de gedragingen van de jongeren. Dit betekende in ieder geval dat de zaal goed verlicht moest zijn en alleen gebruikt diende te worden om te dansen.

In de beginjaren was het toegestaan per sooslid maximaal twee introducees toe te laten. Daarnaast moest ieder sooslid een 'danspas', met pasfoto en door de politie gewaarmerkt, bij zich dragen. Deze verordening ten aanzien van besloten verenigingsavonden had nimmer moeilijkheden veroorzaakt, maar met de opkomst van de sozen stuitte de Tilburgse politie op problemen. De sozen wilden vaak zoveel mogelijk publiek trekken en namen het niet altijd nauw met de toegangsregelingen. De politie zag daarom extra toe op het besloten karakter van een soosavond. Maar wanneer jongeren hun danspas bij controle niet konden laten zien konden zij altijd beweren geïntroduceerd te zijn, hetgeen moeilijk te verifiëren was. Deze moeilijkheid in de controle had volgens de politie als gevolg dat 'het merendeel der jeugdsozen en ook parochiehuizen is uitgegroeid tot verkapte publieke dancings.'¹⁶⁸ Besloten werd de verordening te wijzigen. Voortaan mocht per tien leden één introducee worden toegelaten die in het bezit diende te zijn van een door de politie gewaarmerkte introductiekaart.¹⁶⁹ De controle op leeftijd bleef echter moeilijk; de soosavonden werden dan ook door veel jongeren van een jaar of 17 bezocht.

De sozen ervaarden de plaatselijke verordeningen als overbodig en soms hinderlijk. Maar zij waakten er wel voor om deze regels opvallend te overtreden want dat zou het intrekken van de vergunning kunnen betekenen. De ledenlijsten van de sozen werden ieder jaar aan de politie overhandigd en ook werd met de door de politie gewaarmerkte introduceekaarten gewerkt. Maar, zoals een soosbestuurslid uit die tijd opmerkte:

'Natuurlijk kwamen er jongeren binnen van onder de 18 de controle was niet altijd scherp. Als Bijzondere Wetten weg was, dan dempten wij het licht en konden ook wel vriendjes van iemand binnen zonder pasjes.'¹⁷⁰

Hoewel veel controles in een ontspannen sfeer verliepen en de politie rekening wilde houden met 'de verlangens van de moderne jeugd zoals gedempte verlichting en moderne dansen', ontstonden er bij één soos problemen. Dit had zelfs intrekking van de vergunning tot gevolg. De betreffende soos, Di Rialto, werd eind 1964 en begin 1965 verschillende keren gecontroleerd door de politie. Bij iedere controle werden overtredingen geconstateerd. Er waren te jeugdige bezoekers en,

nog erger, het gedrag van de jongeren was in de ogen van de politie afkeurenswaardig. De controlerend inspecteur vermeldde dit in zijn rapport aldus:

'Afgelopen zondag werd aldaar (soos Di Rialto-MvdH) wederom een controle ingesteld. Daarbij bleek dat bij binnenkomst tot het moment van vertrek (15 min.) in het geheel niet werd gedanst, doch dat de jeugd, vrijwel en masse, elkaar zat te liefkozen.'¹⁷¹

De inspecteur vatte dit op als een ernstig vergrijp en vond dat een waarschuwing alleen niet op z'n plaats was. Hij vond dat de politie 'een gedeelte der verantwoordelijkheid van de ouders ten opzichte van de kinderen die gaan dansen' had overgenomen. Bovendien, zo stelde hij, 'slaan vele ouders de soosen, qua aantal en vorm haast wel enig in Nederland, met argusogen gade'.

Naar aanleiding van deze bevindingen verbood de hoofdcommissaris van politie het bestuur van Di Rialto gedurende vijf weken soosavonden te organiseren. Dit had uiteindelijk tot gevolg dat de vereniging opgeheven moest worden, omdat in de periode daarna de belangstelling minimaal bleek. Het optreden van de Tilburgse politie leidde tot felle reacties in de lokale pers. Via ingezonden brieven hekelden de soosbezoekers de leeftijdsgrens van 18 jaar en het 'onsportieve' gedrag van de politie. 'Waar willen deze mensen ons dan hebben in de weekenden', vroeg een geregelde soos-bezoeker van jonger dan 18 jaar zich af; 'Nee, deze soosen is het enige wat wij hebben en ik denk dat als alle soosen artikel 33 zouden naleven zij binnen een week al zouden kunnen opdoeken.' Op het belangrijkste argument van de politie, het gedrag van de jeugd, werd door de brieven-schrijvers eveneens verbaasd en afkeurend gereageerd.¹⁷² De lokale maatregelen ten aanzien van de openbare orde en zeden werden, anders dan in de jaren hiervoor, met openlijk geuite kritiek ontvangen.

De 'sozenrage' in Tilburg die in de eerste helft van de jaren zestig begon, was geen uniek fenomeen. In veel andere steden ontstonden jeugdsozen in parochiehuisen en commerciële horecagelegenheden, vooral in de eerste helft van de jaren zestig. Zo waren in Breda halverwege de jaren zestig 21 jeugdsozen of instuiven gevestigd met wekelijks ongeveer 3000 bezoekers. Het onderzoek dat halverwege de jaren zestig naar de Bredase jeugdsozen werd verricht, schetst een divers beeld van het karakter en de stijl van de sozen.

'Elke soos heeft een publiek dat enigermate is gehomogeniseerd. Daardoor zijn bepaalde aksentverschillen ontstaan, die als sfeerverschillen worden ervaren. (...) Vanuit het gezichtspunt stijl zijn te onderscheiden Simsam, Pigalle en Copacabana enerzijds en Philera anderzijds. Is de omgangsstijl bij de drie eerstgenoemde sozen losser en de kleding vrijer en meer bohemien, bij S.O.S. en Philera is een en ander wat meer stijfjes en konventioneler. In Beat-city en Breda Music Hall overheersen de open boorden, slofjes, kuiven en opgestoken en getoupeerde haren.'¹⁷³

De jeugdsozen zetten zich dus niet alleen af tegen de publieke dancings of tegen

parochieel georganiseerd jeugdvermaak, maar vormden ook plaatsen waar stijlverschillen binnen de jeugdige leefwereld tot uiting kwamen en verder werden ontwikkeld.

In de reproductie van de nieuwe vormen van jeugdcultuur waren de instuiven, de jeugdsozen en de beatorkesten de meest opvallende en structurele ingrediënten. Maar ook meer incidentele evenementen vormden hierin een belangrijke factor. Zo werden vanaf in de eerste helft van de jaren zestig in Tilburg tal van 'tienergala's' en tienerparades' georganiseerd. Ook maakten internationaal bekende sterren hun opwachting in Tilburg. De Duitse zangeres Conny Froboess bracht op uitnodiging van *Het Nieuwsblad van het Zuiden* en dancing de Harmonie op 5 januari 1961 een bezoek aan Tilburg. Het 'teenager koninginnetje' bracht in de Tilburgse binnenstad zo'n 35.000 jongeren op de been.¹⁷⁴ Ook het 3000 festival in november 1964 was een groots tienerspektakel met zo'n 2000 jongeren en veel Tilburgse beatorkesten.

Een bevestiging van de eigen plaats die de beatcultuur en tienercultuur vanaf het begin van de jaren zestig in Tilburg innamen is de aandacht die zij kregen van de lokale pers. *Het Nieuwsblad van het Zuiden* begon in 1962 met een showpagina waarin onder andere berichten werden opgenomen van vooraanstaande rock 'n roll artiesten uit binnen- en buitenland en een top 10 lijst van de meest verkochte platen in Tilburg. Gaandeweg kregen ook de lokale beatorkesten de aandacht, soms op een wat belerende toon.¹⁷⁵ Daarnaast stond in de jongerenrubriek Wij Jongeren Nu in dezelfde krant in 1962 een aantal weken het thema 'moderne afgoden' centraal, waarmee sterren als Cliff Richard, Elvis Presley en Paul Anka mee bedoeld werden. Overigens stuurde slechts één jongere een brief, de andere rubrieken werden door redacteur Wouters volgeschreven. Hij merkte onder meer op:

'Het is typisch dat dat vooral in onze tijd personen van de film of van de grammofoon in de belangstelling van het publiek staan. Heeft de commerciële wereld ons niet in haar greep? Creëert zij niet onze helden, idolen en afgoden. (...) De jongeren die dit spel niet doorhebben zijn dan vooral de slachtoffers. Het gaat ons te ver te beweren dat de filmsterren en zangers onze hedendaagse cultuurdragers zijn. De mensen achter de schermen of coulissen zoals denkers, schrijvers, dichters en geleerden dragen meer bij tot de cultuur dan onze liedjeszangers of sex-girls.'¹⁷⁶

Maar deze aandacht van officiële zijde stemde niet iedereen tevreden. Een aantal jongeren besloot tot het oprichten van een eigen blad voor en door jongeren. Dit blad, *Hoy* geheten, verscheen voor het eerst in oktober 1965. In totaal verschenen er slechts vijf nummers, maar deze zijn als tijdsdocument daarom niet minder waardevol. Zij bieden een scherp beeld van binnenuit van de Tilburgse nieuwe jeugdcultuur.

De beweegredenen tot het oprichten van een jongerenblad lag in de onvrede over de wijze van berichtgeving door de lokale pers over onder meer sozen en beator-

kesten. Een van de initiatiefnemers over deze ontstaansachtergrond:

'In *Het Nieuwsblad van het Zuiden* werd wel melding gemaakt van de dansavonden van de grote dancings, maar over de sozen werd bijna niet gerept. Het Nieuwsblad liep niet zo warm voor popmuziek. Dus wij begonnen zelf met een blad omdat wij van mening waren dat er wel degelijk iets gebeurde in Tilburg. Wij wilden de jeugd bereiken met andere dingen, gekke dingen enzo.'¹⁷⁷

In het openingsnummer presenteerde *Hoy* zich aan het Tilburgse jongerenpubliek. De spelling was al even nieuw als het blad zelf.

'het blad dat rake klappen uitdeelt, hoy is nieuw, spiksplinternieuw! hoy schiet midden in de roos. hoy besteedt niet alleen aandacht aan muziek, muziek is belangrijk. maar er is nog veel meer nieuws onder de zon. naast vaste rubrieken als dzjes, mode en hitparade, zal de hoofdmoot van hoy bestaan uit (liefst schokkende) reportazjes. de hoy-redaksie zit vol plannen en die zijn niet mis. oh, neen!'¹⁷⁸

In het blad dat voor een kwartje werd verkocht op vaste 'uitdeelpunten' zoals de Heuvelstraat, sozen en kiosken, werd veel geschreven over de Tilburgse sozen en beatorkesten, over muziek en soms over muziekfilms. De opgenomen advertenties waren afkomstig van de middenstand die zich met hun produkten op de jeugdmarkt richtten, met veel brommer-, mode- en muziekadvertenties als gevolg.

Kritiek was er in het blad vooral op de lokale bestuurders. In het openingsnummer werd het besluit om de regeling ten aanzien van introducees aan te scherpen bestempeld als 'inmenging in binnenlandse aangelegenheden'. Ook de sluiting van soos Di Rialto wegens te veel vrijende paartjes in een donkere omgeving werd gehekeld evenals de opvatting van de politie dat in de sozen niet meer dan twee of drie keer de Bamba mocht worden gedanst. Verwijzend naar de strikte zedelijkheidswetgeving in de jaren daarvoor stelde de redactie 'niet veel vertrouwen te hebben in de zedelijke normen die voor de gezamenlijke overheden het criterium zijn geweest in de beoordeling van de jeugdsoos'.¹⁷⁹

Eén van de bekritiseerde bestuurders, burgemeester Becht, kwam ook zelf aan het woord in *Hoy*. Bij het verschijnen van het eerste nummer had het blad een kort vraaggesprek met hem. Hij liet weten sympathiek te staan tegenover het jongerenblad, maar over de jeugdsozen was hij minder enthousiast:

'Ik ben niet zo erg geporteerd over de jeugdsoosen in Tilburg. ik zie weinig heil in de duisternis van een soos. waarom moet dat nu? waarom niet naar een normale danszaal, waar een goede controle is.'¹⁸⁰

De burgemeester die zo voortvarend de herstructurering van de Tilburgse stedelijke ruimte had doorgevoerd toonde weinig begrip voor deze nieuwe vormen van jeugdig vermaak, hoewel beide uiting vormden van positief gewaardeerde ontwikkelingen als toenemende mobiliteit en intensievere, grootschalige communicatie.

Constructie van jeugdculturele identiteiten

De nieuwe vormen van muziek, mode en dans die internationale dimensies bevatten boden jongeren de gelegenheid zich specifieke jeugdculturele identiteiten aan te meten. De eerste naoorlogse, specifiek jeugdculturele identiteit was in Nederland de nozem. De term nozem werd voor het eerst geïntroduceerd in 1955 in *Vrij Nederland* via een serie artikelen van Jan Vrijman. Hij schetste het beeld van hedonistische jongeren die op zoek zijn naar een eigen levensvervulling los van jeugdverenigingen, partijen of kerken die hun vertier op straat zochten waar ze vaak met brommers of motoren stonden te ronken en als de financiën het toelieten in de bioscoop of in het cafe te vinden waren. De nozems, zo stelde Vrijman, 'vormen de paniekverschijnselen van onze cultuurmachine, die niet zo gesmeerd draait als van buiten lijkt.'¹⁸¹

De 'paniekverschijnselen' ten aanzien van de nozems bereikten hun hoogtepunt in 1959. In dat jaar deden zich in verschillende steden in Nederland nozemrellen voor. In Amsterdam raakten eind augustus, begin september jongeren slaags met zowel de politie als de Amsterdamse onderwereld op het Leidseplein en de Dam. In dezelfde periode beleefde Tilburg zijn problemen met nozems, door de politie aangeduid met 'nozemoorlog'. Anders dan in Amsterdam speelden de rellen zich niet af in de binnenstad maar in een rustige wijk aan de oostkant van de stad. Gedurende een paar avonden kwam het daar tot vechtpartijen tussen jongeren onderling en tussen jongeren en de politie. De aanleiding voor de rellen was een ruzie tussen jongeren uit de wijk en jongeren die bijna elke avond in het Tilburgse stadscentrum - voor de Hema op het Heuvelplein - bijeenkwamen, nozems genoemd. De vete leidde tot confrontaties met hockey-sticks en honkbalknuppels, waarna de politie uiteindelijk een einde maakte aan de rellen. In totaal waren zo'n 150 jongeren hierbij betrokken, gadeslagen door een steeds groeiende groep nieuwsgierigen.¹⁸²

Het nozemfenomeen en de rellen kregen ruime aandacht in de Tilburgse pers. De Amsterdamse en Tilburgse rellen waren voorpagina nieuws, maar ook werden nozemproblemen in het buitenland breed uitgemeten. Er verschenen ingezonden brieven die in het algemeen een relatief milde toon hadden en de nozem als een voorbijgaand fenomeen beschouwden. *Het Nieuwsblad van het Zuiden* kwam in zijn beschouwing niet verder dan de aanbeveling de jeugd 'sportief bezig te houden' en te pleiten voor het openstellen van een sportzaal in het weekend.¹⁸³

Opmerkelijk was dat noch van de kant van de pers noch van de politie de nozemproblematiek benaderd werd in termen van een verdere zedenverwildering van de jeugd. De problematische jeugd vormde anders dan in de eerste tien naoorlogse jaren niet meer zozeer een zedelijkheidsprobleem - vergelijk de reacties op de Rios bende - maar een ordeprobleem dat met 'goed geplande maatregelen en voorzieningen' moest worden opgelost.¹⁸⁴

De beeldvorming rondom de nozems die in gang werd gezet door Vrijmans artikelen bleef negatief. Zij werd vrijwel uitsluitend gevoed door berichtgeving

over straatrellen, ordeverstoringen zoals tijdens concerten van Lionel Hampton en The Dutch Swing College Band of bij Bill Haley films als *Rock Around The Clock* of over een 'negatieve' levenshouding. *Het Nieuwsblad van het Zuiden* schreef:

'Jongens en meisjes van deze categorie zijn beide bont en opvallend gekleed, wars van alle modevoorschriften. (...)

Ze slenteren door onze straten heen met veel rumoer en lawaai, hangen in portieken en portalen, voeden zich hoofdzakelijk met patates-frites en proberen voor weinig geld veel drank door hun keelgat te gieten.¹⁸⁵

Hoewel in de jaren daarna zich geen nozemrellen meer voordeden in Tilburg, bleef het begrip nozem nog lang bestaan. Nozems, dat waren, ook in de ogen van jongeren, 'die met dat lang haar, met van die bromfietsen op de hoek van de straat'.¹⁸⁶ Opvallend was dat jongeren zichzelf niet snel als nozem afficheerden, dit in tegenstelling tot de provo's en vetkuiven in de jaren daarna.

Het was niet verwonderlijk dat de reacties op de nozems afwijzend waren. De nozemcultuur betekende een radicale breuk met de traditionele culturele praktijken van de jeugd. Hierin paste geen binding aan jeugdbeweging, politieke partij of kerk. In plaats hiervan werd een binding aangegaan met de zich steeds uitbreidende en commercieel georganiseerde jeugdmarkt, met als belangrijke bestanddelen nieuwe vormen van vermaak zoals rock 'n roll muziek en nieuwe mobiliteitsmogelijkheden zoals de brommer. Maar de directe aanleiding voor de vrees die de nozems inboezemden was hun 'bezetting' van de stedelijke openbare ruimte. De straat of het plein in de binnenstad vormde de materiële basis van de nozemcultuur. Hier manifesteerde zij haar jeugdcultureel alternatief, voor iedereen zichtbaar en daarom shockerend.

In de eerste helft van de jaren zestig verscheen de jeugd steeds opvallender in de openbare ruimte. Er deden zich in Tilburg kleine ordeverstoringen voor zoals het verstoren van godsdienstoefeningen, het bekladden van het standbeeld op het Heuvelplein met 'provoleuzen' of samenscholingen in de binnenstad. In 1966 verscherpte dit beeld en kwam het regelmatig tot treffens tussen jongeren onderling. Nieuwe jeugdculturele identiteiten zoals provo's en vetkuiven deden hierbij hun intrede. Via politierapporten kan een beeld verkregen worden van deze opvallende verschijningen, met name de vetkuiven, in het Tilburgse straatbeeld in de eerste helft van de jaren zestig. De vetkuiven bestonden voornamelijk uit arbeidersjongens tussen 16 en 19 jaar, werkzaam als fabrieksarbeider, rijder, stoffeerder of magazijnbediende en enkele meisjes tussen de 15 en 17 jaar, als naaister werkzaam of leerlingen van de huishoudschool. Over hun activiteiten meldde een politierapport:

'Hun activiteiten bestaan hierin dat zij elkaar vrijwel iedere avond treffen op de Heuvel te Tilburg. Tijd van samenkomst is omstreeks 19.00 uur en tijd van vertrek omstreeks 22.30 tot 23.00 uur naar gelang de belevenissen. Zij verblijven in hoofdzaak op de Heuvel, Heuvelstraat en directe omgeving. Zij houden zich bij voorkeur op

in portiekjes, vensterbanken, lopen ook regelmatig heen en weer, zitten elkaar achterna (zowel jongens als meisjes) en zijn daarbij vrij luidruchtig. Onderlinge vrijpartijen, waaraan omwonenden en passerende mensen zich ergeren worden aan de lopende band vertoond. Kortom men gedraagt zich zodanig dat de normale fatsoensnormen worden overtreden.¹⁸⁷

Tussen verschillende jeugdgroepen bestond ook rivaliteit. Waarschijnlijk worden in het onderstaand citaat bedoeld op het lastig vallen van provo's.

'In de avond van 11 oktober toen de jongen met de bromfiets op de Heuvel werd mishandeld was tevoren afgesproken (door Vetkuiven-MvdH) dat men de "Nathielen" zou gaan lastig vallen. Met "Nathielen" worden door hen bedoeld de langharigen en volgens hun verklaring zij die menen dat zij iets meer zijn.'¹⁸⁸

De verschillende vechtpartijen en vernielingen kregen zelfs aandacht van de landelijke pers. De Telegraaf maakte in oktober melding van 'straatterreur in Tilburg en 'gruweldaden' waarvan de slachtoffers uit angst voor represailles geen aangifte durfden te doen.¹⁸⁹ De politie wilde niet van stratterreur spreken, maar intensiveerde wel de surveillance in de binnenstad. Toch kon dit niet verhinderen dat eind oktober 1966 een fikse rel ontstond bij de openbare dancing 'Scala', waarbij aan de kant van de politie verschillende gewonden vielen. De komst van de politie na een melding van een vechtpartij tussen jongeren gooide olie op het vuur. Het gezag in Tilburg was in de ogen van veel jongeren niet onaantastbaar meer.¹⁹⁰

Nieuwe vormen van vermaak

Voor de activiteiten binnen de katholieke jeugdorganisaties in Tilburg betekende de oorlog geen cesuur. Het patronaatsidee dat in de loop van de jaren dertig gestalte kreeg met verschillende clubs voor toneel, sport en het verkennen, bleef na de oorlog voortbestaan. Tilburg, met haar groot aantal arbeidersjongeren, was een echte patronatenstad. Maar ook de strakker georganiseerde verkennerverenigingen die los stonden van de patronaten waren tot in de jaren vijftig populair, met name onder jongeren tussen 12 en 17 jaar.

Vanaf het einde van de jaren vijftig deden zich belangrijke veranderingen voor binnen het Tilburgse jeugdwerk. Deze lieten zich in eerste instantie het sterkst gelden bij de verkenner- en gidsen. Hun ledental liep sterk terug. De patronaten konden tot in de jaren zestig rekenen op een behoorlijk bezoekersaantal, zij het dat de belangstelling van de jongeren verschoof in de richting van de vrije jeugdclubs. De georganiseerde jeugdbeweging, ook binnen het patronaat, boetten aan populariteit in; het open jeugdwerk groeide.

Daarnaast werd het jeugdwerk steeds professioneler opgezet. Hoewel van een plaatselijke samenwerking weinig sprake was, breidde veel patronaten hun activiteiten uit. Zij konden in toenemende mate beschikken over sportvoorzienin-

gen en materiaal voor bijvoorbeeld de hobbyclubs. De inbreng van leken werd ook groter. In het bestuur zaten vaak jongeren van een jaar of 20 die aan de verlangens van de jeugd tegemoet wilden komen en niet zozeer religieuze of vormende doelstellingen nastreefden. De instuifavonden die vanaf het einde van de jaren vijftig werden georganiseerd vormden hiervan een logisch gevolg en betekenden tegelijkertijd een verbreding van de doelgroep. Samenvattend kan gezegd worden dat de herstructurering van de katholieke jeugdorganisaties zowel een produkt was van ingrijpende maatschappelijke veranderingen, vooral ten aanzien van de jeugd, als een vormgevend element in de verschuivingen in lokale bindingen van jongeren in het domein van de vrijetijd.

De parochiële instuiven of dansavonden speelden in op nieuwe ontwikkelingen binnen de jeugdige vrijetijdscultuur, waarin muziek, beatorkest en dansen een belangrijke rol speelden. Deze ingrediënten waren afkomstig van een zich snel ontwikkelde, internationale jeugdmarkt die via communicatiekanalen als radio, televisie, afspeelapparatuur en tijdschriften in principe iedere jongere kon aanspreken. In Tilburg werden vanaf het einde van de jaren vijftig de eerste sporen zichtbaar van een dergelijke georganiseerde jeugdmarkt. Opvallend is de snelheid waarmee deze zich verbreidde. In een periode van vijf jaar ontstond een rock 'n roll- en beatcultuur die haar vormgevende elementen niet haalde uit de onmiddellijke nabijheid van de stad, de buurt of de parochie, maar uit bovenlokale fenomenen als Engelse en Amerikaanse beatgroepen, buitenlandse radiozenders, nationale muziekbladen en internationale modetrends. Deze bovenlokale oriëntatie leidde tot een netwerk van jeugdculturele uitingen zoals beatorkest, jeugdsozen en een Tilburgs blad voor tieners en twens.

Behalve de bovenlokale organisatiewijze waren belangrijke kenmerken van de nieuwe jeugdcultuur de openbaarheid en de relatieve zelfstandigheid. Zij werd 'geleefd' in de openbaarheid van de binnenstad. De straat vormde een belangrijke ontmoetingsplek en in het weekend manifesteerden zich meer jongeren dan ooit tevoren in het Tilburgse uitgaansleven. De beatcultuur en de jeugdsozen betekenden een ontkenning van de door veel volwassenen gepropageerde 'begeleide vrijetijd'. Het initiatief lag bij de jongeren zelf. De binding van jongeren met traditionele integratiekaders als buurt, gezin en jeugdbeweging verloor terrein zonder overigens geheel aan betekenis te verliezen. Dit hield echter geen volledige jeugdige autonomie in: de binding met de grootschalige, op commerciële leest geschoeide en minder direkt bevoogdende jeugdmarkt werd steeds sterker.

Zorg om bewegende beelden

'In de betrekkelijk nog slechts korte periode van haar bestaan heeft de film zich een vooraanstaande plaats in het ontspanningsleven van alle volken weten te verwerven. Onweerstaanbaar oefent zij haar aantrekkingskracht uit op miljoenen, voor wie zij vaak een haast onmisbaar element vormt in hun behoefte aan lichamelijke en geestelijke ontspanning.'¹⁹¹

Op 22 oktober 1945 werd in Tilburg, evenals in andere grotere steden, op initiatief van het Comité voor Maatschappelijke Wederopbouw de Bioscoopraad opgericht. Naast het adviseren van de lokale overheid, de bioscoopexploitanten en de filmkeuring over films en filmreclame stelde de Bioscoopraad zich ten doel 'mede te werken aan de morele en sociale verbetering van de maatschappij, ook door middel van de film'. Met deze laatste doelstelling onderscheidde zij zich van de Plaatselijke Commissie van Toezicht op de Bioscopen - kortweg Plaatselijke Commissie - die op grond van de bioscoopwet in Nederlandse steden was geïnstalleerd en vooral toezicht hield op de naleving van de bioscoopwet. De Bioscoopraad moest een zo breed mogelijke afspiegeling vormen van de bevolking en de nodige deskundigheid bezitten. In Tilburg hadden vertegenwoordigers zitting van de Katholieke Filmactie, het gemeentebestuur, de jeugdorganisaties, het onderwijs, de pers, de plaatselijke bioscoopexploitanten en een aantal deskundigen op het gebied van de psychologie van de film, de artistieke en esthetische eisen van de film en de met de film verbonden morele vraagstukken.¹⁹²

Het instellen van een apart orgaan ter bevordering van 'de goede film' betekende een koerswending in vergelijking met de periode van voor de oorlog. Weliswaar werd in 1936 de Katholieke Film Actie opgericht die de goede film moest propagieren, maar het accent lag op het bestrijden van de zedelijke gevaren van de film. De Bioscoopraad daarentegen wilde het publiek voor kwalitatief hoogstaande films ontvankelijk maken. Maar alle goede bedoelingen ten spijt, de activiteiten van de Tilburgse Bioscoopraad weken niet veel af van die van de Plaatselijke Commissie. In de praktijk bleven zij hoofdzakelijk beperkt tot het vanuit katholieke normen beoordelen en controleren van het toenemende aanbod van films en filmreclame. De onder katholieken bestaande wens tot verheffing van het filmklimaat na de oorlog bleek ijdele hoop. Het bioscoopvraagstuk zoals dat in katholieke kringen werd gedefinieerd bleef tot in het begin van de jaren zestig verstrikt in een sterk morele en bevoogdende houding ten aanzien van het commerciële filmvermaak. Deze paragraaf laat zien hoe dit concreet uitwerkte op lokaal niveau en hoe deze defensieve houding geleidelijk in het gedrang raakte.

Netwerken van regulering en controle

Naarmate de vaste bioscopen in de eerste twee decennia van deze eeuw een steeds belangrijkere rol in het stedelijk vermaaksleven gingen spelen, werd de kritiek erop vanuit confessionele kring luider. Men sprak over het 'bioscoopgevaar' dat

vooral de jeugd zou treffen. De bioscoop had zich echter een dermate stevige sociale en economische basis verworven dat het verbieden ervan onmogelijk was geworden. Scherpe controle maatregelen behoorden wel tot de mogelijkheden en dienden zoveel mogelijk de morele gevaren van de film tegen te gaan.

Voordat in 1918 de landelijke overheid zich met het bioscoopvraagstuk bezig begon te houden, was op lokaal niveau reeds sprake van een politieke regulering van filmvoorstellingen. In veel steden bestonden gemeentelijke bioscoopverordeningen en filmkeuringscommissies die veel invloed hadden op het beleid van de plaatselijke bioscoopexploitanten.¹⁹³ De landelijke bemoeienis met de controle op de bioscopen resulteerde in 1926 in de Bioscoopwet. Deze voorzag in een centrale keuring en een gemeentelijke nakeuring van alle in openbare bioscopen te vertonen films.¹⁹⁴ Maar de katholieken wilden naast de centrale keuring een eigen keuringssysteem en waren niet bereid tot enige concessie. Zij richtten in 1929 de Katholieke Film Centrale (KFC) op die in eerste instantie centraal gekeurde films voor 18 jaar of ouder herkeurde maar vanaf 1939 ook films voor de jeugd herkeurde. In het nakeuringsakkoord van 1929 hadden de bioscoopexploitanten in Brabant en Limburg zich bij de katholieke nakeuring van in hun bioscopen te vertonen films neergelegd.¹⁹⁵

De voor het gehele land bestemde centrale keuring werd uitgevoerd door de Centrale Commissie voor de Filmkeuring. Deze hanteerde drie leeftijdscategorieën waarin na de keuring iedere voor vertoning geschikte film werd ingedeeld. Een A-film was voor alle leeftijden geschikt, een B-film voor personen van 14 jaar of ouder en een C-film voor bezoekers van 18 jaar of ouder. D-films waren ongeschikt om in het openbaar te vertonen.

De katholieke nakeuring door de KFC gold voor films die in Noord-Brabant en Limburg en een aantal katholieke gemeenten buiten deze provincies werden vertoond. De KFC beoordeelde de keuringskwalificaties van de centrale keuring en kon daar verandering in aanbrengen, zoals het wijzigen van de indeling in leeftijdscategorieën of het ontoelaatbaar verklaren van de film. Evenals de centrale keuring hanteerde de KFC de A, B, C en D kwalificaties. Maar volwassenheid was voor de KFC geen éénduidig begrip, met als gevolg dat de C-films, films voor volwassenen, nog eens apart werden ingedeeld. Een film met het predikaat C-1 was bestemd voor volwassenen zonder voorbehoud, een C-2 film was toelaatbaar voor volwassenen met enige bezwaren of enig voorbehoud wegens enkele twijfelachtige scènes en C-3 films waren met ernstig voorbehoud toelaatbaar voor volwassenen. Zij dienden dan wel over veel levenservaring te beschikken, de zogenaamde 'rijp-ontwikkelden' of 'geestelijk volwassenen', om de film op een verantwoorde manier te kunnen verwerken. D-films waren in alle opzichten ongeschikt voor vertoning omdat hierin de scènes in strijd met de katholieke geloofs- en zedenleer overheersten.¹⁹⁶

Op lokaal niveau hield de Plaatselijke Commissie van Toezicht op de Bioscopen - kortweg Plaatselijke Commissie - toezicht op naleving van de Bioscoopwet. Zij zag erop toe dat de bioscoopexploitanten overeenkomstig de goede zeden of

openbare orde handelde, zij controleerde de reclame voor films bij de bioscopen en in de lokale pers en beoordeelde de films - ondanks de centrale keuring en de KFC keuring - op hun toelaatbaarheid. Verder adviseerde de Plaatselijke Commissie de Centrale commissie voor de Filmkeuring, de KFC en het gemeentebestuur over filmkeuring en filmreclamemateriaal.

Naast deze direkt aan de film en bioscoop verbonden organisaties speelden de gemeentebesturen en de gemeentepolitie eveneens een rol in de controle. Het gemeentebestuur was te allen tijde in staat specifieke verordeningen uit te vaardigen en de politie had als taak erop toe te zien dat alle bioscoopbezoekers de geschikte leeftijd hadden bereikt en zij was bevoegd om personen uit de bioscoop te verwijderen.

'Illusie van naaktheid'

In Tilburg speelde het lokale controle-netwerk een actieve rol. Een goed voorbeeld hiervan zijn de talrijke kritische brieven die de Plaatselijke Commissie aan de KFC stuurde met betrekking tot de verrichte keuringen. Ondanks het ook na de oorlog behoudende karakter van de katholieke nakeuring door de KFC, waar vrijwel iedere vorm van sex of erotiek veroordeeld werd, vonden veel nakeuringen geen genade bij de Tilburgse Plaatselijke Commissie. Zo had zij bedenkingen tegen twee in 1949 vertoonde films, *Rio Rita* en *Ditte, een mensenkind*. De ongeschikte scènes van 'zinneprikkende aard' in *Rio Rita* werden door de Plaatselijke Commissie als volgt omschreven:

'Het zeer lage décolleté, dat in een der scènes telkens weer ostentatief wordt vertoond, De cabaretgirls, die op een rijtje staan om voor het raden om geld gekust te worden, de voortdurende liefdesscènes, o.a. het gaan liggen van een der mannelijke vertolkers, waarbij hij, menende, dat het meisje bij hem komt liggen, haar wil bevoelen, tot hij tenslotte merkt, dat de hond naast hem ligt. Vooral ook ongepast is de "grap", waarbij een der twee makkers door een slok uit een kruik hallucinaties krijgt en zegt een meisje te zien, dat zich gaat ontkleden, waarop de andere reageert met: "Geef mij ook gauw een slok".'¹⁹⁷

In 1954 overschreed de film *Meisjesslaapzaal* volgens de plaatselijke commissie de grens van het toelaatbare, ondanks de goedkeuring door de KFC. Aan de KFC sprak de Plaatselijke commissie haar verwondering uit over de keuring. Zij wees op de scène 'van het vastbinden van één der meisjes', op de toespeling 'alles geven' en de 'suggestie in de film van het bestaan van een bepaalde verhouding tussen een der leraressen en een van de meisjes'. Ongezond en uit moreel oogpunt gevaarlijk, aldus de conclusie van de Plaatselijke Commissie.¹⁹⁸

Op haar brieven kreeg de Plaatselijke Commissie meestal een kort antwoord van de KFC, waarin zij meedeelde dat de geuite bezwaren serieus zouden worden besproken. In 1955 kwam het tot een uitgebreidere briefwisseling die meer inzicht geeft in de achtergrond van de verschillen in opvattingen tussen de KFC en de

Tilburgse Plaatselijke Commissie. In dat jaar uitte de Plaatselijke Commissie weer bezwaren tegen een aantal in de Tilburgse bioscopen vertoonde films. In deze films was te zien 'hoe meisjes en vrouwen op allerlei afkeurenswaardige en vaak aanstoot gevende wijzen mannen tot zich trachten te trekken.' Verder werd 'de verbeelding in werking gesteld die dan het (niet vertoonde) samenleven van mannen en vrouwen, jongens en meisjes, completeert.'¹⁹⁹ De Plaatselijke Commissie sprak de hoop uit dat de KFC strengere normen zou gaan hanteren bij de filmkeuringen.

De KFC, als altijd de kritiek serieus nemend, zag geen aanleiding voor strengere keuringsnormen in de toekomst. Zij wees in dit verband op buitenlandse zusterorganisaties als Legion of Decency in de Verenigde Staten, het Catholic Film Institute in Engeland en de Centrale Catholique du Cinéma in Frankrijk die tot dezelfde keuringskwalificaties waren gekomen als de KFC. Opmerkelijk was het tweede argument van de KFC. Hierbij verwees zij naar ook in katholieke dagbladen verschijnende moderne advertenties, naar de ook op het Brabantse platteland voorkomende reclameborden en reclamebiljetten en naar de etalages van modezaken. Deze deden volgens de KFC wat 'erotisch-zwoele sfeer' betreft niet onder voor die in de films, hoewel zij erkende dat deze stilstaande afbeeldingen langer bekeken konden worden.²⁰⁰ Maar precies tegen dergelijke (film)advertenties en afbeeldingen had de Plaatselijke Commissie eveneens ernstig bezwaar, zoals nog zal blijken. De KFC daarentegen gebruikte deze als argument vóór het goedkeuren van bepaalde films.²⁰¹ Verder was de KFC van mening dat wanneer het publiek de verschillende C-predikaten niet serieus nam eerder moest worden gedacht aan een 'betere opvoeding van het katholieke publiek' dan aan het uitbreiden van het aantal afkeuringen.

Want met de kwalificatie 'ontoelaatbaar' moest de KFC zuinig zijn en dit was waarschijnlijk de belangrijkste verklaring voor de verschillende beoordelingen van de KFC en de Plaatselijke Commissie. Wanneer de KFC regelmatig aan films het D-predikaat zou toekennen schaadde dit de belangen van de Nederlandse Bioscoopbond (NBB) en de daaraan verbonden bioscoopexploitanten. In dat geval was het niet denkbeeldig dat de NBB het nakeuringsakkoord zou opzeggen met als consequentie dat de bioscoopexploitanten in katholieke gemeenten zich niet meer behoeften te houden aan de katholieke nakeuring. De KFC was er veel aan gelegen om dit te voorkomen en kwalificeerde van de door de centrale keuring goedgekeurde films in totaal een gering percentage films als ontoelaatbaar voor het katholieke volksdeel. In 1950 bedroeg dit zo'n 6% en in 1956 was dit gedaald tot 2%.²⁰²

De Tilburgse Plaatselijke Commissie toonde hiervoor weinig begrip, getuige de vele afkeurende brieven aan de KFC in de jaren vijftig. Evenmin was zij bekend met ook in katholieke kringen veranderende opvattingen over de invloed van de film. Aan de film werd veel minder dan in de jaren dertig magische invloeden toegekend. Er verschenen artikelen in filmtijdschriften, zoals in *Filmforum*, van katholieke filmcritici die de nadelige invloeden van de film relativeerden en de

KFC wilde niet achterblijven bij de steeds ruimer wordende opvattingen van de centrale filmkeuring.²⁰³ Op lokaal niveau drongen deze genuanceerde geluiden echter nauwelijks door.

In de loop van de jaren zestig ebden de schriftelijke bezwaren van de Plaatselijke Commissie tegen de KFC-keuringen langzaam weg. Men twijfelde steeds sterker aan de noodzaak van een aparte katholieke nakeuring; een betrouwbare centrale keuring was voortaan voldoende. De Tilburgse gemeenteraad besloot in 1966, in navolging van steden als Venlo, Eindhoven en Roosendaal, het lidmaatschap van de KFC op te zeggen. Zij was van mening dat 'het thans niet meer juist is dat in Tilburg, waar behalve het katholieke volksdeel grote groeperingen voorkomen die een andere levensbeschouwing huldigen, een katholieke instelling als de KFC met uitsluiting van anderen beslist over de toelaatbaarheid van films.'²⁰⁴

Behalve de films zelf waren de reclames hiervoor op aanplakbiljetten bij de bioscopen en in de lokale pers mikpunt van kritiek van de Plaatselijke Commissie en de Bioscoopraad. Het probleem was dat het film-reclamemateriaal, anders dan de films, alleen gekeurd werd door de Centrale Commissie voor de Filmkeuring die minder strenge normen hanteerde dan de KFC. De Plaatselijke Commissie vond deze centrale keuring voor de zuidelijke katholieke provincies onvoldoende en pleitte herhaaldelijk voor een centraal geregelde katholieke nakeuring van reclamemateriaal voor films. Dit voorstel is echter nooit gerealiseerd gezien de problemen die dit zou veroorzaken met de NBB.²⁰⁵

Waarom was de filmreclame de Plaatselijke Commissie een doorn in het oog? Sterker: zij vond dat de reclame voor de jeugd vaak nog gevaarlijker was dan de films zelf. Dit lag vooral in het 'statische' karakter van filmreclame. Reclameaffiches en reclameteksten voor films voor personen van 18 jaar of ouder waren in principe zichtbaar voor iedereen en bovendien konden 'dergelijke afbeeldingen - anders dan de filmbeelden in de bioscoop, die vluchtig aan het oog voorbijtrekken - rustig en met aandacht worden beschouwd en daardoor vaak een diepere indruk achterlaten.'²⁰⁶

Omdat een centrale nakeuring van het film-reclamemateriaal niet haalbaar bleek restte de Tilburgse Plaatselijke Commissie niets anders dan het versturen van brieven aan de centrale keuring waarin zij haar grieven uitlette tegen het goedgekeurde reclamemateriaal. Zo kon de reclame voor de film *Dame in Hermelijn*, in Tilburg vertoond in juli 1950, niet door de beugel. In een brief aan de Centrale Commissie voor de Filmkeuring maakte men bezwaar tegen het grote reclameaffiche dat een 'levensgrote vrouwenfiguur' afbeeldde die 'in zodanige mate de illusie van naaktheid wekte, dat men (het publiek-MvdH) daaraan o.i. terecht aanstoot nam'²⁰⁷. Maar evenmin als bij de KFC vond de Plaatselijke Commissie gehoor bij de centrale keuring.

'Naar mijn mening bestaan er absoluut geen morele bedenkingen tegen deze affiches. De dame is behoorlijk gekleed en het feit dat de figuur illusies van naaktheid zou wek-

ken, vind ik tamelijk ver gezocht. Per slot kan men achter elke beeltenis van een vrouw iets willen zoeken. Laat ik u echter de verzekering geven, dat aan de keuring van het reclame-materiaal door ons zeer veel aandacht wordt besteed, omdat wij weten, dat ook de jongste kinderen deze reclame kunnen zien'²⁰⁸.

Maar het was niet alleen de centrale keuring die het moest ontgelden in de morele strijd van de Plaatselijke Commissie tegen het filmreclamemateriaal. Ook de Tilburgse bioscoopexploitanten stonden aan scherpe kritiek bloot. De manier waarop zij reclame maakten voor hun films in de lokale pers en bij de bioscopen was onaanvaardbaar. De reclame was gericht op 'het wekken van sensatie en ongezonde nieuwsgierigheid' en dat in een tijd waarin het 'zedelijk peil van de bevolking' toch al achteruit ging, zo kapittelde de Bioscoopraad in 1952 een Tilburgse bioscoopexploitant naar aanleiding van een advertentie voor de film *Zondige Levens*. Zij deed een appèl op het moreel verantwoordelijkheidsgevoel van de bioscoopexploitanten en stelde dat het niet zo moest zijn dat de bioscoopexploitant zich allereerst als zakenman opstelde.²⁰⁹

Maar een opvoedkundige taakopvatting was aan de commercieel werkende bioscoopexploitanten niet besteed. Zij toonden zich voor alles zakenmensen die een zo groot mogelijk publiek in hun bioscopen wilden zien. En een middel om dat te bereiken was het opvallend adverteren in de lokale pers via aanplakbiljetten en teksten bij de bioscopen. De keuringskwalificaties die de KFC aan de films toekeende speelde hierbij onbedoeld een rol. Waren ze officieel bedoeld om bijvoorbeeld ouders van advies te dienen, in de praktijk werden zij bewust door de bioscoopexploitanten als reclame en lokmiddel ingezet.²¹⁰ Zo was de film *Zondige Levens*, waarvan de advertentie zoveel kwaad bloed bij de Bioscoopraad had gezet, door de KFC als een C-3 film beoordeeld. In de aankondigingen werd dit niet discreet vermeld, maar opvallend kenbaar gemaakt door de mededeling 'vanwege de gedurfde wijze van verfilming uitsluitend bestemd voor mensen met rijpe levenservaring.'²¹¹ De Bioscoopraad zag weliswaar in dat de KFC kwalificaties, zoals 'voor geestelijk volwassenen', als reclame konden dienen, maar was ook van mening dat deze informatie niet aan ouders of andere opvoeders onthouden moest worden. Om uit dit dilemma te geraken stelde zij de bioscoopexploitanten in 1963 voor om dergelijke kwalificaties alleen nog te vermelden in de pers en in de theateragenda's, maar in de filmreclame bij de bioscopen te volstaan met het vermelden van de leeftijdscategorie.

Een bijzondere mogelijkheid om de aandacht van het publiek voor een film te trekken deed zich voor indien een film in eerste instantie door de KFC was afgekeurd en later alsnog goedgekeurd. De film *Zondaars in Parijs* werd pas in tweede instantie goedgekeurd en deze buitenkans liet de betreffende bioscoopexploitant zich niet ontglippen. Tot ergernis van de Plaatselijke Commissie en de Bioscoopraad ging de aankondiging van de film vergezeld van de zinsnede 'eerste verboden, thans toegelaten.'²¹² In het algemeen waren de teksten over de inhoud van de films in termen gesteld die de verbeeldingskracht van het Tilburgse publiek

wel in werking moest stellen. Er werd gesproken over 'vroegrijpe meisjes', 'onzedelijke meisjes', 'door wangedrag afzakken tot het laagste zedelijke peil' en 'huwelijksontrouw'.

De bezwaren van de Plaatselijke Commissie en de Bioscoopraad tegen de filmreclame vonden weinig gehoor bij de bioscoopexploitanten. De filmaankondigingen werden niet aangepast, integendeel, zij werden steeds opzichtiger en grootschaliger en met de toename van het aantal bioscopen talrijker. In een enkel geval toonde een bioscoopexploitant zich echter welwillend. Na aandringen van de politie verwijderde de directie van de Harmonie-bioscoop, hoewel zij hiertoe niet verplicht was, een in de bioscoophal opgehangen affiche van de film *De Naakte Maya* uit 1959. De afbeelding, voorzien van een stempel van goedkeuring van de Centrale Commissie voor de Filmkeuring, toonde een liggende naakte vrouw met daarnaast staande een kerkelijke hoogwaardigheidsbekleder, hetgeen voor Tilburgse begrippen te ver ging. Voor de medewerking van de bioscoopdirectie betuigde de burgemeester zijn dank.²¹³

Vormen van controle

Hielden de Plaatselijke Commissie en de Bioscoopraad zich met de films en de filmreclame bezig, het Tilburgse gemeentebestuur en de gemeentepolitie controleerden het bioscoopbezoek. Vooral in de eerste jaren na de bevrijding heerste er grote bezorgdheid over het bioscoopbezoek van de jeugd. De commissie Jeugdzorg sprak over 'excessen' in de eerste maanden na de bevrijding en gaf als redenen hiervoor aan dat nog niet alle scholen en bedrijven functioneerden, waardoor veel jeugdigen volop de gelegenheid hadden om naar de bioscoop te gaan, dat de filmkeuring nog niet werkte zodat de films voor iedereen toegankelijk waren en dat veel jongeren in de periode voor de geldsanering als gevolg van het zwart handelen over het nodige geld beschikten. In april 1947 constateerde zij dat het bioscoopbezoek onder jongeren tijdens school- of werktijd drastisch was teruggelopen en 'niet onrustbarend groot' meer was.²¹⁴

Ondanks de terugloop van het jeugdige bioscoopbezoek verdween de zorg niet. In 1947 herhaalden B&W van Tilburg het verzoek aan de politie om strenger bij de bioscopen te controleren op de leeftijd van de jeugdige bezoekers. Het probleem was echter dat controle hierop niet eenvoudig was. De politiemensen van de afdeling Bijzondere Wetten, die met de controle belast waren, moesten bij het vaststellen van de leeftijd afgaan op hun eigen oordeel. Dat gold eveneens voor de bioscoopexploitanten die in eerste instantie de verantwoordelijkheid droegen voor het toelaten van de bioscoopbezoekers. Als gevolg van het hanteren van deze subjectieve criteria kwam het dan ook voor dat jongeren ten onrechte uit de bioscoop werden verwijderd.

Door deze problemen bij de controle kwamen er van verschillende zijden voorstellen om een legitimatieplicht in te voeren. De Plaatselijke Commissie pleitte bij het gemeentebestuur voor het invoeren van een legitimatieplicht voor personen

beneden de 22 jaar, zoals ook bestond voor de publieke dancings. De Tilburgse politie ondersteunde dit voorstel en sprak over onhoudbare toestanden 'zowel ten aanzien van de controlerende ambtenaren als ten aanzien van de veiligheid van de jeugd op zedelijk gebied'. Soms, aldus de politie, woonden een honderdtal jeugdigen een voorstelling bij voor personen boven de 18 jaar.²¹⁵ Ook vanuit de kring van de Tilburgse bioscoopexploitanten klonk de roep om een legitimatieplicht. Als eerstverantwoordelijken waren zij gebaat bij een effectievere controle, immers, wanneer beambten van Bijzondere Wetten jongeren terugstuurden omdat zij te jong waren, werden de bioscoopexploitanten geattendeerd op hun nalatige controle. Als dit veelvuldig gebeurde kon dit leiden tot het intrekken van de bioscoopvergunning.

Het gemeentebestuur toonde zich gevoelig voor deze bezorgdheid. In oktober 1948 deed het een voorstel aan de gemeenteraad tot aanvulling van de politieverordening. Deze aanvulling ging verder dan alleen een legitimatieplicht. Zij verbood jeugdigen onder de 14 jaar films bij te wonen die geschikt waren voor personen ouder dan 14 jaar en jeugdigen onder de 18 jaar films te zien die bestemd waren voor personen boven de 18. Jongeren mochten zich bovendien niet gedurende een kwartier vóór een film of tijdens een film bij de toegang van de bioscoop bevinden als zij de voor de film gestelde leeftijd nog niet hadden bereikt. Het derde artikel van de beoogde aanvulling van de politieverordening betrof de legitimatieplicht. Jongeren onder de 21 jaar zouden zich bij een bezoek aan de bioscoop moeten legitimeren tenzij een film werd vertoond die toegankelijk was voor alle leeftijden. De legitimatiebewijzen zouden door de gemeente rechtstreeks aan de ouders moeten worden verstrekt.

Nog voordat dit voorstel in de gemeenteraad werd behandeld richtte de NBB een felle brief aan de leden van de Tilburgse gemeenteraad waarin zij haar bezwaren uitte tegen het voorstel van B&W. Via een aan haar toegezonden mededeling uit de lokale pers was de NBB op de hoogte van het voorstel en met de brief aan de gemeenteraad probeerde zij het tij te keren. De NBB achtte het onjuist dat B&W van Tilburg hun toevlucht namen tot maatregelen die verder gingen dan de wet. De maatregel betekende een extra last voor de burger en daarnaast had de bezetting aangetoond dat een legitimatieplicht tot 'eindeloos geknoei' aanleiding gaf en door het publiek als een 'hatelijke last' werd gevoeld.²¹⁶ Ondanks deze brief besloot de Tilburgse gemeenteraad eind oktober 1948 in te stemmen met het voorstel van B&W. Eén afgevaardigde verklaarde zich tegen het voorstel, de bioscoopwet gaf volgens hem voldoende controle-mogelijkheden, de anderen vonden het dringend nodig dat in het belang van de 'zedelijke volksgezondheid' en in het belang van de bioscoopexploitanten die op zo'n manier beter konden controleren, de politieverordening werd uitgebreid.²¹⁷

De nieuwe verordening die op lokaal niveau ruime steun ontving was echter geen lang leven beschoren. Van hogerhand werd snel ingegrepen. Gedeputeerde Staten van Noord Brabant achtte de bepalingen die jongeren onder de 18 jaar verboden om voor hen niet toelaatbare films te gaan zien in strijd met de wet. Het verbod

zou immers impliceren dat deze jongeren strafbaar konden worden gesteld, hetgeen indruiste tegen de bioscoopwet. Met de andere bepalingen verklaarden zij zich akkoord.²¹⁸ Maar de minister van Binnenlandse Zaken toonde zich nog strenger in zijn afwijzing van de verordening. Hij wees zowel de verbodsbepaling af die jongeren kon verbieden bepaalde films te gaan zien als de bepaling die jongeren kon verbieden zich bij de ingang van een bioscoop te bevinden. Daarnaast vond de minister een verplichting tot legitimatie 'zeer ongewenst en voor het beoogde doel niet nodig.'²¹⁹

De boodschap was niet mis te verstaan. In zijn poging om het bioscoopbezoek in controleerbare banen te leiden was het gemeentebestuur te ver gegaan. De politieverordening moest op essentiële punten worden gewijzigd. In april 1949 trok de gemeenteraad de verordening weer in nadat deze precies zes maanden had stand gehouden. Er kwam een nieuwe verordening waarin het aan personen van wie het onvoldoende aannemelijk was dat zij de leeftijd van 14 jaar hadden bereikt, verboden was zich een kwartier vóór of tijdens de film in de bioscoop te bevinden als daar films werden gedraaid voor personen van 14 jaar of ouder. Als het ging om films voor personen vanaf 18 jaar dan gold dit verbod voor jongeren die onvoldoende aannemelijk konden maken dat zij 18 jaar of ouder waren.²²⁰ De legitimatieplicht, door de burgemeester de 'hoeksteen' van de verordening genoemd, verdween van het toneel.

De nieuwe verordening, toch nog scherp geformuleerd, bood zeker nog mogelijkheden om het jeugdige bioscoopbezoek te controleren. Jongeren liepen namelijk altijd de kans door de bioscoopexploitanten of door de politie uit de bioscoop te worden verwijderd indien zij niet aannemelijk konden maken dat zij de voor bepaalde films gestelde leeftijd hadden bereikt. Een legitimatiebewijs zou in voorkomende gevallen goede diensten kunnen bewijzen en was dus gewenst, zo redeneerde het gemeentebestuur. Om het gebruik hiervan te stimuleren plaatste zij een bericht in de lokale pers waarin zij de Tilburgse jeugd opriep om legitimatiebewijzen bij zich te hebben wanneer zij films gingen zien die niet voor alle leeftijden toelaatbaar waren.

'Zichzelf en anderen kunnen zij zodoende last en onaangenaamheden besparen en zij helpen daardoor op hun manier mede aan de bestrijding van een ernstig kwaad van deze tijd.'²²¹

Daarnaast verscherpte de politie het toezicht bij de bioscopen. In de periode vóór de verordening van april 1949 voerden de ambtenaren van Bijzondere Wetten de controle uit even voordat de film begon. Zij stelden zich dan op pal achter de kaartencontroleurs. Na invoering van de nieuwe verordening werd deze vorm van controle aangevuld met controles in de bioscoopzaal zelf. Deze controle vond plaats tussen de voorfilm en de hoofdfilm. Na de voorfilm gingen de lichten weer aan en liepen de controlebeambten vanaf het filmdoek de rijen langs tot achter in de zaal. Jongeren waarover ernstige twijfel bestond of zij de vereiste leeftijd

hadden, werden dan alsnog uit de bioscoop verwijderd.²²² Vervolgens werden de ouders schriftelijk op de hoogte gesteld van de overtreding van hun zoon of dochter.

Om hoeveel uit de bioscoop gehaalde jongeren ging het meestal? In de periode van 15 februari tot 15 mei 1948, dus nog voordat de legitimatieplicht in het leven was geroepen, werd aan ruim 200 personen de toegang tot de bioscoop belet wegens de jeugdige leeftijd, een hoog aantal in vergelijking met het aantal teruggestuurde jongeren in de jaren daarna.²²³ Dit hield verband met de in die periode extra strenge controles die in opdracht van de Commissaris van Politie gehouden werden en waarvan een nauwgezette registratie werd bijgehouden. De roep om een legitimatieplicht in de daaropvolgende maanden werd mede door deze controles veroorzaakt. In de jaren daarna werd een dergelijk gemiddelde van ruim 65 verwijderingen per maand niet meer gehaald. Doorgaans werden zo'n 10 tot 15 jongeren per maand teruggestuurd, een relatief gering aantal op het totale aantal jeugdige bioscoopbezoekers.²²⁴ Alleen bij geruchtmakende films was dit aantal hoger. Deze films trokken sowieso een groter publiek en bovendien was de controle bij zulke films intensiever. Zo werd door de afdeling Bijzondere Wetten extra gecontroleerd tijdens de film *Rock around the Clock* die in december 1956 in Tilburg draaide en die landelijk reeds de nodige opzien had gebaard. Zowel in de bioscoopzaal als in de omgeving van de bioscoop na afloop van de film werd uitgebreid gesurveilleerd.²²⁵ Extra aandacht werd ook besteed aan de film *Waarover men niet spreekt*, één van de voorlichtingsfilms zoals die aan het eind van de jaren vijftig voor het eerst op de Nederlandse markt kwamen. In de maand waarin de film in Tilburg werd vertoond werden 38 jongeren uit de bioscoop verwijderd.²²⁶

Maar dat waren uitzonderingen. De Tilburgse politie vond dat er na de verordening van 1949 geen sprake meer was van 'excessen bij het bioscoopbezoek'. De Hoofdcommissaris liet in 1952 aan de Burgemeester en Wethouders weten dat een invoering van een legitimatieplicht, door B&W nog altijd als mogelijkheid achter de hand gehouden, 'niet dringend gewenst was'.²²⁷

De Plaatselijke Commissie en de Bioscoopraad bleven echter in de jaren vijftig zeer bezorgd over het bioscoopbezoek van de jeugd. Zij spraken voortdurend over 'veelvuldige overtredingen' door de jeugd en hadden daarover regelmatig contact met de politie. In 1956 stelden zij de politie voor om het aantal uit de bioscoop verwijderde jongeren maandelijks te publiceren in de plaatselijke pers als waarschuwing aan de ouders. Maar dit plan stuitte op bezwaren bij de politie en vond dan ook geen doorgang.²²⁸ Kennis over het aantal bioscoopverwijderingen bleef voorbehouden aan de autoriteiten.

Een apart probleem vormde de opkomst van de televisie. Had tot het begin van de jaren vijftig de bioscoop het monopolie op het vertonen van films voor een groot publiek, vanaf de tweede helft van de jaren vijftig kon men op televisie ook bioscoopfilms bekijken. Weliswaar beschikten toen slechts weinig mensen zelf over een televisietoestel, maar in café's stonden in toenemende mate toestellen

opgesteld. De Bioscoopraad hield naar aanleiding van een artikel van de Burgemeester van Roermond zich in 1956 op verzoek van het Tilburgse gemeentebestuur met dit vraagstuk bezig. Het artikel signaleerde het gevaar dat in de café's, dus in het openbaar, films werden vertoond op buitenlandse zenders die de Nederlandse fatsoensnormen overschreden. De Roermondse burgemeester stelde dan ook voor dat in 'openbare verlofs- en vergunningslokaliteiten' alleen uitzendingen van de Nederlandse Televisiestichting en sportuitzendingen en journaals van buitenlandse zenders mochten worden vertoond. Liever zag hij helemaal geen televisie in café's en restaurants. De 'herberg-cultuur' zou hiermee verloren gaan.

'Geen gezellig geroezemoes, geen eigen gedachtewisseling, geen nijvere bedienden die met schotels of bladen consumpties ronddriven (...), maar een in het halfduister rondhangende - weinig of niets consumerende - in stilzwijgen gehulde brede rijen van lome mannen en vrouwen en geeuwende kinderen die bij het minste geluid of gesprek van derden zich "gestoord" voelen bij het aandachtig volgen van de vertoning, en die door een op de tenen rondsluipende kellner of bediende, diep voorover gebogen, fluisterend worden toegesproken en "bediend".'²²⁹

De Bioscoopraad slaagde er niet in om tot een eensluidend advies te komen aan het gemeentebestuur. De stemmen voor en tegen de gedragslijn zoals die door de Roermondse burgemeester was voorgesteld waren gelijkelijk verdeeld. Voorstanders beklemtoonden de preventieve werking van de maatregel, tegenstanders vonden dat het zo'n vaart niet liep omdat de Duitse televisie in Tilburg niet duidelijk te ontvangen was. In de jaren daarna kwam het onderwerp niet meer op de agenda. De razendsnelle ontwikkeling van het medium televisie maakte dit zinloos. Het aantal toestellen nam enorm toe, maar belangrijker was dat de ruimtelijke context van de televisie veranderde. Eerst nog veelal gesitueerd in de openbaarheid van café, restaurant of winkelatalage, verplaatste het medium zich al snel naar de privé-sfeer van het gezin, waardoor controle op het kijkgedrag onmogelijk was geworden.

De erkenning na de oorlog van de opvoedkundige waarde van films werd in Tilburg op bescheiden schaal omgezet in concrete activiteiten. De Bioscoopraad, met daarin veel leden die ook in de Plaatselijke Commissie zitting hadden, wees weliswaar de vooroorlogse 'continue afweerstrijd' tegen de film af, maar in de praktijk hield zij zich hoofdzakelijk bezig met het bestrijden van de morele gevaren van het bioscoopbezoek en de filmreclame. Deze morele strijd stond haar eigenlijke taakstelling in de weg. De Tilburgse Bioscoopraad verdween in 1969 na teleurgesteld te hebben geconcludeerd dat de doelstellingen, op enkele goede contacten met bioscoopexploitanten na, niet waren gerealiseerd.

De Filmkring behaalde meer succes. Zij werd begin jaren vijftig in Tilburg opgericht en in haar streven naar een 'filmische opvoeding van de Tilburgse bevolking' ging de Filmkring doelmatiger te werk dan de Bioscoopraad. Zij vertoonde voor haar leden, in 1958 in totaal 1400, 'filmisch en cultureel op hoog peil

staande films' en organiseerde vanaf het begin van de jaren zestig filmvoorstellingen voor jeugdigen onder schooltijd. In totaal werden hiermee zo'n 5000 MULO scholieren bereikt. Ook de jeugdfilms op zondagmiddag in de vele patronaten die Tilburg rijk was illustreerde een positieve houding ten aanzien van de film.

'De film, op zich al een heel spannende zaak'

In de eerste jaren na de oorlog boette de bioscoop weinig aan populariteit in, hoewel de bezoekersaantallen van voor en tijdens de oorlog niet meer gehaald werden. In 1939 bezochten nog 40,4 miljoen personen de bioscoop, na de oorlog daalde dit aantal licht. Vanaf ongeveer de tweede helft van de jaren vijftig nam het bezoekersaantal aanzienlijk af. Tussen 1955 en 1966 halveerde het bezoek aan de bioscopen.²³⁰

Anders dan de landelijke tendens gaven de bezoekersaantallen van de Tilburgse bioscopen een stijgende lijn te zien tot aan 1957. In 1939 bezochten rond 550.000 personen de Tilburgse bioscopen, in 1940 daalde dit licht tot 460.000 om daarna weer sterk te stijgen tot 900.000 in 1943.²³¹ Na de oorlog steeg het aantal bioscoopbezoekers tot boven de miljoen per jaar in de periode 1952-1957. Na 1957 zette een flinke daling in tot jaarlijks ongeveer 600.000 bezoekers halverwege de jaren zestig.²³² Het aantal bioscopen steeg naar zeven halverwege de jaren zestig. Vooral bij jongeren was de bioscoop populair en werd een belangrijk onderdeel van hun uitgaanscultuur. Het Hoogveld Instituut constateerde in 1958 dat van de jongeren in Tilburg met name de ongeschoolde jongens en meisjes regelmatig de bioscoop bezochten en dat jongens over het algemeen iets vaker gingen dan meisjes. Vergeleken met Eindhoven en Breda bezochten vooral de ongeschoolde jongens in Tilburg frequent de bioscoop.²³³

Voor de Tilburgse werkende jongeren betekende de film op zaterdag- of zondagavond na de fabrieksarbeid of het werk op kantoor een welkome afwisseling en aantrekkelijke vorm van vermaak. De bioscoop was relatief goedkoop en voor veel jongeren heerste rondom het bioscoopbezoek een sfeer van opwindning en sensatie die, onbedoeld, werd opgeroepen door de bevoogdende maatregelen ten aanzien van de film en het bioscoopbezoek. De KFC-kwalificaties zoals 'alleen voor geestelijk volwassenen' en de mede hierdoor opvallende filmadvertenties en reclame-affiches en de bioscoopcontroles wekten sterk de nieuwsgierigheid. Maar ook de films zelf trokken de aandacht. De toenemende stroom Amerikaanse, Franse en Italiaanse films die een andere wereld lieten zien van erotiek, avontuur en geweld boden voor de met een strenge katholieke moraal opgegroeide Tilburgse jeugd een perspectief op bevrijding met sterke seksuele connotaties. De films werden dan ook vanuit deze invalshoek bekeken.

'Ik vond het eigenlijk een sport om toch proberen binnen te komen. En wat zag je dan in zo'n film, een juffrouw in een onderjurk, daar maakte je al een beeld bij, dat was een seksuele ervaring, zo weinig waren wij wat dat betreft gewend. Ik bedoel bloot was

compleet taboe.²³⁴

'Er was een film van Tarzan, ik heb het pas nog tegen m'n dochter verteld, en het ging heel Tilburg rond dat Jane boven aan de rots zo naar beneden dook, met blote buste. Nou, maar dat was sensatie, dat moest men gaan zien, gesprek van de dag.'²³⁵

De grens van 18 jaar had welhaast een magische betekenis. Voor jongeren die nog geen 18 jaar waren, was het een uitdaging om films voor volwassenen te gaan zien. Alle mogelijke moeite werd gedaan om toch maar minsten 18 jaar te lijken. Het enige risico was, en jongeren beseften dat terdege, dat men door Bijzondere Wetten werd teruggestuurd zonder geld terug te ontvangen en dat de ouders werden ingelicht. Een strafsanctie in de vorm van een proces-verbaal was juridisch niet mogelijk, hoewel de gemeentelijke autoriteiten daar nog wel naar hadden gestreefd.

Om ouder te lijken maakten meisjes zich op en trokken hoge schoenen aan. Jongens deden een zware jas van hun vader aan of zetten een hoed of een pet op die toen door veel volwassen mannen werden gedragen. Regelmatig lukte het jongeren op deze manier binnen te komen in films waarvoor zij te jong werden geacht. Maar wanneer men dacht veilig en wel binnen te zijn was daar soms nog de zaalcontrole.

'Je was 17 en dan kocht je een kaartje voor een film van 18 jaar of zo, maar je liep kans dat er dus controle was, gewoon mensen van de politie en halverwege de voorstelling ging het licht aan en dan kwamen ze kijken en als ze dan dachten, want je had geen persoonsbewijs of niks, die haalt het net niet, dan werd je en pleine publiek uit de bioscoop geplukt en dan stond je op straat.'²³⁶

De leeftijdsgrenzen die de KFC aan bepaalde films toekende, stonden niet ter discussie bij het Tilburgse bioscooppubliek. Enig inzicht hierin biedt een in 1961 door *Het Nieuwsblad van het Zuiden* gehouden enquête over de KFC-keuring van de film *Amerika zonder masker* van Reichenbach. De KFC bestempelde de film als een C-2 film, voor volwassenen met voorbehoud. Het aantal voor- en tegenstanders van deze kwalificatie was ongeveer even groot. Het merendeel van de tegenstanders gaf de voorkeur aan een mildere beoordeling in de vorm van een C-1 kwalificatie of een leeftijdsgrens van 14 jaar. Veel mensen gaven te kennen dat de KFC kon volstaan met het aangeven van de leeftijdsgrenzen. De nadere aanduidingen van de categorie C-films was in hun ogen overbodig. De opvatting van *Het Nieuwsblad van het Zuiden* was behoudender over de film was behoudender dan die van de KFC en het bioscooppubliek. De krant zou de film afgekeurd hebben wegens de 'onnodig lang' durende strand-scene en striptease.²³⁷

In Wij Jongeren Nu, de jongerenrubriek van *Het Nieuwsblad van het Zuiden*, werd van 20-11-1959 tot 5-2-1960 eveneens gesproken over de film. Een op het oog aantrekkelijk discussiethema gezien de enorme populariteit van de bioscoop en

de bezorgde reacties hierover onder volwassenen. In de inleiding tot het thema riep redacteur Wouters jongeren (en volwassenen) op hun mening te geven over de verschillende keuringskwalificaties, over de katholieke nakeuring en over de invloed van de film op het leven van mensen. Eén jongere zag in de film een 'leerschool in de vrije tijd' waar 'we een antwoord kunnen vinden op onze levensvragen'²³⁸. Een ander daarentegen zag het bioscoopbezoek als 'het verdrijven van de verveling'²³⁹. De volwassen brieven-schrijvers spraken over de 'stijlloze' films die vaak werden vertoond en iemand bestempelde de film als 'moeder van onze nozems'. Maar een polemiek over de filmkeuring en de bioscoopcontroles, waarop Wouters gerekend had, bleef uit. De KFC-kwalificaties en de politiecontroles stonden niet ter discussie. Voor jongeren behoorden zij onlosmakelijk bij het filmvermaak.

De grote morele bezorgdheid over film en bioscoop onder de Tilburgse gemeentebestuurders, de Plaatselijke Commissie en de Bioscoopraad van direct na de oorlog heeft nog lang sporen nagelaten. De paniekstemming van de eerste jaren naoorlogse jaren waarbij men controle-maatregelen invoerden die verder gingen dan de wet, ebde weliswaar langzaam weg maar men vond dat het bioscoopbezoek nog altijd voor de jeugd de nodige gevaren inhield. In hun opvattingen hierover toonden de lokale verantwoordelijken zich behoudender dan de landelijke keuringsinstanties, zoals de KFC en de Centrale Commissie voor de Filmkeuring. Deze moesten ook met andere belangen, zoals die van de NBB, rekening houden en ontwikkelden bovendien een liberalere houding ten opzichte van het filmvermaak. Als het aan de Tilburgse autoriteiten had gelegen was het bioscooppubliek meer films en filmreclame onthouden in de periode vanaf 1945 tot aan het begin van de jaren zestig dan nu het geval was. Zij hadden dan ook stevige kritiek op de keuringen van de KFC en, op plaatselijk niveau, op de bioscoopexploitanten die in hun ogen op een onverantwoorde manier reclame maakten voor films.

De bioscoopkwestie in Tilburg is een voorbeeld van de manier waarop binnen katholieke kringen en op verschillende niveau's, lokaal en nationaal, het naoorlogs beheer over commerciële vormen van vermaak werd uitgeoefend.²⁴⁰ De belangrijkste inzet hierbij was het behoud van de jeugd, hetgeen een dubbele betekenis had. Enerzijds moest de jeugd beschermd worden tegen het zedelijk verval dat tot uitdrukking kwam in onder meer films en filmreclame; het beeld van de jeugd als slachtoffer. Anderzijds was men bevreesd dat de jeugd zich teveel zou identificeren met vermaaksvormen als film, dans en muziek, waardoor men de greep op de jeugd zou verliezen. De jeugd zou dan een gevaar kunnen vormen voor de openbare orde en goede zeden; het beeld van de jeugd als ordeverstoorder, als *Rebel without a cause*. Hoewel beide beelden van jeugd elkaar voortdurend afwisselden, nam vanaf het einde van de jaren vijftig dit laatste beeld sterk in betekenis toe, terwijl tegelijkertijd het idee van jeugd als een kwetsbare categorie steeds meer naar de achtergrond verdween. De kritiek op films werd minder vaak in termen van zedelijkheid geformuleerd. De rock 'n roll en 'nozem'-films uit de late jaren vijftig en begin jaren zestig werden eerder als ordeverstoring gezien dan

als zedeloos²⁴¹.

Deze reconstructie laat nog iets zien. Zij toont aan hoe veranderingen in vermaaksvormen en opvattingen hierover gepaard gaan met verschuivingen in machtsverhoudingen tussen lokale, nationale en internationale niveau's. De internationale en op consumptie gerichte vrijetijdsmarkt kreeg steeds meer invloed in de jeugdige vermaakswereld en de film veroverde daarin een niet meer weg te denken plaats. De nationale en lokale controles hielden nog lang stand, maar kregen vanaf het einde van de jaren zestig het karakter van een achterhoedegevecht. Hun opvattingen en pogingen om de goede zeden te behouden verloren aan geloofwaardigheid. De bioscoophouders verleenden weliswaar alle medewerking aan de controles, maar dit schaadde hun belangen niet in het minst. Films met titels als *Rode Lippen* en *Liefde en Begeerte* kwamen er toch wel en zouden volle zalen trekken.

DEEL 3

JEUGD TUSSEN TRADITIE EN VERNIEUWING

6. Slotbeschouwing

'The problem of youth was connected to changes in family nurture, education, sex roles, leisure habits, as well as social values and behavioral norms. Above all, youth had become a challenge to an older social order.'

Het probleem dat bestuurders, geestelijken, pedagogen en ouders hadden met de naoorlogse jeugd was het probleem dat men had met een zich vernieuwende maatschappij. In officiële rapporten, in kranteartikelen, in commentaren vanuit wetenschappelijke en confessionele hoek over problemen met de jeugd werden maatschappelijke vraagstukken zichtbaar die het onmiddellijke jeugdprobleem ontstegen. In deze studie heb ik dan ook de analyse van de naoorlogse cultuur van de jeugd en van de 'oplossingen' die werden aangedragen voor het geconstateerde jeugdprobleem en de verschuivingen hierin, verbonden met een beschrijving van bredere maatschappelijke veranderingsprocessen.

In deze slotbeschouwing geef ik in samenvattende en concluderende zin de belangrijkste resultaten van de studie weer.

Nederland herstelt en vernieuwt

In deel 1 van deze studie werd in algemene termen de context van Nederland als een opkomende welvaartsstaat geschetst en in verband gebracht met de ontwikkelingen in de naoorlogse jeugdcultuur. De in deze studie geschetste periode stond in het teken van wederopbouw, sterke economische groei en de opbouw van een verzorgingsstaat. Niet alleen vonden veranderingen plaats in politieke, economische en culturele zin maar ook in kleinschaligere netwerken als gezin, school, buurt, parochie en stad.

Onmiddellijk na de oorlog kende het uitgaansleven een fikse opleving. De bezetter was verdreven en men nam de vrijheid om te genieten. Bioscopen, concerten danszalen en sportwedstrijden werden massaal bezocht. Maar de uitgelaten sfeer die dit 'publieke feest' omgaf verdween spoedig. De oorlog had onmiskenbaar haar sporen van vernieling achtergelaten en het herstel van de schade vergde veel inspanning. Begeleid door een strakke arbeidersmoraal en strikte morele ordehandhaving werkte Nederland aan de wederopbouw, geholpen door de financiële injectie afkomstig van de Marshall hulp.

De noeste arbeid wierp haar vruchten af. De wederopbouwperiode ging omstreeks 1950 geleidelijk over in een fase van aanhoudende economische groei die

de individuele welvaart van vrijwel iedere burger geleidelijk verhoogde en de financiële basis vormde voor de uitbouw van de sociale zekerheid van de verzorgingsstaat. De partijpolitieke kaart bleef na de oorlog tot in de jaren zestig betrekkelijk stabiel. De macht van de confessionelen werd niet aangetast, hoewel de Partij van de Arbeid uitgroeide tot de grootste partij. Met de stabiliteit van de politieke verhoudingen bleven de verzuilde structuren waarlangs in Nederland het maatschappelijk leven was georganiseerd intact. Dit nam echter niet weg dat binnen de zuilen zich wel belangrijke verschuivingen voordeden. Vooral binnen de katholieke zuil, waar een sterk bevoogdende houding en een strenge zedenleer langzaam maar zeker plaats maakte voor minder kleingeestige opvattingen over mens en maatschappij. De eigen verantwoordelijkheid van de gelovige werd steeds meer benadrukt.

Het gezin werd beschouwd als een belangrijke as waarlangs het sociaal en economisch herstel van Nederland zich moest voltrekken. Katholieke politici, kerkleiders en wetenschappers droegen deze reeds voor de oorlog ontstane gezinsideologie verder uit. Concreet betekende dit dat in het ideale huisgezin vader werkte, moeder het huishouden deed en een rijke kinderschare het ideale beeld vervulmaakte. De ontwikkelingen in de vrijetijdsbesteding van de Nederlanders sloten hierbij aan. De vrijetijd werd hoofdzakelijk in gezinsverband doorgebracht. Publieke vermaaksvormen als de bioscoop, toneel- en concertvoorstellingen en sportwedstrijden trokken minder bezoekers. De televisie ontwikkelde zich daarentegen vanaf het einde van de jaren vijftig tot één van de meest populaire vormen van private vrijetijdsbesteding.

De reorganisatie van de stedelijke structuur die in de jaren vijftig versneld werd doorgezet reflecteerde dit gezinscentrisme. De wijk of buurt waar men woonde was in stedenbouwkundige kringen niet meer het centrale uitgangspunt. De wijkgedachte uit de eerste jaren na de oorlog die de wijk als sociale eenheid voorstelde werd in de loop van de jaren vijftig als een anachronisme van de hand gewezen. De wijk was nog wel van belang, maar het gezin vormde voortaan het stedenbouwkundig uitgangspunt. Wijken, parochies en buurten moesten primair woongebieden zijn. Andere facetten van het sociale leven zoals arbeid en vrijetijd konden door de toenemende communicatiemogelijkheden en mobiliteit ook buiten de woonomgeving of in de woning zelf plaatsvinden. Een moderne stad anno eind jaren vijftig en de jaren zestig diende te beschikken over brede wegen die de toenemende verkeersstroom konden opvangen en over ruim opgezette nieuwbouwwijken buiten het stadscentrum die de bevolkingsaanwas konden opvangen en waarin het voor gezinnen comfortabel wonen was. Het gevolg was dat in veel Nederlandse steden de oude wijken in de binnensteden werden afgebroken en de 'onmaatschappelijke' bewoners verplaatst werden naar andere delen van de stad. De traditionele stadswijken of parochies verloren als integratiekader aan betekenis.

Naast deze sociaal-economische, sociaal-culturele en ruimtelijke veranderingen ontwikkelde zich een grootschalige consumptiemarkt. De bestedingen aan consumptie ten behoeve van wonen en vrijetijd namen aanzienlijk toe. Huishoudens

werden verrijkt met werkbeparende elektrische apparaten en in de vrijetijd werden bekende vormen van ontspanning geïntensiveerd en ontstonden ook nieuwe vermaaksvormen, zoals de televisie en het toeren met de auto of de bromfiets. Via de consumptiemarkt drong de commercie verder door in de alledaagse leefwereld van mensen die steeds meer konden kiezen uit een enorm divers aanbod van consumptiegoederen. Met de commercie kregen de massa-media die een noodzakelijke voorwaarde vormden voor de reproductie van de consumptiemarkt definitief een plaats in het sociale leven. Daarmee kreeg de markt van consumptie nationale en internationale dimensies.

De geschetste ontwikkelingslijnen laten een complex en paradoxaal beeld zien. Aan de ene kant ontstaat het beeld van een naoorlogse samenleving die door de snelle economische groei, de toenemende welvaart voor steeds meer mensen en de ingrijpende stedelijke herstructureringen snel veranderde, aan de andere kant suggereren het sterke gezinscentrisme en de hoge mate van verzuiling een starre, statische maatschappij. Een aantal ontwikkelingen was echter in schijn elkaars tegenpolen. Zo zijn het toenemende belang van het gezin als kleinschalige consumptie-eenheid en de schaalvergroting van de produktiemarkt nauw met elkaar verweven. De consumptie-eenheden, gezin of individu, worden kleiner en daardoor tegelijkertijd massaler waardoor een grootschalige produktiemarkt kan ontstaan die op haar beurt de voorwaarden schept om in een kleiner verband te consumeren. Essentieel hierin is de rol van de massa-media die de communicatie tussen grootschalige en niet onmiddellijk aanwezige produktiemarkten én de kleinschalige consumptie-eenheid van gezin of individu mogelijk maakten. Het gezinscentrisme betekende geen sociale isolatie van het gezin, maar kreeg gestalte op het moment dat gezinnen in steeds sterkere mate participeerden in netwerken die verder reikten dan de stad, de buurt of de parochie.

De gevolgen voor cultuur en vrijetijd waren ingrijpend. De lokale omgeving als decor voor de vormgeving van culturele praktijken nam in betekenis af. Door de massa-media en de gestegen mobiliteit kon de culturele horizon worden verbreed en namen culturele praktijken zelf andere vormen aan. In navolging van Thompsons notie 'mediation of modern culture' is dit proces aangeduid met 'mediatisering van cultuur: het proces waarbij in toenemende mate de overdracht van cultuurvormen of culturele boodschappen via de media-industrie tot stand komt. De media-industrie is te beschouwen als een complex netwerk van technische apparaten - televisie, radio en andere audio-visuele apparatuur, kranten, tijdschriften - en het institutionele netwerk waarin deze figureren zoals televisiestations, programma-makers, radio-omroepen, de muziek- en filmindustrie, reclame-makers enzovoorts. Als gevolg van de opmars van de media-industrie ontwikkelde het beeld zich tot een essentiële vorm van communicatie en maakte bovendien communicatie mogelijk tussen zich niet in dezelfde tijd-ruimte context bevindende personen. Beelden waren niet alleen het communicatiemiddel, maar vormden ook de boodschap zelf. Deze ontwikkelingen naar een beeldcultuur zette zich versneld door vanaf de tweede helft van de jaren vijftig.

Het proces van de mediatisering van cultuur laat zich goed beschrijven aan de hand van de ontwikkelingen in het naoorlogse jeugdleven. Er ontwikkelde zich een specifiek op jongeren gerichte consumptiemarkt die nationale en internationale dimensies bevatte. De nozems en de provo's, de rock 'n roll en de beatmuziek vormden markante uitingen van deze nieuwe dimensies binnen de jeugdcultuur. Symbolische betekenissen van muziek, dans, mode, bromfiets en taal gingen meer en meer domineren boven de gebruikswaarden ervan. Die betekenisgeving kwam niet meer zozeer tot stand binnen het traditionele, pedagogische en door volwassenen beheerd referentiekader, maar via het referentiekader van de massa-media. Bemiddeld via tijdschriften, radio, televisie en geluidsapparatuur waren het vooral de Anglo-amerikaanse cultuurelementen en beelden die een belangrijke rol gingen spelen in de vormgeving van nieuwe jeugdculturen en jeugdige identiteiten.

De verdere teruggang in betekenis van lokale integratiekaders en de alliantie tussen jeugd en consumptiemarkt noopten tot andere concepties van jeugd. Dat bleek niet eenvoudig. Het verlies van de traditionele opvoedingskaders waarin volwassenen een dominante rol vervulden viel pedagogen, bestuurders, beleidsmakers, geestelijken en politici zwaar, bevreesd als zij waren voor de nieuwe vormen van vermaak die de jeugd aan hun invloed onttrok. Anderen hechtten in dit opzicht minder aan traditionele overwegingen. Intellectuelen uit confessionele kring en jongere, door Amerikaanse sociologische inzichten beïnvloede bestuurders in de steden toonden zich realistischer en gevoeliger voor de nieuwe mogelijkheden op het terrein van communicatie, cultuur en vermaak. Daarbij kwam het wetenschappelijk debat over jeugd, cultuur en vrijetijd van een sterk moralistisch in een veel meer rationalistisch vaarwater terecht. Sociologen namen hierin het voortouw. Zij relativeerden de paniekverhalen over de massa-jeugd en over de opkomende rock 'n roll cultuur en benadrukten de vrijheidsdrang onder de jeugd.²

Met de case-studie zoals ik die in deel 2 heb uitgevoerd heb ik deze processen op lokaal niveau willen analyseren. Ik ging hierbij op zoek naar de probleemvelden ten aanzien van de jeugd binnen de lokale, katholieke setting van Tilburg vanaf 1945 tot midden jaren zestig, naar de ontwikkelde vormen van beheer over de naoorlogse jeugd en naar de verschuivingen binnen de jeugdcultuur, binnen het alledaagse leven van jongeren en binnen de lokale machtsverhoudingen die zich in de periode voordeden.

De lokale context

Wanneer we in algemene zin de de economische, politieke en culturele veranderingen in Tilburg in de eerste twintig naoorlogse jaren beoordelen, dan kan vastgesteld worden dat Tilburg het karakter van katholieke industriestad overwegend behield. Tot halverwege de jaren zestig bleef Tilburg een industriestad met de textielindustrie als dominante industrietak, hoewel de neergang van de textielindus-

trie zich toen reeds had ingezet en de dienstensector sterk groeide. Tilburg bleef in die periode eveneens een sterk katholieke stad.

De KVP was oppermachtig binnen de lokale politieke verhoudingen, onderwijsinstellingen en instanties voor maatschappelijke zorg waren vrijwel allemaal katholiek, de onkerkelijkheid was relatief laag en de pastoor genoot veel maatschappelijk aanzien. Toch vonden er tegelijkertijd veranderingen plaats binnen de katholieke zuil. Er ontwikkelde zich bij gelovigen vanaf de tweede helft van de jaren vijftig een zelfstandigere, individuelere geloofshouding en het aantal andersdenkenden, echtscheidingen en onwettige geboorten nam toe. Daarbij vertoonde het kerkbezoek in de eerste helft van de jaren zestig een dalende tendens. Ook waren er veranderingen in de institutionele kant van de katholieke zuil. De reorganisatie van het katholieke jeugdwerk en het maatschappelijk werk in Tilburg impliceerde een proces van ontzuiling. Het katholieke particuliere initiatief verloor in dit opzicht geleidelijk terrein aan de lokale overheid. Ik kom hierop in dit hoofdstuk nog terug.

Waar de verschuivingen binnen de lokale katholieke zuil en, tot begin jaren zestig, binnen de lokale industrie betrekkelijk stapsgewijs en onmerkbaar verliepen, deden zich op het terrein van de ruimtelijke ordening van de stad snelle en voor betrokkenen ingrijpende veranderingen voor. Het 72-miljoenen plan zoals dat onder burgemeester Becht gestalte kreeg gaf Tilburg binnen het bestek van een aantal jaren een ander aanzien. Er werden brede ringbanen aangelegd, de in het centrum gelegen volksbuurt de Koningswei werd gesloopt, het spoor werd opgehoogd en er verrezen nieuwe wijken aan de rand van de stad. De oude buurten en parochies werden niet meer als de enige socialisatiekaders gezien. Zij kregen geduchte concurrentie van de moderne nieuwbouwwijken.

Eveneens in snel tempo wijzigde zich de verhouding tussen schoolgaande en werkende jongeren in Tilburg. De jongere die op 13, 14 jarige leeftijd de school verliet om in de fabriek te gaan werken werd steeds schaarser. Halverwege de jaren zestig volgde het merendeel van de Tilburgse jongeren tussen 12-18 jaar het dagonderwijs. Eind jaren vijftig bedroeg dit aantal nog geen 50%.

De lokale overheid toonde niet alleen een grotere bemoeienis met de sociale zorg, ook nam haar aandeel in de organisatie van cultuur en vrijetijd toe. De bouw van de nieuwe stadsschouwburg waardoor Tilburg, anders dan de landelijke tendens, een toenemende aandacht kende voor toneel, opera en ballet en de investeringen in talrijke sportvoorzieningen in de eerste helft van de jaren zestig zijn voorbeelden hiervan. Daarnaast onderging de stedelijke bevolking vanaf de tweede helft van de jaren vijftig de invloed van een bovenlokaal bemiddelde vrijetijdscultuur die vooral bij jongeren zichtbaar was.

Hoe verscheen binnen deze lokale context de jeugd als probleem en wat ondernam men om dit vermeende jeugdprobleem te keren?

Ter bescherming van de jeugd

Evenals in andere Nederlandse steden toonden bestuurders en geestelijken van Tilburg zich onmiddellijk na de oorlog bezorgd over de morele gevolgen van de bezetting. Waar verzet en ongehoorzaamheid tijdens de oorlog bewonderenswaardige daden waren, was het zaak om na de oorlog de bevolking weer in het juiste gareel te brengen. In Tilburg richtten een hoogleraar van de Katholieke Hogeschool en een tweetal hoge ambtenaren van de gemeente het Comité voor Maatschappelijke Wederopbouw op dat zich ten doel stelde de acute sociale problemen het hoofd te bieden. Het werkterrein omvatte zowel vraagstukken van economische aard als van sociaal-culturele en zedelijke aard. Het comité heeft niet lang bestaan, dat was ook geenszins de bedoeling, maar zette wel de toon voor het zedelijkheidsoffensief dat zich, ondanks het verdwijnen van de problemen als arbeidschuwheid en zwarte handel in de eerste maanden na de oorlog, in de jaren daarna over de Tilburgse bevolking verspreidde. In dit zedelijkheidsoffensief werd de bescherming van de jeugd als cruciaal naar voren gebracht. De jeugd werd aan alle kanten bedreigd en als de jeugd verloren zou gaan, zou de toekomst van de samenleving op het spel staan.

Het katholieke zedelijkheidsoffensief manifesteerde zich op velerlei terreinen. Als probleemgebieden werden ervaren de toenemende baldadigheid van de jeugd, het gemengd zwemmen, vermaaksvormen zoals de bioscoop en het dansen, de toename van het aantal zedendelicten waarbij jongeren betrokken waren en homosexualiteit. Daarnaast sprak men over het probleem van het hoge aantal arbeidersjongeren in de stad, want hoewel men vaak sprak over de jeugd in het algemeen werd meestal de arbeidersjeugd bedoeld. Het zedelijkheidsoffensief had een duidelijk klassekarakter.

Het hoogtepunt van de bestrijding van deze gevaren lag in het eerste decennium na de bevrijding. Zo nam de controle op jeugdige baldadigheid en vernielzucht sterk toe werden er strenge regels uitgevaardigd ter regulering van het bioscoopvermaak zoals een legitimatieplicht en werd over een mogelijke opheffing van het verbod op het gemengd zwemmen tot in het begin van de jaren vijftig met geen woord gerept.

Verder liepen de talrijke Tilburgse arbeidersjongeren die op jonge leeftijd in de fabriek gingen werken een groot gevaar. Zij zouden niet opgewassen zijn tegen de onzedelijke invloeden die verbonden waren aan de werkvloer op de fabriek. De stichting Katholiek Vormingscentrum sprak van een ernstige verstoring van de uitgroei naar volwassenheid waardoor op den duur 'de geestelijke gezondheid van de samenleving zelf' aangetast zou worden. Vorming op verschillende levensterreinen achtte men noodzakelijk. In navolging van andere Nederlandse katholieke steden werden in Tilburg Mater Amabilisscholen en Levensscholen opgericht terwijl ook de Dienst voor de Jeugd in de Bedrijven en de (V)KAJ zich intensief bezig hielden met vormingswerk onder de arbeidersjeugd. Hoewel het Tilburgse vormingswerk in de jaren vijftig een sterke groei doormaakte bereikte zij, evenals

het vormingswerk elders in Nederland, in totaal slechts een gering deel van de totale arbeidersjeugd. In de loop van de jaren wijzigden zich de doelstellingen. Deze legden niet meer zozeer het accent op bestrijding van zedeloosheid als wel op persoonlijke groei van de deelnemers.

De direct met sexualiteit verbonden problemen van de zedendelicten en homosexualiteit kregen volop de aandacht in het zedelijkheidsoffensief. De vooroorlogse katholieke houding ten aanzien van homosexualiteit waarbij deze gelijkgesteld werd aan de ergste vorm van ontucht veranderde in Tilburg na de oorlog nauwelijks. De politie constateerde een toename van het aantal zedendelicten en weet dit onder meer aan de stijging van homoseksuele praktijken. Door een intensieve controle op de stedelijke openbare ruimte, geruggesteund door lokale politieverordeningen, probeerde men het onzedelijke tij te keren. Parken, bossen, portieken en urinoirs werden scherp op oneigenlijk gebruik door homoseksuelen gecontroleerd. Ook werden verordeningen opgesteld die het samen zijn van personen van verschillende seksen moesten reguleren. Overigens werd alleen in de niet openbare politierapporten over homosexualiteit geschreven. In de publieke media werd in Tilburg met geen woord over homosexualiteit gerept en ook in de onderlinge sociale verhoudingen was het onderwerp volledig taboe. Zo uitte het zedelijkheidsoffensief zich niet alleen via morele oproepen in de pers, in kerken of in het jeugdwerk of het vormingswerk, maar ook via een disciplinering van de stedelijke openbare ruimte. Er werd gestreefd naar permanent toezicht op het behoud van de goede openbare zeden.

Het zedelijkheidsoffensief dat reeds ver voor de oorlog in gang was gezet en daarna in verhevigde mate terugkeerde, ebde in de loop van de jaren vijftig weg. De restaurateurs onder de katholieke bestuurders, de geestelijken en de pedagogen hadden tot ongeveer halverwege de jaren vijftig, gesteund door de maatschappelijke consensus over de noodzaak tot wederopbouw en morele herbewapening, de wind in de zeilen gehad. Daarna verloren zij terrein. Andere opvattingen over sexualiteit, sekse-verhoudingen en goede zeden werden steeds manifester binnen katholieke kring. Maar deze ontwikkelingen kenden op lokaal niveau een eigen invulling en een eigen tempo. Zo veranderde de houding over homosexualiteit in Tilburg tot halverwege de jaren zestig nauwelijks, zowel onder bestuurders en geestelijken als onder de lokale bevolking. De genuanceerde denkbeelden over homosexualiteit die zich in bredere katholieke kring vanaf de tweede helft van de jaren vijftig begonnen te openbaren kregen hier pas veel later hun concrete vertaling.

In andere opzichten vonden de verschuivende opvattingen onder katholieken wel gehoor in de lokale context van Tilburg. Het gemengd zwemmen werd, onder expliciete verwijzing naar discussies hierover in landelijke bladen, vanaf 1954 geleidelijk ingevoerd en de lokale bestuurders ontwikkelden een iets tolerantere houding ten aanzien van het bioscoopbezoek van jongeren. Daarnaast verdween de kwalificatie onzedelijk, voorheen gebruikt voor uiteenlopende zaken als films, advertenties, vermaaksvormen en gedragsvormen, geleidelijk van het toneel. Zij

werd alleen nog tot in de jaren zestig in verband gebracht met homo-sexualiteit.

Ook binnen het katholieke jeugdwerk ontstonden er andere concepties van jeugd en zedelijkheid. In de eerste tien jaren na de oorlog stonden hierin de al voor de oorlog populaire katholieke jeugdbewegingen centraal. Wilde de jeugd niet afglijden naar een onverantwoord moreel peil waardoor zij een gevaar kon vormen voor de samenleving, dan moest zij 'opgevangen' worden in door volwassenen geleide jeugdbewegingen. De verkenners, de gidsen en de gilden maakten in de eerste tien jaren na de oorlog een fikse groei door, hoewel het grootste deel van de arbeidersjeugd ongeorganiseerd bleef. Na die tijd stokte de groei, snel gevolgd door een sterk dalende populariteit onder jongeren maar ook onder jeugdleiders en kapelaans die de jeugd op een andere manier wilden aanspreken en organiseren. In deze herstructurering van het katholieke jeugdwerk vinden we echter niet alleen de afzwakking van het zedelijkheidsoffensief weerspiegeld, maar ook belangrijke veranderingen in sociaal en cultureel opzicht. In het onderstaande ga ik hier nader op in.

Jeugdcultuur in verandering en conflict

De analyse van de herstructurering van het katholieke jeugdwerk is in de studie verbonden met processen van ontzuiling, met de stedelijke modernisering en met veranderingen in (jeugd)cultuur en de katholieke ideologie. Hierbij is onderscheid gemaakt in wat bekend stond als het bijzonder jeugdwerk en het 'gewone' katholieke jeugdwerk.

Het bijzonder jeugdwerk was een onderdeel van de onmaatschappelijkheidsbestrijding. Het nam jarenlang de belangrijkste plaats hierbij in omdat de jeugd als aangrijpingspunt diende om de onmaatschappelijkheidsbestrijding vorm te geven. Na de oorlog ontstonden in Tilburg twee organisaties die de zogenoemde onmaatschappelijke gezinnen wilden bereiken: Stichting Wijkwerk en de Stichting Jeugdzorg en Gezinswerk Don Bosco. Don Bosco was een initiatief van paters Capucijnen terwijl in de stichting Wijkwerk vooral de lokale burgerij vertegenwoordigd was. De werkwijze van beide organisaties betekende een breuk met de traditionele armenzorg van voor de oorlog. Voortaan werd de onmaatschappelijkheidsbestrijding vanuit de wijk zelf aangepakt, waarbij de wijkhuizen en de van daar uit opererende maatschappelijk werksters een essentiële rol vervulden. Het werk van Wijkwerk en Don Bosco was weliswaar in een aantal wijken geïntegreerd maar op stedelijke schaal gezien stond het geïsoleerd. Hierin kwam aan het einde van de jaren vijftig verandering. De tweede naoorlogse nota over de onmaatschappelijkheidsbestrijding in Tilburg in 1958 definieerde onmaatschappelijkheid als een stedelijk probleem dat door verschillende samenwerkende instanties op stedelijk niveau aangepakt diende te worden. De achtergrond van deze ommezwaai in de onmaatschappelijkheidsbestrijding was dat op dat moment het probleem van de onmaatschappelijken de stedelijke modernisering in de weg stond. De volksbuurt

de Koningswei, gelegen in hartje stad, vormde letterlijk een sta-in-de-weg voor de bouw van brede verkeerswegen. De Koningswei viel dan ook in het begin van de jaren zestig in het geheel onder de slopershamer en haar bewoners werden over verschillende wijken van de stad verspreid.

Tegelijkertijd werd de onmaatschappelijkheidsbestrijding en in het verlengde daarvan het gehele maatschappelijk werk op een andere bestuurlijke leest geschoeid. Het particulier initiatief, nog zo dominant aanwezig in Wijkwerk en Don Bosco, verdween na de fusie tussen beide stichtingen in de Katholieke Stichting voor Bijzonder Gezinswerk en Jeugdzorg Tilburg naar de achtergrond. Daarmee nam ook de rol van de geestelijkheid in betekenis af, terwijl de lokale overheid steeds meer haar stempel drukte op het maatschappelijk werk. De parochie-indeling die tot dusver binnen het maatschappelijk werk was gehanteerd maakte meer en meer plaats voor een wijkindeling. De veranderingen binnen de onmaatschappelijkheidsbestrijding brachten dus ook een proces van ontzuiling binnen het lokale sociale werk op gang.

Waar in de ontwikkelingen binnen het bijzonder jeugdwerk processen van ontzuiling en stedelijke modernisering samenkwamen, staan de veranderingen binnen het algemene katholieke jeugdwerk model voor verschuivingen in de katholieke houding ten aanzien van de jeugd en in de jeugdige vrijetijdscultuur.

De katholieke jeugdbewegingen zoals de verkenner, de gidsen en Jong Nederland verloren vanaf de tweede helft van de jaren vijftig aan aantrekkingskracht bij de jeugd. Vooral jongeren vanaf een jaar of 16 liepen steeds minder warm voor deze vorm van vrijetijdsbesteding. De jeugdbewegingen verdwenen weliswaar niet geheel, maar het ledenaantal en de maatschappelijke status daalde sterk. Hierbij moet worden aangetekend dat deze traditionele vorm van katholiek jeugdwerk nooit een massale aanhang heeft gekend. Er vond dus geen massale overloop plaats vanaf de tweede helft van de jaren vijftig van het traditionele jeugdwerk naar andere vormen van vrijetijdsbesteding. De teloorgang van het aloude jeugdwerk was echter wel een symbool van het failliet van een strak georganiseerde vrijetijdsbesteding van jongeren.

Er ontstonden nieuwe activiteiten in de parochiehuizen. In katholieke kring werden de open vormen van jeugdwerk steeds meer toegejuicht. Het open jeugdwerk kende geen lidmaatschappen noch een strakke organisatie. Sportactiviteiten, vrij toegankelijke spelletjesavonden en door jongeren zelf georganiseerde 'bonte' avonden met dans, toneel en cabaret voerden de boventoon. Dit jeugdwerk dat vooral veel arbeidersjeugd trok, kende in Tilburg een grote populariteit.

In de nieuwe kaders van het open jeugdwerk paste ook een uitbreiding van de doelgroep. Het katholieke jeugdwerk wilde ook jongeren vanaf een jaar of 17 bereiken via het opzetten van voor hen aantrekkelijke activiteiten. Eind jaren vijftig werden in een aantal parochiehuizen instuifavonden voor de oudere jeugd georganiseerd waar op muziek van live-orkesten gedanst werd. Het initiatief hiervoor was vaak afkomstig van jonge jeugdleiders. Deze instuiven speelden zo in

op nieuwe tendenzen in de jeugdige vrijetijds cultuur. Maar hun betekenis reikte verder. Zij vormden tegelijk ook bases van waaruit de vrijetijds cultuur verder lokaal vormgegeven kon worden. Gaandeweg raakten de instuiven, onder invloed van veelal door jongeren gedomineerde besturen onafhankelijker van het parochiële jeugdwerk en ontwikkelden zich tot jeugdsociëteiten met een aanbod van muziek- en dansvermaak voor jongeren uit de gehele stad. De instuiven ondervonden al snel navolging buiten de kaders van het jeugdwerk om. In de eerste helft van de jaren zestig werden in hoog tempo, vaak door jongeren zelf, jeugdsociëteiten ofwel jeugdsozen opgericht, vooral in commerciële lokaliteiten als café's en danszalen. In totaal bereikten de jeugdsozen ieder weekend een paar duizend jongeren in de leeftijd van 16-24 jaar, een even hoog aantal als de grote publieke dancings in de stad.

De commerciële jeugdsozen boden, meer nog dan de parochiesozen, aan de jeugdige bezoekers een geheel eigen atmosfeer waarin muziek een essentiële rol speelde. De jazz had jarenlang het uitgaansleven gedomineerd, maar voor deze nogal brave muziekvorm was in de jeugdsozen weinig plaats. De live-orkesten speelden de rock 'n roll van grote Amerikaanse sterren en, in de loop van de eerste helft van de jaren zestig, de meer op Engeland georiënteerde beatmuziek. Jongeren maakten kennis met deze nieuwe muziekvormen via televisie, radio, film en diverse muziekbladen. Evenals de jeugdsozen schoten de rock 'n roll en beatorkesten in Tilburg als paddestoelen uit de grond. De succesvolle orkesten mochten in de bekende sozen optreden, andere in kleinere parochiehuizen of op dansavonden in kleine plaatsen buiten Tilburg.

Maar de jeugdige vrijetijds cultuur bestond niet alleen uit jeugdsozen en orkesten. Vanaf 1960 werden in Tilburg talrijke tienergala's gehouden, in 1961 bezocht het Duitse teenager sterretje Conny Froboess de stad en in de lokale pers werd steeds meer aandacht besteed aan muziek, mode en dans. Daarnaast richtte een aantal jongeren een jongerenblad op met daarin veel aandacht voor de Tilburgse jeugdsozen, voor rock 'n roll en beatmuziek en met veel kritiek op vooral de lokale burgerij. En ook Tilburg kende vanaf het einde van de jaren vijftig zijn nozems, vetkuiven en provo's en de daarbij horende ordeverstoringen. Verder waren films en muziekbladen belangrijke media waarin met nieuwe jeugdige identiteiten kennis werd gemaakt.

Zo ontwikkelde zich in Tilburg een jeugdcultuur die niet zozeer wortelde in lokale netwerken, maar haar symbolische vormen ontleende aan bovenlokale praktijken. De opkomst van de rock 'n roll en beatcultuur, de nieuwe dansvormen, de leren jacks en de lange haardracht, de brommer als statussymbool en de openlijke kritiek op de burgerij waren nationale en internationale fenomenen, verspreid via verschillende media-kanalen. Weliswaar speelde het katholieke jeugdwerk in op nieuwe elementen in de jeugdige vrijetijds cultuur, maar zij kon hierin uiteindelijk geen rol van betekenis vervullen. In de vormgeving van hun vrijetijd raakten jongeren onafhankelijker van hen direkt omringende volwassenen als ouders, jeugdleiders en kapelaans. Hun vrijetijd werd niet meer zozeer

gedomineerd door deelname aan door volwassenen georganiseerde vrijetijdsactiviteiten, maar stond steeds meer in het teken van actieve consumptie van de producten die de markt hen bood.

Maar evenmin als culturele vernieuwing zich in een sociaal vacuüm voltrekt, ontwikkelt zij zich probleemloos en zonder conflicten. In hoofdstuk 5 heb ik laten zien hoe het jeugdige bioscoopbezoek dat een belangrijke rol speelde in de jeugdige uitgaanscultuur in Tilburg aan controle onderhevig was. In de eerste jaren na de oorlog achtten B&W van Tilburg het zedelijk gevaar van het ongeoorloofd bioscoopbezoek van jongeren extreem hoog, getuige de invoering van de legitimatieplicht die tegen de wet inging en daardoor snel moest worden afgeschaft. De toonzetting ten aanzien van het filmbezoek door de jeugd werd in de jaren daarna gematigder. Men achtte een gedegen controle bij de ingang van de bioscopen afdoende. In de opvattingen over films en filmreclame bleven echter de Tilburgse Bioscoopraad en de Plaatselijke commissie van Toezicht op de Bioscopen, die de lokale norm vertegenwoordigden, behoudender dan de nationale instellingen op het gebied van de filmkeuring.

Ook de jeugdsozen stonden aan kritiek en controle bloot. Zij werden gecontroleerd door de politie die lette op de leeftijd van de bezoekers, de sfeer in de zaal en de gedragingen van de jongeren. Waar het in de ogen van de controleurs te intiem aan toe ging en de zaal te weinig verlicht was, werd opgetreden. Incidenteel leidde dit tot sluiting van de betreffende jeugdsoos.

De opkomst van nieuwe jeugdculturele identiteiten zoals de nozems, de vetkuiven en de provo's verliep evenmin probleemloos. In 1959 werd in de lokale pers in negatieve bewoordingen uitgebreid gewag gemaakt van het fenomeen nozem en een ruzie tussen een aantal jongeren uit verschillende delen van de stad werd door politie en pers onmiddellijk gekwalificeerd als een 'nozemoorlog'. Het optreden van de politie was overeenkomstig de ernst van deze kwalificatie. Ook de vetkuiven en de provo's veroorzaakten zo'n vijf, zes jaar later ordeverstoringen.

Hoewel de reacties van plaatselijke autoriteiten zoals het gemeentebestuur en de politie op deze nieuwe jeugdculturele uitingen overwegend afwijzend waren, bevatten zij toch elementen van begrip voor de moderne jeugd. De controle op de jeugdsozen werd door de politie naar eigen zeggen verricht met oog voor de 'moderne verlangens' van de jeugd. Het jeugdvermaak zoals dat zich vanaf het einde van de jaren vijftig ontwikkelde werd niet zozeer als mogelijk onzedelijk, zoals in de eerste jaren na de oorlog, bestempeld, maar als mogelijk ordeverstorend. Er werden geen pogingen ondernomen om bepaalde culturele praktijken te verbieden; de nadruk lag op het controleren van het vermaak, waarbij traditionele opvattingen nog altijd sterk aanwezig waren.

Impliciet betekende dit een erkenning van de nieuwe jeugdige vermaakscultuur. Men kon ook moeilijk anders gezien de bovenlokale dimensies hiervan. Kon men nog wel de specifieke uitingen controleren, het gehele achterliggende netwerk van de internationale muziek-, dans- en modecultuur en de media ontsteeg de lokale controle. Bovendien, de vernieuwingen binnen de jeugdcultuur waren een gevolg

van dezelfde ontwikkelingen die tesamen een modernisering van de samenleving inhielden en die voor de meeste burgers het levenspeil verhoogden. De kwalificatie 'moderne jeugd' was, wellicht vaak onbewust, niet alleen maar negatief bedoeld.

Hoe ontwikkelde zich in deze verschuivende context het alledaagse leven van de Tilburgse jongeren? In hoofdstuk 4 heb ik dit beschreven via gebruikmaking van de biografische interviews en de jongerenrubriek in de lokale pers. In de gezinnen waar de Tilburgse jongeren opgroeiden vonden er vooral veranderingen plaats op materieel vlak. Vanaf de tweede helft van de jaren vijftig werd dit merkbaar; de eerste tien jaren na de oorlog was er voor de grote Tilburgse arbeidersgezinnen geen luxe weggelegd. Televisie, auto en geluidsapparatuur kwamen daarna pas binnen bereik.

De arbeidsdeling binnen de gezinnen was strikt geregeld. Aan het hoofd van het gezin stond vader die buitenshuis werkzaam was. De taak van de moeder was op de eerste plaats het verzorgen van de kinderen en het huishouden draaiende houden. Indien mogelijk verhoogde zij door thuiswerk de gezinsinkomsten. Wanneer de kinderen rond 15 jaar oud waren gingen zij buitenshuis werken. Op zo'n manier werd eveneens het gezinsinkomen op een hoger peil gebracht. Maar ook gebeurde het frequent dat de dochters een taak kregen toebedeeld in de opvoeding van de kleinere kinderen en in het huishouden.

In de verhoudingen tussen ouders en kinderen veranderde er weinig. Jongeren hadden het meeste contact met hun moeder. Vader beschikte wel over autoriteit, maar was veelvuldig van huis en bemoeide zich vooral met belangrijke zaken als school, werk en het tijdstip van thuiskomst. Over voor jongeren actuele onderwerpen als uitgaan, relaties en sexualiteit werd niet gesproken. Ouders wilden en konden daar niet over praten, opgegroeid als zij waren met een strenge katholieke moraal waarin het praten over intimiteit taboe verklaard was. Sexuele voorlichting werd overgelaten aan de school of het vormingswerk en in enkele gevallen gaven ouders aan hun kinderen een in bedekte termen geschreven voorlichtingsboekje.

Het alledaagse leven van jongeren werd ook voor een belangrijk deel beïnvloed door de katholieke context waarin zij leefden. De herinneringen daaraan bleken tijdens de interviews nog sterk aanwezig. Het katholieke geloof, de kerk en de katholieke gebruiken werden in de gesprekken, dus achteraf, niet altijd als positief gekenschetst, maar zij werden in de betreffende periode niettemin als een gegeven ervaren. Het belangrijkste ritueel vormde het kerkbezoek. Tijdens de lagere school bezocht de jeugd de kerk iedere dag voor aanvang van de lessen. Na de lagere school werd volstaan met het bijwonen van de mis op zondag. Hoewel sommige jongeren, veelal afkomstig uit ongeschoolde arbeidersmilieus, de zondagsplicht verzaakten, bleef dit tot halverwege de jaren zestig voor de meeste jongeren een normaal ritueel. In het geheel genomen was het katholieke geloof voor jongeren nog volstrekt aanvaardbaar, maar de kritiek hierop werd luider. De biecht stond als religieuze praktijk scherp aan kritiek van jongeren bloot. Zij werd als nutteloos ervaren en veel jongeren probeerden dan ook zich hieraan te onttrekken. De afkeuring gold ook de Maria Congregatie, de Heilige Familie en de kerkelijke

plicht om op zondag naar de mis te gaan. Jongeren stonden een individuelere geloofsbeleving voor waarin men zelfstandig zou kunnen beslissen over de invulling van het geloof. De bevoogdende houding van de katholieke kerk werd steeds sterker afgewezen.

De kaders van gezin en geloof, hoewel aan veranderingen onderhevig, boden jongeren weinig aantrekkelijke perspectieven. Daarentegen werd in de context van danszaal, instuif, jeugdsoos of stadscentrum met nieuwe omgangsvormen geëxperimenteerd en over intieme onderwerpen gepraat. Deze lokaties waren vrij van het toezicht van ouders, leerkrachten en geestelijkheid en bovendien niet sexe-gescheiden. Voor veel jongeren was het echter wel noodzakelijk zich ten opzichte van het gezin vrijheden toe te eigenen. Om een vriend of vriendin te ontmoeten of om extra uit te gaan werden de huisregels daarom nogal eens overtreden.

De nieuwe vrijheden kwamen ook in de opvattingen over de sekse-verhoudingen terug. Naast de interviews illustreren de discussies in de rubriek Wij Jongeren Nu, die van 1958 tot 1962 in *Het Nieuwsblad van het Zuiden* verscheen, deze ontwikkeling. Jongeren bekritiseerden zowel het standpunt van hun ouders als de strenge katholieke moraal en stonden lossere omgangsvormen en opvoedingsstijlen voor. Hierin paste een beperkte seksuele omgang en het gezamenlijk op vakantie gaan, waarbij zij sterk een beroep deden op de eigen verantwoordelijkheid. Opvallend was dat de jongeren in deze opvattingen werden gesteund door de redacteur van de rubriek, de priester Wouters, die, zo bleek ook uit zijn opvattingen over andere kwesties, als een vertegenwoordiger kan worden beschouwd van een katholiek humanisme zoals dat zich vanaf de tweede helft van de jaren vijftig verspreidde.

Deze studie laat een wisselend beeld zien van continuïteit en verandering op lokaal niveau in de naoorlogse periode tot omstreeks midden jaren zestig. De idee van de statische jaren vijftig en in het verlengde hiervan de dynamische jaren zestig moet, om met Sontag te spreken, als een produkt van een onvruchtbaar decenniumdenken van de hand gewezen worden. Veel processen die zich vanaf de tweede helft van de jaren zestig scherp openbaren zoals de ontzuiling, de seksuele revolutie, de wijzigingen in de gezagsverhoudingen en een nieuwe jeugdige vrijetijdscultuur hebben hun voorbodes in de periode daarvoor. Er is geen sprake van een scherpe breuk. Hoewel de organisatie van het maatschappelijk leven in de jaren vijftig nog volgens de zuilen verliep, tekenden zich in de tweede helft van de jaren vijftig ontzuilingstendenzen af, zoals de reorganisatie van het onmaatschappelijkheidswerk in Tilburg aantoont. En terwijl het katholieke geloof en de katholieke praktijken in Tilburg in de jaren vijftig en begin jaren zestig nog altijd fier overeind stonden, was het katholieke geloof op hetzelfde moment aan ingrijpende veranderingen onderhevig. Het verloor gaandeweg haar sterk bevoogdend karakter en liet meer speelruimte aan het individu. Vormden de processen van ontzuiling en de veranderingen binnen het katholieke geloof de ondergrondse dynamiek van de jaren vijftig, de culturele veranderingen zijn duidelijker aanwijsbaar, zoals de analyse van de opkomst van de rock 'n roll en beatcultuur aantoont. De her-

structurering van het jeugdwerk in de jaren vijftig vormde een uiting van deze ideologische en culturele verschuivingen en tegelijkertijd maakte zij in Tilburg een verdere ontwikkeling van de nieuwe jeugdcultuur mede mogelijk. Voor de leefwereld van jongeren hadden deze verschuivingen belangrijke gevolgen. Was het alledaagse leven voor hen eerst nog een intense lokale ervaring, de jeugdculturele veranderingen verruimden het (cultureel) perspectief ingrijpend.³ Het gevolg was een verschuiving in de sociale bindingen waarin jongeren werden opgenomen. De lokale elite, de geestelijkheid en de traditionele jeugdbewegingen boetten aan betekenis in terwijl de invloed van en de controle door de groot-schalige produktiemarkt, de massa-media en het vriendennetwerk sterk toenamen. Ouders bleven onveranderd een belangrijk referentiekader, maar in de vrijetijd onttrokken jongeren zich in toenemende mate aan hun gezag. De vrijetijd ontwikkelde zich tot het domein bij uitstek waar zich nieuwe jeugdige handelingsruimten uitkristalliseerden.

Op theoretisch niveau is deze studie geformuleerd als een studie naar jeugdculturele transformaties binnen de context van een katholieke ideologie. Ideologische praktijken heb ik opgevat als praktijken die relaties van dominantie (machtsrelaties) (re)produceren. De dominantie is, in tegenstelling tot wat (neo) marxisten stellen, echter nooit volledig. Het handelen van individuen is nooit geheel terug te leiden tot de ideologische context waarin het handelen zich afspeelt. Er zijn altijd mogelijkheden voor momenten van verandering of verzet die echter contextgebonden zijn. Wat het begrip cultuur betreft is in deze studie een contextueel perspectief gebruikt. Dit perspectief benadrukt dat in cultuur-analyse de sociaal-historische contexten waarin culturele praktijken vorm krijgen centraal dienen te staan. Daarnaast worden culturele veranderingen als conflictueuze en niet eenduidige processen opgevat waarbij machtsstrategieën een belangrijke rol spelen.

De studie laat zien hoe ideologische en culturele veranderingen zowel los van elkaar optreden als elkaar beïnvloeden. Zowel binnen de katholieke ideologie als de jeugdcultuur deden zich verschuivingen voor. Het katholieke zedelijkheidsoffensief van na de oorlog dat ervan uitging dat de jeugd omringd was door enorme gevaren nam in de loop van de jaren vijftig aan scherpte af. Nieuwe denkbeelden over jeugd, zedelijkheid en vrijetijd wonnen terrein, hetgeen concreet tot uiting kwam in de lokale wetgeving ten aanzien van de openbare zeden en vormen van vermaak, en een herstructurering van het katholieke jeugdwerk.

Tegelijkertijd ontstonden nieuwe vormen van jeugdcultuur, relatief los van de dominante katholieke ideologie. Jongeren speelden een actieve rol in deze (jeugd)culturele veranderingen. Niet als volledig autonome individuen, maar als 'handelende actoren' die in de vormgeving van culturele praktijken gebruik maakten van de nieuwe mogelijkheden die hen geboden werden. Zij oefenden steeds meer kritiek uit op elementen van de katholieke ideologie en onttrokken zich in hun vrijetijd aan de katholieke kaders door het zelf opzetten van activiteiten. Het gevolg was dat de katholieke ideologie als vormgever van de sociale orde,

zeker in het alledaagse leven van jongeren, in betekenis afnam. Daarmee traden er verschuivingen op in de lokale machtsrelaties.

Verschuivende machtsverhoudingen

De ideologische en culturele verschuivingen die zich vooral vanaf de tweede helft van de jaren vijftig in Tilburg voordeden impliceerden ingrijpende wijzigingen in de lokale machtsverhoudingen. In de eerste jaren na de oorlog drukte het netwerk van de geestelijkheid, de fabrikanten en het particulier initiatief nog een belangrijke stempel op de lokale sociale verhoudingen. De parochie vormde naast het gezin een belangrijk socialisatiekader én machtsbasis voor de geestelijkheid en fabrikanten. Immers, veel Tilburgse arbeiders werkten, woonden en recreëerden in dezelfde parochie. De patronaten en katholieke jeugdbewegingen waren nog van groot belang voor de vrijetijd van de jeugd.

Dit beeld wijzigde zich langzaam maar zeker vanaf de tweede helft van de jaren vijftig. De lokale economie bevond zich toen in een overgangsfase van een industriële naar een dienstverleningseconomie, een proces dat ten koste ging van de textielindustrie en daardoor de machtspositie van de textielfabrikanten aantastte. Vanaf de tweede helft van de jaren zestig raakte dit proces in een stroomversnelling. Daarnaast verloor de geestelijkheid terrein, hetgeen zich uitte in de teruggang van de invloed van het particulier initiatief binnen het sociale werk en binnen de organisatie van de vrijetijdsbesteding van de jeugd. Bovendien werd als gevolg van de stedelijke modernisering de rol van parochies als sociaal integratiekader teruggedrongen. 'Winnaars' in dit proces waren de lokale overheid die in toenemende mate de rol van het particulier initiatief overnam en de grootschalige consumptiemarkt waarop de jeugd zich in haar vrijetijd steeds meer ging richten.

Opvallend is de houding van de geestelijkheid binnen dit proces van verschuivende machtsverhoudingen. Zij deinde vrijwel zonder zichtbaar protest of verzet met de golven van de veranderingen mee. Waar in de eerste naoorlogse jaren, en dat gold tevens in bredere katholieke kring, het particulier initiatief de motor van het sociale werk diende te zijn, stemde de Tilburgse geestelijkheid een aantal jaren later in met een veel grotere rol van de lokale overheid. Evenzo verzette zij zich niet tegen de aantasting van het belang van de parochie als gevolg van de stedelijke modernisering en de reorganisatie van het maatschappelijk werk. En wat de jeugdculturele veranderingen aanging, probeerden het katholieke jeugdwerk in bepaalde opzichten en op haar manier zich eerder hierbij aan te sluiten dan deze te veroordelen.

De verklaring voor deze meegaande houding is meervoudig. In het algemeen kan gezegd worden dat de geestelijkheid weliswaar aan feitelijke macht verloor, maar niet buitenspel werd gezet. Bij de institutionele veranderingen van het maatschappelijk werk waren zij betrokken en de nieuwe organisaties die in de eerste helft van de jaren zestig ontstonden droegen nog alle een officieel katholiek stempel. Als aalmoezeniers speelden geestelijken in het uitvoerend maatschappelijk werk

dan ook nog een rol.

Daarnaast was de rol van het parochiële jeugdwerk in de vrijetijdsbesteding van de jeugd nog niet geheel uitgespeeld. Zeker, de jeugdbewegingen hadden hun beste tijd gehad maar de open vormen van jeugdwerk voor jongeren tussen 12 en 17 jaar trokken in Tilburg een groot publiek en de instuiven waren in sommige parochiehuizen eveneens een succes.

Van groot belang was ook het feit dat het katholieke karakter van Tilburg tot halverwege de jaren zestig goed bewaard bleef. De veranderingen hierin verliepen bijna onmerkbaar. Verreweg het grootste deel van de bevolking bleef katholiek, stemde KVP, liet haar kinderen dopen en bezocht de mis op zondag. De pastoor en de kapelaan genoten nog altijd maatschappelijk aanzien. Maar toch, deze sociale status was steeds minder verbonden met feitelijke macht.

Noten

Inleiding

1. Rosenzweig, 1983.
2. Ibidem p. 4.
3. Fass, 1977.
4. Ibidem pp. 367-368.
5. Gillis laat deze hoogtijdagen van de jeugdbeweging lopen van 1900-1950: 'The era of adolescence'. Zie Gillis, 1981.
6. Akkerman en Stuurman, 1985.
7. Het begrip 'sociale' is ontleend aan Donzelot die het omschrijft als een nieuwe vorm van sociale regulering en machtstechnieken die vanaf de 19e eeuw zijn ontstaan en de verbetering van de kwaliteit van het leven voorstaan. Zie Donzelot, 1979.
8. De Liagre Böhl en Meershoek, 1989.
9. Galesloot en Schrevel (red.), 1987.
10. Du Bois-Reymond en Meijers (red.), 1987.
11. Tillekens (red.), 1990.
12. Zie voor recente overzichten van de relatie tussen geschiedenis en sociale wetenschappen o.a. Vries, 1991 en Sanders e.a. (red.), 1991.
13. Zie voor een gedegen inleiding van het cultuuronderzoek van het CCCS binnen de Nederlandse sociale wetenschappen *Te Elfder Ure*, 1983.
14. Het toenemend besef van het pluriforme karakter van vrijetijd en cultuur is het resultaat van zowel veranderingen in de maatschappelijke werkelijkheid als van veranderingen in de wetenschappelijke perceptie van die werkelijkheid. Zie Mommaas, 1991 p. 297.
15. Van de Weijer, 1955.
16. Stuurman, 1985 pp. 220-221.
17. Van het computerprogramma Kwalitan heb ik gebruik gemaakt om de interviews op te slaan, te coderen en in trefwoorden onder te verdelen, een continue proces dat door deze 'automatisering' snel en nauwkeurig verliep.
18. Zie Bertaux, 1981.
19. Zie voor een onderscheid tussen interne en externe validering Du Bois-Reymond en Wagemakers (red.), 1983 p. 24.

Hoofdstuk 1

1. Interview 1, man (1942)
2. Althusser, 1978 p. 91. Dit vormt één van de drie stellingen die Althusser bespreekt in zijn beroemd geworden artikel *Idéologie et appareils idéologiques d'Etat* (Notes

pour une recherche). De andere twee stellingen luiden: 'De ideologie stelt de imaginaire verhouding van de individuen tot hun werkelijke bestaansvoorwaarden voor' en 'de ideologie heeft een materieel bestaan'. Ik baseer me hierbij op de Nederlandse vertaling, verschenen in *Te Elfder Ure* 24, 1978.

3. Ibidem p. 92.
4. Ibidem p. 84.
5. Ibidem p. 89. Althusser koppelt hier menselijke ideeën direct aan de materiële handelingspraktijk. De ideeën bestaan als het ware in de handelingen. Hij verwijst in dit verband naar Pascal die het begrippenschema van de ideologie omkeert en stelt dat de praktijk van het neerknielen en het bidden het geloven als resultaat heeft.
6. Ibidem p. 70.
7. Thompson, 1990. In dit boek bekritiseert Thompson verschillende ideologie- en cultuurbegrippen. Op basis hiervan formuleert hij nieuwe concepten van cultuur en ideologie die hij inzet om de relatie tussen deze concepten en de massa-communicatie - door hem als het centrale kenmerk van de moderne cultuur beschouwd - te duiden. In de verschillende debatten over cultuur is volgens Thompson de betekenis van de massa-communicatie zwaar onderbelicht gebleven.
8. Ibidem p. 86.
9. Zie bijvoorbeeld Miedema en Janssen, 1986. Daarnaast zijn tal van etnografische studies verschenen die weliswaar niet de relatie tussen cultuur en ideologie problematiseren, maar wel inzicht geven in de reproductie van jeugdculturen. Zie o.a. Hazekamp, 1985; de Waal, 1989; Naber, 1992. Zie voor een voorbeeld van arbeiderscultuur en ideologie de studie naar katholieke schoenmakers in Midden-Brabant van Kalb, 1988. Mijn doctoraalscriptie betrof een studie naar de reproductie van een eigen jeugdcultuur van werkloze jongeren. De werkloosheidscultuur die deze jongeren reproduceerden steunde vooral op ingrediënten van de arbeiderscultuur waar zij afkomstig uit waren. Deze werden echter op een eigen wijze ingepast in hun alledaagse werkloosheidsbestaan. Van den Heuvel e.a., 1986.
10. Thompson, 1990 p. 89.
11. Giddens, 1984 p. 25.
12. Ibidem p. 24.
13. Thompson, 1990 p. 56.
14. Alledaags leven; Vrijetijd en Cultuur. Conferentie over recente ontwikkelingen in vrijetijds- en cultuurstudies, Tilburg, december 1985. Balans en Perspectief van de Nederlandse Cultuurgeschiedenis, Utrecht, oktober 1989.
15. Zie van Zuilen en Klaassen, 1991 p. 65.
16. Willis, 1977.
17. Willis, 1983.
18. Ibidem p. 133.
19. Thompson, 1990 p. 129. De cultuurconcepties van Tylor en Malinowski zijn volgens Thompson belangrijke voorbeelden hiervan. Zie Tylor, 1903 en Malinowski, 1931.
20. Zie ook Giddens' opmerkingen over dubbele hermeneutiek. De dubbele hermeneutiek is volgens Giddens kenmerkend voor de sociale wetenschappen. De sociale werkelijkheid die de sociale wetenschappen bestuderen is een reeds door handelen-

de actoren geïnterpreteerde werkelijkheid: 'Die sociale werkelijkheid wordt al begrepen, gekend en beschreven door actoren die haar steeds opnieuw constitueren.' Zie Giddens, 1984 p. 284.

21. Thompson, 1990 p. 135.
22. Ibidem p. 136.
23. Thompson noemt dit 'processes of valorization'. Ibidem p. 146.
24. De theorievorming binnen de Frankfurter Schule vormt hiervan een goed voorbeeld. Zie Marcuse, 1975; Adorno en Horkheimer, 1987.
25. In Elias' civilisatiethese en figuratie-concept en Bourdieu's habitus begrip wordt de (relatieve) autonomie van economie én cultuur benadrukt. Beide zijn niet tot elkaar te herleiden. Zie voor het belang van de figuratiesociologie voor de vrijetijds- en cultuurstudies Rojek, 1985. Een goede inleiding op het werk van Bourdieu biedt Laermans, 1984.
26. Foucault heeft nooit een eenduidige machtstheorie ontwikkeld. Wel zijn de afwijzing van het idee dat macht eigendom van een klasse zou zijn en de nadruk op de produktiviteit van de macht steeds terugkerende kenmerken van zijn machtsconcept. Zie Foucault, 1975 en 1978. Zie voor een Nederlandse inleiding op Foucaults machtsbegrip Lambrechts, 1982.
27. Het Sociologisch Instituut van de Rijksuniversiteit Utrecht speelde hierin een hoofdrol. Zie Abma, 1986.
28. Zie voor een historisch overzicht van het Nederlandse jeugdonderzoek Abma, 1986.
29. Klaassen, 1991.
30. Zie voor een inleiding van de CCCS-benadering van jeugd, van Zuilen en Klaassen, 1986.
31. Zie bijvoorbeeld Hazekamp, 1985; Naber, 1985; de Waal, 1989.
32. Miedema en Janssen, 1986.
33. Abma, 1990.
34. Zie voor een kritische bespreking van deze studie Dieleman, A. Op zoek naar nieuwe interpretatie van jeugdtegenculturen, Boekbespreking. In: *Jeugd en Samenleving* februari/maart 1991 2/3.
35. De Graaf, 1989 en Drenth, 1991.
36. Zie Mommaas, 1984; Mommaas en van der Poel, 1985; Rojek, 1985; Clarke and Critcher, 1985.
37. Van deze conferentie werd uitgebreid verslag gedaan in Meyer, 1987.
38. Zie bijvoorbeeld Kalb/Kingma, 1990.

Hoofdstuk 2

1. Zie de serie 'juni 1966' in *NRC Handelsblad* van 4, 6, 8, 11, 13, 14, 15, 18, 20, 22, 27, en 28 juni 1991.
2. Peet, 1987.
3. De Rooij, 1986 p. 121.
4. Van Hessen, 1964.
5. *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 1982 deel 15. Ik doel hier op de bijdrage van F.P. Gout.

6. Susan Sontag in *NRC Handelsblad* 11-12-1989.
7. Blom, 1980 pp. 336-357.
8. Ibidem p. 355.
9. De Graaff en Blom voerden in *De Gids* een felle polemiek over de betekenis van de oorlog en over verandering en continuïteit. De Graaff verwijt Blom dat hij het onderzoek naar collaboratie en verzet wil afsluiten, dat hij de betekenis van de bezettingstijd bagatelliseert en bekritiseert een aantal methodische uitgangspunten. Blom en de Graaff zijn het over het vraagstuk van continuïteit en verandering in de naoorlogse tijd in grote lijnen wel eens. De Graaff suggereert wel anders maar beiden benadrukken de continuïteit en de restauratie van het vooroorlogse zuilen-systeem en de politieke verhoudingen. Zie de Graaff en Blom, 1985 pp. 552-569.
10. Fennema, 1986 p. 30.
11. Ibidem p. 35.
12. Von der Dunk, 1980 p. 315.
13. Hier wordt ook op gewezen door Dieleman, 1990 p. 18. De socioog van Doorn bespreekt de 'verwarrende jaren vijftig' ook aan de hand van de vertegenwoordigers van de doorbraakgedachte en de restaurateurs. Zie *NRC Handelsblad* 14-6-1990.
14. Dieleman, 1990. Dieleman merkt op dat als historici aandacht besteden aan de moraal, opvoeding en jongeren in de jaren vijftig men zich beperkt tot 'conservatieve hoogtepunten' als de staatsrapporten over de jeugdverwilderings, de door behoudende leiders gelegde nadruk op tucht en ascese en het bisschoppelijk mandement.
15. Fennema (1986). Hoewel Fennema ook oog heeft voor de naoorlogse opkomst van de massa-productie en massa-consumptie laat hij de invloed van de hierop gebaseerde nieuwe culturele identiteiten op het Keynesiaanse compromis als beheersconceptie onbesproken.
16. Von der Dunk, 1986 p. 12.
17. Righart, 1991. Het themanummer van *Spiegel Historiael* waarin het pleidooi van Righart te lezen is, bevat bijdragen over dansen, mode, onderwijs en politiek tijdens de vooroorlogse periode. Zie *Spiegel Historiael. Maandblad voor geschiedenis en archeologie*, jrg. 26, nr. 9.
18. Stuurman, 1984 p. 8 en Stuurman, 1985.
19. Stuurman, 1983 p. 335.
20. Stuurman, 1984 p. 11.
21. Ibidem.
22. Frith, 1984.
23. Griffiths, 1986 pp. 147-148.
24. Centraal Bureau voor de Statistiek, 1975 p. 121.
25. Van der Cammen en de Klerk, 1986 p. 105.
26. Centraal Bureau voor de Statistiek, 1979.
27. *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 1982 deel 15.
28. Beckers, 1983 p. 240.
29. Fennema, 1986 p. 33.
30. Van Elteren, 1990.
31. Vergelijk ook Stuurman, 1984.
32. Vergelijk van den Heuvel en Mommaas, 1990.

33. Gastelaars, 1985 p. 164.
34. *De Uitzicht* 25-2-1956. Geciteerd in: Slootweg(red.), 1974.
35. Een tekst uit de 'Doe de was de deur uit' campagne. Geciteerd in Slootweg (red.), 1974.
36. Centraal Bureau voor de Statistiek, 1975 p. 101.
37. Centraal Bureau voor de Statistiek, 1965b p. 50.
38. Ibidem p. 51.
39. Zie hiervoor de Wiardi Beckmanstichting, 1962 p. 38.
40. Van Dijk, 1960. Geciteerd in Beckers, 1983 p. 266.
41. Van de Waal, 1960. Geciteerd in Beckers, 1983 p. 266.
42. Het CBS verstaat onder een vakantie: een verblijf van vijf dagen of meer voor recreatieve doeleinden buiten de eigen woonplaats, met tenminste vier opeenvolgende overnachtingen.
43. Centraal Bureau voor de Statistiek, 1965b.
44. Wiardi Beckmanstichting, 1962 p. 38.
45. Centraal Bureau voor de Statistiek, 1975 p. 101.
46. Bank, 1986 p. 91.
47. Centraal Bureau voor de Statistiek, 1964b deel 2.
48. Bank, 1986 p. 92.
49. Ibidem pp. 91-92.
50. Centraal Bureau voor de Statistiek, 1975 p. 50.
51. Centraal Bureau voor de Statistiek, 1965a p. 66.
52. Zie ook van den Heuvel en Mommaas, 1990 pp. 153-154.
53. Centraal Bureau voor de Statistiek, 1957 deel 2 p. 10.
54. Middenstandsgezin te H., 1955. Centraal Bureau voor de Statistiek, 1959 deel 8 p. 24.
55. De confessionelen waren dan ook zeer bevreesd voor de aantasting van het gezin als gevolg van de naoorlogse industrialisatie. De KVP liep hierin voorop en was voorstander van een gezinspolitiek. Zie Zwart, 1969.
56. Kooy, 1957.
57. Van Doorn, 1954.
58. Hofstee, 1981 p. 63.
59. Kooy, 1977 p. 125.
60. Klein, 1970 p. 131.
61. Wolff en Hissink, 1957 p. 113.
62. Centraal Bureau voor de Statistiek, 1957 p. 41.
63. Centraal Bureau voor de Statistiek, 1965 deel 3.
64. Bouwman, 1987 p. 44.
65. Heinemeijer e.a., 1959.
66. Centraal Bureau voor de Statistiek, 1975 p. 48.
67. Du Bois-Reymond en van Elteren, 1990 p. 222-249.
68. Van den Heuvel en Mommaas geven aan dat deze paradoxale ontwikkeling ook door tijdgenoten werd onderkend. Zij citeren het Nederlands Gespreks Centrum dat stelt: 'Juist door de verhoging van het levenspeil zijn tal van technische vindingen (telefoon, radio, televisie, om maar enkele voorbeelden te noemen) in de private sfeer binnengedrongen, waardoor de vrijheid juist weer kan worden bedreigd. Maar

al te snel wordt men slaaf van deze nuttige instrumenten. Bovendien bepalen zij het steeds sneller worden van het levenstempo, waardoor rust en bezinning dreigen verloren te gaan'. Geciteerd in Beckers, 1983, p. 281.

69. Groenman, 1956 p. 9.
70. Hendriks, 1965 p. 5.
71. Dercksen en Verplanke, 1987.
72. Van der Cammen en de Klerk, 1986 p. 118.
73. Ibidem. Tilburg is hiervan een goed voorbeeld. De binnenstedelijke herstructurering werd grootscheeps aangepakt.
74. *Nota inzake de ruimtelijke ordening in Nederland*, 1960 p. 42.
75. Zie hiervoor ook van den Heuvel en Mommaas, 1990 p. 154.
76. Bos e.a., 1946.
77. Groenman, 1958 p. 17. Ook de socioloog van Doorn uitte felle kritiek op de gedachte van de wijk als integratiekader. Van Doorn, 1954.
78. Van der Cammen en de Klerk, 1986 p. 127.
79. Zie voor deze processen op lokaal niveau Stuurman, 1985. Zie voor de professionalisering en institutionalisering van het maatschappelijk werk van Loo, 1981.
80. Katholiek Sociaal Kerkelijk Instituut, 1964 p. 76.
81. Ibidem 1964 p. 74.
82. Zie Vooys, 1955.
83. Zie ook van den Heuvel en Mommaas, 1990. De paradox tussen schaalverkleining en schaalvergroting wordt verder uitgewerkt door Burgers, 1988.
84. Bank, 1986 p. 118. Zie voor de betekenis van de auto, bromfiets en televisie in relatie tot de nieuwe consumptiemarkt ook van den Heuvel en Mommaas, 1990.
85. Van den Heuvel en Mommaas, 1990.
86. Thompson, 1990 p. 3-4.
87. Thompson, 1990 p. 15. Dit is, aldus Thompson, slechts één aspect van de formatie van moderne samenlevingen. Andere processen liepen parallel hieraan zoals de opkomst van het industriële kapitalisme en van de moderne natie-staten. Samen vormen zij de contouren van de huidige samenlevingen, contouren die steeds meer globaal van karakter werden.
88. Arbeidersgezin in Amsterdam, 1955. Centraal Bureau voor de Statistiek, 1957 deel 2 p. 18.
89. Peet, 1987 p. 217.
90. Ibidem p. 216-217.
91. Krantz en Vercrujssse, 1959 p. 101-102.
92. Buikhuisen, 1965 p. 246.
93. Centraal Bureau voor de Statistiek, 1966 p. 12.
94. Centraal Bureau voor de Statistiek, 1966 p. 31.
95. Centraal Bureau voor de Statistiek, 1965 p. 23.
96. Centraal Bureau voor de Statistiek, 1957 p. 17 en 1966 p. 20-24.
97. Centraal Bureau voor de Statistiek, 1965a p. 132.
98. Centraal Bureau voor de Statistiek, 1965 deel 3 p. 32.
99. Centraal Bureau voor de Statistiek, 1965c p. 19.
100. Centraal Bureau voor de Statistiek, 1965c p. 35.
101. Centraal Bureau voor de Statistiek, 1965c p. 19.

102. Centraal Bureau voor de Statistiek, 1965c p. 24.
103. Heinemijer, 1959 p. 95.
104. Centraal Bureau voor de Statistiek, 1965a pp. 26, 37.
105. Centraal Bureau voor de Statistiek, 1964a p. 12.
106. Centraal Bureau voor de Statistiek, 1959b pp. 28-33.
107. Centraal Bureau voor de Statistiek, 1965a p. 38.
108. Centraal Bureau voor de Statistiek, 1965a p. 39.
109. Centraal Bureau voor de Statistiek, 1959 deel 10 p. 28-33.
110. Centraal Bureau voor de Statistiek, 1965a p. 39.
111. Krantz en Vercrujsse, 1959 p. 120.
112. Zie hiervoor bijvoorbeeld van Hessen, 1964.
113. Van Elteren, 1990 p. 171.
114. Ibidem p. 181-182. De invloed van Amerika op de leefstijlen van de Duitse jeugd was in de jaren vijftig nog geen massaverschijnsel. In de jaren zestig bereikte dit proces een hoogtepunt. De in totaal 38 radiozenders van de Amerikaanse en Engelse bezettingslegers waren van cruciaal belang.
115. Kleijer en Tillekens, 1990 p. 214.
116. De term artistiekelingen is geïntroduceerd door van Elteren, 1990 p. 176.
117. Van Elteren, 1990 p. 176. Zie voor een reconstructie van de ontwikkeling van een Nederlandse muziekindustrie en popscene *Jeugd en Samenleving*, 1985 nr. 8/9.
118. Slootweg (red.), 1974 p. 78.
119. Van Elteren, 1990 p. 180.
120. Ibidem pp. 182-183.
121. Mol, 1985 pp. 549-577.
122. Centraal Bureau voor de Statistiek, 1975 pp. 39, 60-61.
123. Zes instituten werkten samen hetgeen resulteerde in het rapport van Langeveld, 1952. Het Hoogveld instituut publiceerde eveneens een eindrapport onder redactie van Perquin, 1953. Voor een uitvoerige reconstructie van dit massageugdonderzoek, zie du Bois-Reymond en Meijers (red.), 1987.
124. Du Bois-Reymond en Meijers, 1987 p. 81.
125. Schelvis, 1959 p. 7.
126. Krantz en Vercrujsse, 1959 p. 144. Ook de Groningse socioloog Feitsma kante zich in zijn studie Jeugdige ongeschoolden tegen de overtrokken beeldvorming van nozems in de pers. Hij pleitte voor sociologisch onderzoek, niet zozeer naar wie een nozem is, maar naar de sociale en culturele integratie van jeugdige ongeschoolden in de samenleving. Zie Feitsma, 1960.
127. Een opmerking van Piet Thoenes. Geciteerd in: Beckers en Mommaas (red.), 1991 p. 164.
128. Een opmerking van Lammers. Ibidem.
129. Hoogveld Instituut, 1957.
130. Hoogveld Instituut, 1958.
131. Ibidem p. 70.
132. Van de Weijer, 1955.
133. Hoogveld Instituut 1958 p. 76.
134. Zie ook van den Heuvel en Mommaas, 1990.
135. Van Hessen, 1964.

136. Zie voor een analyse van de sociaal wetenschappelijke studies over de jeugd in de jaren vijftig en begin jaren zestig Abma, 1990. De verschuivingen in het pedagogisch denken over de jeugd onder invloed van de sociologie wordt goed geïllustreerd door het werk van Nicolaas Beets. Zie hiervoor Bakker, 1990.
137. Buikhuisen, 1965.
138. *C.O.W.E.R. rapport*, 1966. Zie voor een analyse van het jeugdbeleid na de oorlog tot halverwege de jaren zestig Gerritsen en van der Zande, 1990.

Hoofdstuk 3

1. Tussen de rails, 1954, jrg. 3 nr. 5.
2. Deze korte historische schets is gebaseerd op Happel e.a., 1980 en Keune, 1959.
3. Keune, 1959 p. 48 en 1991 p. 14.
4. *Arbeidsplaatsen en werkloosheid in Tilburg*, 1979.
In dat jaar waren er 15.479 mannen werkzaam in de nijverheid (industrie en bouw). Dit betekende per duizend mannelijke inwoners vierhonderd arbeidsplaatsen. Voor Noord-Brabant en Nederland lag deze verhouding op respectievelijk 253 en 219 arbeidsplaatsen, voor Eindhoven op 482.
5. Ibidem.
6. Het aantal arbeidsplaatsen in Noord Brabant steeg in de periode 1950-1965 met 74.000. Dit betekende een groei van vijftig procent.
7. *Notities met betrekking tot de economische situatie in Midden-Brabant en Tilburg en de recente ontwikkelingen die op dit terrein valt waar te nemen* (1966) Economisch Technologisch Instituut voor Noord Brabant (ETIN), Tilburg.
8. *Arbeidsplaatsen en werkloosheid in Tilburg*, 1979.
9. Ibidem. Voor de relatief hoge werkloosheidscijfers van 1952, 1953 en 1959 heb ik geen verklaring gevonden.
10. Zie Keune, 1991. In Tilburg bestond één fabriek waarin alle productiehandelingen inclusief het maken en verkopen van eindprodukten geïntegreerd waren. Dit was de AaBe, bekend om zijn AaBa dekens.
11. Happel e.a., 1980.
12. Interview 10, man (1937).
13. Heere, 1948 pp. 108-116. Zie ook Happel e.a., 1980 deel 3 p. 27-32.
14. De textielfabrikanten stelden zich actief teweer tegen de komst van vestigingen van nieuwe bedrijven. Happel e.a., 1980 deel 1.
15. Zie Mols e.a., 1981. Dit onderzoek laat zien dat het werk als dienstbode door veel meisjes minder gewaardeerd werd dan fabriekswerk. Het werd slecht betaald, geen vaste werktijden, weinig rechtszekerheid en een zeer ondergeschikte positie.
16. Een gedegen netwerkonderzoek naar de participatie van de Tilburgse fabrikanten in het lokale maatschappelijke leven is tot op heden niet verricht. Precieze gegevens zijn dan ook niet beschikbaar.
17. *Rapport inzake de werkgelegenheidssituatie in de gemeente Tilburg*, 1955.
18. *Arbeidsplaatsen en werkloosheid in Tilburg*, 1979. In de tweede helft van de jaren zestig verdwenen eveneens 12 textielondernemingen.
19. Happel e.a., 1980 deel 1. Zij geven een aantal oorzaken aan voor het snelle verval van de Tilburgse textielindustrie: de toename van de internationale concurrentie,

een ander modebeeld waarin minder plaats was voor wollenstoffen en een slechte bedrijfsvoering van de textielfabrieken.

20. *Statistisch jaarboek Tilburg 1966, 1967.*
21. Van de Weijer, 1955 p. 130.
22. Van de Weijer, 1955 p. 145. Een klein aantal parochies droegen de naam van de patroonheilige zoals parochie Anna, Liduina en Fatima.
23. Ibidem p. 145.
24. Interview 3, vrouw (1938).
25. Hoogveld Instituut, 1958 p. 64.
26. Interview 5, vrouw (1943).
27. Interview 16, man (1941).
28. Hoogveld Instituut, 1958 deelrapport 2 p. 95.
29. Verbeet, 1986 pp. 28-43. Bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1952 behaalde de Katholieke Nationale Partij (KNP), een rechtse afscheiding van de KVP, in Tilburg ruim tien procent van de stemmen. Vier jaar later hadden de katholieke gelederen zich weer gesloten en veroverde de KVP het verloren terrein terug.
30. Ibidem.
31. Tops, 1986 pp. 43-58. Volgens Tops weerspiegelden de wethoudersverkiezingen in de periode 1945-1957 in Tilburg de theorie van de "uiterste noodzaak", die er van uitgaat dat een conservatieve partij pas in het geval van een getalsmatige of inhoudelijke uiterste noodzaak bereid zal zijn een progressieve partij in het bestuur op te nemen.
32. Ibidem.
33. Van de Weijer, 1955 p. 56.
34. Katholiek Sociaal Kerkelijk Instituut, 1959.
35. Katholiek Sociaal Kerkelijk Instituut, 1968.
36. Van de Weijer, 1955 p. 44. De verschillen tussen de steden waren niet groot. Eindhoven scoorde het hoogste percentage niet katholiek gedoopte kinderen en gemengde huwelijken.
37. *Roomsch Leven*, maart 1961. Het laatste statistisch overzicht, over het jaar 1960, verscheen in maart 1961. Om onduidelijke redenen zijn in de jaren daarna geen statistieken meer gegeven.
38. *Statistisch Jaarboek Tilburg 1957, 1960, 1966.*
39. Zie voor een individuelere geloofsbeleving hoofdstuk 4 en voor de afname van de maatschappelijke invloed van de kerk hoofdstuk 5 van dit proefschrift.
40. Ter Hoeven, 1957 pp. 45-58.
41. Ibidem.
42. Van de Weijer, 1955 p. 208-210.
43. Ibidem.
44. Van de Weijer, 1955 p. 210.
45. Zie Happel e.a., 1980 deel 1 pp. 41-44. Voorbeelden van individueel verzet op de werkvloer zijn sabotage en het stelen van stoffen. De stakingen in de textielindustrie van 1917, 1935 en 1947 zijn voorbeelden van collectief verzet.
46. Keune, 1991 p. 25.
47. Zie Tops en Klink, 1986 pp. 292-308.
48. Huygens, 1966.

49. Zie voor een beschrijving van het ontstaan en ontwikkeling van Het Zand, Spapens, 1981.
50. Vooral via de oprichting van een joint venture van de gemeente en de Kamer van Koophandel, de 'NV Maatschappij tot bevordering van de Industrievestiging in Tilburg', konden snel zaken worden gedaan met ondernemers buiten Tilburg. Zie Tops en Klink, 1986.
51. Ibidem.
52. Voor menig Tilburger verliep de stedelijke modernisering te snel en te radikaal. De sloop van de Koningswei werd niet door iedereen toegejuicht en vooral het afbreken van het oude stadhuis was aan scherpe kritiek van de bevolking onderhevig. Burgemeester Becht kreeg de bijnaam Kees de Sloper. In stedenbouwkundige kringen in Nederland in de jaren zestig werden de Tilburgse plannen daarentegen geprezen. Zie hiervoor het tijdschrift *Bouw*, 1963 en Huygens, 1966.
53. Deze cijfers zijn gebaseerd op de statistische jaarboeken van de gemeente Tilburg die vanaf 1957 zijn verschenen. Exacte cijfers zijn niet te geven omdat het precieze aantal jongeren tussen 12 en 18 jaar moeilijk na te gaan is, gezien de leeftijdscategorieën die de gemeentelijke statistieken hanteren. Daarnaast zijn bij het aantal leerlingen ook leerlingen van buiten Tilburg inbegrepen. Deze vormen echter een klein percentage.
54. *Statistisch jaarboek Tilburg 1957, 1960, 1966*.
55. Tilburgse Sportraad, 1966.
56. *GAT: Nota bevattende een globaal plan voor het sociale en kulturele beleid in de stad Tilburg*, z.j.

Hoofdstuk 4

1. Interview sleutelinformant 11.
2. Ibidem. Wouters, geboren te Tilburg in 1916, volgde de priesteropleiding van de Maristen in Hulst en in Glanerburg. Hij studeerde filosofie en theologie en studeerde uiteindelijk af als socioloog aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Naast redacteur van de jongerenrubriek Wij Jongeren Nu was hij godsdienstleraar te Den Bosch en bekleedde verschillende bestuursfuncties in het katholieke onderwijs in Noord-Brabant.
3. *Het Nieuwsblad van het Zuiden* 6-3-1958.
4. Ibidem 13-3-1958.
5. Ibidem 20-3-1958.
6. Ibidem.
7. Interview sleutelinformant 11.
8. Dieleman, 1987. Het massageugdonderzoek uit het begin van de jaren vijftig bevond zich volgens Dieleman op de breuklijn van de overgang naar een humanistische, personalistische pedagogiek. De Hoogveldrapporten vanaf de tweede helft van de jaren vijftig vormden duidelijk exponenten van deze nieuwe pedagogische denkrichting.
9. Van de Weijer, 1955 p. 177.
10. Ibidem p. 177-188.
11. *Rapport uitgebracht door de commissie ter bestudering van het vraagstuk der*

onmaatschappelijkheid in de gemeente Tilburg, 1949.

12. Interview 18, vrouw (1940).
13. Zie Happel e.a., 1980 deel 4 p. 25.
14. Interview 13, man (1939).
15. Over het financiële systeem in de Tilburgse gezinnen en de financiële positie van jongeren kom ik verderop in dit hoofdstuk te spreken.
16. Interview 6, man (1938).
17. Interview 20, vrouw (1943).
18. *Statistisch jaarboek Tilburg 1965*.
19. De Swaan, 1982.
20. Zie Du Bois-Reymond, 1990 pp. 84-104. De opvattingen hierover divergeren echter. Du Bois-Reymond constateert dat Brinkgreve en Korzec pas aan het einde van de jaren zestig een afzwakking zien van het ouderschap. Ook Van den Akker wijst op het onverminderde gezag van de ouders in de jaren vijftig. Zie Van den Akker, 1982.
21. Ishwaran, 1959. Zie ook Du Bois-Reymond, 1990.
22. Goudsblom, 1959.
23. Hoogveld Instituut, 1958.
24. Ibidem.
25. Grunell, 1986.
26. Interview 20, vrouw (1943).
27. Interview 21, vrouw (1942).
28. Ibidem.
29. Interview 24, man (1942).
30. Interview 10, vrouw (1939).
31. Interview 18, man (1942).
32. Interview 6, man (1938).
33. Du Bois-Reymond en van Elteren, 1990 pp. 222-253. In dit onderzoek werd gesproken met dertig mensen uit verschillende sociaal-economische en confessionele milieus over hun jeugd in de periode 1955-1965.
34. Interview 10, man (1937).
35. Interview 21, vrouw (1942).
36. Interview 19, man (1937).
37. Interview 6, vrouw (1940).
38. Interview 10, vrouw (1939).
39. Interview 14, vrouw (1943).
40. Interview 6, man (1938).
41. Ibidem.
42. Zie hiervoor ook van Elteren en Du Bois-Reymond, 1990 p. 240.
43. *Het Nieuwsblad van het Zuiden* 22-5-1958.
44. Ibidem 3-4-1958.
45. Saal, 1950.
46. Diederich, 1951.
47. Ibidem p. 35.
48. Van de Weijer, 1961.
49. Ibidem p. 20.

50. De Regt, 1990.
51. Geciteerd bij de Regt, 1990 p. 42.
52. *Het Nieuwsblad van het Zuiden*, 2-4-1959.
53. Ibidem 9-4-1959.
54. Ibidem 23-4-1959.
55. Ibidem 21-5-1959.
56. Ibidem 6-5-1959.
57. Ibidem 9-4-1959.
58. Ibidem 28-5-1959.
59. Ibidem 11-6-1959.
60. Interview 10, man (1937).
61. Interview 11, man (1936).
62. Interview 17, vrouw (1946).
63. Interview 26, vrouw (1942).
64. Interview 14, vrouw (1943).
65. Interview 10, man (1937).
66. Interview 10, vrouw (1939).
67. Interview 11, vrouw (1936).
68. Interview 13, man (1939).
69. Van de Weijer, 1961.
70. Interview 13, man (1939).
71. Interview 12, man (1936).
72. Interview 3, vrouw (1938).
73. Interview 12, man (1936).
74. Van de Weijer stelde in zijn onderzoek vast dat ongeveer 70% van de arbeidersjongeren de bijverdiensten zelf mocht behouden, 17% moest alles afdragen en 12% mocht een gedeelte behouden. Zie van de Weijer, 1961 p. 19.
75. Interview 6, man (1938).
76. Interview 20, vrouw (1943).
77. Van de Weijer, 1955.
78. Interview 10, man (1937).
79. Interview 17, vrouw (1946).
80. Echter niet in alle dansscholen in Tilburg. Dansschool van Gils bleef vasthouden aan de klassieke dansen.
81. Interview 5, vrouw (1943). Meestal werden door de week de danslessen gegeven en kon men in het weekend, op zondagmiddag en zondagavond vrij dansen.
82. Interview 26, vrouw (1942).
83. Zie ook hoofdstuk 5 van dit proefschrift.
84. Interview 22, vrouw (1939).
85. Interview 21, vrouw (1942).
86. Interview 17, vrouw (1946).
87. Interview 1, man (1942).
88. Interview 23, man (1943).
89. Interview 12, man (1936).
90. Interview 10, man (1937). Zie voor de geschiedenis van de Tilburgse kermis van Oers e.a., 1986.

91. Interview 9, man (1937). Dit fenomeen bestond al veel langer in Tilburg.
92. Interview 6, man (1938).
93. Interview 10, man (1937).
94. Interview 14, vrouw (1943).
95. Deze context dient breed te worden opgevat. De katholieke moraal die het praten over dit soort zaken bemoeilijkte strekte zich uit over het gezin, de school, het werk en de vrijetijd.
96. Goudsblom, 1959. In navolging van het Franse blad *L'Express* stelde het weekblad *Vrij Nederland* een enquête onder jongeren van 18-30 jaar in. Vooral jongens tussen 18 en 24 jaar waren in de enquête vertegenwoordigd. Daarnaast namen relatief weinig katholieke en arbeidersjongeren deel.
97. Goudsblom, 1959 p. 58.
98. Ibidem p. 171. Vergelijkbare verhoudingen deden zich voor bij de vragen naar godsdienstig gemengde huwelijken en echtscheiding. Bezwaren tegen beide fenomenen kwamen vooral van de kant van katholieke jongeren.
99. *Het Nieuwsblad van het Zuiden*, 18-2-1960.
100. Ibidem.
101. Ibidem 11-9-1958.
102. Interview 14, vrouw (1943).
103. Pas vanaf de tweede helft van de jaren zestig werd het gebruik van voorbehoedmiddelen een meer algemeen gebruik. In 1968 verstrekten vrijwel iedere arts adviezen over anti-conceptie aan gehuwde vrouwen. Meer dan de helft van de huisartsen waren echter niet bereid adviezen te geven aan meisjes van 15 tot 17 jaar. Dit percentage lag hoger onder katholieke artsen die sowieso minder bereid waren dan niet katholieke artsen anti-conceptie adviezen te geven aan ongehuwde vrouwen. In 1969 verviel de leeftijdsgrens van 18 jaar voor het verstrekken van voorbehoedmiddelen. Zie Akkerman en Silversmith, 1985.
104. Van de Weijer, 1955 pp. 255-256.
105. Hoogveld instituut, 1958b. Perquin merkte dit op in het voorwoord van het verslag.
106. Interview 10, man (1937).
107. Interview 6, man (1938).
108. Interview 8, vrouw (1940).
109. Hoogveld instituut, 1958b p. 5.
110. Katholiek Sociaal Kerkelijk Instituut, 1959.
111. Interview 21, vrouw (1942).
112. Interview 26, vrouw (1942).
113. Interview 22, vrouw (1939).
114. Interview 24, man (1942).
115. Interview 9, man (1937).
116. Interview 20, vrouw (1943).
117. Interview 18, man (1942).
118. Van de Weijer maakte in navolging van de godsdienstsocioloog Le Bras een klassificatie van religieuze praktijken. De zondagsmis behoorde tot de observaties of akten van religieuze praktijk. Hieronder vielen ook de jaarlijkse paascommunie en het kerkbezoek op feestdagen. Daarnaast bestonden er initiaties die men eenmaal in het leven stelde, zoals het doopsel, de plechtige communie en het huwelijk.

Devoties betroffen religieuze praktijken die uit eigen vrije keuze werden gesteld, zoals de dagelijkse kerkgang en de biecht. Van de Weijer, 1955 p. 32-33.

119. Zie voor een beknopt historisch overzicht van de in oorsprong aan de Jezuïeten verbonden Maria-Congregaties Selten, 1991.
120. Zie van de Weijer, 1955 p. 64 en het Hoogveld Instituut, 1958b p. 37.
121. Interview 10, man (1937).
122. *Het Nieuwsblad van het Zuiden* 13-8-1959.
123. Ibidem.
124. Ibidem 16-7-1959.
125. Ibidem 28-8-1959.
126. Ibidem 16-7-1959.
127. Ibidem 23-10-1959.
128. Ibidem 4-5-1961.
129. Ibidem 18-5-1961.

Hoofdstuk 5

1. De Liagre Böhl en Meershoek, 1989.
2. Noteboom, 1953 pp. 177-209.
3. Ibidem pp. 177-178.
4. Ibidem. Noteboom schrijft hierover:
'(...) is derhalve, voor wat betreft het administratief recht, geheel of voor een belangrijk deel aan het inzicht van de administratieve autoriteiten overgelaten, te beslissen wat onder goede zeden is te verstaan en wat er mede in strijd is. Hier vooral verlangt de levensbeschouwing bij de toepassing van het administratief recht betekenis.
5. Centrum voor Staatskundige Vorming, 1950.
6. Ibidem p. 4.
7. De Vries Reilingh, 1946/47 en 1949.
8. Langeveld, 1952 en Perquin (red.), 1953. Ook binnen maatschappelijke organisaties was men bevreesd voor zedelijk verval. Zie voor het zedelijkheidsoffensief van de Katholieke Arbeidersbeweging Righart, 1987 en voor dat van de overkoepelende jeugdorganisatie Nederlandse Jeugd Gemeenschap (NJG) Poortstra, 1987.
9. Zie voor de bezorgdheid ten aanzien van sexualiteit, mode en het dansen tijdens het interbellum: *Spiegel Historiael, maandblad voor geschiedenis en archeologie*, jrg. 26, nr.9, 1991.
10. Huizinga, 1935.
11. Zie hiervoor *Het Nieuwsblad van het Zuiden* 13-11-1944, 4-12-1944, 30-12-1944, 17-2-1945.
12. *De Tilburgsche Courant* 24-7-1945.
13. *Het Nieuwsblad van het Zuiden* 30-12-1944. Deze oproep werd voorgelezen in alle Tilburgse kerken op de zondag voor kerstmis en nog eens herhaald in bovengenoemde editie van *Het Nieuwsblad van het Zuiden*.
14. *Comité voor Maatschappelijke Wederopbouw*, z.j. Tilburg.
15. Voor een gedetailleerde studie naar het functioneren van de Comité's voor Maatschappelijke Wederopbouw in een aantal Brabantse steden zie van Oudheusden en

Verboom, 1977.

16. Nederlands Volksherstel was de belangrijkste organisatie van het maatschappelijk werk in de eerste jaren na de oorlog. Haar rol werd in 1948 overgenomen door de Nederlandse Vereniging voor Maatschappelijk Werk. Volksherstel Noord Brabant ontstond pas nadat aan de eisen van de katholieke kerkelijke overheid - de bisschop van Breda - tegemoet gekomen was. Deze eisen, de 'punten van Brabant genoemd', betroffen de culturele en maatschappelijke zelfwerkzaamheid van katholieke organisaties en de garantie dat het sociale en culturele werk op katholieke grondslag geen last zouden ondervinden van op het volk gerichte 'neutrale' activiteiten. Zie Neij en Hueting, 1988.
17. Beijer, 1949.
18. Ibidem p. 229.
19. *Comité voor Maatschappelijke Wederopbouw*, z.j. pp. 54-55.
20. GAT: Maandverslagen van de gemeentepolitie Tilburg 1947-1960. Archief van de gemeentepolitie Tilburg 1948-1967.
21. Bechtold, z.j. *De roeping van Tilburg. No 1 der Brochure-reeks Were Di, Contact- en Studiekringen "Maatschappelijke Vernieuwing"*, Tilburg.
22. GAT: Archief gemeentepolitie Tilburg, 1948-1967. Inv.nr. 761.
23. Ibidem.
24. GAT: Zie hiervoor de maandverslagen van de gemeentepolitie Tilburg. Archief van de gemeentepolitie Tilburg 1948-1967.
25. Ibidem.
26. Zie: *Dux*, 1948/1949 jrg. 16 nrs. 5, 6, 7.
27. Zie *Dux*, 1953 jrg. 20.
28. De verschillen van mening kwamen vooral naar voren tijdens de in 1954 gehouden studiedagen van de R.K. Paedagogische Vereniging. Zie ter Meulen, 1988 p. 192.
29. Zie hiervoor ibidem p. 194.
30. *Katholiek Staatskundig Maandschrift*, 1951, nrs. 9, 10. *De Bazuin*, 20-6-1953.
31. *Het Bad- en Zwembedrijf*, augustus 1952.
32. GAT: Rapport van de Commissie van advies inzake het gemengd zwemmen in de gemeente Tilburg. Bijlagen van de Gemeenteraad 1954.
33. Interview sleutelinformant 3.
34. GAT: Archief van de Gemeentesecretarie Tilburg 1937-1985, doos 92.
35. GAT: Voorstel tot aanvulling van de Algemene Politieverordening voor de gemeente Tilburg. Handelingen van de gemeenteraad Tilburg, punt 23, 24-11-1950.
36. GAT: Dienstorder gemeentepolitie Tilburg, 4-12-1951. Archief gemeentepolitie Tilburg inv.nr. 761.
37. Interview 22, vrouw (1939).
38. GAT: Brief van de hoofdcommissaris van politie aan de deken van Tilburg 17-12-1948. Archief gemeentepolitie Tilburg, inv.nr. 761.
39. Interview 10, man (1937).
40. GAT: Brief van de Hoofdcommissaris van politie aan de middelbare en nijverheidsscholen 13-4-1959. Archief van de gemeentepolitie Tilburg 1948-1967 inv.nr. 761.
41. Handelingen van de Gemeenteraad Tilburg 30-11-1962.
42. Zie bijvoorbeeld ook de beschrijvingen van de journalist M.J. Brusse over Rotterdam in de jaren twintig en van Dr. Barnhoorn, geneesheer directeur van de

- psychiatrische inrichting in Heiloo over Amsterdam. Barnhoorn, 1941. Zie voor een overzicht van Brusse's werk Van Vree, 1991.
43. Het katholieke Centrum voor Staatskundige Vorming pleitte voor strengere straffen. Zie hiervoor Centrum voor Staatskundige Vorming, 1950.
De opvatting dat homoseksuelen debiel zouden zijn is afkomstig van de gereformeerde psychiater Tolsma. Geciteerd bij van Stolk, 1991 p. 7.
 44. Oosterhuis, 1989 pp. 131-144.
 45. Ibidem pp. 138-139.
 46. Oosterhuis, 1991 pp. 145-167.
 47. Van Stolk, 1991 en Oosterhuis, 1989.
 48. Van Stolk, 1991.
 49. GAT: Brief van de Officier van Justitie aan de burgemeester van Tilburg, 21-7-1947. Archief gemeentepolitie Tilburg 1948-1967, inv.nr. 760.
 50. GAT: Anonieme brief van een bewoner van Korvel aan de gemeentepolitie Tilburg 27-3-1965. Archief gemeentepolitie Tilburg 1948-1967, inv.nr. 760.
 51. GAT: Brief van B&W van Tilburg aan de directeur van Publieke Werken, 1-7-1952. Archief Gemeentepolitie Tilburg 1948-1967, inv.nr. 760.
 52. GAT: Brief van de Hoofdcommissaris van politie aan de burgemeester, 20-11-1960. Archief Gemeentepolitie Tilburg 1948-1967, inv.nr. 760.
 53. In 1956 waren er 11 overtredingen, in 1957 9, in 1958 5, in 1959 om onverklaarbare redenen het hoge aantal van 98 en van januari-september 1960 6 overtredingen.
 54. Centrum voor Staatskundige vorming, 1950 p. 16.
 55. Zie Foucault, 1979. Ik gebruik hier slechts een aantal elementen uit Foucaults beschrijving van de disciplinaire macht, zoals de nadruk op de zichtbaarheid van en het toezicht op individuen. Foucaults machtsbegrip reikt veel verder. Hij ziet de disciplinaire macht als kenmerkend voor de burgerlijke maatschappij zoals die zich vanaf het einde van de achttiende eeuw ontwikkelde.
 56. *Het Nieuwsblad* 26-1-1990.
 57. Van de Weijer, 1955 p. 254.
 58. Zie *Elseviers Weekblad* 7-11-1953, *De Tijd* 17-11-1953 en *Het Nieuwsblad van het Zuiden* 18-11-1953.
 59. GAT: Maandverslagen september-oktober-november 1953. Archief Gemeentepolitie Tilburg 1948-1967, inv.nr. 6.
 60. Ibidem.
 61. Interview 4, man (1943).
 62. Interview 15, vrouw (1937).
 63. Interview sleutelinformant 10.
 64. KDC: *Nota van de stichting "katholiek Vormingscentrum voor de arbeidende jeugd van Tilburg"*, z.j. Archief van de Katholieke Werkende Jongeren Tilburg. Hierna als *Nota van de stichting "katholiek Vormingscentrum voor de arbeidende jeugd van Tilburg"*.
 65. Zie Hoogveld instituut, 1953 en *De ontwikkelingskansen van de jeugdige fabrieksarbeidsters, De taak van Maatschappij en Bedrijf*, 1951, Den Haag.
 66. Voor een gedetailleerde uiteenzetting van het ontstaan en de ontwikkeling van het katholiek vormingswerk zie Vossen, 1985 pp. 81-130 en Vossen, 1989 pp. 64-92.

67. *Nota van de stichting "Katholiek Vormingscentrum voor de arbeidende jeugd van Tilburg"*.
68. Aan de Mater Amabilisschool werd 6000,- subsidie verleend, aan de Jongerencursus 3000,-, aan de Levensschool 16000,-, aan de Dienst voor de Jeugd in de Bedrijven 15000,- en aan de (V)KAJ 7500,-.
69. Zie Sterkens, 1959 en *nota Katholiek Vormingscentrum voor de arbeidende jeugd van Tilburg*.
70. Vossen, 1986. Deze opvattingen over de permanente educatie mondden in 1968 uit in de omzetting van de Mater Amabilisschool in het Vormingswerk voor Jonge Volwassenen.
71. *Het Nieuwsblad van het Zuiden* 2-9-1959.
72. Interview 22, vrouw (1939).
73. *Statistisch jaarboek Tilburg 1966*.
74. *Nota Katholiek Vormingscentrum voor de arbeidende jeugd van Tilburg*.
75. *Nota Katholiek Vormingscentrum voor de arbeidende jeugd van Tilburg*. Zie ook Vossen 1986.
76. *Nota Katholiek Vormingscentrum voor de arbeidende jeugd van Tilburg*. p. 17.
77. Vossen, 1990 p. 69. De Landelijke Stichting Katholieke Levensscholen voor Jonge Arbeiders (LSKL) richtte in 1955 in samenwerking met het Hoogveld instituut een aparte part-time opleiding op voor toekomstige leiders van de Levensscholen. De bestaande opleidingen sloten volgens de LSKL niet aan bij de Levensschool als specifieke nieuwe werksoort.
78. Zie *nota Katholiek Vormingscentrum voor de arbeidende jeugd van Tilburg*.
79. Interview 4, man (1943).
80. Provinciaal Opbouworgaan Noord-Brabant, 1963a.
81. Ibidem pp. 23-30.
82. Ibidem pp. 84-89.
83. Zie voor een uitgebreide historiografie van de (V)KAJ, Peet, 1987.
84. Zie *nota Katholiek Vormingscentrum voor de arbeidende jeugd van Tilburg* p. 14. De provincie verstrekke jaarlijks 25000 gulden, de gemeenten kenden subsidies toe variërend tussen tien cent per inwoner tot 15000 gulden per jaar en de bedrijven droegen jaarlijks 2,50,- af per jeugdige werknemer en gaven soms extra verlof en subsidie.
85. KDC: *Verslag betreffende het vormingsweekend "Inleiding in het Bedrijfsleven" voor jeugdige arbeiders van de N.V. L.E. van de Bergh Wollenstoffenfabrieken en de N.V. Gebr. Diepen Wollenstoffenfabrieken te Tilburg, 1-3 mei 1953*. Archief Katholieke Werkende Jongeren Tilburg.
86. KDC: *Verslag betreffende het contactweekend "Inleiding in het bedrijfsleven" voor jeugdige arbeiders van Wollenstoffenfabriek De Rooij van Dijk te Tilburg. Op 26-27-28 februari 1954 gehouden te Oirschot "Witte Bergen"*. Archief Katholieke Werkende Jongeren Tilburg.
87. *Nota Katholiek Vormingscentrum voor de arbeidende jeugd van Tilburg*.
88. Zie Peet, 1987 p. 201.
89. Peet, 1987 p. 243. Ook Egberts, 1990 wijst op de morele verontrusting ten aanzien van de arbeidersjeugd in de eerste jaren na de oorlog die de koers van de KAJ bepaalde.

90. KDC: Jaarverslag 1962-1963 VKAJ Tilburg-stad. Archief Katholieke Werkende Jongeren Tilburg.
91. Peet, 1987 pp. 336-338.
92. Dercksen en Verplanke, 1987 pp. 105 e.v.
93. *Rapport van de Bisschoppelijke Adviescommissie op sociaal-charitatief terrein*, 1948.
94. *Rapport uitgebracht door de commissie ter bestudering van het vraagstuk der onmaatschappelijkheid in de gemeente Tilburg*, z.j.
95. Ibidem p. 14.
96. Ibidem p. 30.
97. Ibidem p. 35.
98. Deze aantekeningen stonden als 'overpeinzingen van een kapelaan na een middag huisbezoek' vermeld in: *5 jaar Wijkwerk Tilburg 1948-1953*. GAT: Archief Stichting Wijkwerk.
99. *Rapport van de Bisschoppelijke Adviescommissie*, 1948.
100. Interview sleutelinformant 4.
101. GAT: Stichting Wijkwerk Tilburg, jaarverslag 1958 p. 22. Archief stichting Wijkwerk.
102. Ibidem p. 29.
103. Ibidem p. 15.
104. Van Riel z.j.
105. Interview sleutelinformant 7.
106. *Jeugd- en Gezinswerk Don Bosco* (1958), Tilburg.
107. Interview sleutelinformant 5.
108. *Nota betreffende het beleid ten aanzien van de onmaatschappelijkheidsbestrijding in de stad Tilburg*, 1958.
109. Ibidem p. 18.
110. Ibidem p. 9.
111. Geciteerd in: Kruis, 1987.
112. *Twern: Het Wijkwerk en het Clubhuiswerk, 1960/1963*. Katholieke Stichting voor Bijzonder Gezinswerk en Jeugdzorg, Tilburg.
113. Ibidem p. 6.
114. De wijkhuizen werden erkend als instelling voor gespecialiseerd gezins- en wijkwerk en werden als gevolg hiervan voor 95% gefinancierd door de overheid. Ibidem.
115. Deze onderzoeken waren sterk sociografisch van aard. De onmaatschappelijke gezinnen werden als groep gezien in relatie tot de buurt of parochie. Daarnaast werd sterk de nadruk gelegd op de gezinsituatie. Het rapport over de parochie Trouwlaan was het meest uitgebreid. De volledige lijst van criteria aan de hand waarvan de sociale onaangepastheid werd bepaalde luidde:
 1. Huwelijkslegaliteit
 2. Onderlinge verhouding man-vrouw
 3. Materiële verzorging van de kinderen
 4. Opvoeding van de kinderen
 5. Verzorging van huis en huishouden

6. Besteding van het huishoudgeld
 7. Beroepsuitoefening van de man
 8. Vervulling van de godsdienstplichten
 9. Sexuele moraliteit
 10. Criminaliteit
 11. Drankmisbruik en ander wangedrag.
- Zie: Provinciaal Opbouworgaan Noord Brabant, 1960, 1960a, 1961, 1963.
116. Provinciaal Opbouworgaan Noord Brabant, 1963 pp. 32-34.
 117. Ibidem p. 20.
 118. Interview sleutelinformant 1.
 119. *Strukturplan voor het maatschappelijk werk in Tilburg*, z.j. Stedelijk Centrum Tilburg.
 120. In 1972 ging de BGJ op in de Stichting Samenlevingsopbouw en Sociaal-cultureel Werk (SSK). De SSK herformuleerde de doelstellingen. Zij richtte zich niet alleen op groepen in achterstandssituaties, maar wilde een bredere doelgroep bereiken.
 121. *Jaarverslag 1964*, Katholiek Instituut voor Maatschappelijk Werk Tilburg.
 122. Heikens, 1985 pp. 38-73 en Pennings, 1985 pp. 74-116. In veel andere steden in Nederland ontstonden in de jaren vijftig onder druk van het ministerie van Maatschappelijk Werk in het kader van de onmaatschappelijkheidsbestrijding samenwerkingsverbanden tussen het particulier initiatief en de lokale overheid. Vergelijk ook van Wel, 1988.
 123. KDC: Rapport inzake verdwijnen 16-19 jarigen uit het jeugdwerk, Nederlandse Jeugd Gemeenschap 1950. Archief Katholieke Werkende Jongeren Tilburg. Ook in Engeland, waar de NJG ook geïnformeerd had, deed zich dit verschijnsel voor.
 124. Onder katholieke jeugdbeweging versta ik hier de verkenner, de gidsen en de aan patronaten verbonden jongensgilden (Jong Nederland) en meisjesgilden. Zie voor een geschiedschrijving van het ontstaan van de katholieke jeugdbeweging in Nederland Selten, 1991.
 125. Provinciaal Opbouworgaan Noord-Brabant, z.j. Hierna geciteerd als Diskussienota.
 126. Zie *Dux* 1958 jrg. 25 nrs 3-4.
 127. Diskussienota p. 22.
 128. Dit schema is geconstrueerd aan de hand van de gegevens van het onderzoek dat ten grondslag lag aan de Diskussienota.
 129. Dings en de Greef, 1986.
 130. Ibidem.
 131. Interview sleutelinformant 12.
 132. Selten, 1979.
 133. De Katholieke Actie was de georganiseerde deelneming van de leken aan het hiërarchisch apostolaat van de katholieke kerk. Zij stond onder leiding van priesters en werd door paus Pius XI in 1922 opnieuw leven ingeblazen.
 134. In zijn analyse betwijfelt Selten of de taak van de jeugdorganisaties binnen de Katholieke Actie doordrong tot de jeugd zelf. Zie Selten, 1979. Waarschijnlijk zal de jeugd, evenals veel vrijwilligers, niet bewust zijn geweest van de haar toebedeelde rol binnen de KA, maar door de sterke binding die van hogerhand werd geconstrueerd tussen het jeugdwerk en de KA kon het kerkelijk karakter van het patronaat lang blijven voortbestaan.

135. Voor de oorlog zag de verkennerbeweging de Jonge Wacht en Kruisvaart, de voorlopers van Jong Nederland, als concurrenten. Zij beschuldigde deze bewegingen van plagiaat en imitatie. Selten, 1979.
136. Zie hiervoor Peet, 1987.
137. *Diskussienota*.
138. Precieze cijfers heb ik niet kunnen achterhalen. Ik baseer me hierbij op een tweetal interviews die ik met voormalige districtscommissarissen van de verkennerbeweging heb gehouden. Zie interviews sleutelinformant 2 en 3.
139. In Breda omvatte de verkennerbeweging 564 verkenners hetgeen 30% was van de georganiseerde jongens van 12-17 jaar. De jongensklubs bereikten 915 jongens, 49% van het totale aantal georganiseerden. In Eindhoven waren 653 verkenners actief (20%) en 2003 jongens toonden belangstelling voor de jongensklubs (62%). Bijlagen *Diskussienota*.
140. Hoogveld instituut, 1958.
141. Ibidem p. 73.
142. De organisatiegraad van meisjes tussen 12 en 17 jaar bedroeg in Breda 12,3%, in Eindhoven 10,5. De cijfers in de Brabantse plattelandsgebieden wijken hier niet veel vanaf. Bijlagen *Diskussienota*.
143. Zie hoofdstuk 5 van dit proefschrift.
144. Brentjens, 1958 p. 128.
145. Stalpers, 1958 p. 141.
146. Stalpers, 1958a p. 61.
147. *Het Nieuwsblad van het Zuiden* 16-2-1961.
148. Ibidem.
149. Volwassen mannen gingen naar de grote Heilige Familie en volwassen vrouwen naar de grote Congregatie.
150. Interview sleutelinformant 12.
151. Ibidem.
152. Uit: *Twaalf en een half jaar Parochiewerk*. Een gedenkboekje ter ere van twaalf en een half jaar jeugdwerk door kapelaan Hexspoor in de Sacramentsparochie.
153. Ibidem.
154. *Rapport inzake de sportbeoefening in de gemeente Tilburg*. Tilburgse Sportraad 1966. Alleen het aantal adspiranten nam aanzienlijk toe bij de sportclubs in de periode 1960-1965.
155. Zie Bremer, 1967.
156. De jazzmuziek veroorzaakte in Nederland geen culturele schok. Afgezien van een aantal grote concerten speelde de jazz zich vooral af in de beslotenheid van clubs of sociëteiten en droeg niets in zich van verzet tegen de openbare orde die kenmerkend was voor de later beat- en popmuziek. Zie Kleijer en Tillekens, 1990. pp. 205-221.
157. Interview 23, man (1938).
158. Interview sleutelinformant 14.
159. Ibidem.
160. Interview sleutelinformant 13.
161. Interview sleutelinformant 14.
162. Voorzover ik heb kunnen nagaan zijn vanaf het einde van de jaren vijftig tot

ongeveer halverwege de jaren zestig de volgende beatorkesten opgericht:

The Chums/Les Copains/Pandora's Box/The Hap Cats/The Mental Bats/The Sound Specials/Danny and his Electro Strings/The Bubbles/The All Stars/Les Cruches/The Hawks/The Go-Go's/The Melody Mixers/The Limetree Cats.

163. Interview sleutelinformant 13.
164. Interview sleutelinformant 10.
165. GAT: Brief aan 'alle St. Tropez vrienden en vriendinnen' 24-10-1962. Archief Gemeentepolitie Tilburg 1948-1967, inv.nr. 754.
166. GAT: Brief van de Hoofdcommissaris van politie aan de Burgemeester 1-3-1966. Archief gemeentepolitie Tilburg 1948-1967 inv.nr. 754.
167. Ibidem.
168. GAT: Correspondentie tussen de burgemeester van Tilburg en de hoofdcommissaris van Politie inzake dansvergunning, april/mei 1965. Archief Gemeentepolitie Tilburg 1948-1967 inv.nr. 754.
169. Ibidem.
170. Interview sleutelinformant 13.
171. GAT: Rapport van de inspecteur van politie no. 4261. 1-4-1965. Archief Gemeentepolitie Tilburg 1948-1967 inv.nr. 754.
172. *Het Nieuwsblad van het Zuiden* 2-4-1965, 3-4-1965, 5-4-1965. In een artikel verschenen op 8-4-1965 met als kop 'Politie is pertinent vóór soosen', werd het optreden van de politie verder verantwoord. De politie verklaarde niets tegen sozen te hebben, mits deze goed geleid worden. Hiervoor zouden gehuwde volwassenen zitting moeten nemen in het bestuur.
173. Van Dijk, 1967. Dit onderzoek maakte deel uit van het breed opgezette Instuifonderzoek van de afdeling Jeugd- en Gezinssociologie van de Rijksuniversiteit Utrecht. Zie ook Wagenaar, 1966 en Bremer, 1967.
174. *Het Nieuwsblad van het Zuiden* 5-1-1961.
175. Zie bijvoorbeeld het artikel over de manager van beatorkesten in *Het Nieuwsblad van het Zuiden* 14-5-1964.
176. *Het Nieuwsblad van het Zuiden* 12-7-1962.
177. Interview sleutelinformant 13.
178. *Hoy. tiener- en twenblad Tilburg* 1-10-1965.
179. Ibidem.
180. Ibidem.
181. Vrijman, 1955.
182. GAT: Zie de politieke dagrapporten van 1-9-1959 tot 9-9-1959. Archief gemeentepolitie Tilburg 1948-1967, inv.nr. 12.
183. Zowel *De Nieuwe Tilburgse Courant* als *Het Nieuwsblad van het Zuiden* besteedde in 1959 veel aandacht aan nozems. In *De Nieuwe Tilburgse Courant* verschenen artikelen c.q. ingezonden brieven op 3-9-1959, 9-9-1959, 10-9-1959, 12-9-1959; In *Het Nieuwsblad van het Zuiden* op 26-8-1959, 28-8-1959, 31-8-1959, 1-9-1959, 2-9-1959, 4-9-1959, 8-9-1959, 9-9-1959, 12-9-1959.
184. Zie *Band. Uitgave van en voor de Tilburgse Politie*, 9e jrg. nr. 19, 1-10-1959.
185. *Het Nieuwsblad van het Zuiden* 1-9-1959.
186. Interview 25, vrouw (1948).
187. GAT: Politierapport 28-10-1966. Archief gemeentepolitie Tilburg 1948-1967,

- inv.nr. 754.
188. Ibidem.
 190. *De Telegraaf* 18-10-1966.
 191. Zie *Het Nieuwsblad van het Zuiden* 31-10-1966 en *De Telegraaf* 4-11-1966.
 192. *Comité voor Maatschappelijke Wederopbouw*, z.j.
 193. GAT: Toelichting op het plan tot regeling van het bioscoop-vraagstuk. Archief Bioscoopraad.
 193. Zie voor een beschrijving van de activiteiten van de Rotterdamse Bioscoopcommissie in de jaren 1913-1928, de Wit, 1991 pp. 15-40.
 194. Dibbets, 1986 p. 259.
 195. Dit gebeurde niet nadat een conflict tussen katholieke gemeenten en de Nederlandse Bioscoopbond was bijgelegd na bemiddeling van de minister van Binnenlandse Zaken. Dit conflict ontstond toen een aantal katholieke gemeenten in 1929 besloten geen films meer toe te laten die niet gekeurd waren door de katholieke nakeuring. Het gevolg was dat deze gemeenten maandenlang verstoken bleven van films. Zie Dibbets, 1986 p. 259.
 196. Radius, 1990.
 197. GAT: Brief van Plaatselijke Commissie van Toezicht op de Bioscopen aan het bestuur van de Katholieke Filmcentrale, 3-6-1949. Archief Plaatselijke Commissie van Toezicht op de Bioscopen.
 198. GAT: Brief van Plaatselijke Commissie van Toezicht op de Bioscopen aan de Katholieke Filmcentrale 12-4-1954. Archief Plaatselijke Commissie van Toezicht op de Bioscopen.
 199. GAT: Brief van Plaatselijke Commissie van Toezicht op de Bioscopen aan de KFC 7-10-1955. Archief Plaatselijke Commissie van Toezicht op de Bioscopen.
 200. GAT: Brief van de Katholieke Film Centrale aan de Plaatselijke Commissie van Toezicht op de Bioscopen dd. 5-12-1955. Archief Plaatselijke Commissie van Toezicht op de Bioscopen.
 201. GAT: Brief van de KFC aan de Plaatselijke Commissie van Toezicht op de Bioscopen 5-12-1955. Archief Plaatselijke Commissie van Toezicht op de Bioscopen.
 202. GAT: Notulen vergadering van de Plaatselijke Commissie van Toezicht op de Bioscopen, 26-2-1957. Archief Plaatselijke Commissie van Toezicht op de Bioscopen.
 203. Radius, 1987 p. 21. De KFC toonde zich steeds minder een voorstander van een strenge bevoogding voor volwassenen. De bescherming van de jeugd was voor haar belangrijker.
 204. GAT: Bijlagen tot de Handelingen van de Gemeenteraad Tilburg 1966, no. 196, 8-7-1966.
 205. GAT: Brief van de commissie aan B&W van Tilburg 15-1-1955. Archief van de Plaatselijke Commissie van Toezicht op de Bioscopen. In deze brief werd het verzoek gedaan dit voorstel ter kennis te brengen aan het bestuur van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten voor gemeenschappelijke filmkeuring op katholieke grondslag.
- Een plaatselijke nakeuring van filmreclamemateriaal was wel mogelijk volgens de bioscoopwet. De Plaatselijke Commissie wilde hier echter niet aan omdat de beoordelingsnormen van plaats tot plaats konden verschillen waardoor een andere situatie

kon ontstaan dan bij de centraal nagekeurde films.

206. GAT: Brief van de Plaatselijke Commissie van Toezicht op de Bioscopen aan de Centrale Commissie voor de Filmkeuring, 8-5-1949. Archief van de plaatselijke Commissie van Toezicht op de Bioscopen.
207. GAT: Archief Plaatselijke Commissie van Toezicht op de Bioscopen.
208. GAT: Brief van Centrale Commissie voor de Filmkeuring aan de Plaatselijke Commissie van Toezicht op de Bioscopen te Tilburg, 22-7-1950. Archief van de Plaatselijke Commissie van Toezicht op de Bioscopen.
209. GAT: Brief van de Bioscoopraad 15-12-1952, Archief Bioscoopraad.
210. Interview sleutelinformant 17.
211. Zie *De Nieuwe Tilburgse Courant* 4-12-1952.
212. Notulen vergadering Bioscoopraad en Plaatselijke Commissie dd. 12-1-1955. Archief van de Plaatselijke Commissie van Toezicht op de Bioscopen, inv.nr. 2.05.00.24. Gemeentearchief Tilburg.
213. GAT: Brief van de burgemeester van Tilburg 7-10-1959. Archief Bioscoopraad.
214. GAT: Brief + bijbehorend rapport van Studiecommissie Jeugdzorg Tilburg aan het College van Burgemeester en Wethouders 19-4-1947. Archief van Gemeente-secretarie Tilburg, 1938-1964, doos 519.
215. GAT: Brief van de Commissaris van Politie aan Burgemeester en Wethouders 15-4-1948. Archief van de gemeentesecretarie Tilburg 1938-1964, doos 519.
216. GAT: Brief van het Hoofdbestuur van de Nederlandsche Bioscoop Bond aan de Raad der gemeente Tilburg 28-10-1948. Archief van de gemeente-secretarie 1938-1964, doos 519.
217. GAT: Vergadering gemeenteraad Tilburg 29-10-1948, punt 26. Handeling van de gemeenteraad Tilburg 1948.
218. GAT: Brief van Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant aan B&W van Tilburg 16-2-1949. Archief gemeentesecretarie Tilburg, doos 519.
219. GAT: Brief van Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant aan B&W van Tilburg 24-11-1948. Archief gemeentesecretarie Tilburg 1938-1964, doos 519.
220. GAT: Vergadering van de gemeenteraad Tilburg 29-4-1949, punt 33. Handelingen van de Gemeenteraad Tilburg 1949.
221. *Het Nieuwsblad van het Zuiden* 10-5-1949.
222. GAT: Brief van de Commissaris van Politie aan B&W van Tilburg 29-6-1949. Archief van de gemeentesecretarie Tilburg 1938-1964, doos 519.
223. Ibidem.
224. GAT: Zie hiervoor de Politionele maandverslagen uit de periode 1948-1960. Archief Gemeentepolitie Tilburg 1948-1967, inv. nr. 1-13.
225. GAT: Maandverslagen 1956. Archief Gemeentepolitie Tilburg 1948-1967, inv.nr. 9.
226. GAT: Maandverslagen 1960. Archief Gemeentepolitie Tilburg, 1948-1967, inv. nr. 13.

In 1959/1960 kwamen de eerste sexuele voorlichtingsfilms op de markt. Twee daarvan, 'Waarover men niet spreekt' en 'Hoe vertel ik het mijn dochter', werden door de Centrale Commissie voor de Filmkeuring in dezelfde week gekeurd en toegelaten voor boven de 18 jaar. In deze films waren voorlichtingsfilmpjes ingelast met verhaaltjes over verleiding, in verwachting raken, abortus, geslachtsziekten

- enz. 'Waarover men niet spreekt' was in het zuiden des lands een groot succes; zie verder hiervoor: *Film*, Nederlandse Bond van Bioscoop en Filmondernemingen, nr. 7, september 1990.
227. GAT: Brief van de Hoofdcommissaris van Politie aan B&W van Tilburg, 21-5-1952. Archief gemeente-secretarie Tilburg 1938-1964, doos 519.
 228. GAT: Notulen vergadering Bioscoopraad 13-3-1956. Archief Bioscoopraad.
 229. GAT: *Televisie-vertoningen in openbare verlofs- en vergunningslokaliteiten*. R. Geuljans, 1956. Archief Bioscoopraad.
 230. Centraal Bureau voor de Statistiek, 1975.
 231. GAT: Resumé bespreking tussen vertegenwoordigers van "Maatschappelijke Wederopbouw" en van het Gemeentebestuur, 22-1-1945. Archief Bioscoopraad.
 232. *Statistisch Jaarboek Tilburg 1957, 1960 en 1966*. Alleen in 1953 bleef het aantal bioscoopbezoekers iets onder de miljoen. Ik heb geen cijfers kunnen achterhalen over de naoorlogse periode tot 1952.
 233. Hoogveld Instituut, 1958. *Enkele aspecten van de vrije tijdsbesteding*, deel VII.
 234. Interview 10, man (1937).
 235. Interview 23, man (1938).
 236. Interview 10, man (1937).
 237. *Het Nieuwsblad van het Zuiden* 22-1-1960.
 238. *Het Nieuwsblad van het Zuiden* 11-12-1959.
 239. *Het Nieuwsblad van het Zuiden* 22-1-1960.
 240. Zie Van den Heuvel, 1991 pp. 85-103.
 241. Zo verboden de burgemeesters van Apeldoorn en Leeuwarden in 1956 de vertoning van de film *Rock around the clock*. De wet stelde hen daartoe pas dan in staat indien zij de openbare orde in gevaar zagen komen.

Hoofdstuk 6

1. Fass, 1977.
2. Beckers en van der Poel wijzen erop dat het maatschappelijke en politieke debat over vrijetijd in de laatste 175 jaar gedomineerd is geweest door twee ideologische hoofdstromingen: het moralisme, met de nadruk op zedelijkheid en het rationalisme, met de nadruk op redelijkheid. Deze twee ideologieën kunnen dus naast elkaar bestaan en in hun concrete uitwerking in interventiepraktijken zijn de verschillen niet zeer groot. Zie Beckers en van der Poel, 1990 pp. 154-156. Van belang in mijn studie is de overgang van een moralistische kijk op vrijetijd naar een rationalistische die binnen een specifieke context en in een bepaalde periode wordt gemaakt.
3. De term lokale ervaring ontleen ik aan Rosenzweig die de Amerikaanse arbeiderscultuur in het begin van deze eeuw een 'intensely local experience' noemt. Rosenzweig 1983.

Bronnen

Gemeentearchief Tilburg (GAT)

Archief van het Comité voor Maatschappelijke Wederopbouw.
 Archief van de Gemeentepolitie Tilburg 1948-1967.
 Archief van de Bioscoopraad Tilburg.
 Archief van de Plaatselijke Commissie van Toezicht op de Bioscopen.
 Archief van de Gemeentesecretarie Tilburg.
 Archief van de Commissie tot Wering van Schoolverzuim.
 Archief Stichting Wijkwerk.
 Archief Stichting Don Bosco.
 Archief van de Commissie van Advies en Bijstand voor Sociale Zaken.
 Archief van de Katholieke Jeugdraad.
 Handelingen van de Gemeenteraad Tilburg + Bijlagen.

Statistisch jaarboek Tilburg vanaf 1957.

Het Nieuwsblad van het Zuiden

De Nieuwe Tilburgse Courant

Roomsch Leven. Weekblad voor het katholieke gezin in het dekenaat Tilburg.

Archief Katholiek Documentatiecentrum Nijmegen (KDC)

Archief Katholieke Werkende Jongeren Tilburg. (Dit archief is nog ongeordend).

Twern. Instelling voor sociaal-kultureel werk Tilburg.

Bibliotheekcollectie.

Interviews

- Respondenten (geboren tussen 1935-1948).

Respondenten	Ge- slacht	Geboor- tejaar	Beroep va- der/moeder	Opleiding/werk
1. interview 1	M	1942	Buschauffeur	Mulo/Machinesteller
2. interview 2	V	1941	Confectiezaak	Huishoudschool/in drogisterij
3. interview 3	V	1938	Textielarbeider	Textielschool/stopster
4. interview 4	M	1943	Katouwsteller	Textielschool/textielarbeider
5. interview 5	V	1943	Timmerman	Huishoudschool/winkelmeisje
6. interview 6	M	1938	Electricien	Avondopleiding/zetter
7. interview 6	V	1940	Stomerij	Huishoudsch./modevakschool
8. interview 7	M	1939	Textielarbeider	Textielschool/textielarbeider
9. interview 7	V	1941	Meubelmaker	ULO
10.interview 8	V	1940	Ingenieur	Huishoudschool
11.interview 9	M	1937	Textielarbeider	Textielarbeider
12.interview 10	M	1937	Textielarbeider	Textielarbeider
13.interview 10	V	1939	Monteur	Geen/confectie-atelier
14.interview 11	M	1935	Arbeider	Loodgieter
15.interview 11	V	1936	Textielarbeider	Fabrieksarbeidster
16.interview 12	M	1936	Magazijnchef	Verwarmingsmonteur
17.interview 13	M	1939	Schoenmaker	Textielarbeider
18.interview 13	V	1943	Taxichauffeur	Confectie-atelier
19.interview 14	V	1943	Metselaar	Confectieatelier
20.interview 15	M	1937	Chauffeur	Chauffeur
21.interview 16	M	1941	Boer	Landbouwschool/slager
22.interview 16	V	1944	Kapper	Modevaksch./winkelmeisje
23.interview 17	V	1946	Directeur	MULO/kantoor
24.interview 18	M	1942	Schilder	Ambachtssch./fabrieksarb.
25.interview 18	V	1948	Textielarbeider	Huishoudsch./tricotage
26.interview 19	M	1937	Kolenboer	Ambachtssch./timmerman
27.interview 19	V	1940	Buschauffeur	BLO-textielschool/hulp
28.interview 20	V	1943	Pedel	MULO/kleuterleidster
29.interview 21	V	1942	Groothandel	Kweeksch./onderwijzeres
30.interview 22	V	1939	eigen bedrijf	Kantoormedewerkster
31.interview 23	M	1938	Bankwerker	Handelssch./in zaak
32.interview 24	M	1942	Ambtenaar	Gymnasium/universiteit
33.interview 25	V	1944	Slager	MMS/secretaresse
34.interview 26	V	1942	Textielfabrikant	MMS/bibliothecalesse
35.interview 27	M	1945	Middenstander	HBS/HBO

Topic-lijst interviews

Woonomstandigheden/gezinsleven

De soort woning waar men woonde. Had men de beschikking over een eigen kamer? De sfeer in het gezin. Gezinssamenstelling. Typering van het gezinsleven. Relaties tussen ouders en kinderen onderling. Gespreksthema's, vrijheden van jongeren ten opzichte van hun ouders, aanspreekvormen, huisregels, financieel systeem. Welvaart en consumptiegoederen binnen het gezin, activiteiten binnen gezinsverband.

Buurt en buurtrelaties

Typering van de straat, de buurt en de parochie waar men woonde. Betekenis van buurt en parochie. Kontakten binnen buurt of parochie.

Schoolloopbaan en schoolrelaties

Gevolgte schoolopleidingen, cursussen, vormingswerk. Wat werd er geleerd? Karakterisering van de schooltijd, relaties met leerlingen, leraren. Jeugdcultuur op school. Structurering van de vrijetijd in deze periode. Houding van ouders tegenover school en schoolprestaties.

Werk en werkrelaties

Hieronder vallen zowel betaald werk als het werk in de huishouding. In welke bedrijven werkte men? Wat voor arbeid werd verricht, werktijden, overwerk, salaris, arbeidsvoorwaarden. Verhoudingen op de werkvloer, contacten met collega's tijdens het werk en daarbuiten. Structurering van de vrijetijd in deze periode. Huishoudelijk werk als dagbesteding, het waarom hiervan en hoe ervaarde men dat. Ook hier salaris of andere vorm van beloning?

Vrijetijd

Tijd vrij van aanspraken van school, werk of huishouden. Over hoeveel vrijetijd beschikte men? Hoe/waar/met wie werd die besteed? Wat was ontspanning of vermaak en wat was verveling? Aandacht voor hoogtepunten als kermis, vakantie enz. Uitgaan, wat hield dat in en vanaf welke leeftijd. Houding van ouders en huisregels ten aanzien hiervan. Gebruik van consumptiegoederen in de vrijetijd. Mediagebruik, muziek, mode, sport, jeugdwerk, bioscoop, dansen, omgangsvormen. Financiële mogelijkheden. Regels van lokale autoriteiten met betrekking tot de vrijetijd van de jeugd. Rol van parochie c.q. kapelaans in de vrijetijd. Ontwikkelingen binnen bovengenoemde punten naarmate men ouder werd.

Geloof

Rol van het katholieke geloof gedurende de jeugd. Wat hield een katholieke opvoeding concreet in? Kerkgang, deelname aan andere katholieke praktijken. Relatie met pastoors en kapelaans. Hoe stond met tegenover de katholieke kerk? In hoeverre was er acceptatie en in hoeverre kritiek. Discussies over geloof thuis. Veranderingen binnen katholieke geloof.

- Sleutelinformanten (de vermelde functies hebben alle betrekking op de periode van het onderzoek).

1. Dhr. Engering; Directeur van de stichting Bijzonder Gezinswerk en Jeugdzorg te Tilburg.
2. Dhr. Knuvelde; Districtscommissaris verkennerbeweging.
3. Dhr. de Leeuw; Districtscommissaris verkennerbeweging/gemeenteambtenaar.
4. Mevr. Eijgenraam; Maatschappelijk werkster Wijkwerk/Bijzonder Gezinswerk en Jeugdzorg.
5. Dhr. Cornelis; Vrijwilliger Don Bosco.
6. Mevr. Jonkers; Vrijwilligster Don Bosco.
7. Dhr. 't Hoen; Bestuurslid Don Bosco.
8. Dhr. Jonkers; Vrijwilliger clubhuis Korvel.
9. Dhr. van Opstal; Medewerker dansschool.
10. Dhr. Lemmens; Bestuurslid patronaat.
11. Dhr. van Dijk; Journalist Bij *Het Nieuwsblad van het Zuiden*.
12. Dhr. Tönnissen; Kapelaan.
13. Dhr. Stads; Medewerker van *Hoy*, tiener- en twen blad Tilburg.
14. Dhr. Coolen; Eigenaar muziekwinkel Tilburg.
15. Dhr. v.d.Schoot; Manager beatorkest.
16. Mevr. van Puijenbroek; Gemeenteraadslid KVP.
17. Dhr. Biemans; Directeur bioscoop.

Literatuur

- Abma, R. (1986) Cultuur en tegencultuur in het Nederlandse jeugdonderzoek. In: M. Matthijssen e.a. (red.) *Beelden van jeugd*, Groningen.
- Abma, R. (1990) Nuchterheid en nozems, in: G. Tillekens (red.) *Nuchterheid en nozems. De opkomst van de jeugdcultuur in de jaren vijftig*, Coutinho, Muiderberg pp. 31-46.
- Abma, R. (1990) *Jeugd en tegencultuur. Een theoretische verkenning*, SUN, Nijmegen.
- Akker, P.A.M. van den (1982) *Huwelijk in de verzorgingsstaat. Een sociaal-demografische studie naar aanleiding van de hertrouw in Nederland*, IVA, Tilburg.
- Akkerman, T. en J. Silversmith (1985) Seksuele hervorming in een katholieke stad: de NVSH 1945-1970, in: T. Akkerman en S. Stuurman (red.) *De zondige Rivièra van het katholicisme. Een lokale studie over feminisme en ontzuiling*, SUA, Amsterdam pp. 117-150.
- Akkerman, T. en S. Stuurman (red.) (1985) *De zondige Rivièra van het katholicisme. Een lokale studie over feminisme en ontzuiling*, SUA, Amsterdam.
- Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (1982) deel 15, Haarlem.
- Althusser, L. (1978) Ideologie en ideologische staatsapparaten, in: *Te Elfder Ure* 24 *Ideologietheorie*, SUN, Nijmegen pp. 58-103.
- Arbeidsplaatsen en werkloosheid in Tilburg. Verslag van een vooronderzoek* (1979) Katholieke Hogeschool-IVO, Tilburg.
- Bakker, K. (1990) De dialoog: de pedagogiek van het gesprek, in: G. Tillekens (red.) *Nuchterheid en nozems. De opkomst van de jeugdcultuur in de jaren vijftig*, Coutinho, Muiderberg pp. 46-64.
- Bank, J. (1986) Televisie in de jaren zestig, in: H.W. von der Dunk e.a. (red.) *Wederopbouw, welvaart en onrust*, De Haan, Houten pp. 85-121.
- Barnhoorn, J.A.J. (1941) 'Actualiteit en historie van het vraagstuk der homosexualiteit', in: J.A.J. Barnhoorn *Het vraagstuk der homosexualiteit*, Roermond/Maaseik.
- Beckers, Th. (1983) *Planning voor vrijheid. Een historisch sociologische studie van de overheidsinterventie in recreatie en vrijetijd*, Mededelingen van de vakgroep sociologie, Landbouwhogeschool, Wageningen.
- Beckers, Th. en H. van der Poel (1990) *Vrijetijd tussen vorming en vermaak. Een inleiding tot de studie van de vrijetijd*, Stenfert Kroese, Leiden/Antwerpen.
- Beckers, Th. en H. Mommaas (red.) (1991) *Het vraagstuk van den vrijen tijd. 60 jaar onderzoek naar vrijetijd*, Stenfert Kroese, Leiden/Antwerpen.

- Beijer, H.A.W. (1949) De maatschappelijke betekenis van de winkelbibliotheken in Maastricht, in: *Mens en Maatschappij, tweemaandelijks tijdschrift*, 24e jrg. pp. 210-230.
- Bertaux, D. (red.) (1981) *Biography and society. The life history approach in the social sciences*, Sage, Beverly Hills.
- Blom, J.C.H. (1985) De Graaffs grote vergissing. Een antwoord, in: *De Gids*, nr.1, pp. 563-570.
- Blom, J.C.H. (1980) De Tweede Wereldoorlog en de Nederlandse samenleving: continuïteit en verandering, in: C.B. Wels (red.) *Vaderlands Verleden in Veelvoud*, Den Haag pp. 336-357.
- Bois-Reymond, M. du en M. van Elteren (1990) Tweemaal tussen twee werelden, in: G. Tillekens (red.) *Nuchterheid en nozems. De opkomst van de jeugdcultuur in de jaren vijftig*, Coutinho, Muiderberg pp. 222-253.
- Bois-Reymond, M. du (1990) Huiselijkheid en onderhandeling, in: G. Tillekens (red.) *Nuchterheid en nozems. De opkomst van de jeugdcultuur in de jaren vijftig*, Coutinho, Muiderberg pp. 84-104.
- Bois-Reymond, M. du en T. Wagemakers (1983) *Mondelinge geschiedenis. Over theorie en praktijk van het gebruik van mondelinge bronnen*, SUA, Amsterdam.
- Bos, A. e.a. (1946) *De stad der toekomst - de toekomst der stad*, Rotterdam.
- Bouw. Centraal orgaan voor het bouwen in Nederland en België* (1963) nr. 28 pp. 898-915.
- Bouwman, L. (1987) De opkomst van de massasport, in: T. van der Kamp en H. Krijnen *Dagelijks leven in Nederland. Verschuivingen in het sociale leven na de Tweede Wereldoorlog*, De Populier, Amsterdam pp. 44-49.
- Bremer, R. (1967) *Facetten van de interne sociale structuur van het Rotterdamse instuifwerk*, Mededelingen van het Sociologisch Instituut van de Rijksuniversiteit Utrecht, no. 42, Utrecht.
- Brentjens, H. (1958) Maatschappelijke achtergronden van de crisis in het jeugdwerk, in: *Dux*, 1958 jrg. 25 nrs. 3-4 pp. 123-133.
- Brinkgreve, Chr. en M. Korzec (1978) *Margriet weet raad. Gevoel, gedrag, moraal in Nederland 1938-1978*, Het Spectrum, Utrecht-Antwerpen.
- Buikhuisen, W. (1965) *Achtergronden van nozemgedrag*, Van Gorcum, Assen.
- Burgers, J.P.L. (1988) *De schaal van solidariteit. Een studie naar de sociale constructie van de omgeving*, Acco, Leuven, Amersfoort.
- Cammen, H. van der en L.A. de Klerk (1986) *Ruimtelijke ordening. Van plannen komen plannen*, Het Spectrum, Utrecht, Antwerpen.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (1965c) *Vrijtijdsbesteding in Nederland 1962-1963. Deel 7: Verenigingsleven. Zomer 1963*, De Haan, Zeist.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (1975) *75 jaar statistiek van Nederland*, Staatsuitgeverij, Den Haag.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (1965a) *Vrijtijdsbesteding in Nederland 1962-1963. Deel 3: Avond- en weekendbesteding*, De Haan, Zeist.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (1964b) *Vrijtijdsbesteding in Nederland 1962-*

1963. *Deel 2: Televisie en radio. Herfst 1962*, De Haan, Zeist.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (1979) *Tachtig jaren statistiek in tijdreeksen (1899-1979)*, Staatsuitgeverij, Den Haag.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (1965b) *Vrijtijdsbesteding in Nederland 1962-1963. Deel 6: Avond- en weekendbesteding, openluchtrecreatie, zomer 1963*, De Haan, Zeist.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (1959c) *Schooljeugd en televisie. Herfst 1957. Deel 1: Kijkgewoonten en kijknormen*, De Haan, Zeist.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (1950-1963) *Statistiek van de vrije jeugdvorming*, Staatsuitgeverij, Den Haag.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (1957) *Vrijtijdsbesteding in Nederland. Winter 1955/1956. Deel 2: Avond- en weekendbesteding*, De Haan, Zeist.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (1959a) *Vrijtijdsbesteding in Nederland. Winter 1955/1956. Deel 8: Sociaal milieu en vrijtijdsbesteding*, De Haan, Zeist.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (1964a) *Vrijtijdsbesteding in Nederland 1962-1963. Deel 1: Enige vormen van licht en ernstig amusement. Herfst 1962*, De Haan, Zeist.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (1959b) *Vrijtijdsbesteding in Nederland. Winter 1955/1956. Deel 10: Leeftijd en vrijtijdsbesteding*, De Haan, Zeist.
- Centrum voor staatkundige vorming (1950) *Overheid en openbare zeden*, Den Haag.
- Clarke, J. en C. Critcher (1985) *The devil makes work. Leisure in Capitalist Britain*, MacMillan Education, London.
- Dercksen, A. en L. Verplanke (1987) *Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding in Nederland, 1914-1970*, Boom, Meppel.
- Dibbets, K. (1986) Het bioscoopbedrijf tussen twee wereldoorlogen, in: K. Dibbets en F. van der Maden *Geschiedenis van de Nederlandse film en bioscoop tot 1940*, Weesp pp. 15-40.
- Diederichs, J. (1957) *Werkende jeugd en zakgeldbesteding*, Stenfert Kroese, Leiden.
- Dieleman, A. (1987) De katholieke pedagogiek op haar weg naar volwassenheid, in: F. Meijers en M. du Bois-Reymond (red.) *Op zoek naar een moderne pedagogische norm*, Acco, Amersfoort.
- Dieleman, A. (1990) De late jaren vijftig of de vroege jaren zestig?, in: G. Tillekens (red.) *Nuchterheid en nozems. De opkomst van de jeugdcultuur in de jaren vijftig*, Coutinho, Muiderberg pp. 11-31.
- Dijk, F. van (1967) *Sozen in Breda*, Mededelingen van het Sociologisch Instituut van de Rijksuniversiteit Utrecht, no. 43, Utrecht.
- Dings, W. en M. de Greef (1986) *Katholieken en het spel van verkennen, 1912-1973*, doctoraalscriptie, Nijmegen.
- Donzelot, J. (1979) *The policing of families*, Pantheon books, New York.
- Doorn, J.A.A. van (1954) *De proletarische achterhoede. Een sociologische kritiek*,

- Boom, Meppel.
- Drenth, A. van (1991) *De zorg om het Philipsmeisje. Fabrieksmeisjes in de elektrotechnische industrie in Eindhoven (1900-1960)*, Walburg Pers, Zutphen.
- Dunk, H.W. von der (1986) Tussen welvaart en onrust in Nederland van 1955 tot 1973, in: H.W. von der Dunk e.a. (red.) *Wederopbouw, welvaart en onrust*, De Haan, Houten pp. 9-37.
- Dunk, H.W. von der (1980) Negentienveertig: van neutralisme naar naziheerschappij, in: C.B. Wels (red.) *Vaderlands Verleden in Veelvoud*, Den Haag pp. 311-335.
- Egberts, J. (1990) *Zelfwerkzaamheid als vormingsmethode voor werkende jongeren. Katholieke arbeidersjeugdbeweging in Maastricht 1930-1950*, Geschiedeniswinkels RUG-Letterenwinkels RUU, Groningen/Utrecht.
- Ellemers, J.E. (1957) Recente uitingen van de jeugd: een gemeenschappelijke verklaringsgrond, in: *Sociologische Gids*, jaargang 4, pp. 97-110.
- Elteren, M.C.M. van (1990a) Tussen morele paniek en vernieuwingsstreven, in: J.P.B. Jonker, A.E. Kersten en G.N. van der Plaat (red.) *Vijftig jaar na de inval. Geschiedschrijving en Tweede Wereldoorlog*, SDU, Den Haag pp. 170-177.
- Elteren, M.C.M. van (1990) 'I'm free and I do what I want', in: G. Tillekens (red.) *Nuchterheid en nozems. De opkomst van de jeugdcultuur in de jaren vijftig*, Coutinho, Muiderberg pp. 165-186.
- Fass, P.S. (1977) *The damned and the beautiful. American youth in the 1920s*, Oxford University Press, New York.
- Feitsma, H. (1960) *Jeugdige ongeschoolden*, Van Gorcum, Assen.
- Fennema, M. en J. Rhijnsburger (1986) Beheersing en modernisering, in: W.S.P. Fortuyn (red.) *Voor en tegen de markt*, Deventer pp. 29-54.
- Foucault, M. (1978) *The history of sexuality. Volume 1: An introduction*, Penguin Books, Harmondsworth.
- Foucault, M. (1975) *Discipline and punishment*, Penguin Books, Harmondsworth.
- Frith, S. (1984) *The sociology of youth*, Ormskirk, Causeway.
- Galesloot, H. en M. Schrevel (red.) (1987) *In fatsoen hersteld. Zedelijkheid en Wederopbouw na de oorlog*, SUA, Amsterdam.
- Gastelaars, M. (1985) *Een geregeld leven. Sociologie en sociale politiek in Nederland 1925-1968*, SUA, Amsterdam.
- Geertz, C. (1973) *The interpretation of cultures. Selected essays*, Basis Books, New York.
- Gerritsen, S. en I. van der Zande (1990) Met beleid omgeven, in: G. Tillekens (red.) *Nuchterheid en nozems. De opkomst van de jeugdcultuur in de jaren vijftig*, Coutinho, Muiderberg pp. 104-123.
- Giddens, A. (1984) *The constitution of society. Outline of the theory of structuration*, Polity Press, Oxford.
- Gillis, J.R. (1981) *Youth and History. Tradition and change in european age relations 1770-present*, Academic Press, New York/London.

- Gils, A. van (1986) *Van sociale sanering tot woningnood*, doctoraalscriptie, Tilburg.
- Goudsblom, J. (1959) *De nieuwe volwassenen. Een enquête onder jongeren van 18 tot 30 jaar*, De Salamander, Amsterdam.
- Graaf, de W. (1989) *De zaaitijd bij uitnemendheid. Jeugd en puberteit in Nederland 1900-1940*, Academisch Boeken Centrum.
- Graaff, B.G.J. (1985) Bloms kleine oorlog. Om betekenis en belang van de bezettingstijd, in: *De Gids*, nr.1, pp. 552-563.
- Griffiths, R.T. (1986) Het Nederlandse economische wonder, in: H.W. von der Dunk e.a. (red.) *Wederopbouw, welvaart en onrust*, De Haan, Houten pp. 147-168.
- Groenman, S. (1956) *Uitdijende werelden*. Inaugurale rede. Van Gorcum, Assen.
- Groniek (1989) De jaren vijftig in Nederland. Themanummer *Groniek*, Stichting Groniek, Groningen.
- Grunell, M. (1986) Vanzelfsprekendheid. Scharnier tussen zelfbepaling en lot, in: *Lover*, nr.3.
- Happel, H., L. Keune, T. Korremans, A. de Rooij (1980) *De ondergang van de Tilburgse textielindustrie, deel 1: geschiedenis van de ondergang, deel 2: De familie-eigendom, deel 3: 't Fabriek: uitbuiting-onderdrukking-verzet, deel 4: De levensomstandigheden, deel 5: De sluiting van de wolfabrieken, deel 6: De gevolgen voor de textielarbeiders*, Katholieke Hogeschool-IVO, Tilburg.
- Haveman, J. (1952) *De ongeschoolde arbeider. Een sociologische analyse*, Van Gorcum, Assen.
- Hazekamp, J. (1985) *Rondhangen als tijdverdrijf. Over het onder-elkaar-zijn van jongens en meisjes in de vrije tijd*, VU-uitgeverij, Amsterdam.
- Heere, R. (1947/1948) Waar bleven de textielarbeiders in Tilburg?, in: *Maand schrift economie*, 12e jrg. pp. 108-116.
- Heikens, T. (1985) Onmaatschappelijkheidsbestrijding, in: T. Akkerman en S. Stuurman (red.) *De zondige Rivièra van hetatholicisme. Een lokale studie over feminisme en ontzuiling*, SUA, Amsterdam pp. 38-73.
- Heinemeijer, W.F. et al. (1959) *Jeugd en vrijetijd in Amsterdam*, Rapport Gemeentelijk Bureau voor Jeugdzorg, Amsterdam.
- Hendriks, A. (1965) *Van wederopbouw naar ruimtelijke ordening*, Wyt, Rotterdam.
- Hessen J.S. van (1964) *Samen jong zijn. Een jeugdsociologische verkenning in gesprek met vorigen*, Van Gorcum, Assen.
- Heuvel, M. van den en H. Mommaas (1990) Oorden van vrijheid en vermaak, in: G. Tillekens (red.) *Nuchterheid en nozems. De opkomst van de jeugdcultuur in de jaren vijftig*, Coutinho, Muiderberg pp. 148-165.
- Heuvel, M. van den (1990) Bewegende beelden: De bioscoopkwestie 1945-1966, een lokale reconstructie, in: D. Kalb, en S. Kingma *Fragmenten van vermaak. Macht en plezier in moderniserend Nederland*, Rodopi, Amsterdam pp. 85-103.
- Heuvel, M. van den e.a. (1986) *Dag in, dag uit.... Een onderzoek naar de beleving*

- van werkloosheid bij jongeren met een lage scholingsgraad, Doctoraalscriptie, Utrecht.
- Hoeven, Aug. Ter (1957) Een vergeten hoofdstuk over de religieuze praktijk in Tilburg, in: *Sociologische gids*, 1957 jrg.4 pp. 45-58.
- Hofstee, E.W. (1981) *Korte demografische geschiedenis van Nederland van 1800 tot heden*, Unieboek, Bussum.
- Hoogveld instituut (1957) *Jeugd in Breda. Een sociaal-psychologisch onderzoek naar de opvoedkundige situatie van de rijpere jeugd*, Parcival, Breda.
- Hoogveld instituut (1958) *Jeugd in Tilburg. Een sociaal-psychologisch onderzoek naar de opvoedkundige situatie van de rijpere jeugd*, + deelrapporten, Bergmans, Tilburg.
- Hoogveld instituut (1958b) Enige aspecten van de godsdienstige situatie in Tilburg, Tilburg.
- Horkheimer, M. en Th.W. Adorno (1987) *Dialectiek van de Verlichting. Filosofische fragmenten* (1ste editie 1944), SUN, Nijmegen.
- Huizinga, J. (1935) *In de schaduw van morgen. Een diagnose van het geestelijk lijden van onzen tijd*, Tjeenk Willink, Haarlem.
- Huygens, W. (1966) *Levende steden. Tilburg*, Bouwcentrum, Rotterdam.
- Ishwaran, K. (1959) *Family life in the Netherlands*, Van Keulen, Den Haag.
- Kalb, D. (1988) *De anatomie van katholiek schoenmakersprotest. Proletarisering, arbeiderscultuur en katholieke hegemonie in Midden-Brabant, 1880-1918*, Doctoraalscriptie, Nijmegen.
- Kalb, D. en S. Kingma (1990) *Fragmenten van vermaak. Macht en plezier in moderniserend Nederland*, Rodopi, Amsterdam.
- Katholiek Sociaal Kerkelijk Instituut (1968) *Parochies in Nederland op 1 januari 1967 waarin opgenomen het zondagsmisbezoek in januari 1967 naar woonkern*, memorandum no. 172, Den Haag.
- Katholiek Sociaal Kerkelijk Instituut (1959) *Uitkomsten van de misbezoektelling in Tilburg, gehouden op 27 april 1958*, rapport no.200, Den Haag.
- Katholiek Sociaal Kerkelijk Instituut (1964) *Oude en nieuwe levensvormen in naoorlogse stadswijken. Resultaten van een peiling in een aantal nieuwe parochies*. Rapport no. 295, Den Haag.
- Keune, A.W.M. (1991) *De textiel-voorbij. Het wel en wee van Tilburgse oud-textielarbeiders in de jaren 1980-1990*, Gianotten, Tilburg.
- Keune, A.W.M. (1959) De industriële ontwikkeling gedurende de 19e eeuw, in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt en H.J.A.M. Schurink (red.) *De opkomst van Tilburg als industriestad. Anderhalve eeuw economische en sociale ontwikkeling*, Centrale Drukkerij, Nijmegen.
- Klaassen, C. (1991) Drie dimensies: socialisatie, identiteit en subcultuur. Inleiding. In: C. Klaassen (red.) *Jeugd als sociaal fenomeen. Identiteit, socialisatie en jeugdcultuur in theorie en onderzoek*, Acco, Amersfoort/Leuven.
- Kleijer, H. en G. Tillekens (1990) Het geluid van de jeugd. De romantiek van de popmuziek, in: G. Tillekens (red.) *Nuchterheid en nozems. De opkomst van de*

- jeugdcultuur in de jaren vijftig*, Coutinho, Muiderberg pp. 205-221.
- Klein, P.W. (1970) *Van stapelmarkt tot welvaartsstaat. Economisch historische studiën over groei en stagnatie van de Nederlandse volkshuishouding, 1600-1970*, Universitaire pers, Rotterdam.
- Klein, P.W. en G.N. van der Plaat (1981) *Herrijzend Nederland. Opstellen over Nederland in de periode 1945-1950*, Martinus Nijhoff, Den Haag.
- Kooy, G.A. (1957) *Het veranderende gezin in Nederland. Een sociaal historische studie*, Leerdam.
- Kooy, G.A. (1977) *Het modern-westers gezin*, Van Loghum Slaterus, Deventer.
- Krantz, D.E. en E.V.W. Vercruysse (1959) *De jeugd in het geding*. De Bezige Bij, Amsterdam.
- Kruis, G. (red.) (1987) *De oplossing van Brabant. Essays en interviews*, PON, Tilburg.
- Laermans, R. (1982) Bourdieu voor beginners, in: *Heibel*, 1982.
- Langeveld, M.J. (1952) *Maatschappelijke verwildering der jeugd. Rapport betreffende de geestesgesteldheid van de massajeugd*, Staatsuitgeverij, Den Haag.
- Lambrechts, M. (1982) *Michel Foucault - excerpten & kritieken*, SUN, Nijmegen.
- Liagre Böhl, H. de, en G. Meershoek (1989) *De bevrijding van Amsterdam. Een strijd om macht en moraal*, Waanders, Zwolle.
- Loo, L.F. van (1981) *"Den arme gegeven..." Een beschrijving van armoede, armenzorg en sociale zekerheid in Nederland, 1784-1965*, Boom, Meppel.
- Malinowski, B. (1944) *A scientific theory of culture and other essays*, University of North Carolina Press, Chapel Hill.
- Marcuse, H. (1975) *De eendimensionale mens. Studies over de ideologie van de hoog-industriële samenleving*, Paul Brand, Bussum.
- Meijers, F. en M. du Bois-Reymond (red.) (1987) *Op zoek naar een moderne pedagogische norm*, Acco, Amersfoort.
- Meulen, ter R.H.J. (1988) *Ziel en zaligheid. De receptie van de psychologie en van de psychoanalyse onder de katholieken in Nederland 1900-1965*. Ambo, Nijmegen/Baarn.
- Meyer, E. (red.) (1987) *Alledaags leven; vrijetijd en cultuur* (conferentieverslag 2 delen) Centrum voor Vrijtijdskunde, Tilburg.
- Miedema, S. en O. Janssen (1986) *Respectabiliteit en deviantie in levensstijlen. Een kwalitatief onderzoek naar de leefwerelden van oud-leerlingen met een LBO-opleiding en vroegtijdige schoolverlaters in de tertiaire socialisatiefase*, Criminologisch Instituut, Groningen.
- Mol, P.J. (1985) Stijl als strategie. Jeugdcultuur tussen Frankfurt en Birmingham, in: *Jeugd en Samenleving*, jrg. 15, nr.8/9.
- Mols, N., M. Oomens, T. van Osch, M. Zwinkels (1981) *De positie van arbeidsvrouwen in de regio Tilburg tegen de achtergrond van de opkomst en ondergang van de textielindustrie na 1945*, intern verslag, Katholieke Hogeschool, Tilburg.

- Mommaas, H. (1984) *Arbeid, vrijetijd en legitieme orde*, Centrum voor Vrijetijds kunde, Breda/Tilburg.
- Mommaas, H. (1991) De wetenschappelijke vormgeving van de vrijetijd, in: Th. Beckers en H. Mommaas (red.) *Het vraagstuk van den vrijen tijd*, Stenfert Kroese, Leiden/Antwerpen p. 297.
- Naber, P. (1985) *Vriendinnen. Een explorerend onderzoek naar de betekenis van vriendinnen voor meisjes van veertien tot achttien jaar*, VU uitgeverij, Amsterdam.
- Nederlands Gesprek Centrum (1961) *De vrijheid*, Kampen.
- Neij, R. en E. Hueting (1988) *Nederlands Volksherstel 1944-1947: een omstreden hulporganisatie in herrijzend Nederland*, Lemma, Culemborg.
- Nota inzake de ruimtelijke ordening in Nederland (1960) Staatsuitgeverij, Den Haag.
- Noteboom, W. (1953) Goede zeden, in: R. Kranenburg *Nederlands Bestuursrecht*, Samsom, Alphen aan den Rijn pp. 176-209.
- Oers, H. van, P. Spapens (red.), L. Wijffels (1986) *Veel vermaak en weinig wol. De geschiedenis van de Tilburgse kermis*, Baarle Nassau.
- Oosterhuis, H. (1989) 'Ze zijn er mee behept'. Veranderingen in de confessionele houding ten aanzien van homosexualiteit, 1935-1965, in: G.Hekma e.a. (red.) *Goed Verkeerd. Een geschiedenis van homoseksuele mannen en lesbische vrouwen in Nederland*, Meulenhoff, Amsterdam pp. 131-144.
- Oosterhuis, H. (1991) De smalle marges van de roomse moraal. Katholicisme en homosexualiteit in Nederland (1900-1970), in: G. Hekma e.a. (red.) *Grensgeschiedenissen in de seks. Bijdrage tot een culturele geschiedenis van de seksualiteit*, Rodopi, Amsterdam-Atlanta pp. 145-167.
- Oudheusden, J.L.G. en J.A.M. Verboom (1977) *Herstel en vernieuwingsbeweging in het bevrijde zuiden. Eindhoven, 's-Hertogenbosch en Waalwijk 1944-1945*, Stichting Zuidelijk Historisch Contact, Tilburg.
- Ours, J.C. van (1986) *Gezinsconsumptie in Nederland*, Krips, Meppel.
- Peet, J. (1987) *Het uur van de arbeidersjeugd. De Katholieke Arbeiders Jeugd, de Vrouwelijke Katholieke Arbeiders Jeugd en de emancipatie van de werkende jongeren in Nederland 1944-1969*, Arbor, Baarn.
- Pennings, P. (1985) Jongeren en ontzuiling 1950-1970, in: T. Akkerman en S. Stuurman (red.) *De zondige Rivièra van het katholicisme. Een lokale studie over feminisme en ontzuiling*, SUA, Amsterdam pp. 74-116.
- Perquin, N. (red.) (1953) *Moderne jeugd op haar weg naar volwassenheid. Onderzoek in opdracht van de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Rapport van het Mgr. Hoogveld Instituut te Nijmegen*, Staatsuitgeverij, Den Haag.
- Poortstra, J. (1987) Jeugd en zedelijkheid na de oorlog. Quid leges sine moribus, in: H. Galesloot en M. Schrevel (red.) *In fatsoen hersteld. Zedelijkheid en wederopbouw na de oorlog*, SUA, Amsterdam pp. 29-47.
- Provinciaal Opbouworgaan Noord-Brabant, (z.j.) *Een diskussienota over jeugd en*

- jeugdorganisaties in Noord-Brabant*, Tilburg.
- Provinciaal Opbouworgaan Noord-Brabant, (1963a) *Werkende jeugd en bedrijfsleven in hun verhouding tot het vormingswerk*, Tilburg.
- Provinciaal Opbouworgaan Noord-Brabant (1960) *Enkele sociologische notities over de Ruisvoornstraat*, Tilburg.
- Provinciaal Opbouworgaan Noord-Brabant (1961) *Enkele notities over een tweetal concentraties van sociaal-labiele gezinnen in het noorden van Tilburg*, Tilburg.
- Provinciaal Opbouworgaan Noord-Brabant (1960a) *Enkele voorlopige notities met betrekking tot de Koningswei te Tilburg*, Tilburg.
- Provinciaal Opbouworgaan Noord-Brabant (1963) *De sociale onaangepastheid in de parochie Trouwlaan te Tilburg*, Tilburg.
- Radius, E. (1987) *Met waakzame zorg. De speelfilm als bron van pedagogische zorg voor de Katholieke Filmcentrale in de periode 1945-1967*, doctoraalscriptie, Utrecht.
- Radius, E. (1990) *Met waakzame zorg. De Katholieke Filmcentrale en haar keuringsbeleid ten aanzien van volwassenen 1945-1967*, in: *Jaarboek Mediageschiedenis 2*, Stichting Mediageschiedenis, Amsterdam pp. 113-133.
- Rapport uitgebracht door de commissie ter bestudering van het vraagstuk der onmaatschappelijkheid in de gemeente Tilburg* (1949), Tilburg.
- Rapport inzake de werkgelegenheidssituatie in de gemeente Tilburg* (1955), Economisch Technologisch Instituut voor Noord-Brabant, Tilburg.
- Rapport inzake de sportbeoefening in de gemeente Tilburg* (1966) *2e sportnota Tilburg*, Tilburgse sportraad.
- Regt, A. de (1990) 'Het eeuwige kostgeldprobleem', in: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, jrg. 16, nr. 4.
- Riel, F. van (z.j.) *Kapucijnen en sociaal-pastoraal jeugdwerk in Tilburg*. In: *100 jaar Kapucijnen Tilburg*, Den Bosch.
- Righart, H. (1991) *Nederland in het interbellum: voorspel, tussenspel of gezichtsbedrog?*, in: *Spiegel Historiael, maandblad voor geschiedenis en archeologie*, jrg. 26, nr. 9.
- Righart, H. (1987) *Ons gezin is ons klein vaderland. Het zedelijkheidsoffensief van de katholieke arbeidersbeweging 1945-1955*, in: H. Galesloot en M. Schrevel (red.) *In fatsoen hersteld. Zedelijkheid en wederopbouw na de oorlog*, SUA, Amsterdam pp. 63-74.
- Rojek, C. (1985) *Capitalism and leisure theory*, Tavistock, London.
- Rooij, P. de (1986) *Vetkuifje waarheen? Jongeren in Nederland in de jaren vijftig en zestig*, in: H.W. von der Dunk e.a. (red.) *Wederopbouw, welvaart en onrust*, De Haan, Houten pp. 121-146.
- Rosenzweig, R. (1983) *Eight hours for what we will. Workers and leisure in an industrial city, 1870-1920*, Cambridge University Press, Cambridge, New York.
- Saal, C.D. (1950) *Hoe leeft en denkt onze jeugd?*, Boekencentrum, Den Haag.
- Sanders e.a. (red.) (1991) *De verleiding van de overvloed. Reflecties op de*

- eigenheid van de cultuurgeschiedenis*, Rodopi, Amsterdam-Atlanta.
- Schelyvis, N. (1959) *Jong zijn in Schiedam. Samenvatting van de sociologische rapporten inzake Jeugdonderzoek Schiedam*. Gemeente Schiedam.
- Selten, P. (1991) *Het apostolaat der jeugd. Katholieke jeugdbewegingen in Nederland 1900-1941*, Acco, Amersfoort.
- Selten, P. (1979) Tussen patronaat en instuif. Dux en de katholieke jeugdorganisaties 1927-1958, in: *Jeugd en Samenleving* 9 pp. 642-665.
- Slootweg, D. (red.) (1974) *Ach ja,... de jaren vijftig*, Wetenschappelijke uitgeverij, Amsterdam.
- Sociaal-charitatieve zorg ten behoeve van maatschappelijk niet-aangepasten en sociaal zwakken (1948)*, Rapport van de Bisschoppelijke Adviescommissie op sociaal-charitatief terrein, nr. 24, Utrecht.
- Spapens, P. (1981) *Het Zand door de tijd genomen*, Us, Tilburg.
- Stalpers, J. (1958) De samenleving als opvoedingsmilieu, in: *Dux*, 1958 jrg. 25 nrs. 3-4 pp. 141-152.
- Stalpers, J. (1958a) Open jeugdwerk links en rechts bekeken, in: *Dux*, 1958 jrg. 25 nr. 25 pp. 53-63.
- Sterkens, J.C.M. (1959) De zorg voor de vrouwelijke jeugd in de fabriek na 1850, in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt en H.J.A.M. Schurink (red.) *De opkomst van Tilburg als industriestad. Anderhalve eeuw economische en sociale ontwikkeling*, Centrale Drukkerij, Nijmegen.
- Stolk, B. van (1991) De kracht van de moraal. De doorbraak in het emancipatieproces van Nederlandse homoseksuelen, in: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, jrg. 18, nr. 1 pp. 3-33.
- Stuurman, S. (1983) *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat*, SUN, Nijmegen.
- Stuurman, S. (1984) Het zwarte gat van de jaren vijftig, in: *Kleio*, jrg. 25, nr. 8, pp. 6-13.
- Stuurman, S. (1985) Van Nederland naar Den Bosch en terug, in: T. Akkerman en S. Stuurman (red.) *De zondige Rivièra van het katholicisme. Een lokale studie over feminisme en ontzuiling*, SUA, Amsterdam pp. 220-221.
- Swaan, A. de (1982) Uitgaansbeperking en uitgaansangst. Over de verschuiving van bevelshuishouding naar onderhandelingshuishouding, in: A. de Swaan *De mens is de mens een zorg*, Meulenhoff, Amsterdam.
- Te Elfder Ure 35, (1983) *Jeugdkulturen*, SUN, Nijmegen.
- Thompson J.B. (1990) *Ideology and modern culture. Critical social theory in the era of mass communication*, Polity Press, Cambridge.
- Tillekens, G. (red.) (1990) *Nuchterheid en nozems. De opkomst van de jeugdcultuur in de jaren vijftig*, Coutinho, Muiderberg.
- Tops, P.W. (1986) De verkiezing van wethouders in de periode 1945-1970. Van "uiterste noodzaak" naar "pacificatie" in de Tilburgse gemeentepolitiek, in: J.E.L. Costongs en P.W. Tops (red.) *Tilburg na 1945. Momenten van veranderingen in politiek, bestuur en beleid*, Stichting Bijzondere Wetenschappelijke Uitgaven, Tilburg pp. 43-58.

- Tops, P.W. en H.TH.J. Klink (1986) De onaffe stad. Van het "plan van 72 miljoen" naar de "compacte stad", in: J.E.L. Costongs en P.W. Tops (red.) *Tilburg na 1945. Momenten van veranderingen in politiek, bestuur en beleid*, Stichting Bijzondere Wetenschappelijke Uitgaven, Tilburg pp. 292-308.
- Tylor, E.B. (1903) *Primitive culture: Researches into the development of mythology, philosophy, religion, language, art and custom*, vol.1, Murray, London.
- Verbeet, G.H.M. (1986) Een overzicht van de electorale ontwikkelingen in Tilburg, 1945-1982. Veertig jaar confessionele dominantie, in: J.E.L. Costongs en P.W. Tops (red.) *Tilburg na 1945. Momenten van veranderingen in politiek, bestuur en beleid*, Stichting Bijzondere Wetenschappelijke Uitgaven, Tilburg pp. 28-43.
- Vooy's, A.C. de (1955) *Wonen en werken, het vraagstuk van het forensisme*. Verslag Soci-i-congres 1955 pp. 106-107.
- Vossen, H. van (1986) Van katholieke meisjesonderwijs naar algemeen vormingswerk. Ontstaan en ontwikkeling van de Mater Amabilisschool (MAS) 1947-1969, in: *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum 1985*, Nijmegen pp. 81-130.
- Vossen, H. van (1990) Van Pater Fortis school naar algemeen vormingswerk. Ontstaan en ontwikkeling van de Katholieke Levensscholen voor Jonge Arbeiders, 1947-1973, in: *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum 1989*, Nijmegen, pp. 64-92.
- Vree, F. van (1991) De verlokkingen van de Zandstraat, in: D. Kalb en S. Kingma *Fragmenten van vermaak. Macht en plezier in moderniserend Nederland*, Rodopi, Amsterdam-Atlanta pp. 25-43.
- Vries, P. (1991) De hoogtijdagen van de geschiedenis als sociale wetenschap en de terugkeer van het verhaal, in: H. Beliën en G.J. van Setten (red.) *Geschiedschrijving in de twintigste eeuw. Discussie zonder eind*, Agon, Amsterdam.
- Vries-Reilingh, H.D. de (1946/1947) 'De achtergrond der vrijetijdsbesteding', in: *Het Gemeenebest*, nr. 7, pp. 134-139.
- Vries-Reilingh, H.D. (1949) De mentaliteit van de Nederlandse jeugd na de 2e Wereldoorlog, in: *Sociologisch Jaarboek 3* pp. 31-59.
- Vrijman, J. (1955) De nozems van de Nieuwendijk; De nozems en de jeugd leiders; De nozems eisen het volle pond, in: *Vrij Nederland*, 20-8-1955, 27-8-1955, 3-9-1955.
- Waal, M. de (1989) *Meisjes, een wereld apart*, Boom, Amsterdam, Meppel.
- Wagenaar, J.A.H. (1966) *De instuif te Rotterdam van buitenaf gezien*, Mededelingen van het Sociologisch Instituut van de Rijksuniversiteit Utrecht, no. 38, Utrecht.
- Weijer, A. van de (1955) *De religieuze praktijk in een Brabantse industriestad. Godsdiensociografische verkenningen in Tilburg*, Van Gorcum & comp., Assen.
- Weijer, A. van de (1961) *De spaargewoonten van de katholieke werkende jeugd in Nederland. Rapport van een in begin 1959 door de KAJ en VKAJ gehouden*

- onderzoek, Utrecht.
- Wel, F. van (1988) *Gezinnen onder toezicht. De stichting Volkswoningen te Utrecht 1924-1975*, SUA, Amsterdam.
- Wiardi Beckmanstichting (1962) *Ruimte voor recreatie*, De Arbeiderspers, Amsterdam.
- Willis, P. (1977) *Learning to labour. How working class kids get working class jobs*, Westmead, Saxon House.
- Willis, P. (1983) Cultural production and theories of reproduction. In: L. Barton en S. Walker (eds.) *Race, class and education*, London.
- Wit, O. de (1991) Pedagogen en zedenmeesters in de greep van het bioscoop kwaad. De Rotterdamse Bioscoopcommissie, 1913-1928, in: *Jaarboek Mediageschiedenis 3*, Stichting Mediageschiedenis, Amsterdam pp. 15-40.
- Wolff, P. en A.C. Hissink (1957) *Openbare vermakelijkheden te Amsterdam. Een onderzoek naar het bezoek aan film, toneel en concert in de hoofdstad en de factoren die daarop van invloed zijn*, Van Gorcum, Assen.
- Zinnecker, J. (1987) *Jugendkultur 1940-1985*, Leske + Budrich, Opladen.
- Zuilen, van D. en C. Klaassen (1991) Jeugd tussen systeem en leefwereld. De CCCS -benadering van jeugd. In: C. Klaassen (red.) *Jeugd als sociaal fenomeen. Identiteit, socialisatie en jeugdcultuur in theorie en onderzoek*, Acco, Amersfoort/Leuven.
- Zwart, S.I. (1969) *Het gezinsbeeld bij de Nederlandse politieke partijen*, Afdelingen voor sociale wetenschappen, bulletin nr. 33, Landbouwhogeschool, Wageningen.

Summary

After World War II (local) governors, the clergy, pedagogues and parents experienced the younger generation as a social problem. In fact, the problems that adults experienced with the young people and the social control involved reflected the societal changes that characterize the period. These changes can be described in terms of urbanization, increasing mobility, the increasing importance of mass-communication and new forms of leisure and pleasure. This study aims to provide insight into the complex interplay between the social and cultural changes, changes in youth culture, forms of social control and the structure of daily life. To make this visible the study was situated in the local context of the city of Tilburg, a Catholic industrial town with many working-class adolescents. It was precisely about this group that many adults were concerned. The study does not only focus on the problems with the working-class youth, but it also shows how Catholics tried to control the young and how the societal changes influenced Catholic culture and ideology and thus also the Catholic segment of the population.

The study of Catholic forms of control and the transformation of youth culture has been translated on a theoretical level as a study of ideology and culture. Chapter 1 presents a theoretical account of the terms ideology, culture and power. Ideology is defined as a system of signification that serves to establish and sustain relations of domination. At the same time ideologies are the results of processes of power. In this sense, power is not negative or oppressive, but is to be considered as productive. With respect to ideology, our starting point is that individuals are not fully dominated by the existing ideologies. As in Giddens' perspective, individuals are knowledgeable agents that play an active role in social reproduction. As far as the term culture is concerned, this study chooses the structural conception of culture. In this conception attention is paid to the symbolic forms and to the specific social historical context of cultural practices. These theoretical notions of ideology, power and culture mean that this study analyzes youth problems as defined by Catholics, their solutions and the transformations of youth culture in relation to the specific social context of the period in question.

In Chapter 2 the study is addressed to the discussion between historians and social scientists about the relationship between the 1920's and the 1930's and the postwar period of the fifties and sixties. This discussion deals with the question of social continuity or change after World War II. In this discussion it seems that social changes are reduced to political or economic changes and to the exploits of important politicians or policy-makers. As a result of this, other significant areas of social life like culture, leisure, family life and moral issues have been ignored.

In order to formulate a more carefully balanced approach in this discussion, an analysis of these factors is indispensable. In this way, this chapter describes the changing social, economic and spatial context during the postwar period and the influence of these developments on culture and leisure both in a general sense and specifically related to the social position of adolescents.

The phase of redevelopment after the devastations of World War II resulted in a growth of economic wealth, the ascendancy of the welfare state and the modernization of cities, all of them contributing factors to changes within the domain of culture and leisure. These developments gained momentum from the second half of the 1950's onward. A large-scale consumer market emerged, enabling new forms of leisure: television was introduced, the moped became very popular and the motor car, hitherto the privilege of the very wealthy, came within the reach of the average family, thus increasing the mobility of people. At the same time, the function of the family as the primary unit of consumption increased. These processes, the scaling-up of the production market and the scaling-down of consumption, are closely interwoven and mutually reinforcing. In this respect, the mass media played an essential role. Mass media enabled the communication between the - not immediately visible - large-scale production markets and the small-scale consumer unit of the family or the individual. The consequences of these developments were far reaching and can be defined as the "mediation of modern culture": the process that the exchange of symbolic forms is no longer restricted primarily to the contexts of face-to-face interaction, but increasingly mediated by the institutions and mechanisms of mass communication. The local context as a frame of reference for cultural practices lost ground.

This process can be illustrated by describing the changes that took place in the life of adolescents during the first two decades following World War II. At that time, a specific youth consumer market arose with national and international dimensions. Rockers, mods and beatniks were the conspicuous examples of the new youth culture. The framework of traditional youth culture, where adults had played a dominating role, came to be replaced by the framework of the mass media. Especially Anglo-American elements of culture that reached the youth through magazines, radio and television, played an important role in the youth culture of the late fifties and early sixties.

In the second part of this study these macro-processes are analysed on a local level. Chapter 3 gives a description of the local context in a general sense. Tilburg used to be an archetypical industrial town, with the manufacture of textile as its major industrial activity. The textile industry knew its hey-day in the period between 1945-1965. Tilburg was also distinguished by its strong Catholic character: 95% of the population declared itself to be of the Catholic denomination. Moreover, the Katholieke Volkspartij (the KVP, the "Catholic People's Party") reigned supreme in local politics and almost all social organizations were of a Catholic persuasion.

After the War, important changes took place in town development and planning.

Mayor Becht, who was appointed mayor of Tilburg in 1957, energetically stimulated urban development. This led to the redevelopment of the old working-class quarters and the building of new housing estates outside the town centre. The role of the parish as an integrating force was severely impaired by this new policy. Cultural and social life was also affected by change. The role of the local government gained importance at the expense of the clergy and the parishes.

Chapter 4 gives a reconstruction of the daily life of young people in Tilburg in the first two decades after World War II by means of biographical interviews and an analysis of a column for young people in the local press. Within the family changes took place on a material level, especially from the second half of the fifties onward. However, the labour division within the family and the relations between parents and their children remained relatively unaffected by change. Within the Catholic context, themes relevant to young people like dating, friendship and sexuality were banned from discussion. The Catholic Church had a firm hold upon the lives of young people: most of them would go to Mass at least on Sundays; in primary school it was common practice to attend Mass daily. Among working-class youth, however, observance was less strict. Although the Catholic faith itself was not subject to criticism as such, many young people would criticize religious practices such as the Confession, the Holy Family or the Congregation of the Holy Virgin. Besides this, young people intended to prefer a more personal religious experience, rejecting the tutelage of the Church.

Thus, the social spheres of family and church offered little perspective for young people to experience their youth. Only in the context of dancing halls and youth clubs did they have the opportunity to experiment with new life styles and to discuss topics of their own. Here, they could reproduce their different ideas about the relations between the sexes, including sexuality, and about a more modern way of life as they interpreted it. This relative freedom was an important reason for the popularity of these dance-halls and youth clubs. Young people had both the time and the money to afford this kind of leisure. Although young working people in Tilburg were expected to add their wages to the family income, they received part of it back as pocket money. Many earned extra money by doing overtime or taking on weekend jobs.

The various youth problems as adults perceived them and the Catholic forms of control are the central themes of Chapter 5. In the first decade after the War a moral campaign was launched with adolescents as its primary target. The campaign covered a wide range of moral issues, from the juvenile mischief to homosexuality, mixed bathing and forms of leisure such as going to the movies and dancing.

Moreover, the large number of working-class youth was considered as a problem in itself. This moral campaign clearly had a class-character. When new conceptions of youth emerged in the latter part of the 1950's, the campaign lost much of its strength.

The effects of a slackening moral campaign and of social and cultural changes in

general are clearly visible in the efforts to reform Catholic youth work in Tilburg. In the restructuring of special youth work, processes of removing traditional religious and socio-political barriers and urban modernization came together. Special youth work was considered as part of the fight against anti-social elements. An important stage in this fight was the redevelopment of an old working-class area and the attempt to effect a merger between the foundations of Wijkwerk and Don Bosco. As a result of this merger the municipal authorities gained influence in the organization of local social work at the expense of the clergy and the parishes. The changes in the general Catholic youthwork from the second part of the 1950s reflected the changes in the Catholic attitude and in the leisure culture of the youth. In Tilburg, traditional Catholic youth movements like the verkenners (Boy Scouts), the gidsen (Guides) and Jong Nederland lost their popularity among the 12-18 year olds, giving way to more open and less strictly organized forms of youth work.

For young people over 18, Catholic youth work organized dancing-evenings with live music performances by beat groups. With this activity Catholic youth work tried to keep up with new forms of youth culture, in which dancing and music were key elements. However, in the new youth culture Catholic youth work never managed to play more than a marginal role. Much more prominent in the reproduction of youth culture were the (semi-) commercial youth clubs in hotels, dancing-halls and cafés, often run by young people themselves. Clubs like these mushroomed during the early sixties. In a more material way, films and consumer articles like mopeds and fashion started to play an increasingly important role. The local authorities reacted with municipal regulations and policing in order to keep youth activities under control. In some instances, such as film censorship during the 1950's, these measures could be very severe. Not surprisingly, no political measure proved adequate to check the continuing reproduction of new youth culture.

One of the main features of the emergence of a new youth culture as described in this study is a change in the social ties of young people. The local elite, the clergy and the traditional youth movement lost much of their importance, whereas the large-scale production market, the mass media and in-group social networks of young people themselves gained influence. As far as family ties are concerned, parents remained an important frame of reference, although young people tried more and more to withdraw from their authority. Leisure became a domain in which new areas of activity crystallized.